

Halászi Aladár

**Esszék Comenius és Kazinczy
életművéről**

Halászi Aladár
Esszék Comenius és Kazinczy
életművéről

Szerkesztő:
Békési László

Támogatók:
a Tiszaújvárosi Mecénás Közalapítvány
a Kazinczy Ferenc Társaság
a Tiszaújvárosi Hamvas Béla Városi Könyvtár

Lektor:
Dr. Kováts Dániel

Kiadta:
a Kazinczy Ferenc Társaság
Felelős kiadó:
Nyíri Péter

ISBN 978-615-5784-12-5

Nyomdai előkészítés:
Feliciter Kiadó és Talpas Design Grafikai Kft.
Nyomás és Kötés:
Kapitális Nyomda Debrecen

Előszó

„Legyél te is ablak, fény, fogd meg az ifjak kezét, vezesd a tudás birodalmába őket...” (Halászi 2012: 50.) Bár Comeniusszal mondatja ki e könyv szerzője, Halászi Aladár ezt az intelmet, akarva-akaratlanul maga is érvényesítette, mert írásait rendre áthatja ennek szellemisége. Nem meglepő ez a sárospataki tanító-képző egykori diákjától, hiszen Comenius hatás- és bűvkörében érlelődött igazi pedagógussá. Ehhez nemcsak pataki tanulmányai járultak hozzá, hanem az az attitűd is, amellyel odafordul a XVII. és XVIII. század nagyjaihoz, Comenius és Kazinczy személyéhez, alkotásaihoz. Bemutatásuk során sokat megmutat magából is, hiszen példás alapossággal tárja föl a tudós-tanár-teológus Comenius és az író-költő Kazinczy szövegvilágát. Statisztikai méréseket végez, szöveget elemez, idézeteket sorakoztat fel, játszik a szavakkal, miáltal tehetsége, lelki nagysága átsejlik mondatain.

Halászi Aladár 2002. óta rendszeresen előad a Magyar Comenius Társaság évente megrendezett tudományos felolvasó ülésén, és publikálja előadásainak anyagát a *Bibliotheca Comeniana* sorozatban. Ezekben az esszéikben, amelyeknek gyűjteményét tartja most kezében a Kedves Olvasó, Comenius rendszerét mutatja be, majd bontja ki egy-egy szempontból. Mindeközben nemcsak a múltban él, hanem a jelenre vonatkozóan is megállapításokat tesz, és arra is választ ad, mennyire időszerűek a XXI. században Comenius gondolatai. Módszeresen dolgozik, Comenius rendszeréből indul ki, kifejti, analizál, majd összefoglal, és feladatokat fogalmaz meg: továbbra is tanulmányozni, adaptálni a legújabb fogalomrendszerben, terminológiában, paradigmákban. Ezáltal kijelöli az utat önmagának és a fiatal értelmiségnek.

2011-től Comenius ihlette szépirodalmi alkotásokkal örvendeztette meg olvasóit Halászi Aladár. Trialógus, intelem, versek által kelti életre a Patakon is tevékenkedő reformátorpedagógust. Megannyi műfajban, sokféle nyelvi köntösben tárja tehát eléink a maga által is vallott comeniusi üzeneteket. „Humanizmusa, az emberek képzéséért, neveléséért érzett felelőssége mindenén átütő késztetésként olvasható ki soraiból és a sorok közül is” (Halászi 2006: 66). Bár ő Comeniusra vonatkoztatta e gondolatot, mi olvasók ugyanezt érezzük Halászi Aladár olvasása közben.

Sárospatak, 2019. március 4.

Dr. Toma Kornélia

intézetigazgató

főiskolai docens

a Magyar Comenius Társaság titkára

Comenius és az utilitarizmus

Több okom is van arra, hogy épp ezt a címet választottam: érzelmi kötődésem Patakhoz, így Comeniushoz is; a szakirodalom nem tárta még fel a témát, ezért egy gondolat erejéig érdemesnek láttam foglalkozni vele; továbbá – és ez a legfőbb ok – pályánkon mindig az a legfontosabb motiváció, amelynek eredménye a pedagógiai haszon. Ezzel el is jutottunk az utilitarizmus – rövidebb alakját tekintve az utilizmus – egyik jelentéséhez. Ennél azonban összetettebb fogalom, hiszen szinte a parttalanságig széles a terjedelme.¹

Ha történetileg vizsgáljuk, akkor egészen Szókratészig kell visszamennünk. Az ókori bölcs rámutatott, hogy az erény a jónak megismerésében van, azaz a jó az egyén hasznával azonos. Íme, az időbeni nagy távolság és az utilizmus filozófiai, erkölcsi és pedagógiai oldala egy mondatban. Szókratész filozófiai igénnyel definiálta az erényt, amely eleve erkölcsi kategória, és mint ilyen, a nevelés célrendszeréhez tartozik. Az erkölcsi jó – vagyis az erény – pedig mind az egyénnek, mind a közösségnek hasznos. Epikurosz fölfogása szerint is a közösségre háruló haszon a legfontosabb az erkölcsi törvényekben.

Ez a terminus technikus tehát mindhárom tudomány kategóriája: a filozófiáé, az etikáé és a pedagógiáé. Az angol gondolkodók éppen Comenius korában kezdtek el foglalkozni vele behatóbban, majd az erkölcsstani elmélekdedések legjellegzetesebb formájává és fogalmává vált. Hobbes (1583–1679) szerint a cselekedetekben az a kritériuma az etikának, hogy mennyire hasznos az egyén és a közösség számára. Bacon (1561–1626) szintén nagy hatással volt Comeniusra, különösen a verbalizmus elleni küzdelmét segítette pedagógiai realizmusával. Az utilitarizmus mint filozófiai műszó is az angolok révén vált használatossá J. St. Mill révén, aki nagy hatású írását e fogalommal a címében adta közre: Utilitarizm. Benthamet (1748–1832) is az utilitarizmus legfontosabb képviselői közt tarthatjuk számon. Az ő nevéhez fűződik a „The greatest happiness of the greatest number” mondat, amely az utilitarista törekvések tömör megfogalmazása: minél több ember minél nagyobb boldogsága a cél. A természettudományok tananyagként való szerepeltetéséért száll síkra. A pedagógiai utilitarizmus legnyilvánvalóbb mozzanata, törekvése a tananyag gyakorlati alkalmazhatósága, haszna.

Nem volnánk sem igazságosak, sem pontosak, ha az utilitarizmust csupán az angolok találmányának tekintenénk, ugyanis e szemléletmód térnyerése nem előzmény nélküli úgy sem, hogy számos erkölcsi, filozófiai, pedagógiai princípium fogalmazódott meg és hatott az utilitarizmussal egy irányban. Comenius e

1 Elhangzott a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén 2000. dec. 1-jén.

hatások erővonalai mentén haladva fogalmazta meg nevelési elméletét, és szervezte meg annak gyakorlati megvalósulását. Említhetjük az angolokon kívül az olasz Vegiót (1406–1458), a spanyol Vivest (1492–1540), aki kimutatható hatást gyakorolt Comeniusra. Erasmus Rotterdamból származik, a humanista eszme legnagyobb alakja (1469–1536), Rabelais pedig (1494–1553) franciaként tekinthető Comenius elődjének az utilitarizmus szempontjából.

A fenti rövid áttekintéshez az is hozzászámítható, hogy ez a princípium gyűjtő fogalomként tartalmazta azokat a filozófiai, erkölcsi és pedagógiai törekvéseket, amelyek előremutatóak voltak, sőt mai pedagógiai gyakorlatunknak is axiomatikus tételei. A humanizmus jegyében született elvek tulajdonképpen mind utilisták voltak, hiszen a korai középkori grammatizálást, verbalizmust és pedagógiai formalizmust váltották föl, és kifejezték törekvésüket a vallásoktatás és az erkölcsi nevelés szétválasztására. Messzire előre mutat ez a tendencia, egészen a felvilágosodásig, ahol az iskola kikerült az egyház kezéből, felségjoggá, politikummá vált. Az eszmei, pedagógiai törekvések megjelenési formáiként és eredményeként is tekinthető, hogy megfogalmazódott az igény a mindenkire kiterjedő oktatás-nevelés iránt, az anyanyelven tanítás hasznossága mellett érveltek (maga Comenius, de Apáczai is), később a filantrópisták is ezt írták jelmondatul zászlójukra. A természettudományok, az ún. reál tárgyak arányát növelni igyekeztek a humán tárgyak rovására. Ez összefüggött egy markánsan jelentkező igénnyel, az enciklopédizmussal. Ez is a felvilágosodás felé mutat, Diderot és az enciklopédisták roppant nagy vállalkozására. E tudományos elv mellett állt ki a Bethlen Gábor által behívott Alstedius, Comenius és Apáczai is. Enélkül elképzelhetetlen Comenius pansophia elve és gyakorlata. Meghatározó jelleggel vonult be a pedagógiába az empirizmus és a szenzualizmus elve is. A tudományosság iránti igény a fenti princípiumokkal együtt oda vezetett, hogy a mindenkire kiterjedő nevelés-oktatás megvalósítására törekvéssel a feudális kasztrendszer korlátjai – ha nehezen is – de kezdtek átjárhatóvá válni.

E törekvések között legerősebben ható tényező volt az utilitarizmus és a természetesség elve mind a pedagógiában, mind a társadalomban. Comenius didaktikájának is szemléletet adó megfogalmazása az utilitarizmus és a természetesség, amely alapelvek szintén a felvilágosodás eszmerendszerében váltak megtermékenyítő erejűvé. Ezek mellett alakító erejű hatást gyakoroltak a nevelési rendszerekre a reformáció, az ellenreformáció, sőt a puritanizmus (ez utóbbi szintén angol eredetű irányzat). Comenius pedagógiai rendszere alapelemének tekintette a császár és a pápa megölését, mert erőszakosan terjesztették a katolikus vallást (gondoljunk Szelepcsényi Györgyre és a református pataki kollégium diákjainak, tanárainak gályarabságára), ráadásul Comenius hazája, Csehország elveszítette függetlenségét, az evangélikus püspök Comenius hite miatt száműzötté vált. A nagy pedagógus

sorsa így olvadt össze milliókéval, mely egyéni sors egyetemes igazságok megfogalmazásához is elvezette Comeniust. Esetleg ronthat az üldöztetése keltette erős érzelem az objektív látáson, a tudományosság fokán, de nem az övé. A harmincéves háború szenvedései, az ellenreformáció, az üldöztetés nem tántorította el az alkotástól, mert használni jött e világra, ide, Patakra is.

Az eddigiek során széles összefüggéseiben vázoltam föl az utilitarizmust, azaz tartalmát, eredetét, előre mutató jellegét, mint a pedagógiai haszon fogalmát, valamint a vele együtt ható irányzatokat, amelyekkel tartalmát tekintve az utilitarizmus egymást részlegesen fedő fogalmak. A továbbiakban elsősorban a Comeniusra vonatkozó érvényességére igyekszem rámutatni.

Mint ahogy fentebb szoltam róla, az utilitarizmus három tudománynak is terminus technikusa: filozófia, etika, pedagógia. Comenius mindhárom diszciplína tételei szerint utilitaristának mondható. A filozófiája az ember lényegéből vezeti le az egyetemes boldogság megteremtésének szükségességét és módozatait. A Didactica Magnában, de a Pampaediában is részletesen kifejti. Az emberből, az emberi természetből kiindulva fogalmazza meg a nevelési célt is, amely három elemű: a tudományos műveltség, a tiszta erkölcs és az igaz vallásosság. Ebben az utilitarista jelleg a rendszerbe foglalt, ott erős szálakkal összekötött gondolatkörökben található. Az egyetemességre törekvése a pansophiában, a tudományok terén az enciklopédizmusban fejeződik ki. Fogalmi rendszerében is az egyetemességet célzó kategóriák a kulcsszavai: egyetemes tanácskozás, általános képzés (a pampaedia is ezt jelenti), panegersia (általános felhívás), panaugia (általános felvilágosítás), pansophia (egyetemes műveltség), a nevelés mindenki-re történő kiterjesztése stb.

Erkölcsei rendszerének középponti fogalma a boldogság, ami az oktatással történő megvilágosodás eredménye. Kulcsszavai – különösen a Didactica Magnában –: panszofia, teljesség, egyetemesség, rendszer, ember, gyermek, iskola, nevelés-oktatás, boldogság, ami a cél legfőbb szava. „Az ifjak szemeit mindenben feltárjuk, hogy azután bármerre fordulnak az életben, világosan lássanak, az isteni s emberi dolgok szemlélésében gyönyörködni, mindazokról ésszerűen ítélni tudjanak. Munkaszeretők, Istennel, emberekkel, magukkal s más teremtményekkel való érintkezésre alkalmasak legyenek, s hogy az élet bármely munkakörébe jutván, magukat cselekvésre alkalmasnak érezzék, s ennek érzete a dolgok használata közben bennük erősödjék... Tudjanak ékesen, kellemesen s hatással szólni.” Íme a cél, amellyel a megvilágosodás jár eredményül, annak folyománya pedig a boldogság.

Ezzel egyszersmind elkezdjük az utilitarizmus pedagógiai szempontú megfogalmazását, hiszen a nevelési célban az életszerű ismeretanyagról, a világ észszerű felfogásáról, a társadalomban a helyét megtalálni képes, tehát az élet min-

denre kiterjedő praktikumát igénylő és elsajátító eszmény rajzolódik ki. Csakis az ilyen személyiség képes az élet bármelyik munkakörében otthonosan mozogni, hasznot hajtani. A *Didactica Magna*ban és a *Pampaedia*ban kifejtett nevelési célja, sőt rendszere minden átfogó tételében megjelenik a hasznosság elve. Amittől eltávolodni akar, amit megtagad, az a verbalizmus, a szofizmus. A tananyag, az eszközök, módszerek megválasztásának a neveltet figyelmen kívül hagyó formájával vitatkozik. Rousseau felé mutató nevelésfilozófiai alapvetés az övé, amely a nevelés- és fejlődés-lélektani meghatározottságot múlhatatlanul fontos szempontnak mondja. Rousseau Emiljét a nevelője mindig igyekezett meggyőzni az éppen megszerezhető ismeretek hasznosságáról, mint ahogyan Comenius is érvel: „Semmi sincs az égen, a földön, a vízen és a levegőben, és egyáltalán bárhol, aminek (közvetlenül vagy közvetve) ne az ember haszna volna a rendeltetése”. Az egyetemes tudás, a mindentudás, vagyis az enciklopédizmus ellenpontjával kárhoztatja a szofistákat a *Pampaedia*ban: „Ezek majmai lettek a görögöknél a szofisták, akik bármely témáról előadást rögtönöznek, üres fecsegésből álló nagyképűsködésüket azonban a komolyabb filozófusok, Szókratész, Platon és mások hibáztatták».²A *Pampaedia* VI. fejezetének 9. pontja maga a hasznosság, itt a könyvekről, azok javáról, hasznáról ír: „Ezentúl ne írjanak és ne adjanak ki semmit, csak ami bizonyítottan igaz, és egészen biztosan hasznos».

„Semmit se tegyenek közzé, csak azt, ami a világosságot és az emberek javát növeli”.³

Comenius nem csupán a mondatokba beemelt pedagógiai és erkölcsi haszon szavával igazolja gondolatrendszerének utilitarista jellegét, hanem mindent annak prizmáján átvilágítva épít bele vagy hagy ki belőle. A tevékeny, hasznot hajtó életvitel erkölcsi alapállásából szemlélve aforizmatikus tömörségű szállóigét fogalmaz meg a semmittevésről: „Minden elveteműtség tanítómestere a semmittevés”. Ezt a gondolatát folytatva jegyzi meg: hogy hasznos, hogy a rossz igaz ismerete által elriasszuk magunkat az igazán rossz dolgoktól”.⁴ Nem tagadja meg lelkesz, püspök mivoltát, amikor a megvilágosodás folyamatáról és az eredményről szólva szintén a hasznosság elvét hangoztatja: „A leghasznosabb az lesz, ha az embereknek a lehető legsokoldalúbban elmagyarázzuk a két élet (ti. a földi lét és az örök lét) közti különbséget”.⁵

Nemcsak a célrendszer megfogalmazása közben él a hasznos szóval Comenius. Átítatja a nevelés egész folyamatát ez a szemlélete. Mondhatjuk, hogy *ars didacticájának* attribútuma. Így biztosítja a reneszánsz és a felvilágosodás között a neveléstörténet folytonosságát, összekapcsolását, hiszen a tudományosság iránti igénye, gyermekszeretete, a pedagógiai haszonra kiélezett elmélete és gyakorlata

2 Comenius: *Pampaedia*. Fordította: Bollók János Sárospatak, 1992. 21.

3 l. m. 43.

4 l. m. 24-25.

5 l. -, 27.

fokozhatatlan. A Ratio Educationis is erre alapult, amikor a tantárgyak megválasztásánál a szükséges és hasznos jelzőket alkalmazták: mindenkinek szükséges, mindenkinek hasznos (ti. a szóban forgó tantárgy az adott osztályokban). Comenius is ezt a fogalmat alkalmazza, amikor a Collegium Lucis tananyagáról elmélkedik. Minden szükségesre meg kell tanítani a gyereket. A nagy sikerű Janua is az ésszerűbb nyelvtanulási módszert, a beszélve és nem grammatikázva tanulását írta le. Világosan látja az anyanyelven tanulás előnyeit is. A mindenén átütő latin nyelvűség közepette is megvilágosodik az anyanyelv szerepe, mint a tárgyakkal történő oktatásé a verbalizmussal szemben. Az Orbis Pictus logikai teljességre törekvése, a haladó tudományokat mind magába foglaló volta, szemléletessége alapvetően megnövelte a tanulhatóságát. Aki követője vagy/és kortársa lehetett Ratichiusnak, az anyanyelvi iskola apostolának, az enciklopédizmus úttörőjének, Galileinek, a nagy csillagásznak, Kopernikusznak, aki az új világszemlélet alapjait fektette le, Baconnak, az empirizmus atyjának, Descartes-nak, a racionalizmus világát megrajzoló filozófusnak, továbbá cselekvő részese a tudományok enciklopédikus rendbe állításának és a nevelés új alapokra helyezésének, az nemcsak a vérzivataros 17. századra tud érvényes és hasznos ismereteket adni, hanem a későbbi korokra is, gyarapítva az egyetemes emberi tudást.

Ahogy a pataki beköszöntőjében mondta: „Azért jöttem, hogy használgak”, majd a búcsúbeszédében a megkezdett munka folytatására szólítja föl tanártársait és a diákságot, hogy kárba ne vesszen a négy év munkájának gyümölcse: a kiadott könyvek, az iskola rendszerén való javítás, az eredményesebb természetes módszer, a tehetségek jobb művelése, a dolgok okainak nyomozása, a gyerekek életszerű ismeretekkel való felruházása, fölvértéze, hogy „az iskolából kilépőknél semmi se legyen előtűk új”.

A két nagy hatású beszéd között történt meg a csoda: új felfogásban szerveződő iskola született, hozzá tankönyvek, közösen kimunkált módszerek, taneszközök, a nevelés teljes vertikuma röpke négy év alatt. Az iskola reform lépéseinek logikai rendjét is az utilitarizmus, a szakmai szempontok alakították. Ennek eredményeként született meg a „népiskola, amelynek célja, hogy az összes 6–12 éves gyermeknek megtanítsa mindazt, aminek egész életükben hasznát veszik”.

„Társítani kell a hasznost a kellemessel”, vagyis legyen könnyed is a tanítás, tanulás. „Itt minden a gyermeki kedélyhez mért legyen”. (Akár csak Rousseau-t olvasnánk.) „Inkább reál, mint nyelvészeti tartalmú könyveket olvassatok, ti. olyanokat, melyek az életre hasznos dolgokat tárgyalnak, nem pedig, amelyek cifra irállyal kérkednek”.

A magunk és tanártársaink munkáját elemezve természetesen vetődik föl sokszor a kérdés: milyen legyen a jó pedagógus? A fentiekben vázoltak alapján nem téveszthető el a válasz: olyan, aki használ, mint Comenius, még ma is, aki

nemcsak ünnepelt nagy alakja a neveléstörténetnek, hanem egyszerű ürügyünk is, hogy összejöjjünk és róla beszélve mi is keressük a legjobbat, leghasznosabbat, ami lendítő erővé válhat hatékonysága révén társadalmunkban. A mai napra visszatekintve majd leszüremlik a haszonként rögzült eredmény: Comenius időszzerű, tanulmányozzuk hát, és vegyük át csodálatos munkabíráását, rendszerben gondolkodó logikáját, a teljesség látásának mindenkori képességét, a gyermek és a tudomány iránti olthatatlan szeretetét. Akkor pályánk elején és végén mi is elmondhatjuk majd: használni jöttünk, és fáradozásunk meghozta gyümölcsét, a pedagógiai hasznot.

Comenius érvrendszere

I.

Mottó: Többször a magunk értékrendjéből kovácsolt fegyverrel indulunk vitába, de pajzsként mások igazságát hordozzuk.

Tisztelt Hallgatóság!

Témám némiképp igényli a magyarázatot, hogy miért éppen ezt választottam Comenius szinte mindenre kiterjedő életművéből. Talán nem meglepő, ha egyetlen képzett szó az indokom, hiszen a munkássága, egyáltalán az egész élete jellemezhető vele: a hatékonyság. E fogalommal mindjárt a témakör középpontjában találjuk magunkat, mert mi más lehetne célunk érvelésünkkel, mint hatni másokra, magunk és elveink, törekvéseink mellé állítani minél több társunkat vélekedésben, mely meggyőződésévé, vezérlő elvévé, tevékenységre sarkalló erővé lényegül az igazunkkal végül egyetértő partnereinkben, akár ellenfeleinkben is. Ennek az erőnek eredője az igazság, iránya pedig a hatékonyan érvelő által járt út.

A 17. sz.-ban, Comenius korában jó száz évvel követve számolhatták a reneszánsz kor embert, tudományt, természetet előtérbe helyező vívmányait; közben megalapozták a következő korszak ugyanebbe az irányba terjedő hatását, a felvilágosodását. E két hasonló eszmerendszer között Comenius a saját korához hűen kiegészítette a világmagyarázatokat a hittel, így érvrendszerében a tudomány és a hit egymást erősítő kategóriákká váltak. A Pampaediában mondja: „Az ifjúkori nevelés célja a bölcsesség, az erények és a hit beteljesülését biztosító harmonikus, teljes, egyetemes világosság, különösen a hit ereje.” (Bollók János fordítása, Sárospatak, 1992. 99. o.)

Ha nevelési célja meghatározásakor e három kategóriát állítja sorba, akkor gondolhatjuk, hogy érvrendszerének tartalma általuk már megrajzolható. Elveit, világlátását a klasszikus görög-római kor eszmeiségéből és a Bibliából véve érveit, kiegészítette saját kora divatosnak is mondható irányzataival, melyek a reneszánsz idején kezdtek hatni, de a barokkban sem veszítettek népszerűségükből az értelmiség körében. Kopernikusz (1473–1543) korszak váltó heliocentrikus szemlélete pl. már az *Orbis Pictus*ban is leírt ismeretként hatott Comeniusra. A karteziánizmus, szenzualizmus, empirizmus, utilitarizmus, enciklopedizmus érhető tetten leginkább műveiben. Így az Angliában gyökerező puritanizmus, a descartes-i racionalizmus, karteziánizmus, a kopernikuszi világmép, a Hobbes-féle szenzualizmus, a baconi empirizmus, a korban utána következő elképzelések, mint pl. a máig ható utilitarizmus, vagy a 18. századi enciklopedizmus mind-mind ötvöződtek Comenius szemléletében, amellyel a világot magyarázta érvelvén egyként a tudománnyal és a Bibliában föllelhető, az adott témával párhuzamosítható vagy ellentételezhető leírásokkal. Érvrendszerének tartalmi része tehát a mindenségre – természetre, társadalomra – terjed ki, mely részt a teológia kínálta lehetőségekkel bővített, magyarázott, érvelt. Hogy az érvelésében mindez föllelhető, álljon itt egy példa rá, amelyet 1650-ben a pataki kollégium nagytermében mondott el, éppen novemberben a nemzet és az egyén műveltsége mellett érvelvén: „Ha a kölcsönös kötelességeket nézed, művelt nemzetben mindenki szolgál mindenkinek, mindenki megteszi a maga helyén azt, ami neki magának és másoknak is hasznára szolgál. A barbároknál senki sem alkalmazza magát vagy munkáját a másikhöz, minden széthúzóan, s így kölcsönös akadályokkal és zavarral történik.”

„A művelt népeknek a világ minden eleme adózik, még a föld mélye sem rejteti el előlük kincseit (az ércet, a követ és drágaköveket stb.). A műveletlenek számára ezek mind hiába vannak, mert sem a természetet leigázni, sem emlőjét szopni, sem ajándékait felhasználni nem tudják.” (Comenius élő pedagógiai öröksége B. C. X. 142. o.)

„Jól művelt nemzeteknél naplopó embereket és erős, egészséges koldusokat nem tűrnek meg, s ilyenek nincsenek is. Minden állam rendben tartja polgárait, és godoskodik szűkölködőiről. A barbárok közt seregével vannak naplopók; mivel ezek koldulásból vagy lopásból, vagy rablásból, vagy nyomorogva és koplalva élnek, zavarok és bajok keletkeznek. Ha pedig ezekkel a bajokkal szembeszállnak, erőszakkal szállnak velük szembe. Minden tele van szolgasággal, elnyomással, büntetéssel és kínpaddal.” (144. o.)

Itt hadd ne szóljak a tartalom esetlegesen aktualizálható elemeiről, inkább arról, ami általában jellemezte Comenius érveléseit, és e szövegrész hordozza annak igazolását. A tizennyolc pontba szedett érvelés szerkezete végig ilyen. Egyszerű,

áttekinthető, világos, hiszen ellentétpároknál jól érzékelhetők a kontrasztok: művelt-műveletlen. Az utolsóban döntő érvként az Isten szerepét és a műveltség végső eredményét fogalmazza meg: „Végül a műveltek magukban világossággal, okossággal, jóakarattal és lelkiismerettel eltelve, Istennel és önmagukkal megelégedve, kincseiknek örvendve békésen élnek.” (144. o.) A beszéde további részében újra ráerősít az Isten, a hit fontos szerepére a műveltség melletti érvelésben, amelyet a Bibliából vett fél mondattal zár: „Az emberi műveltség csúcspontja a jámborság vagy az Isten félelme, amely mint a bölcsesség koronája magasztaltatik.”

A retorikához, logikához, dialektikához, egyáltalán a szövegterülethez kapcsolható-tartozó fogalom az érv, érvelés, annak tartalma és formája, módja, amelyek rendszerré állnak össze, és róla a tudomány rögzíti az elvet, gyakorlatot. Mindez azonban hordozhat egyedi-egyéni, tehát szubjektív jegyeket, mint Comenius esetében is, amikor sokakat igyekezett beszédével maga mellé állítani. Az érvelés a másik, mások meggyőzésére irányuló beszéd vagy írás folyamat, amelyet kísérő, vele együtt ható metanyelvi megnyilvánulások egészítenek ki. Természetesen tettel, cselekvéssel is hatékonyak, sőt helyenként hatékonyabbak lehetünk, mint ahogyan azt Lucifer is mondta Az ember tragédiájában: „A tett halála az okoskodás...”. De ezek a tettek is nyelvi formát öltenek, bármilyen előjelű a tartalmuk: fenyegetés, együttműködés, segítség, bántás stb. Mindez az érvelés célját és tartalmát mutató elem, amely Comeniusnál az idézett esetben a műveltség fontosságának, a műveletlenség emberhez méltatlan állapotának megvilágítása, hiszen iskolát, a műveltség templomát építeni a lelkekben jött Patakra.

A retorikában vastörvény, hogy alkalmazkodnia kell a szónoknak, azaz az érvelőnek a hallgatósághoz, a beszédhelyzethez, mint pl. ma többek között az idő szűkösségéhez, és ahhoz, hogy jeles emberekből áll a hallgatóság. Comenius esetében pedig ahhoz, hogy közönsége magas hivatali rangú, vallásos emberekből, kollégákból, jeles diákokból tevődött össze. Érvei tartalmát jelzi elsősorban, hogy beszéde közben 28-szor idéz a Bibliából. Egyéb műveiben, pl. a *Didactica Magna*-ban, a *Pampaediában*, *Tiriciniumban* az Istenre, Bibliára, vallásra, egyházra vonatkozó hivatkozásait vizsgálva még nagyobb számarányt kapunk: 10.337 szavas szövegben 309-szer utal a fenti fogalmakra, ami több mint 2,7%. Átlagban tehát minden 37. szó a vallás, Biblia, Isten fogalmát idézi. Ha arra gondolunk, hogy Comenius mondatai között nem ritkák a 60–80 szavasak, akkor érvelése tartalmának e jegye igen sajátos, másokétól markánsan megkülönböztető. Ha az általa is tisztelt Descartes szövegeivel vetjük össze az övéit, elenyészően kevés utalást találhatunk a vallásra, Bibliára, Istenre. Ha a francia filozófus kortársának legfőbb műve (*Értekezés a módszerről*) első hatodát nézzük, csupán kétszer fordul elő a teológia, Isten fogalma, egyszer az isteni melléknévként és a hála Istennek.

Comenius sokszor teremt érvelése közben kapcsolatot hivatkozásaival a gö-

rög-római ókor személyiségeivel történéseivel is, amikor a hallgatóság ismereteire apellálva a jelen és a jövő képeit rajzolja meg párhuzamokkal, ellentétekkel, metaforákkal, jelzőkkel. Ezeken túl a természetből hoz számtalan példát, hiszen érvei tartalma csakis a természetből, társadalomból és – püspökként, a kor embereként – a Bibliából, a teológia tudományából származhat.

Egyéni vonásai az érvelés formájában, módjában, stílusában is megrajzolódnak. Az indukciós szövegben Comeniusra általában jellemző módon a formai elemek közül a szemléletesség eszközöként használt ellentét vonul végig. Így kontrasztos leginkább a szeretni ajánlott műveltség és a megvetni bemutatott barbárság, amelyek közt a comeniusi túlzással érzékeltetett különbség akkora, mint a mennyország és a pokol közötti. Szövegrészeit a globális kohéziót erősítő ismétlések kapcsolják össze egyfelől (az ellentétpárok sora), másrészt a kulcsszavak (nemzetek, műveltség, műveletlenség, iskola stb.). A téma részletező kifejtése a társadalmi élet minden fontos területére kiterjedő képet akar adni. Nála ez a magas fokú szöveg kifejtettség nemcsak barokkos részletező hajlamából ered, hanem hallgatósága előtt a szemléletesség elvének és a teljességre törekvésnek maradéktalan érvényesítését is jelenti.

Közönsége vallásos érzületéhez igazodva választja az emelkedett stílust, amely formai jegye ugyan az érvelési folyamatnak, de a logikai meggyőzősén túl az erkölcsi hivatkozásai érzelmi töltettel is igyekeznek dúsítani a szöveg tartalmát, így hatását is. Püspökként, nevelőként szolgálván természetes, hogy ezt a stílusjegyet vették föl szövegei. Az ünnepélyesség a legfőbb vonása annak a „beszédhelyzetnek”, ha templomban vagy a műveltség templomában, az iskolában hangzik el az előadás. E szövegét is áthatja ez a stílusjegy, amely az érvelési módhoz, vagyis a formai részhez sorolható. Ugyanide tesszük alakzatait is, amelyek közül rá jellemző módon leggyakrabban a halmozást, felsorolást, megszólítást alkalmazza. A templomi szószéken elhangzó beszédek során is gyakran élnek velük. Az idézett szöveg alakzatai közül is ezek a legjellemzőbbek. A tanítás folyamatában az ismeret mélységére és tartósságára hatnak erősítőleg az ilyen alakzatok. Vajha volna olyan technikai lehetőségünk is, hogy fölidézhetnénk beszédét is, akkor a hang- és beszédalakzatok hatékonyság növelését is hozzászámíthatnánk az eredményhez, amelyről tudható: minden segítséget megkapott pataki küldetése sikeréhez fejedelmi szinten, csupán néhány irigykedő, saját tekintélyét csorbulni látó kollégája fanyalgásával kellett számolnia, ami semmit nem vont le munkája értékéből.

II.

Célszerű összefoglalni, és – természetesen – Comeniusra vonatkoztatni az érrendszer legfontosabb kategóriáit.

- Az érv valamely állítás, tétel bizonyítására vagy cáfolására felhozott körülmény, tény, megállapítás.
- Az érvek forrása mindig a természet vagy a társadalom, amely Comeniusnál kiegészült a teológiával, Bibliával.
- Fajtai a hatni akarás irányától függően logikai és érzelmi.
- Az érvelés folyamata mások meggyőzésére, együttgondolkodásának kialakítására, a magunk igazának elfogadtatására irányul. Comeniusnál a tanításra és az isteni gondviselés igazolására használt értelmi-érzelmi-erkölcsi hatás keltés abból a célból, hogy mindenki váljék tökéletessé a tanulás révén, Istenhez hasonlóvá. Az iskolából kikerülve ne legyen új semmi sem a tanult ifjak előtt.
- Felépítése: tétel, ami egy következtetés megfogalmazása; bizonyíték, ami előzménye, magyarázata egy következtetésnek; a tétel és a bizonyíték között logikai összekötő kapocs fogalmazódik meg.
- Az érvek fajtái: - a definícióból levezetettek,
- ok-okozati összefüggésből származók,
- a körülményekből levezetett „objektív” érvek,
- összehasonlításon alapulók,
- bizonyítékból származtatott érvek,
- ellentétben alapuló érvek (Comenius a kontraszt, az érzékelhetőbb,
- szemléletesebb valóságkép kedvéért alkalmazta.),
- valószínűségeken alapulók (axiomatikusak),
- tekintélyre vonatkozók, hivatkozás, amelyet gyakran alkalmazott

Comenius, hiszen az ókori, a bibliai személyiségek nála az igazság hordozói voltak.

- Az érvelés módja: deduktív akkor, ha az általános tételből „visszafelé”, az egyedi felé vezetjük az érvelési folyamatot. Induktív, ha egyedi jelenségekből, tényekből indulunk ki, majd azokból vonjuk le az általánosítást. Comenius a deduktív utat választotta többször. Szóhasználata, műveinek még a címe, főbb mondatai is erre utalnak: Orbis pictus (az érzékelhető világ), A világ útvesztője, a Fény Testülete (amely irányítja a világot), mindenkit, mindenre, egészen megtanítani, Pampaedia: az egész emberi nem egyetemes műveltsége stb.
- Az érvek elrendezése többféleképpen lehetséges: egy erős érvre épül a többi érv; fokozásos, ha a gyengébb érvtől haladunk az erősebb felé; lejtéses ennek a fordítottja. Comenius legtöbbször egy-egy erős érv köré csoportosította a

többit. Indukciós szövege is ezt igazolja: „Az emberi szellemnek négy része vagy foka, vagy tehetsége van. Az első észnek nevezzük... Második helyen van az akarat, harmadikon a mozgató tehetség, végül a beszéd, mindenki tolmácsa mindenkire. A szellemi tehetség az bennünk, ami által mi Isten képei, azaz kis istenek, vagyis emberek vagyunk. Azt hiszem, világos már előttetek, hogy mi a tehetség kiművelése.” Innen egy lépés a nemzetek műveltségének kérdése.

- Tételtípusok lehetnek: – programtétel
- ténymegállapítások
- értékítéletek.

Comenius mindhárom tételtípust használja attól függően, mely típus viszi közelebb a célhoz. E szövegben inkább értékítéletek és ténymegállapítások hangzanak el.

Tehát az érvrendszer – ami egy tétel bizonyítására felhasznált érvek szervezett rendszere – definíciókat, kritériumokat (érték, cél, szempont, mérték), tételértelmezést (kulcsszavakat, értékeket) és érvcsoportokat tartalmaz, amelyekben egymáshoz kapcsolódó érvek szerepelnek.

- Az érvrendszer szerkezete lehet: – mellérendelt érvekből fölépülő, amelyben minden érv direkt módon kapcsolódik az értékhez,
- láncérvrendszer, amelyben csak egy érv kapcsolódik direkt az értékhez.
- Mindezek lehetnek állítók és tagadók. Comenius egy kérdéskörön belül is használja mindkettőt, vagyis egymás mellé állítja a bizonyítást és a cáfolatot.
- Az érvelő szöveg részei: bevezetés (itt érzelmi töltést kap a szöveg), elbeszélés (logikai felépítés), részletezés, bizonyítás, cáfolat, befejezés (itt szintén kap érzelmi töltést a szöveg).

Tehát amiért történik az érvelés, az a hatás a másokra, másokra. Érveinknek csakis a tartalma nem érne célba. Kell a mód is, a stílus, amely célba juttatja az érveket, ezek viszont már a formai elemei az érvelés folyamatának. A tartalom tehát adekvát formába öntve képes csupán meggyőzni a hallgatóságot, nézőt, olvasót. Comenius kedvelt módja volt a dramatizálás, amely sokoldalúan szemléltette, tárgyiasította az elvont fogalmakat, összefüggéseket a színpadi megjelenítéssel, hiszen ott a metanyelvi mozzanatok is hozzáadódtak az érvelés folyamatához. Lelkészi, pedagógusi munkája elsősorban a beszélt stílusfajtákat igényelte, így gyakran ünnepi beszéd, akadémiai beszéd – retorikai tipizálás –, dialógus (amely formában Szókratész is érvelt) voltak választott formái. Bizonyára jó orgánumú előadó lehetett, hiszen pl. cérna hangon világmagyarázatokat előadni nemigen hatásos, inkább a helyzet- és a jellemkomikum fogalmához tartozik.

Időben idáig és még nagyon sokáig érvényesül Comenius hatása szóban, írásban, pedagógiai, erkölcsi tettekben, térben pedig egész Európára, sőt túl rajta, terjed. Lám, nem tudunk közömbösek maradni iránta mi sem, de nem is akarunk, mert mi lennénk szürkébbek, szegényebbek nélküle a nevelés általa megszentelt folyamatában.

Comenius didaktikai felfogásának érvényesülése a gyakorlatban

Hazánk mindig kimeríthetetlen forrásnak bizonyult, ha nagy gondolatok, elhatározások kellettek a megmaradáshoz vagy a haladáshoz. Ezen a talajon nőttek föl nagyjaink, akik közül sokan világraszóló, de legalább Európára kiható új utakat, irányokat fogalmaztak meg, azonban vagy nem ment velük a többi, vagy fényévi távolságra jutottak koruk magyar állapotától, így nem értették meg őket; esetleg kicsinyességgel, emberi gyarlósággal akadályozták a nagy gondolatok tárgyasulását. Erre mondta Ady: „Sósabbak itt a könnyek, / S a fájdalma is mások. / Ezerszer Messiások / A magyar Messiások.”⁶

Ha csak a kultúrára, tudományra értem e párhuzamot, akkor is számos Messiás tapasztalhatta meg Ady igazságát, amikor próbát tett: hányan nézték gyanakvóan Apáczai gyulafehérvári, kolozsvári tevékenységét és akadályozták iskolateremtő munkáját? Tessedik Sámuel is inkább becsapták, mintsem segítették volna a magyar vidéket, parasztot fölemelni szándékozó, Pestalozzsihoz mérhető munkaiskoláját. A Ratio Educationis pedig Európa-szerte elismert nagylélegzetű alkotás, de elmaradottságunk miatt nem valósulhatott meg legszebb gondolatainak java.

Comeniusszal mintha másképp történt volna mindez: megszületett az igény Magyarországon előre lépni a nevelés-oktatás terén, és a kor leghíresebb tudós pedagógusát megnyerték ügyüknek. Olyan légkör alakult ki Patakon, hogy a fejedelemtől a legkisebb faluból jött diákgig alkotásra rendezkedtek be. E miliőbe cseppenve Comenius addig nem tapasztalt munkakedvvel látott neki iskolát teremteni, hozzá tanári és tanulói közösséget, velük könyveket, módszertant kidolgozni. Az ekkora lendülettel kezdett tevékenység nem feneklik meg könnyen a gáncsokodás zátonyán. A nagy pedagógus, mivel hazájában megmaradni sem tudott, nálunk lett próféta.

6 Ady Endre: A magyar Messiások

Ha ebből a kezdő energiából vezetjük tovább a pataki neveléstörténetet, akkor rájöhetünk, hogy az iskola a kisugárzásával egész Magyarországra hatva beépítette a köztudatba az igényességet, a tudományos gondolkodás, az önművelés parancsát, a közért tenni kész erkölcsiséget. A mások által megcsodált, sőt irigyelt, de mindenképpen érzékelt patakiság attitűdjéhez éppen Comenius hagyatéka járult hozzá erősítőleg. Ezért az iskoláért még száműzetést vállalni is érdemesnek látták az 1654-es esztendő utáni nemzedékek.

Ahhoz, hogy a legelemibb didaktikai lépéseket megtegyük a nevelés-oktatás folyamatában, kell mindig a nagy gondolat, az alapvetés. Minden, ami történik és történhet az iskolában, a fejekben, lelkekben, arra a gondolatra mint célt meghatározó tervre tekint vissza. Ha didaktikai felfogásának érvényesülését, azaz ars didacticájának megvalósult részeit vizsgáljuk, nekünk is az általa meghatározott pontról kell kiindulnunk, vagyis pedagógiai, filozófiai kérdésfelvetéséből, amelyet összehasonlítottunk a gyakorlati megvalósulás tényeivel.

Comenius a cél, az alapelvek, a nevelés-oktatás tartalma, módszerei, eszközei és az iskola szervezeti egységében gondolkodott, mindig rendszerben. A mindenségre tekintett célja meghatározásakor is: „Minden embert műveljünk a bölcsesség teljességével, hogy minden ember tökéletessé váljék Krisztusban. Ehhez meg kívánjuk találni azt a módszert, melynek révén az emberi lelkek alávethetők lennének a tárgyi világnak, hogy részesedhessenek maguk az emberek is a dolgoknak ebből a világosságából, miután az összes embert rávezettük a dolgokéhoz hasonló igaz harmóniára.”⁷

Harmóniát, világosságot, törvényszerűséget, fényt, a Fény Testületét, a mindent tanítást, a pansophiát fogalmazza meg kulcsszavakként célrendszerében. Mindezt a Bölcsesség feladatául rendeli, amelynek egy a dolga: az ember művelése. A jövőbe kivetített álma, a Fény Testülete is minden ember üdvösségén fáradozik, és azt az üdvösséget is csak tanulással érdemli ki az ember. A társadalom is csak a nevelés, művelés révén válik gazdagabbá, boldogabbá, harmonikussá. Ez egyféle államelméleti felfogás, mint a Platón által megrajzolt jövőkép, ahol a tudós filozófusok vezetnek, mint Comenius elképzelése szerint is. A társadalmi boldogulás, boldogság és a nevelés-oktatás szoros összefüggését utána sokan mások is vallották: Apáczai, Tessedik, Bessenyei, Széchenyi stb. Tekinthetjük e gondolatot is részben tőle eredőnek, amely munkált, különösen a reformkorban, így a közművelődésre, iskolára megtermékenyítő hatással volt nálunk és más országokban egyaránt Európában.

Az egyetemességre törekvése a felvilágosodás enciklopédizmusa felé mutat. Száz évvel Diderot előtt a tudományok tudományát, amely a dolgok egyetemes

7 Comenius: Pampaedia. Sárospatak, 1992. 12.

összefüggését tartalmazza, azaz a pansophiát már megalkotta. Hatása a francia és a magyar felvilágosodásra is kimutatható, vagyis szemlélete pedagógiai tette alakult. Többnyire Rousseau-nak tulajdonítjuk a fejlődés-lélektani szempontok figyelembevételének elsőségét a gyerekek szemben támasztott követelmények meghatározása terén, de e nézetnek is Comenius az első, de mindenképpen korábbi megfogalmazója. Az életkori sajátosságok meghatározó szempontjára ő mutatott rá alapelvei sorában.

Pedagógiai axiómánk szerint nem kérhetők számon Comeniustól sem a négyszáz évvel korábbi szemléletmód mai világunkhoz mért eltérései, hézagai. A saját idejében kell tehát vizsgálnunk, azzal szembesítenünk korszerűségét. A szenzualista, empirista filozófia korlátjai között is egy működő, korszerű, teljes rendszert dolgozott ki, amelynek részrendszereiben számos mai nevelési-oktatási elemet fölfedezhetünk. Ezek közül fentebb már néhányat említettem, elsősorban a célrendszerből: a sokoldalú, harmonikus eszmény; a cél- és feladatrendszerből az enciklopédikus, panszofikus ismeretek átadása; az empirizmus alapján rendszerbe foglalt ismeretek szenzualista és pragmatikus, utilitarisztikus szerkezetének megalkotása a gyakorlatban való hasznosítását, alkalmazását célozta az ismeretekkel, az oktatás anyagával.

Az alapelvek rendszerét is megfogalmazta a tanítás folyamatára érvényesen. Kora filozófiai tanainak hatása ezekben is érvényesült, elsősorban a tapasztalatokra épülő, empirista szemléletben. A sorban a szemléletesség elve kapott legnagyobb hangsúlyt. A *Lucidarium*, az *Orbis Pictus*, a *Didactica Magna* és a többi művének is legnagyobb fontosságú alapelve. A képzetek kialakításától elvonatkoztathatatlan ez a princípium. Az elmélet és a gyakorlat ezzel kapcsolódott össze legszorosabban oktatási rendszerében. A „mindenkit mindenre megtanítani” törekvése motiválta alapelveinek megfogalmazásakor, és abban a törekvésében is, hogy könnyű, gyors, hatékony, eredményes legyen az ismeretek elsajátítása, mindamelllett örömet is okozzon a tanulás. Ha a mai diákjaink túlterheltségére gondolok, akkor e területen nem valósult meg Comenius álma. Nagydidaktikájában a gyakorlatban is alkalmazható tanítási anyagot célozta meg. A „mesterségek mestersége”, az embernevelés (Nazianzi Gergely mondása) közösségben kell folyjék, a természet rendjéhez hasonló rendezettség körülményei között. A természetességre törekvés a felvilágosodásnak egyik kulcsszava és jelszava lett: természetes erkölcs, vallás, nevelés stb.

Alapelveinek más csoportjai is beépültek és hatnak a pedagógusi gondolkodásra ma is: az életkori sajátosság figyelembe vételének és a fokozatosság betartásának elve, a nevelés és oktatás egységének elve, a nevelő vezető szerepének és a tanulói aktivitásnak együtt gondolása, a nevelés lehetőségének és szükségességének kiterjesztése minden személyre, az elmélet és a gyakorlat, a nevelés és az élet

összekapcsolása, az ismeretek gyakorlati alkalmazásának elve, a tudományosság, az oktatás rendszerességének, az ismeretek tartós elsajátításának elve, az érthetőség elve mind-mind munkál mai didaktikai szemléletünkben és gyakorlatunkban. Az ő rendszerében alappilléreként tartották pedagógiai építményét.

Ebből ha az egészret nézzük, vagy ha atomjaira, nevelési-oktatási elemeire, lépéseire bontva vizsgáljuk, egyaránt látjuk a nagy tudatosságot, a részek pontos illeszkedését az egészbe, legyen szó akár az alapelveiről, akár a tananyag illusztrálásáról, a fogalmak definíciójáról. E tudatosság alapján mutatkozik rendszere hézagtalannak, ezzel kapcsolódik össze a tanítás és az élet elméletében és gyakorlatában. A klasszikus latin mondás igaza az ő körültekintő, a társadalom céljaihoz is igazodó pedagógiai törekvését is meghatározta: nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk. Korában példátlanul nagy feltűnést keltve írta meg a hasznos, eredményes módszerét a nyelvtanításnak, mely munkát nyomban 12 nyelvre lefordítottak. Sajnos nem mondhatjuk róla, hogy mai nyelvtanításunkra elemi módon hatna, hiszen a grammatizáló nyelvtanítás dívik ma is, nem a Comenius által ajánlott természetes beszédhelyzetek alapján folyó. Vajha az is része lenne mai pedagógiai közgondolkodásunknak, amely szemlélettel és indíttatással Comenius törekedett az újra, hasznosra, a gyermekeknek az öröm okozására a tanulás folyamatában. Vagy éppen megfontolnánk a népoktatási törekvésével kapcsolatban az írás-olvasástanítás bölcsebb módszereit – amelyről Patakon írt –, mert növekszik a funkcionális analfabéták száma. Természetesen ebben nemcsak a módszertan ludas, hanem a társadalomban kialakult értékzavarok is, valamint a televíziózás időarányának növekedése a gyerekek programjában.

Comenius azonban bővebb forrása volt a tudománynak annál, mintsem egy két elképzelésének be nem váltása lényegesen rontana az igen pozitív mérlegen, hiszen nemcsak megemlékezéseinkkel, előadásainkkal átéltetjük, hanem értékrendünkbe is beépítettük előre mutató elveit és gyakorlatát, amelyeket hagyományozunk is az utánunk következő pedagógus nemzedékre, amely már a szép tervek szerint néhány év múlva jobban fog élni, mint az átlag polgár. Comenius gyakran úgy fejezte be beszédét, írását, mint az imát. Erre tényleg kimondhatjuk az áment.

Összefoglalva:

Comenius pedagógiai rendszere részben és egészben nemcsak saját idejében hatott a nevelési-oktatási tevékenységre, hanem a mi korunkban is kutatható munkásságának megtermékenyítő ereje. Didaktikájának legfőbb kitételei a népoktatás, a mindenkire kiterjedő nevelés-oktatás felé terelték a közgondolkodást. A középkor végén jóformán előzmények nélkül alkotta meg rendszerét, mint a

költő, aki „semmitől teremt világokat”.⁸ Rendszere képzeletbeli középpontjában a gyermek áll. A fény, a világosság felé törve nemzeteket mozgatott meg iskolaügyben. Az általa megírt művekben minden pedagógiai mozzanatra és a legfőbb alapvetésekre egyaránt találunk megoldásokat. Ha valamely rossz tündér kivonná Comenius elveit és gyakorlatát a tanítás folyamatából, egyből megszakadna pedagógiai múltunkkal a kapcsolatunk, elszíntelenedne, jelentőségéből veszítene neveléstörténetünk, különösen amely rész Patakra vonatkozna. Tehát részben és egészben megkerülhetetlen életműve, amelynek egyes elemei mai gyakorlatunkkal is fölveszik a versenyt. A feladatunk nem is lehet más, mint továbbra is tanulmányozni, adaptálni a legújabb fogalomrendszerben, terminológiában, paradigmákban.

Isteni arc

Helyzetünket, koordinátáinkat mindig igyekszünk pontosan meghatározni, hogy minél eredményesebben tudjuk követni célunkat. Különösképpen igaz ez a nevelésre, a legtudatosabb, legösszetettebb tevékenységünkre, hiszen abban a folyamatban jellem építés zajlik, amelyben az esetlegességnek nem szabad teret engednünk. Témám szerint egy állócsillaghoz hasonló célt jelölt meg Comenius, amely felé törekednie kell nevelőnek, neveltnek egyaránt. Ez az isteni arc, melyet az ember örömében, bizakodásában, félelmében saját emberi legszebb, legnagyobb, legjóságosabb, legkövetni valóbb jegyeiből rajzolta meg magának és társainak, hogy örök igazodási pontul szolgáljon, amely felé igyekszik. Boldogságot csak akkor érez, ha úgy látja, egy lépéssel legalább közeledett feléje.

Comenius egész nevelési rendszere erre a célra épült, hiszen a barokk mély vallásossága követelményként írta elő; ráadásul üldözött közösségének utolsó püspökeként természetes módon ezt a célt tudta odaadó lélekkel követni. A hit, tudat, erkölcs hármasságát is ilyen megfontolásból adta rendszere gerincéül. Műveiben, tanítványai körében ezernyi pozitív vonással rajzolta meg ezt az arcot, hogy követhető legyen minden időben és minden tanítvány számára. Vissza-visszatérő motívumként az elvont fogalmakat – erkölcsi, tudati, hitbeli – tárgyiasítani is az istenkép jegyeivel igyekezett: „Az embert úgy helyezte a látható teremtmények közé, hogy I. eszes teremtmény, II. a teremtmények felett uralkodó teremtmény, III. teremtményének képe mása és gyönyörűségére szolgáló teremtmény legyen.” (Didactica Magna)

8 Csokonai Vitéz Mihály: A Magánossághoz . = Csokonai Vitéz Mihály: Versek. Bp., 1987. 411.

Egyértelmű, hogy az isteni tökéletességre törekvés teszi egyre méltóbbá az embert az Úrhoz, így a vele való hasonlatosság is megengedhető vízió. Kálvin másképp képzelte el a hasonulást Istenhez, akihez nem engedte közel az embert, mondván: „Az ember nem a lényeg átömlesztése útján, hanem a lélek kegyelméből és erejéből tétetik hasonlóvá Istenhez.” – mondta az Intitúciójában. Azonban mindketten úgy gondolták, hogy a hit, erkölcs, tudás révén kerülhet közelebb az ember az isteni lényeghez, azaz válhat hasonlatossá hozzá. Ha valamivé, -kivé válni akarunk akkor a célunkat meg kell ismernünk. Erre mondta Comenius A lelki tehetségek kiműveléséről szóló írásában: „Az igaz ismeret út az Isten megismerésére.” Ebben a megismerésben benne van mind a hit, mind a tudat és az erkölcs. Mintha a Szentháromságot akarta volna leképezni, e három kategóriát mindig együtt említette. Nélkülük nem lehetséges közeledni az Úrhoz. Végül is virtuális ez az út, mert a cél minden jegyét mi, emberek képzeljük el legjobb magunkat irányítva feléje, hogy tessenek az Úrnak törekvésünk.

Comenius a hitet, a benne történő megigazulást tartotta leginkább fontosnak, azonban nevelő-tanító rendszere természetes módon igényelte e fogalommal leírható többi kategória tárgyiasítását is, hogy értsék, érzékszervekkel felfoghassák tanítványai. A szenzualizmusa is előírászerűen követelte tőle. Így az elvonttól a konkrétig vezető úton a képet találta elsőként, amely szemléletesebbé tette a tudati, erkölcsi legszebb, -jobb vonásokból megrajzolt nevelési célt és a hozzá vezető utat. Az így, az istenképpel tárgyiasult nevelési cél vonzóvá, követhetővé lett. Jól tudta, hogy az emberiség a történelme során minden nagyon fontos dolgot – mint e célt is – föl kell emelni az isteni szférába, jelezvén igen lényeges voltát. A görög drámák, eposzok, más műfajú művek is fölemelik nézőik, olvasóik tekintetét, hogy reveláció történjék a lelkekben. Mindez a hatás cselekvésbe is át tud menni, azaz módosul általa az eddigi viszonyulása a tárgykörben.

Nem volt tehát más logika, érzés szerint való, hogy az ember a gyarló földi létével párhuzamos isteni szférát képzelt maga fölé, benne az emberi társadalom felépítettségéhez hasonló, a személyénél jobb, esetleg rosszabb, de nála mindenben hatalmasabb alakokkal népesítette be képzeletében az égi dimenziót. Közöttük ugyanúgy talált saját törekvését segítő vagy gáncsoló szereplőket, mint itt a földön. Az ő bevonásuk a földi élet dolgaiba az adott tevékenység, történés jelentőségét emeli és egyféle szemléltetésül is szolgál, hiszen megjeleníti, föl is erősíti az erkölcsi, értelmi és más elképzeléseket. E hatás nyomán az ember aktivizálódik a jóra, elretten a rossztól. Végeredményben ez a nevelési cél képeződik le az istenképből Comenius gondolataiban is.

Talán érdemes fölillantani Luther, Kálvin és Comenius Isten felé törekvésének egy töről fakadását, de némileg eltérő voltát is. Luther szerint a hit által válunk igazzá, a kegyelem által szabaddá, amelyet a Krisztusba vetett hit révén

kapunk meg. Kálvin szerint „a saját magunk ismerete nemcsak felindít bennünket Isten keresésére, hanem mintegy kézen fogva vezet is, hogy megtaláljuk őt.” „Isten ismerete nélkül nincs igazi önismeret – ehhez kell a hit, mint Isten megismerésének előfeltétele.” – fejtette ki az Intitúcióban. Comenius nevelési rendszerében természetes, hogy a nevelési céllal válik azonossá az Isten felé törekvés. Az isteni arc vonásai így rendszerszerűen épültek be a nevelés nagy tervébe és folyamatába, amelyek révén hangsúlyosabb szerepet kapott a gyermekekkel, ifjakkal való foglalkozás a középkori igen alacsony szintű és egyoldalú törekvéseivel szemben e tekintetben. Báró Podmaniczky Pál: A reformáció neveléstörténeti jelentősége című munkájában ezt a középkori felfogást, nevelési eszményt rajzolja meg, kárhóztatva vele a katolikus egyházat: „Az összetört akarató s összetörtén feltétlenül az ő akaratót uraló tömegbe beolvasztott ember.” Az ilyen soha nem éri el a boldogság állapotát.

Mintha más-más istenkép nézne az emberre a különböző elképzelések szerint. Comenius a minőségben, a nevelés által felemelt embert veti össze az Úr vonásaival, így téve fontossá, ünnepivé a cél felé haladó ember útját, és kívánatossá a rajta való, abban az irányban haladást. Ez az arc egyszerre isteni és emberi, tehát követhető, mint egy-egy példakép. Én is követem Comenius szövegépítési szokását, stílusát, végül fohással zárom felszólalásom: Soli Deo gloria! Urunk! Hallgasd meg szolgálád fohását, aki nem magáért könyörög, hanem a rábízottakért. Tedd tanítványokká és testvérré a népeket, gyermekeiket, hogy Téged és egymást is szeressék, ne háborúzzanak. Adj értelmet is nekik, hogy emberré, híveddé válhassanak. Ne fordítsd el tőlük orcádat, el ne tévedjenek az élet útvesztőiben, hanem tudják mindenkor, merre kell haladniuk. Világosítsd is meg útjukat, haladjanak bizton, bizakodva Feléd, az egyetlen jó irányban. Ha megvan bennük a jóakarát irántad, fogadd is mind arcod mosolyával, hogy bátran vállalják Hozzád útjuk minden lépésnyi hosszát. Én, a szerény szolgálád úgy örömmel indítom el őket ezen az úton, kezüket is fogom, el ne tévedjenek, a Te fényes arcodat kövessék, bennük is gyúljon fény, a tudásé. A Te intelmeid szerint cselekedjenek, hogy boldogak lehessenek Általad e földön. Hadd emeljék fel Hozzád szívüket is, amikor legszebb képzeletükben Téged idéznek. Ha a Te országotat fényes értelmű, jó erkölcsű, akarató emberek fogják lakni, örölsz majd, mint mi, akik hivatottak vezetni őket a tudás, a hit és az erkölcs megszilárdításával, a nevelésünk által. Kérünk, áldd meg ezt a munkánkat eredménnyel, adj hozzá erőt mindnyájunknak, el ne csüggedjünk.

Ámen

A tudomány és művészet határmezsgyéje

Comenius életművében

Mottó: Ha alakítani akarsz a világon, eszközeid ne csak hatékonyak, de szépek is legyenek!

I.

Híres tudósok, művészek, politikusok életműve tanulmányozásakor legtöbbször arra keresem a választ, mi a hatékonyságuk titka, ami miatt korukban és az utókor értékítéletében fennmaradt a nevük, művük egygyé olvadt az egyetemes kultúrával. Névadónk esetében is az érdekel választott témám kapcsán, hogy a tudós, pedagógus, szépirodalmi alkotások szerzője, teológus, lelkész, filozófus Comenius hogyan alkalmazza együtt a tudósi és művészi képességeit, amelynek eredménye a halhatatlansága. Elképzelek egy mezsgyét a tudománya és a művészete között, ahonnan láthatóvá válik, miként közeledik, távolodik e két terület, vagy éppen hogyan fedik egymást. Mindez csak azért érdekes, mert itt kell keresnünk és megtalálnunk halhatatlansága titkának fölfedését.

Hogy kora legnagyobb pedagógusa volt, azt fényesen igazolják meghívásai, felkérései különböző helyekről, köztük Sárospatakról is. Művészi, szépirodalmi képességeit akár egyetlen alkotásával is igazolhatjuk: A világ útvesztője és a szív paradicsoma. Nem lehet véletlen, hogy a cseh nemzeti irodalom máig legjelesebb alkotásának tartják sokan a morvaországi, de az ereiben magyar vért is hordozó szerző művét. Teljesebb képet és képletet kapunk, ha a sokoldalú Comenius tevékenységi körét kiszélesítjük az általa ismert, művelt tudományokkal, művészeti ágakkal. A pedagógia mellett – attól elválaszthatatlanul – a filozófia, a logika, a grammatika, a retorika stb. művelője. A művészetek közül a szépirodalmi alkotásain túl az esztétikai nevelés tevékenységi formái között a festést, agyagozást, hímzést, színielőadást, versírást, ékesszólást, zenét ajánlotta. E művészeti ágaknak nemcsak a fogalmai jelentek meg egy-egy tudományos alkotásában, de fölhasználta, beépítette illusztrációként,⁹ megjelenítő módként, vagy éppen szépirodalmi eszközöket használt, például alakzatokat.¹⁰ Irodalmi igényű és szintű írásaiban pedig számos alkalommal hivatkozik a tudományokra, követve azok szókincsét, terminusait, véleményt formálva a különböző ágak művelőiről, mód-

9 Például az *Orbis Pictus* illusztrációi.

10 Minden tudományos írására, beszédére jellemző, hogy a retorikai eszközökön túl szépirodalmi megfontolásai is tetten érhetők.

szereiről.¹¹ Nehéz tehát a mezsgyét egyenes vonallal megrajzolni, hiszen betüremkedik egymás területére e két tevékenységi kör.

A tudomány és a művészet egyébként is egymást részben fedő fogalmak, amelyek definíciói is egy irányba mutatnak, hiszen kialakulásuk, fejlődésük történetében nem mindig húztak éles határvonalat közékük. Egy-egy terminus technicus mindkét területen használatos. Például ha a mester fogalmát nézzük, akkor az a szakmájában, tudományában, hivatásában legtöbbet tudó, a legjobb minőséget nyújtó tudósra, művészre, mesteremberre érvényes. A művészet fogalma tágabb értelemben minden alkotó célú emberi igyekezetre vonatkoztatható, általános fogalomként használjuk minden teremtető akaratra, amit emberi törekvés hoz mozgásba. Képességek, mesterségek, amelyekkel különböző emberi termékeket, jelenségeket hozunk létre, vagy a környezetünket alakítjuk, formáljuk. Ilyen ágai fejlődtek ki: fémművesség, konyhaművészet, testdíszítés, harc-, kertművészet stb.

A görög techné, technika és a latin ars fogalmak fedték a művészet tartalmát, amelyet az alkotó tevékenység tágabb értelmében használtak, és ide sorolták a logikát, grammatikát is. Comenius idején más tudományokat is ide értettek, például a szabad művészeteket, Artes Liberales. Közöttük a Septem Artes Liberales a bölcsészeti fakultás tananyaga a középkori egyetemeken, amelynek része a trívium (grammatika, retorika, dialektika), illetve a quadrívium (astronomia, aritmetica, geometria, musica). Majd kiegészülnek a fejlődés igényeit követve a fizikával, a mechanikával és az ökonómiával.

A korabeli kategorizálás is jól mutatja, hogy bárhol húznánk meg a képzeletbeli mezsgye vonalát, ha egyenesen mennénk rajta, nemcsak érintenénk a tudományt és a művészetet, hanem a területükön is járnánk. Lehet a tudomány és a művészet közös nevezője az emberi tevékenység legmagasabb szintje, amelyet a két terület egymást segítve ér el sok esetben. Már az ókorban elvárták a bölcsektől, alkotóktól, hogy művük egyedi, kreatív legyen, bár Platón szerint a művészet utánzás. Véleménye ellenére kell az eredeti, új a jó művész részéről, de a tudóstól is, bármilyen nézőpontot foglaljon is el alkotása során. Hérakleitosz szerint, aki először használta a philosophos (bölcs) fogalmat: „nagyon sok dolgot kell saját kutatásuk alapján tudniuk a bölcsességszerető férfiagnak”.¹²

A tudomány és a művészet befogadásában is lehet azonosság, különbözőség: például mindkettő kelthet esztétikai, erkölcsi érzelmeket, emóciókat; a művész fölkatatja az emberi érzelemfajtákat, amelyek révén utat nyit műve vonzalmá-

11 A világ útvesztője és a szív paradicsoma című művében hosszasan elidőzik a tudósok, tudományok témakörében. Magát a tudósok közé sorol(tat)ja a kísérijével: „a tudósok közt a helyed, az ő életüket hiszed gyönyörűségnek, könnyűnek, békésnek és az elmét is hasznosan foglalkoztatónak”. Comenius Á. J.: A világ útvesztője és a szív paradicsoma. II. kiadás. Bibliaiskolák Közössége, Bp., 1990. 51.

12 Hérakleitosz: Törédek. B. 35.

hoz. Az irodalomtudós Fried István úgy nyilatkozott előadásáról, művei befogadásáról: „Nem bánom, hogy nem szórakoztat, gyönyörködtet írásom, nem is törekszem rá, hogy másképp legyen. Nem az a célom, hanem pontosan leírni a valóságnak a tárgyalt szeletét”.¹³

Egy másik elképzelés szerint a tudományt közvetlen, szórakoztató, egyszerű nyelven kell közel vinni az emberekhez (pl. Öveges professzor). Marx György törekedett szép nyelvezettel előadni. A képszerűség, a szép nyelv segít a tudománynak a lélekbe hatolni, és ez cél is. Itt vagyunk újra a tudomány és művészet mezsgyéjén. Kazinczy javasolta, hogy bizonyos nyelvi vagy egyéb tudomány szabályait versebe szedve tanítsák, úgy jobban megjegyezhető a szöveg a tanítványok számára. Comenius a dramatizálás művészeti mozzanataival igyekezett támogatni a pedagógia tudománya vonatkozó részeinek, gyakorlatának megértését, amikor színpadra vitte tanítványaival alkotásait, illetve azok egy-egy részletét. A tanulás lélektana e kérdéskörre nézvést kísérletileg is igazolva látja, hogy például a szövegek tanulásakor jobban megragad az az ismeret, amely ritmusba, rímbe szedve, tehát valamiféle versként válik tanulhatóvá. Erre az eredményre jelentős nélküli szótagokból álló szövegféle tanulása, bevésése, emlékezetben megtartása során végzett kísérletekkel jutottak.

Tehát a tudomány és művészet már a befogadás felől nézve is egymás mellett, sőt egymással ötvözve hat. Ha valaki jól választja meg tanítóként, tudósként, elméleti alkotóként a tudomány és a művészet arányait, akkor közlése, tanítása eredményesebb lesz. Itt talán már nem is mezsgyéről beszélhetünk, sokkal inkább az alkotás, tanítás magasabb fokáról, amely a tudományosság szintjét megtartva arról is gondoskodik, hogy könnyebben befogadja a hallgató, néző. Mi más lehetne a kommunikáció célja e tekintetben, mint az adó és a vevő közötti együttműködés, mely során nem veszíti el hamar az érdeklődését a vevő, sőt tevélegesen részt vesz a folyamatban, mint Comenius esetében is, ahol „színészi” mozzanatokkal erősítettek meg erkölcsi vagy mentális tartalmakat mind a játzóban, mind a nézőben, hallgatóban.

Besorolhatjuk akár a metanyelvi kategóriák közé, mégis megmarad részben művészi, részben tudományos elemként a dramatizált előadás. Ha a művészet központi magvát nem is érintik az efféle összeházasítások, a mezsgyéjük azért szemlélhető, a tanító számára szemléltethető, amely jegy Comenius életművének esszenciájához tartozik, akár a pedagógia tudományának fejlesztéséhez, terjesztéséhez, az emberi minőség növeléséhez, az egyéni és közboldogság állapotának eléréséhez eszközül szolgál.

13 Fried István professzor 2014 tavaszán a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeumban tartott előadásában mondta ezt.

A tudomány és a művészet szempontjainak érvényesítése során is a hasznosságot tartotta szem előtt. Minden lépésében ez az életelv munkált. Amely művéről a cseh irodalom legszebbjeként szólnak, abban is köztes jelleget találunk Comenius célja szerint. „Nem törődöm vele, hogy elmés-e munkám; csak azt adja az Isten, hogy épületes legyen magamnak és felebarátainknak”.¹⁴

Mint Dante Vergiliusszal, Faust Mefisztóval, Ádám Luciferrel járta a való és virtuális világot, úgy Comenius is efféle cselekménykeretben kelt útra, hogy lásson. Hozzá is szegődött kísérő, kettő is, akik igyekeztek a világnak mind a színét, mind a fonákját láttatni pártfogoltjukkal. Korabeli, de korábbi és későbbi irodalmi példák is igazolják – ha nem is direktre – Comenius szépírói célját, teljesítményét.¹⁵ Ha a tudomány és a művészet egymáshoz közeli voltát bizonyítania kell az arra vállalkozónak, akkor ez a sajátos regény nem hanyagolható el sem témája, sem stílusa, sem műfaja, de még szereplői megválasztása miatt sem. Így nem is a mezsgyén találjuk magunkat olvasása közben, hanem a művészet legmélyebb tartományában, amelynek azonban vannak elágazásai a tudomány felé, hiszen korábbi és jelen kora tudósainak munkájáról mond véleményt, többnyire hiábavalóságukat kárhoztatva. Mindezeket nem a pesszimizmusa mondatja vele, hanem a pontos megfigyeléseinek, elemzéseinek eredményét rögzíti így. A megnyugvást, a boldogság állapotát keresve csakis Istenéhez, a végső tökéletesség felé haladva járhat jó úton. Az érzelmi, erkölcsi nevelés tartalmának is csak ezt az utat adja, hiszen minél közelebb kerül az ember Istenhez, arcának hasonlatosságához, annál tökéletesebb lesz az alkotása, az élet lényegének, a boldogsághoz vezető útnak az ismerete, vagyis teremtmény társává válhat Urának. Ehhez az életprogramhoz nem alkímiára, szofisztikára, spekulálásra, áltudományok kimódolására van szükség, mint művében olvasható is,¹⁶ hanem az igazság útjának megtalálására, az azon való járásra a cél felé. Az az irány nem a mezsgyén haladást igényli a vándortól, az embertől, hanem a boldogság, boldogulás útjára való rátalálást. Kell az ismeret, a tudomány, hogy ne tévedjen el az életben, saját dimenzióiban, a fonák szemüveg se tévessze meg, amelyet Comenius kapott útjára Bódulattól, hogy megtapasztalja saját világát a Bölcsesség tolmácsának és Fürgelábnak segítségével.

14 A világ útvesztője és a szív paradicsoma. I. m. 10.

15 Francois Rabelais (1490–1553) legjellemzőbb tulajdonságát adta névül óriás hőseinek szatirikus regényében: Gargantua és Pantagruel (Tágtorok és Mindentszomjazó); Jonathan Swift, (1667–1745) ellenutópiaszzerű példázatában, a Gulliver utazásaiban szintén bírálja a tudós társadalmat, mint előtte Comenius A világ útvesztőjében; Voltaire Candide-ja és Goethe Faustja szintén kísérővel keresi az élet, a boldogság útját a világban, akárcsak Madách művében Ádám.

16 A Világ Terét szemlélve Comenius torzulásokat lát, képmutatást, haszontalan dolgokkal való foglalkozást (például a kör négyszögesítése), csalást, civakodást a tudósok közt, kicsinyesség, vérre menő vita folyik a kizárólagos igazságukért. Szatíra ez a legtöbb emberi tevékenységről, melyek közt a papokra is jellemző a csalás, megtévesztés: „Szájuk vallással, szemük meg bujasággal van tele”. I. m. 94.

A görög félistenekhez vagy a keresztény angyalokhoz hasonló kísérők a világ megmutatásakor nem tudták Comeniust, az embert kimozdítani eredeti álláspontjából nézeteit illetően, mert újra és újra a tudományok hiányosságai, hiábavalóságai bizonyítására szolgáltatnak ismereteket, amelyek csakis az isteni világ felé, a tökéletesedés irányába hatóan érhetnek valamit, különben csak hívságok, emberi gyarlóságok maradnak. Kölcsenynek a Vanitatum vanitas című verse veti föl ugyanezeket a kételyeket, amelyek az emberi alkotás, tevékenység hívságos jegyeit ragasztják bélyegként történelmi utunkra:

*És ti bölcsek, mit hozátok,
Ami volna szép s jeles?
Mámor bírta koponyátok
Plato s Aristoteles.
Bölcselkedő oktalanság,
Rendbe fűzött tudatlanság,
Kártyavár s légállítvány
Mindenféle tudomány.*

A valóság vagy a virtuális világ felől jövő impulzusok így újra csak az Úr felé terelték figyelmét, amelyet – szenzualista lévén – saját tapasztalatai, tudománnyá nemesedő, majd pedig gyakorlattá váló, cselekvéssé emelkedő életprogramjává tett. Az irodalom, a művészet magasa így emelte magához a pedagógia tudományát, hasznos eszközévé válva az életprogram megvalósításának. A tudomány, a művészet így olvad össze, válik hatékony eszközzé Comenius művében, amelyben mottóként sűrűsödik össze a Soli Deo Gloria.

II.

Értékei sorában az értelmi, erkölcsi nevelés előrébb áll az esztétikainál, de semmiképp nem elhanyagolva a szépség tudományát, hanem hasznosságát hangsúlyozva, éppen a másik két feladat támogatásában. A képzeletbeli mezsgye közöttük húzódik, de a mindkét területről építkező írásműveknek kanonizált műfajai is lehetségesek: esszé, tudományos-fantasztikus regény, de maga a Biblia is, Comenius legfőbb, legtöbbet forgatott, idézett könyve, amely igényt tarthat mind a tudományos, mind a művészi, azaz szépirodalmi minősítésre. A Szentírás sokáig – Comenius korában is – „egykönyvű” foglalatául szerepelt a tudományoknak, de egyes művelt olvasói szépirodalmi erényeit tartották nagyobb értékének, mint

Spinoza is.¹⁷ Több ok mellett ennek is szerepe volt abban, hogy eretneknek bélyegezzék és kiátkozzák.

A barokk idején – sokszor ma is – éppen a Bibliából kiindulva, vagy hozzá visszakanyarodva igyekeznek levezetni akár tudományos tételeket is. Erkölcsi törvényeket mindenképp. Comenius rá hivatkozva igazolta pedagógiai elveit, céljait, bizonyította állításait az emberi tevékenységre, a társadalmi viszonyokra, erkölcsre, sőt az egész világra nézvést. Mindezt tehát a bibliai példákkal, párhuzamokkal, emelkedett stílussal, annak alakzataival végezte, vagyis eszközzé, tételeinek elfogadását és azok szerint való élést céllá, saját műveinek hivatkozási bázisává tette a Szentírást, amely egyszerre tudományos és szépirodalmi mű a szemében. Birtokává is lett. Életművének alaphangot, stílust, alkotásainak sokszor témát, keretet, szókészletet, látásmódot adott. Így a mezsgyén átvetett két lábbal egyszerre áll a tudomány és a művészet területén. Arra vállalkoztam, hogy e mezsgyén jobbra-balra tekintve életművében meglássam és láttassam, hol válik szélesebbé, esetleg gyeptűvé ez az elvileg kiterjedés nélküli mezsgye a tudomány és a művészetek között Comeniusnál.

Nemcsak azért tartom nagy tanítónak, mert e sokszor művészi mesterség természetes módon együtt sorakoztatja föl a tudományos és művészi eszközöket, hogy a világot megismertesse a tanulókkal, és ő ezt tette, hanem azért is, mert hatékonyan, szuggesztív módon, tudatosan, meggyőződésből, szabad ésszel, erkölccsel alkotta. A pedagógiai haszon módozatait kereste minden lépésében, minden nevelési, oktatási helyzetben. Ezt az utilitarista szemléletet érhetjük tetten a legtöbb esetben, amikor különböző művészeti ágakat iktat be a nevelési folyamatba. A festés, agyagozás, hímzés, versírás, színdarabok előadása mind-mind az eredményesebb, szemléletesebb, jobb minőségű ismeretszerzést célozta, és mint szenzualista, igyekezett a művészetekkel tárgyiasítani az elvont fogalmakat, szemléltetni a tárgyakat, a megismertetni szánt folyamatokat, összefüggéseket a világból, világról. Nem unaloműzés céljával iktattak be vitadélutánokat a programba Patakon, hiszen ott mind a tudományok ismeretét, mind az egyéni képességeket magas szintre emelhették gyakorlásuk révén. De nem csupán a retorikát, logikát fejlesztették a disputákkal, hanem a nevelés többi fő feladatát, területét is. Ehhez segítőleg társult a dramatizált tananyag előadása.

Egyik-másik művét, például a Januát, vagy azok részletét, a tananyagból szabályokat színpadi előadásra alkalmassá tett, dramatizált, hogy tanítványai ne csupán verbálisan sajátítsák el a legfontosabb elveket, gyakorlatokat, hanem mozgással, a közlés megfelelő metanyelvi megtervezésével, beszédgyakor-

17 Baruch Spinoza (1632–1677) korának és utókorának filozófiai gondolkodására erősen hatott a felvilágosodás előfutáraként is tisztelhető panteista filozófus, akit zsidó hittársai kiátkoztak forradalmian újszerű világlátása miatt.

lattal mélyítsék el az ismeretet. Így a színielőadás sem öncélú magamutogatás volt csupán, hanem pedagógiai hasznót hozó eljárás, amely mind a nézőkre, de a szereplőkre is reveláló erővel hatott. Segített rögzíteni, elsajátítani a Comenius által legfontosabbnak tartott elveket, ismereteket könnyebben, játékosan, eredményesebben. Ezt Patakról búcsúzásakor is méltó formának tartotta, hiszen Lorántffy Zsuzsanna, a kultúra nagy mecénása is megtisztelte érdeklődésével, jelenlétével.

Az iskola mint játékszín című, az iskolafelügyelőknek szánt írásában meg is magyarázza, miért használja eszközként a színpadi megjelenítést: „ily módon hasznosan és kellemesen, a példák és a versengés révén rávehetjük az ifjúságot arra, hogy megfigyelje a helyzetek sokféleségét, a változatos helyzetekre a körülményeknek megfelelő válaszokat adjon, mozdulatait illően rendezze el, arc kifejezését, kézmozdulatait s egész testét a helyzetnek megfelelően irányítsa, egyszóval tisztességgel játsszon minden szerepet, szokjon hozzá a fesztelen viselkedéshez”.¹⁸ E vélekedése, meggyőződése jegyében írta a Januát, a Tirocínium harmadik fejezetét. A Vestibulumban megszólít, katekizál, ennek során a tanítvány kérdez, a tanító felel, azaz párbeszéd, dramatizált részletek íródtak: „Ki fog erre megtanítani engem?” „Istennel együtt én.” A megszólítás talán a leggyakoribb alakzata Comeniusnak, hiszen mind a tanítónak, mind a gyerekeknek, de még az iskolák felügyelőinek is pontokba foglalt ismeretet, arra felszólítást nyújtott: „az iskolavezetők dicsérik meg a tanárok és a tanulók buzgalmát, és biztassák őket, hogy ilyen sikeresen haladjanak előre tovább”.¹⁹

A retorika tudománya, a szó művészete, a színielőadás, a megszólítás és ezek közben alkalmazott metanyelvi megfontolások, alakzatok a beszélt nyelv stílusát erősítik írásaiban is. Ez a fajta előadásmód szinte kiiktatja a művet az író és a néző-hallgató-olvasó közül, mely eljárás közvetlenebbül hat, jobb megértést biztosít. A szenualizmus apostola ráerősít tételei hatására a katekizáló módszerével is, hogy bevonja a kérdezőt vagy a felelésre felszólítottat gondolatai menetébe. Így hasznosabb, kihasználtabb a tanulásra fordítható idő is, könnyebben, játékosabban sajátítják el az ismereteket. Saját kezűleg készített rajzaival is az elvont dolgok tárgyiasítását végzi, vagy éppen a tárgyak lényeges tulajdonságait szemlélteti, hiszen tanítványainak is ismerniük kell saját társadalmi, technikai dimenziójukat. Az Orbis Pictus illusztrációi nemcsak könnyed rajzolgatások Comenius részéről, hanem a tárgyalt, definiált fogalmak lényegi elemeinek megmutatásai is. Így áll a tudomány és az alkotó képzőművészet egymás mellett, kiiktatva közülük a mezsgye, amelyen járva mi is megsejlelhetjük mindkét telek részét.

18 *Comenius: Az iskola mint játékszín. Bibliotheca Comeniana VII. Comenius és a magyar iskola. Sárospatak, 1999. 79.*

19 *Comenius: Schola ludus. Az iskola mint játékszín. I. m. 89.*

Egy korábbi vizsgálódásom során, esztétikai értékrendjét elemezve mutattam meg, milyen stíluselemeket használ, amelyek a szépirodalom, a művészi nyelv felé viszik stílusát. Tudomány, művészet egymást erősítve jelenik meg írásaiban. E tekintetben a legfontosabb tudományos műveiből gyűjtöttem a stíluselemeket (alakzatok, trópusok, képalkotó eszközök), melyeknek itt csak a sorrendjét említem meg a gyakoriságuk szerint: példázat, hasonlat, párhuzam; felsorolás, halmozás; metafora; kérdés; ellentét; ismétlés; figura etimologica; fokozás; megszólítás; metonímia; allegória; aforizma. Az is tanulságos lehet, hogy különböző művészeti ágakra milyen gyakorisággal hivatkozik, azoknak e szerint mi a sorrendjük: festészet; zene; színpadi játék; irodalom, ékesszólás; szobrászat.²⁰

III.

Ha nem is az esztétikai nevelés áll életműve középpontjában, azért maradandót alkotott, a legkényesebb szépirodalmi igényeknek is megfelelően. A világ útvesztője és a szív paradicsoma című művével. Mint fentebb utaltam rá, bekapcsolódott a korabeli európai irodalom legfőbb áramába a műfajjal, stílussal, tartalommal. A pedagógiát pedig a tudományok közé emelte, rendszerbe foglalva mindazt a tapasztalatot, kísérletet, amelyet e téren szerzett és végzett addig a tudományos világ. Benne volt az igény a teljességre, az egyetemességre, az összes tudománynak történő megfeleltetésre, amelyet az enciklopédizmus vágya hajtott. Egy évszázaddal utána öltött testet, tárgyiasulva a diderot-i Enciklopédiában.

A tudomány és a művészet határvonalát már az ókorban megpróbálták egyenes vonallal kijelölni, de nem sikerülhetett, mert közös nevezőjük szorosan összetartotta, néhol egymásra is rakta egyes területeiket. Mindenekelőtt a hatékonyságuk közös, amely a befogadók részéről nyilvánulhat meg, másfelől a hasznosságuk, amellyel az emberiség fejlődéséhez hozzájárulnak: a világ jobb megismerésével, a pedagógia folyamatai által a megismertetésével, a művészetek által pedig az érzelemre, értelemre, erkölcsre hatva az emberi minőséget javítva, az alkotó kedvet, képességet fokozva segítik a fejlődést. Így a határokat ma sem tekinthetjük tisztázottaknak, de lényegesebb ennek mérlegelésénél a minőség, mint jellemző jegy és cél. Comenius látásmódjában a világ valósága és képzelt lényege úgy tükröződött műveiben, hogy határozott irányt vett az isteni lényeg felé, hogy minél hasonlatosabbá váljon a tanítvány, az ember az isteni archoz, hiszen csak akkor lesz képes az Úr alkotótársává emelkedni saját jellemét, szűkebb és tágabb környezetét építve.

20 Bibliotheca Comeniana XIV. Comenius és Kazinczy szellemében. Sárospatak, 2009. 68–69.

Akkor sem válik szét teljességgel a két alkotási terület, ha a tudományt terem-
tő képzelet és a művészi alkotást létre hozni igyekvő akarat, ihlet látszólag elkü-
lönülnek egymástól, mert egymás érvényesülését, hatását, így minőségét javítják,
növelik. A különböző művészeti ágakat tudatosan építette be a pedagógiai lépésszo-
rokba, mert megismerte hatásukat, hasznosságukat. Szépirodalmi igényű és szintű
írásaiban viszont a tudományokat, mint eszközöket iktatta be. A retorika, amely
önmagában is hordozza mindkét terület jegyeit, a filozófia, a grammatika, a dialek-
tika (logika), a történelem, az aritmetika, a mértan stb. tudományát mind megidéz-
te irodalmi művében, de mint Arisztotelész, ő is az isteni lényeg felé terelte az em-
beri fejlődést, fejlesztést.²¹ Ő maga is abba az irányba törekedett. Bejárja az ókort,
megnevezi tudósait, tevékenységüket, és ítéletet mond fölöttük, többnyire lesújtót.
Nem kér belőlük, csak a bibliai Tarszoszi Páltól való idézet nyugtatja meg: „A bölcs
bolonddá legyen, hogy bölccsé lehessen. Az Úr ismeri hiábavaló gondolataikat.” A
szimbólumok, a barokk legkedveltebb képei uralják művét: a Világ Terén a nagy
fa, amelynek nehezen föltörhető héjú gyümölcse terem, bár kérkednek feltörése
tudományával; a szemüveg, amely Comeniust segítené a dolgok mélyére látni; a
diákok által „megevett” könyvek, a nagy kő, amely „nem egyéb, mint az élet magva,
az örök élet titka,” mind-mind a tudomány mímelt tartozékai, amelyekből nem kér.
Szatirikus megjelenítése ez a világnak, benne a tudományoknak, mely művi formát
akkori divat szerint szívesen alkalmazták a szerzők.

Keresztmetszetét és folyamatait adja a világnak szemléltetésül, hogy meg-
találja tanítványa, olvasója a helyét benne, és a haladásának a helyes irányát is.
Tudomány és művészet egy lapon, egy akaratban, egy cél érdekében összefog-
va, egymás érvényét igazolva, támogatva. A mezsgye? Ha félnénk a két területen
járni, akkor cikcakkos haladásra számítsunk, és ha elszámítjuk az irányt, akkor
logikai bakugrás lesz belőle, amellyel nem haladhatunk előre Comeniussal. Mint
ahogyan Dante haladt Vergiliussal, Ádám Luciferrel, Candide Pangloss-szal, Co-
menius is úgy járta a világot, amelynek forgószínpadán minden erény és bűn elé-
be került. De míg ő és Dante a Paradicsom felé vették az irányt, Voltaire hőse a
munkában találta meg a nyugalomát, boldogságát: „Vár rám a munka a kertben”.
Mi lenne más célja a tudománynak, művészetnek, mint a boldogság állapotába
juttatni az embert? Ehhez a tudomány és a művészet nyújt segítséget, de megmu-
tatja a látónak, hallónak az irányt is, amely nem feltétlenül párhuzamos a mez-
sgyén való haladással.

21 Arisztotelész logikájában három fő fogalom köré rendeződik a valóság: az *anyag*, amely a lehetősé-
get hordozza; a *forma* a dolog valóságát mutatja, amelyben benne van a cél és a mozgató ok; a *moz-
gás* a lehetőség megvalósulása; a mozgató maga az istenség, az anyagtalan tiszta forma, a tökéletes
létező, a lét betetőzése; önmagát elgondoló ész, a legfőbb jó, amely felé minden törekszik, tőle függ,
ő teremti meg a világ rendjét.

*Tanítványi kérés
Most is, mint máskor, Téged emlegetlek,
másokat is kérek, figyeljenek Rád;
mint gyermek a tanítót, úgy szeretlek,
tudásért, jó szóért megyek el Hozzád.
Mondd, mért van árnyékban már a katedra?
Parancs szerint kell ott ezt-azt megtennünk.
Mögötte nem is ismernél magadra,
mintha az Istened se volna velünk.
Pedig képét hordjuk szebbik magunkon,
tanítványaid így gyúrtad egykoron,
hogy egyre jobban hozzá közelítsünk.
Megyünk ma is, bár végtelen az utunk,
hisszük, hogy egyszer Hozzá is jutunk.
Segíts az úton, hogy Téged kövessünk!*

A játék mint Comenius ars didacticájának attribútuma

*Mottó: Ha komolytalannak minősítenek,
ne a játékos kedvedre hivatkozva mentegetőzz!*

I.

Az emberre vonatkozóan csak néhány dologról valljuk azt, hogy örök, hiszen többnyire változik világunk, mind a mikro-, mind a makrokörnyezetünk, benne mi is, ahogyan a latin bölcsesség mondja: Tempora mutantur et nos mutamur in illis. Ha valami mégis megmarad eredeti funkciójában e változás közepette, akkor örök jelzővel illetjük, vagyis szinte kiemeljük értékeink közül és magasra tartjuk igazodásul mások számára is.

Így említjük általában a művészetet, az emberi teljesítmény csúcsának is tartható költészetet, a megismerési vágyat, a szerelmet stb. De mi más a művészet, mint a személyiségen átszűrődött valóság kép sajátos visszaadása, tükröződése; mi más a költészet, mint a valóságos és virtuális világunk megjelenítése a nyelvvel írva, mondva, játszva? Tehát játék formáját ölti, ha közben komolyan éljük is át érzelmileg, gondolatilag a velünk történeteket, hiszen az irodalmi szintű

szöveg ritmusa, dallama, harmóniája a nyelvvel való egyféle játék alapján áll össze. Vagyis a játék is örök, ha a vers az.

Íme, van már egy jelzőnk a játékra, de mi is a játék? Számos filozófust, tudóst, játékelmélettel foglalkozó kutatót, magát Comeniust is tanulmányozva nem olvashatunk egyetlen olyan definíciót, amelyből ne hiányozna, vagy ne türemkedne ki valamely fontos elem a játék meghatározásából. Ha már öröknek nevezzük, akkor természetes, hogy a kezdetektől a sajátunk ez a tevékenységi forma (a másik jegye a játéknak: tevékenység, attitűd).

Platon szerint „komolyan kell venni a komolyt – mondja –, és Isten az, aki minden boldog komolyságot megérdemel. Az ember azonban arra teremtdött, hogy Isten játékszere legyen és ez a legjobb rajta”.²² Könnyű szívvel lehetünk játékszerek, de embertársaink körében csakis a játékos státuszt fogadjuk el, hisz aligha van demokratikusabb, boldogítóbb, az emberi egyenlőséget szabad akaratú választást, a játékban való részvételt, örömforrást hozó tevékenységnél. Számtalanul sorjázhathatnánk a pozitív előjelű jelzők, amelyek szinte a végtelenre terjesztik ki e fogalom tartalmát, terjedelmét. Így érthető, hogy nehéz, talán lehetetlen is mindnyájunk által elfogadott definíciót megfogalmaznunk rá.

Platon az isteni szférába emelte a játékot, amellyel az életünkben betöltött nagy szerepét hangsúlyozta. A komolyság csak látszólagos ellentéte, inkább erősítése a fogalomnak, mert végigkíséri életünket a bölcsőtől a sírig. Lételemünk tehát. Így nem akadhatunk fenn azon a tényen, hogy korának egyik legkomolyabb tudósa, Comenius is fontos szerepet tulajdonított a játéknak nevelési rendszerében. Nem szűkítette le időben a gyermekkorra, hanem maga is alkotott például szójátékot fogalmakkal, művek címeivel: SAL = só (latinul). Az élet sója pedig a bölcsesség, amely Sapere = tudás; Agere = cselekvés; Loqui = beszéd. Ugyanígy játéknak tekinthető a Vestibulum, Janua, Atrium = VIA = út, amelyet meg kell tenniük, azaz tanulniuk a gyerekeknek, hogy bölcsökké váljanak, birtokába jutva a latin nyelvnek. Amit pedig a leghasznosabb játéknak tartott, az a shakespeare-i korszakban a mennyekig emelkedett színház eszközrendszerének bevetése a tanulásba, tanításba.

Választott témám nem igényli e fogalom részletes kifejtését, egy minden szempontnak megfelelő definíció megfogalmazását se, mégis illik a legfontosabb elemeit fölillantani, amelyek révén kapcsolhatjuk Comenius pedagógiai rendszeréhez.

A különböző játékelméletek nem oltják ki egymás érvényét, hanem más-más hangsúlyokkal emelik ki az emberi tevékenységek közötti szerepét, vagy éppen természeti jelenséggént elemzik: „Mi a játékot természeti jelenséggént értelmezzük, amely a maga véletlenből és szükségszerűségéből adódó dichotómiájában

22 J. HUIZINGA: *Homo ludens*. Universum Kiadó. Szeged, 1990. (Leges VII. 803CD) 27.

(kétarcúságában) minden történésnek az alapja.”²³ „Az ember egy Nagy Játék résztvevője, melynek kimenetele számára is nyílt. Képességeit teljességükben kell kibontakoztatnia ahhoz, hogy „Játékos”, és ne a Véletlen játékszere legyen.”²⁴

Huizinga az emberre korlátozza játékszemplétét, míg Eigen és Winkler a mindenségre terjesztik ki ebbéli nézeteiket, és a játék elmeit két kategóriában jelölik meg: a Véletlen és a Szabály. „Össze nem illő viselkedések keveréke, amelyeket külön-külön kellene megvizsgálni”,²⁵ mondja Schlosberg. Darwin²⁶ szerint a játék a gát-lások leküzdésének attitűdje, melynek lényege az öröm és az élvezet, amely gyakori nevetéssel jár. G. S. Hall²⁷ szerint a gyermek játékként ismétli meg a történelem előtti kor emberének és az őseibernek a tevékenységét. Spencer²⁸ a játékot a felesleges energia lecsapolásának nevezte. Schiller²⁹ túlmegy ezen: nemcsak a túltengő energia kifejeződése, hanem minden művészet eredete is. Így a színházé is, amely gondolat-hoz Comenius is csatlakozott. Mérei Ferenc³⁰ úgy látja, hogy a gyermek megnyilvánulásai a felnőtt előtörténetei, mely során az idővel a játék gyermeki jellege elmosódhat, beolvad, a játékoság, mint a munka tevékenység színezete áll elő.

Igen hosszan folytatható volna a játékkal kapcsolatos vélekedések sora, de e kategóriának néhány jegye, funkciója is elég ahhoz, hogy Comenius pedagógiai rendszere egyik oszlopának tekintse. Ilyen a játék, játékoság hasznosíthatósága a nevelő-oktató munkában; a fejlődéslélektani szintekhez hozzájavított játék, játékos formák; a játék örömforrás mivolta; a játék során kialakuló képességek, erények transzfere a személyiség egészére; a homo faber és homo sapiens vonásait erősítő homo ludens, amely Comeniusnál inkább az eszköz és módszer kategóriáiban kapott nagyobb hangsúlyt, mintsem a célrendszerben, de szerepe végképp nem másodlagos. A pedagógiai rendszeren belül erősítik helyét kulcszavakként a gyakran alkalmazott szinonimái is a játéknak, játékoságnak: könnyűség, kellemesség, a játékoság, könnyen, önként, nyúlódás, kínlódás nélkül, játszva, szórakozás, gyönyör, tréfa, utánczás, derűs, vidám stb. Természetesen a rendszerbe épített játék, játékoság a világosabb jelzése Comenius vélekedésének e témakörben, amelyet az alábbiakban részletezek.

23 MANFRED EIGEN – RUTHILD WINKLER: *A játék*. Gondolat Kiadó. Bp., 1981. 15.

24 Uo. 18.

25 SUSANNA MILLAR: *Játékpсихológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1973. 78.

26 Charles Darwin (1809–1882) angol geológus, biológus, botanikus, az evolúció elméletének egyik atyja.

27 G. Stanley Hall (1844–1924) amerikai pszichológus, pedagógus. Berlinben, Lipcsében is tanult. A neveléslélektan volt fő kutatási területe, írásainak témája.

28 Spencer, Herbert (1820–1903), angol filozófus, biológus, antropológus, szociológus, liberális gondolkodó.

29 F. Schiller (1759–1805), német költő, drámaíró, filozófus. Ő írta a később az Európa himnuszává emelt verset: „Lángolj fel a lelkünkben szép égi szikra, szent öröm...” Beethoven IX. szimfóniája záró tétele, amelyet Herber von Karaján írt át.

30 Mérei Ferenc (1909–1986), Párizsban, a Sorbonon szerezte diplomáit: pszichológia, filozófia, pedagógia, szociológia.

Hogy nem utólag fogjuk rá Comeniusra a játéknak tulajdonított fontos szerepet, álljon itt a legfontosabbnak mondható *Didactica Magna*jából az a részlet, amely szerint egész rendszerét áthatotta ez, hiszen az elején, elvként fogalmazta meg: „Az, hogy az oktatás módszerét helyesnek építsük fel, érdekükben áll a szülőknek, ... tanítóknak, ... a tanulóknak, hogy nehézség, keserűség, jaj, veszekedés és ütlegek nélkül, mintegy játék és tréfa útján vezethessük fel őket a tudományok ormaira”.³¹

Apáczai Csere János (1625–1659) – Comenius kortársa, aki egyedül volt szellemben hozzá mérhető – szintén a nyűgös, rossz, nehézkes tanítási módszerekben látta az eredménytelenség okát, és az enciklopédizmusban az elhanyagolt, a nyugat-európaiakéhoz képest igen gyenge oktatásunkban az előrehaladás feltételét.

II.

Ha vannak is művei, amelyekben utalás sem történik a játékra, rendszere kategóriájaként máshol épp eleget olvashatunk megkerülhetetlenségéről, elsőrendű szerepéről. Pedagógus társai, sőt a fejedelemszony meggyőzésére sokoldalú bizonyítékát adta a játék tanulmányi eredményt növelő szerepének: „Az én oktatási módszerem teljes egészében arra irányul, hogy a régi iskolai gyakorlat játékká és gyönyörűséggé alakuljon át, ezt azonban senki nem akarja itt megérteni”,³² panaszkodott a fejedelemszornynak Sárospatakon. Tanártársai szinte megrótták a játék miatt, bár ő következetesen híve volt a dramatizálásnak, hiszen komoly eredményeket ért el általa: „Már kezdettől fogva javasoltam azt is, hogy használjunk fel az oktatásban néhány színházi jelenetet: tapasztalatból tudom, nincs ennél hatékonyabb eszköz arra, hogy kiűzzük a tehetséges diákokból a lustaságot és felcsigázzuk érdeklődésüket.”³³ Minderre az volt a kollégák válasza, akik tapasztalat nélkül ítélték: „Hagyd csak meg ezeket a bolondságokat a jezsuitáknak! Téged komoly munkára hívtunk magunkhoz.”³⁴

Ahogy ma mondanánk: innen szép nyerni, azaz megnyerni az ügynek a kétkezőket. Comenius megnyerte ezt a csatát is, hiszen a legmagasabb rangú mecénást is az első sorban üdvözölhette a Patakról történt búcsú előadásán. A jezsuitákat is megidézték a „komoly” kollégák. A rendet III. Pál pápa hagyta jóvá 1540-ben, de már korábban indították a főképp iskolák alapításában megnyilvánuló

31 *Didactica Magna*. Seneca Kiadó. Pécs, 1992. 37.

32 A testvéri intelem folytatása a vetélkedés szeretettel való mérsékléséről. In: *Comenius és a hazai művelődés*. Bibliotheca Comeniana IX. Sárospatak, 2002. 25.

33 Uo.

34 Uo.

tevékenységüket Loyolai Szent Ignác³⁵ vezetésével. Már Goáig, Indiáig ért kezük, Spanyolországban számos intézményt hoztak létre 1556-ban, amikor a rend alapítója meghalt, már száz iskolájuk volt. Száz év múlva már 176 szeminárium, 669 kollégium működött a kezük alatt. Róluk a fentiek lekicsinylő stílusában nem volt bölcs megnyilvánulás a játékkal kapcsolatban, hiszen az ellenreformáció fő hadoszlopává éppen az eredményes oktatás-nevelés révén válhatott, élükön Pázmány Péterrel,³⁶ Comenius korának protestánsból jezsuitává, ellenreformátorrá vált igen tehetséges személyével, aki iskola alapításaival a pápát és a Habsburgokat szolgálta ki az akkori progresszió, a feudalizmus-ellenes reformáció elleni küzdelemben. Mindez érzékelteti Comenius – mint protestáns főpap – üldözött voltát, abban az élethelyzetben nehéz lenne gondolnunk is a játékra, amelyet a nagy pedagógus természetes módon épített be nevelési rendszerébe.

Ha a játékot, játékoságot nem is sorolja be alapelvei közé, számos didaktikai alapvetésében meghatározó elem. Fejlődéslélektani kiinduló pontként tartja számon az életkort, amely meghatározza az alkalmazandó módszereket. Tekintve, hogy a gyermekkorról, ifjúkorról ajánl nevelési-oktatási eljárásokat természetes elemként, szól az életkori sajátosságnak megfelelő tevékenységi formáról, a játékról, játékoságról: „Legyen ugyanis gondunk arra, hogy itt minden a gyermeki elméhez alkalmazkodjék, amely természeténél fogva derűs és vidám, játékos dolgokhoz vonzódik, a komoly és szigorú dolgoktól pedig majdnem irtózik.”³⁷ Így ír *A népiskola eszméje* fejezetben a *Didactica Magna*-ban. Tehát az életkori sajátosságok figyelembe vételének elve valósul meg itt, valamint a természetesség alapján a gyermeki aktivitás és a tanító-nevelő vezető szerepének érvényesítése.

A játékra, annak szerepére és módjára vonatkozó kitételei a *Tirotinium*-ban is hangsúlyosan szerepelnek: könnyen, önként (a demokratizmus elvének része), kedvtelésből szavak a betűk rajzolásakor kialakuló jellemzők, amelyek játékká nemesítik a tanulást az elemi iskolában. A tanulás, tanítás és nevelés egysége valósul meg alapelveként. Óráközi tanításként is játék következik. Magát a betűkkel való foglalkozást is játéknak nevezi Comenius, amely során betű elemeket, betűket kapcsol össze a gyerek, azaz írni tanul. Párbeszéddel folytatja a tanító, tanuló az együttes munkát: „Tanító: Nos, gyermekem, megtanultál írni és olvasni. Tanuló: Remélem, megtanultam. Tanító: Még hozzá játszva, mindenféle nyűglődés és kínlódás nélkül.”³⁸

35 Loyolai Szent Ignác (1491–1556). Katona, spanyol kisnemes. 1534-ben alapította a jezsuita rendet. Pappá szentelték 1537-ben. 1540-ben a pápa jóváhagyta a rendet.

36 Pázmány Péter (1570–1637). 1616-ban esztergomi érsek. Iskolákat alapított a reformáció elleni küzdelem bázisaiul: nagyszombati egyetem (1635), a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem őse, Bécsben 1623-ban papnevelő iskola.

37 *Didactica Magna*. Seneca Kiadó. Pécs, 1992. 258–259.

38 *Tirotinium* III. rész.

Írásai, könyvvé összeállított gondolatai mind tartalmazzák a pedagógiai haszonnal járó eljárásokat, amelyeket átítat a könnyedségre, játékoságra törekvése. „Hogy mire jó ez a könyv ezzel a felépítéssel?” – teszi fel a kérdést a *Vestibulum* és a *Janua Linguarum Lucidarium*ában. „Az iskolát ne valamiféle gyötrelmeknek, hanem gyönyörűségnek képzeljék”; „Játszva és szórakozva sajátítják el a világban lévő, elsőrendűen fontos dolgok ismeretét”,³⁹ folytatja. A játékra, játékoságra tanártársait is buzdította, hiszen látta a módszer eredményességén túl a hagyományokhoz ragaszkodás nehéz elhagyását kollégái részéről. „A világ dolgainak az első megvizsgálásában pedig komoly szándékom volt a paradicsomi iskolát eléd tárni, ahol neked nem volna más dolgod, mint együtt játszani újonckáidkal, amint Ádámmal együtt játszott az Isten.”⁴⁰ A demokratizmus, az életkori sajátosságok figyelembe vétele, a nevelt aktivitásának érvényesítése történik, vagyis az alapelvek realizálódnak e területeken. Nem mondható a dramatizált játékokról, vagyis a színpadi előadásokról sem, hogy másféle különleges célokat tűzött volna elébük Comenius. Azok szerepe is a nevelést, tanulást, tanítást segítő módszer, azaz beilleszthetők a nevelési rendszerbe.

Mire Patakra ért, már korábbi állomásain megtapasztalta a színielőadások pedagógiai hasznát. Ennek tudatában győzte meg a gyerekeket, tanártársait, sőt a fejedelemszont is, hogy próbálják ki, milyen haszonnal jár a gyerekek aktivitására. „... a példák és a versengés révén rávezethetjük az ifjúságot arra, hogy megfigyelje a helyzetek változatos sokféleségét, a változatos helyzetekre a körülményeknek megfelelő válaszokat adjon, mozdulatait illően rendezze el, arckifejezését, kézmozdulatait s egész testét a helyzetnek megfelelően irányítsa, egyszerűen tisztességgel játsszon minden szerepet és mindeközben a pórias félszegséget félretéve, szokjon hozzá a fesztelen viselkedéshez.” „A tanulóiban akkora lett a belső lelki készítés a szorgalomra, amekkorát senki sem remélt... Készek voltak arra, hogy rendes tanulmányaik folytatása mellett önszorgalomból ezeket tanulják.”⁴¹

A játékelmélettel foglalkozók többen vallják, hogy a játék célja önmagában van, de ezt a *causa sui* helyzetet Comenius a játék szerepének a rajta túlmutató voltával kiszélesítette, azaz jelentőségében, hatásában megnövelte. Nem tudhatjuk, ebben mekkora volt a kor divatjának – a színház fölfutásának – szerepe, de azt igen, hogy Comenius tudatosan, rendszerbe illesztve alkalmazta a kedvező nevelési eredménye miatt a színpadi játékot, mint módszert, eszközt. „Nemcsak az értéket akarjuk fejleszteni, határozottabban fordítva a tárgyak felé őket, s nemcsak a nyelvet, megnevezve a dolgokat, hanem az erkölcsre, cselekvésre, az

39 In: *Comenius és a magyar iskola*. Bibliotheca Comeniana. VII. Sárospatak, 1999. 13.

40 A *Vestibulum* előszava. Fordította: GULYÁS JÓZSEF. In: *Comenius és a hazai művelődés*. Bibliotheca Comeniana IX. Sárospatak, 2002. 41.

41 *Az iskola mint játékszín*. Schola Ludus. In: *Comenius és a magyar iskola*. Bibliotheca Comeniana VII. 79.

élet ügyeinek intézéséhez szükséges, körültekintő okosságra, s végül magabiztos viselkedésre is nevelni akarunk.”⁴²

E két idézet egyértelműsíti, mit tart Comenius a színjátékról, mit vár tőle. A pedagógiai haszon hajtja e kipróbált módszer alkalmazására: „Biztosan tudom, hogy ennek a gyakorlatnak még több rejtett, mint szemmel látható haszna van.”⁴³ „Komoly dolgokra való előkészület gyanánt tartsátok meg iskolátokban ezeket a játékos gyakorlatokat, oly módon, hogy minden félévben rendezzettek színi előadást, melyek révén az egész tananyag, a szellem csiszolásának ez az előnyösebb módszere...”⁴⁴

Comeniusról aligha lehet feltételeznünk valamiféle „vesszőparipát”, hiszen nevelési rendszere akkor arányaiban sérülne miatta, azonban a színpadi gyakorlatot maga sem győzte elégszer hangsúlyozni, hiszen ami neki magától értetődő volt, az a környezetében idegenszerűen, furcsán, sőt komolytalanul hatott. A játék mintha szentségtörés lett volna, pedig a különböző korosztályok fejlődéséhez, ha más-más formában is, de hozzájárult. Segítette, ahogyan Comenius vele kapcsolatos érvelésében is leírta. Az Ady-féle Messiás szerep jutott neki is saját, pedagógiai közegében, de győzte ésszel, érvel, türelemmel. A bujdosás, menekülés közepette másféleképpen gondolt a játékra, mint azok, akik csupán pihentető, lazító jellegét igyekeznek kihasználni, márpedig a többség csak ezt a lényegét ismerte, ismeri.

III.

Sokan a komolysággal állítják szembe a játékot, maga Comenius is ad több helyütt ilyen megfogalmazást. Ahogyan Platon is vélekedett, ahhoz hasonlóan olvasható Comenius egyik-másik művében a játék megítélése, amelynek lényege a komolysághoz képest a negatív előjele: „Ámbár komolyabb dolgokkal való törődések foglalnak le, melyek jobban illenek életkoromhoz...”⁴⁵ Amellett, hogy ifjabb korára utalja vissza a játékot, kissé csökkenti is súlyát, hiszen vannak annál „komolyabb dolgok”. Természetesen lehetnek, de van-e egy tudós felnőttnek fontosabb dolog a világon, mint tudományos rendszerének egyik fontos attribútuma, mint ebben az esetben a játék? Ebben a szöveggörnyezetben azonban jogosan érti a fogalom hétköznapi jelentését a tudományos szövegek terminus technicusával kissé szemben. Szépirodalmi munkájában, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* című vallomásában a felsorolt elítélendő magatartási attitűdökkel egy sorban

42 Uo. 83.

43 Uo. 83.

44 Uo. 85.

45 Uo. 77.

említett játék fogalom már egyértelműen negatív előjelet kap: „Gyermekjátéknál vagy legfeljebb haszontalan erőlködésnél nem voltak egyebek”.⁴⁶ (Mármint a komolynak tűnő, felnőttek által végzett munkák). „Mivel hát látom, hogy eléggé jeles férfiak csak játéknak és időlopásnak tekintik a muzsikát, elmegyek innen is.”⁴⁷ „Erőszakkal veszik-tépik egymás javait, a bujaságtól visongnak és ugrándoznak, vigadnak és játszanak, paráználkodnak és házasságot törnek...”⁴⁸ A barokk korszakban – mint a középkor korábbi idején – a leggyakoribb bűnök közt szerepelteti a játékot. Természetes itt is, hogy ebben a szöveggörnyezetben a felsorolt bűnök negatív tartalmát erősíti vele. Később a tolmáccsal védeti meg a férfiak komoly tevékenységét: „Ne hidd te ezt játéknak... Valóságos dolgokat művelnek ők.”⁴⁹ A valóság komoly volta áll szemben a játékkal. Itt nemcsak árnyalatnyit módosul a játék jelentése, hanem közel száznyolcvan fokot.

Egyféle játék Comenius részéről e művében is, hogy egy-egy negatív jellemvonást ad végül szereplőinek, akik a világ hiábavaló dolgait végzik, rontják az emberiségről kialakult összképet. A bírák, tanúk milyenek is lehetnek a világ útvesztőjében, mint istentelen, hallomásból ítélő, részrehajló, személyeskedő, ajándékszedő, tudatlan, hanyag; pletykás, gyanakvó, hazug stb. (Az előbbieket a bírákra, az utóbbiak a tanúkra érvényes jelzők névvé magasítva.⁵⁰)

IV.

Ha csupán Comenius életművéből kellene leszűrünk a játékra, a fogalomra érvényes ismereteket, akkor is eljuthatnánk az egész életünket betöltő szerepére, tevékenységünkben megkerülhetetlen voltára. Az iskoláról is a játék jut eszébe: „...a műveltség műhelye az élet előjátéka lehet, ahol mindazzal foglalkoznak, ami az embert emberré teszi, ... életszerű gyakorlatoktól kell pezsegni mindennek, mivel egyedül a gyakorlás tesz mesterré”⁵¹. E gondolatmenetet folytatva a színpadi játékig, annak komoly szerepéig jut el: „Nem szükségszerű, hogy az élet komoly tevékenységeinek előgyakorlatai is komolyak legyenek, olyanok, amelyek nem felelnek meg a gyerekek életkorának. Előjátéknak kell lenniük, hogy jókedvvel lehessen vállalni és folytatni őket”.⁵² Látszólag itt is szemben áll a játék a komoly fogalmával, azonban az élet komoly feladatira való felkészülés szerepével, formájával az élet szerves részévé, azaz komoly elemmé, attribútummá válik. Az

46 *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* II. kiadás. Bibliaiskolák Közössége. Bp., 1990. 25.

47 Uo. 71.

48 Uo. 92.

49 Uo. 115.

50 Uo. 103.

51 *Az iskola mint játékszín*. Bibliotheca Comeniana VII. 78.

52 Uo. 78.

élet egészére kiterjedő szerepe miatt is tulajdonított Comenius nagy jelentőséget a játéknak, nevelési rendszere részeként pedig a fejlődéslélektani szempontokat hangsúlyozta, azaz a nevelés eszköze, a gyermeki lélek igényelte módszere megtalálható a játékokban.

A játékelmélettel behatóan foglalkozó tudósok, szerzők még magasabbra emelik azzal, hogy a mindenségre vetítik ki a fogalom terjedelmét térben, időben. Nem azonosítják az élettel, inkább az abból kilépésnek mondják (Huizinga⁵³). A kultúra részeként becsülik a játékot, amelyből kibontakozik a kultúra is, azaz játékként kezdődik. A rituálékra, kultikus mozzanatsorokra gondolva könnyen belátható. A művészethez közel állónak kell tekinteni, ami tele van ritmussal, harmóniával, így egybefonódva e két élettér virtuálisan a végtelenre tágul. Lenyűgöző vonása, hogy „kívüláll a bölcsesség-balgaság fogalompáron, de éppúgy kívüláll az igazság-hazugság vagy a jó-rossz fogalmakon is. Mert bár a játék szellemi működés, benne magában nem foglaltatik erkölcsi funkció, sem erény, sem bűn”. E kívülállás tovább növeli egyedülállását, önállóságát. Hozzágondolva, hogy mind motívuma, mind célja önmagában megtalálható, akkor még tovább fokozódik az érzetünk a játékkal kapcsolatban, hogy minden mozzanatunkat átítathatja az életben, amelynek úgy része, mint a munka, a tanulás, szórakozás stb., miként az őselemeket (föld, víz, tűz, levegő, kvintesszencia)⁵⁴ meghatározták az ókorban a mindenség építőeleméül. Az emberi tevékenységünknek ugyanúgy attribútuma a játék, amely tevékenységből ki-kilép vagy szerves részét képezi.

Comenius nem törekedett a játék fogalmának meghatározására, de kihasználta, ami lehetőség adódott belőle. Nevelési rendszerébe beemelni igyekezett minden olyan elemét, amelyek eredményesebbé teheték a pedagógiai folyamatokat: a neveltek korához igazította a tevékenységi formák játékos elemeit; a közösségi kohéziót erősítette a színpadi szerepeltetésekkel; a társak és a nézők előtti fesztelen megnyilvánulás célját is fölrajzolta a diákok előtt; a játékokban való önkéntesség és egyenlőség a nevelés demokratizmusát erősítette a korabeli igen kötött formájú megnyilatkozásokkal szemben; mindezekkel az aktivitást és a tanulás eredményességét fokozta. Tehát épített rá, sokat várt a játék alkalmazásától nevelési rendszerében.

A költészet, ami egyféle játék, szállóigéket, klasszikus sorokat rögzít a játékkal kapcsolatban: „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet, // jó szóval oktasd, játszani is engedd // szép, komoly fiadat”.⁵⁵ „A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni, // akarsz-e mindig, mindig játszani?” „Akarsz-e játszani mindent, mi élet?”

53 J. HUIZINGA: *Homo ludens*. Fordította: Máthé Klára. Athenaeum Kiadó, 1944. (Universum Reprint) 15.

54 Anaximandrosz (Kr.e. 610–547) és Arisztotelész (Kr.e. 384–322) fogalmazták meg a mindenséget kitöltő őselemeket.

55 JÓZSEF ATTILA: *Levegőt* (1935).

„Akarsz-e játszani kígyót, madarat?” „Akarsz-e játszani boldog szeretőt, // játékban élni, mely valóra vált?” „s akarsz-e, akarsz-e játszani halált?”⁵⁶

A gond nem játék, mondjuk kártyázás közben, ha játszótársunk sokat töpreng, mely lapot adja le. Versek, közmondások, szólások millió oldalról rajzolják meg a játékot, annak szerepét, mely gondolatok az egész életre kiterjesztik ezt a tevékenységet. Mint a Kosztolányi-versben is az élet és a halál két végletét megtudja a játék jeleníteni, így a mindenség betöltésére is alkalmas szerepű ez a kedves, az életünket könnyebbé, szebbé, élhetőbbé tevő játék. A szabadság vagy erkölcsi érzelmfajtájával együtt jelent meg a játék József Attila versében. A felszabadító érzés is akkor keletkezik bennünk, ha játszani is van lehetőségünk, hiszen Comenius szerint is a játék teszi emberré az embert.⁵⁷

A hit és a tudat harmonikus egysége Comenius életművében

Mottó: A hit két lába az erkölcs és a tudat, amelyek nélkül semmire se megy.

I.

Hadd álljak a cím és a mottó mögé egy harmadik állítással, amellyel már Comeniusra hivatkozom. Pedagógiai rendszerében a célt úgy fogalmazta meg, hogy az eredményül kívánt jellem három legfontosabb építő elemét kiemelte, a többi jegyet harmadrangúnak tartotta: „Az embernek három veleszületett adottságra van szüksége: 1. jártas legyen minden dologban, 2. legyen ura mind a dolgoknak, mind pedig önmagának, 3. minden dolgot és önmagát hozza vonatkozásba Istennel, mint mindennek forrásával”. Azaz: „I. Képzettség. II. Erényesség, vagyis jó erkölcsök. III. Vallásos érzület, vagyis jámborság”. „Ebben a háromban rejlik az ember minden kiváltsága: mert csupán ezekre alapul mind a földi, mind pedig az örök élet; a többi minden (egészség, erő, szépség, vagyon, méltóság, barátság, a körülmények szerencsés alakulása, hosszú élet) nem egyéb, mint ráadás és az élet külső ékessége, ha Isten megadja őket valakinek – vagy pedig fölösleges hívság”.⁵⁸

56 KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Akarsz-e játszani?*

57 *További irodalom:* EIGEN, MANFRED – WINKLER, RUTHILD: *A játék*. Gondolat. Bp., 1981. – MÉREI FERENC: *A játék értelme és öröme*. 1973. SUSANNA MILLER: *Játék pszichológia* című kötetének bevezető tanulmánya. - MÉRŐ LÁSZLÓ: *Mindenki másképp egyforma*. A játékelmélet és a racionalitás pszichológiája. Tercium. 1996. MILLER, SUSANNA: *Játék pszichológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp., 1973.

58 *Didactica Magna*. Seneca Kiadó, Pécs, 1992. 51.

Sokszor említette a nevelő-oktató munkát egy-egy elképzelt ház építésének párhuzamaként. Hadd használjam én is, hiszen igen szemléletesen szimbolizálja a fent említett három kategória a jellem kialakulásának tartópilléreit: a hit, a tudat és az erkölcs. A címben és a mottóban így már együtt található a célrendszer három, egymástól elválaszthatatlan eleme, amelyek ez íráson ugyanúgy végigvonnak, mint Comenius egész pedagógiai rendszerén. Ha valamelyikünk is paradoxonnak minősítené a hit és a tudat, az erkölcs és a tudat elválaszthatatlanságáról vallott-mutatott nézetet, csak megemlítem, hogy Einstein⁵⁹ ragyogó elméjét nemigen vonja kétségbe senki, de hitt Istenben. Comenius a reneszánszból és a manierizmusból kinövő barokk⁶⁰ fölemelkedő ágának időszakában alkotta meg a nevelési rendszerét, amelyet nem függetleníthetünk a kortól se a szokásokat, se az ideológiai meghatározottságot illetően. Nála azonban igen nagy hangsúlyt kap a korábbi, a reneszánsz időszaknak erkölcsi tartalma: a humanizmus. Legyen elég erre egyetlen hivatkozás nevelési rendszeréből, amelynek alapvetése, hogy minden gyerekekre – nemre, vallásra, társadalmi rangra tekintet nélkül – ki kell terjeszteni a nevelést-oktatást. A feudális kaszt nehezen fogadta be ezt a demokratikus elvet. Comenius nevelési rendszerének viszont elemi módon, erkölcsi elvként alapja lett. A hit és a tudat mellett tehát az erkölcs a harmadik pillére a jellemnek szerinte, így a nevelésnek is.

A Didactica Magnában mindjárt az első lapokon kifejti a fenti elveket, amelyek választott témámba illeszthetők, hiszen logikus, hogy ezzel indítja gondolat folyamatát: „... bármely keresztény ország valamennyi községében, városon és falun egyaránt, olyan iskolákat állítsanak fel, amelyekben mindkét nembeli ifjúság – kivétel nélkül – elsajátítsa a tudományokat, a művelt emberhez illő erkölcsöket, és jámborsággal teljék el”.⁶¹ Ez idézetben a három elem sorrendje: műveltség, erkölcs, hit. Máshol helyet cserél a három kategória, amely azt sejteti, hogy köztük Comenius értékrendbeli különbséget nemigen tett, mint mi ma feltétlenül a nevelést tartjuk nagyobb tartalmú, terjedelmű kategóriának, magasabb rendű fogalomnak, mint az oktatást, de egymás nélkül elképzelni sem tudjuk egyiket se.

A nevelési folyamatban tehát hol az egyik, hol a másik fogalom kap hangsúlyosabb szerepet, de mindig jelen lévő mindhárom. Ha a hit kerül előtérbe, akkor gyakran a kálvini⁶² formulát olvashatjuk ki szövegéből, amelyben szintén benne

59 Albert Einstein (1879–1955) Nobel-díjas tudós, akinek a speciális és általános relativitáselméletére a mai legmodernebb eszközökkel sikerült igazolást szerezni, azaz fölfedezni a gravitációs hullámokat.

60 A barokk korszakát az 1600-tól 1750-ig terjedő időszak korstílusának tekintjük, melynek erkölcsi tartalmára, törekvéseire a mély vallásosság és az ellenreformáció a jellemző. Comenius hitére és üldöztetésére egyaránt a barokk vetített fényt és árnyékot.

61 Didactica Magna. I. m. 17.

62 Kálvin János (1509–1564) a Biblián alapuló egyházi rendet vezetett be. Tanítása a kálvinizmus, melynek egyik alapköve a predestináció, értelmezésében eltér Luther Márton tanaitól.

van mindhárom kategória: „Egyedül Istenben található meg a bölcsesség igazi világossága, a tiszta erkölcs, minden jónak a teljes gazdagsága és igazvoltunk tisztasága”.⁶³ Comenius szerint az Úr képéhez igyekszik hasonlóná válni az ember a nevelés által, a tudás révén is, és ez a törekvése erkölcsös, tetszik az Úrnak. Mind-ezt életművének számos részében megfogalmazta, hiszen a célrendszert erre az irányra hangolta: „Az embert úgy helyezte a látható teremtmények közé, hogy I. eszes teremtmény, II. a teremtmények felett uralkodó teremtmény, III. teremtmőjének képe mása és gyönyörűségére szolgáló teremtmény legyen”.⁶⁴

Egyértelmű, hogy az isteni tökéletességre törekvés egyre méltóbbá teszi az embert az Úrhoz, így megengedhető gondolatban az Ő képéhez való hasonlatosság víziója. Kálvin kissé másképp képzelte el ezt a hasonlóságot, amely nem engedte közel az isteni lényeghez az embert: „Az ember nem a lényeg átömlesztése útján, hanem a lélek kegyelméből és erejéből tétetik hasonlóná Istenhez”.⁶⁵ Ezt a kis distanciát akár elhanyagolhatónak is vehetnők a két vélekedés között, hiszen az isteni lényeg megnyilvánulhat a kegyelem erejében is, amelyet Comenius fennen hirdetett. Más helyütt mintha kissé megbonthatónak tartaná a hit és a tudat hatalmának egységét, azonban csakis az előbbi fontosságát, de nem elsődlegességét emeli ki, hiszen a harmadik pillér, az erkölcs nélkül megbillenne a jellem építménye. Ím, ismét együtt a három elem: „Jobb ki nem művelődni, mint világi hívságokra, gőgre, csalásra, álnokságra, gonoszságra és képmutatásra kiművelődni; és jobb lenne, ha inkább tudatlan, de egyszerű és istenfélő maradna a nép... mintsem hogy úgy legyen művelt, ahogyan a világ művelődik”. „Az igaz ismeret út Isten megismerésére”.⁶⁶

Nem nagyon túlzok, ha azt állítom, hogy nevelésfilozófiai kérdés fölvetéseikor – legyen az beszéd, írás – legtöbbször e három fogalom viszonyáról szól valamit. Az előbbi idézetben az erkölcsi vonásokat emelte ki a jellem építésében, de a hit és a tudat volt a kiinduló pontja.

II.

Nem előzmények nélküli a keresztyén személyiség megrajzolása sem részéről. Mint ahogyan fentebb hivatkoztam Kálvinra e téren, úgy maga a nevelési rendszere is, alapvető fogalmainak egy része is komoly rokonságot sejtet korábbi pedagógusok,

63 KÁLVIN JÁNOS: *Tanítás a keresztyén vallásra* (1559.) Fordította: DR. BÉKÉSI ANDOR, Kiadta a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1986. 9–10.

64 *Didactica Magna* i. m. 50.

65 Institutio, I.-15.-5.) 41.

66 COMENIUS: *A lelki tehetségek kiműveléséről*. Latinból fordította: OLLÉ ISTVÁN. A pataki iskolában 1650. nov. 14-én tartott beszéd. Bibliotheca Comeniana X. Sárospatak, 2003. 145.

azok munkái egy-egy elemével. Így például Ratichiusra⁶⁷ számos helyen hivatkozik, mint a *Didactica magna* bevezetőjében a sok felsorolt név között elsőként szerepel, de fölidézi gondolatait a *Pansophiae Prodromus*-ában (VS. 1. köt. 374. l.); a *Schola Ludus*-ban (IV. Act. II. Sc. 4-ben és a *Praefatió*-jában, *Methodus Novissimá*-ban (I. VS. 287-88. és 311–581. l.) Leveleiben a didaktikusok korifeusának, fényes napnak mondja. Az efféle ragaszkodás nem csupán annak szól, hogy törekvéseik, gondolataik rokoníthatók, hanem sorsuk között is számos párhuzam húzható: reformokat akartak a tanításban; minden nemű, rangú gyerekre kiterjesztették a tanítást; tankönyveket írtak; nyomdát létesítettek; iskolát teremtettek; a nyelvtanítás módszerét írták, kutatták; a baconi empirizmus hívei („először a dolog maga”); több felé értetlenség fogadta őket, sőt üldöztetésben volt részük. Magát a *didactica* szót a görögből Ratke vette át először, de a pedagógia egészére értette. Az ő századukban, a XVII.-ben vált ki a filozófiából a pedagógia tudománya és kezdett önálló életet. Ők ketten első, legkomolyabb művelői lettek.

A hit-tudat-erkölcs kategóriái árnyalatnyi különbséget mutatnak Luther, Kálvin és Comenius megítélésében, bár majdnem egy tőről fakadnak. Luther szerint az Isten a hit által teszi igazzá az embert, ahogyan a Bibliában írva van; és az ember szabaddá a kegyelem által válik, de a szeretet által megkötött. Mindezt a kegyelmet a Krisztusba vetett hit által kapja meg, amit semmiféle egyéni teljesítménnyel nem tud kiérdemelni. Kálvin szerint „a saját magunk ismerete nemcsak felindít bennünket Isten keresésére, hanem mintegy kézen fogva vezet is, hogy megtaláljuk őt”.⁶⁸ „Isten ismerete nélkül nincs igazi önismeret”.⁶⁹ „A hit, mint Isten megismerésének előfeltétele”.⁷⁰

Comenius a Cseh Testvérek⁷¹ hitét vallotta és terjesztette, amely mozgalom Husz János tanításából táplálkozott elsősorban, bár változáson ment át az idők folyamán. A fentebbi két reformer nézeteivel azonban találkozott abban, hogy a pápaságot kárhoztatták annak az eredeti egyház elveitől, gyakorlatától eltérő volta miatt. Luther hittudatába nem fért bele a gazdag, hatalmaskodó, bűnbánó cédulákat árusító egyház; a Kálvinéba az egyház alázatosságának hiánya, mint ahogyan nem teljesült a szentség, kegyesség, engedelmesség, tisztaság, szeretet, szelídség isteni parancsa sem.

67 Ratichius (Wolfgang Ratke) 1571–1635.

68 *Institutio* 1.-1.-1. 9–10.

69 Uo. 10.

70 Uo. 12.

71 A Cseh Testvérek hitközösség a Husz János-féle mozgalom egyik ága, amelyet 1457-ben alapítottak Kunwaldban. Comenius az utolsó egyházi vezetője, püspöke volt. Nézeteik a protestánsok közé sorolják őket, bár nem csatlakoztak se Lutherhez, se Kálvinhoz, de nyitottak maradtak mindkét irányzathoz.

Comenius hitközössége el- és megvetette az egyház vagyonságát; ragaszkodott a szigorú rendhez. A városiasodó polgárság puritanizmusa kissé aszkéta, vagy inkább gyűjtő, takarékoskodó attitűdje fogalmazódott meg mindhármuk reformtörekvéseiben, vagyis egyféle politikai, társadalmi irány is fölsejlett mozgalmukban, vélekedésükben, amely előre mutatott a felvilágosodás felé. Mindhármuk tanított, kifejtették nézeteiket a hitről, erkölcsről, tudatról, de pedagógiai rendszerbe csakis Comenius foglalta e kategóriákat. Így ha teljességgel nem is tudjuk kivonni őket a teológia területéről, inkább a nevelés, oktatás folyamatában képzeljük el a comeniusi megfogalmazásokat róluk.

Nagy életművében alig találhatunk akár egyetlen lapot is, amelyen ne lenne jelen e három fogalom valamelyike, vagy éppen rokon értelmű szava. Ezért már csak értelmezés céljából is érdemes velük foglalkoznunk. Ha nincs is jelen megfogalmazott alakjában, mégis ott olvasható az egész szövegből, hiszen átítatta valamennyi gondolatrendszerét a hit. Mindezt közvetlenül is igazolja a számtalan hivatkozás a Bibliára, az élet minden területét párhuzamosítja a benne lévő történetekkel, személyekkel, az ott megfogalmazott erkölcsiséggel. A tudat dolgaként meghagyja példáiiban a követés választásának megfontolását. Több helyütt barokkos terjengősséggel, sok hasonló tartalmú példával szemlélteti erkölcsi tételét, hogy a tanítvány, az olvasó ugyanazt a szentenciát fogalmazhassa meg, mint amelyet ő gondolt eredményül. Például az ember eszességét, tudatának kialakulását, elemeit hosszan sorolja, majd a Bibliára is utal. Ezzel nem elégszik meg, Salamon bölcsességét is bevonja a fogalom (eszés teremtmény) megvilágításába: „Az, hogy eszes teremtmény, azt jelenti, hogy mindennek megfigyelője, névadója és kutatója, azaz mindazt, amit a világmindenség magában foglal, ismeri, meg tudja nevezni és megérti, ahogy ez nyilvánvaló. (Móz. I. 2, 19.). Vagy ahogy Salamon elsorolja, erejét, az idők kezdetét, végét és folyását, az évszakok változásait...”⁷² Az értelem, a tudat hangsúlya mellett a bibliai párhuzamokkal a hit erősítését is elvégzi hosszú mondatában, míg az erkölcs szerepe itt kimondatlanul a művelődés, tanulás elmaradhatatlansága, amely révén közelebb jutunk az Úrhoz, hiszen a tudás neki tetsző jellemvonás, amellyel egyre jobban hasonlítunk rá.

Itt az ismeret, a tudás kapott nagyobb nyomatókat, amely nélkül az erkölcs az együgyűség képét öltheti fel csupán. Máshol az erkölcs szerepét emeli ki, de egyértelműen a hit alapú jellemet rajzolja meg és mutatja föl: „Azt akarjuk, hogy mindenkit minden erényre kiképezzenek, mérsékletességre éppúgy, mint egyetértésre, kölcsönös szolgálatkészségre.”⁷³

A jellem erkölcsi vonásai közt gyakran említi a Horatius óta sokak által vallott arany középutat, a mértékletességet, kárhoztatja a szertelenséget: „Mindenkinek

72 Didactica Magna 50.

73 Uo. 52.

jólesik a mérsékelt meleg, a mérsékelt hűvösség, a tagok arányos felépítettsége és egybevágó mozdulataik. És vajon miért? Azért, mert a természetnek barátja, és előnyére szolgál mindaz, ami mérsékletes: és ellensége és ártalmára van mindaz, ami szertelen”.⁷⁴ Az ókori értékrenden túl a barokkos mély vallásosság jellemzi rendszerében a nevelteket, de a természetesség, a természetből eredeztetett erkölcs a felvilágosodás, benne Rousseau irányát jelzi. Nemcsak őt bűvölte el a természet a maga szabályaival, törvényeivel, rendjével, hanem sok mai tudóst is, akik éppen ebben a rendben vélnek látni az Isten ujját, bölcsességét, teremtésének tökéletességét. A panteisták is azonosították a természet csodálatos törvényeit magával az Úrral. Kálvinnak erre is volt szava, Intitúciójában bírálta e nézetet, hiszen a predestinációnak, fő tézisének ellent mond az isteni akaraton részben kívül rekesztett öntörvényű természet.

A comeniusi eszmény erkölcsi és tudati jellemzői szöges ellentétben állnak a pápaság által megfogalmazott és elvárt eszménnyel. A katolikus egyház törekvése „az összetört akarató s összetörtén feltétlenül az ő akaratát uraló tömegbe beolvasztott ember”.⁷⁵ A tudat szintjéről pedig árulkodik az 1382-iki esztergomi zsinat, amely „nem is kívánja a fölszentelendő papra nézve többnek a megállapítását, mint azt, hogy tud-e jól olvasni és énekelni”.⁷⁶ Comenius ezzel szemben a világ dolgaiban jártas, a tudományokra nyitott, sokoldalúan művelt, vitára, kritikára is képes jellemet rajzolt. Az iskolai disputák ennek gyakorlóterejei, alkalmi voltak. Így a pápaság nemcsak az eretnek üldöző-megbélyegző gyakorlata miatt volt ellenszenves, hanem a hit-tudat-erkölcs felfogása miatt és az egyént eltorzító törekvése alapján is. A humanista felfogás a reneszánszon túl a reformátorok, a Cseh Testvérek és hasonló társadalmi képletek révén, Ratichiuson, Comeniuson és sok haladó gondolkodón át a felvilágosodásig, sőt máig terjedt, mint pozitív erkölcsi tartás. Nem volt véletlen az enciklopedizmus elvének elválaszthatatlansága e törekvéstől, hiszen így vált még élesebb kontrasztúvá a tudományosság (világosság) és elmara-dott gondolkodás, babonaság (sötétség) között a későbbiekben.

Mindenütt szembefordul a pápaság törekvéseivel, ahol a nevelés alapvetéseit fogalmazza meg. A Pampaedia indító gondolatai is éppen a hit-tudat-erkölcs egységét mutatják, amikor mindenkit, mindenre, egészen megtanítani ír elő: „minden embert a lehető leghasonlóbbá kell tenni Istenhez (akinek képmására lett teremtvé): tudniillik valóban értelmessé és bölcsé, valóban tevékennyé és tette késszé, valóban erkölcsössé és becsületessé, valóban istenfélővé és szentté, s ez által valóban boldoggá és megelégedetté – az evilágon és mindörökké”.⁷⁷

74 Uo. 59.

75 BÁRÓ PODMANICZKY PÁL: *A reformáció neveléstörténeti jelentősége*. Sopron, 1916. 5.

76 Uo. 7.

77 COMENIUS: *Pampaedia*. BOLLÓK JÁNOS fordítása. Bibliotheca Comeniana X. 22.

Tehát a fő cél, a mindenkit boldoggá tevő nevelés minden megfogalmazásban együtt szerepel az Istenre utalás, azaz a hit, a bölcsesség, az erkölcs, becsület, amely a tevékenység során mutatkozik meg az egyénben. Csakis így lehet boldog, ha e fogalomba aktívan, tevőlegesen bekapcsolódik, végigjárja ez útmutatás földi útját. A hit, tudat és erkölcs egysége így nem bomolhat, torzulhat jellemében. Mennyivel más ez az egész életre szóló terv, mint az „összetört akaratú, tömegbe beolvasztott” egyéné! Az egyéniség tiszteletének, a természet, a világ titkai iránt érdeklődő ember fölértékelésének alapjául is ez szolgált a Comeniusékat követő évszázadban, vagyis e téren is korukat megelőzve rajzolták meg az ember erkölcsi, tudati arcát.

III.

Vizsgálván e három kategóriát Comenius életművében, a magunk viszonyulása, identitása is megfogalmazódik velük összefüggésben: az övé ilyen, az eszményt ennek mentén rajzolta meg, de milyen a mi erkölcsünk, hitünk, hogyan látjuk világunkat, mi késztet cselekvésre vagy mozdulatlanságra benne? A hitünket kiterjesztjük a természeti és a vele párhuzamos társadalmi törvények érvényességére, és ki-ki ott sejtí bennük az isteni akarat megnyilvánulását, mint a panteisták, vagy megpróbálják saját, emberi erőből megfejteni a még föl nem tárt, esetleg magától föl nem tárult titkokat. Mivel ez igen ritkán sikerül tökéletesre, az ismeret hézagait hittel, közösségi vagy egyéni meggyőződéssel foltozzuk be. A politeizmus korában az emberi társadalommal párhuzamos, istenek lakta világot képzeltek el és vágytak oda, mint ma a keresztény ember a mennyországba. Ha a művészek, költők, írók a földi dolgok közül a legfontosabbakat, hogy még jelentősebbeknek lássák az embertársaik, fölemelték az isteni szférába, ahol új, nagyobb hangsúlyt kaptak. A Comenius által gyakran kinyilvánított nézet szerint is minden tettünket emeljük mind nagyobb minőségűvé, például a tanulást, emberi kapcsolatunkat, hogy minél hasonlatosabbakká váljunk az abszolút jóhoz, tökéleteshez, az isteni tethez. Ez is egyféle fölemelése a nevelésnek, hogy nagyobb nyomatékot kapjon a társadalmi, állami feladatok sorában.

Meggyőződései között – az istenhiten túl – a legerősebben az emberek nevelhetőségében hitt. Logikus, hiszen pedagógiai rendszerének légvárként kellett volna összeomlania, ha kételyei merültek volna föl benne. Humanistaként magában az emberben is hitt, a nevelés, tanítás által emberi minőségében, erkölcsében megjavított emberben, melynek társadalma az ilyen minőségtől válik jobbá. Feltétlenül ide kívánczik egy pillanatra Széchenyi gondolata a kiművelt emberfőről. Hitt Comenius saját szerepének fontosságában is, megszerzett tudásában, bízott azok hasznosságában. Hitt az utilitarizmus erkölcsiségében, a keresztény erkölcsi rend magasabb minőségében, mint amit a feudalizmus korában a pápa-

ság hirdetett. Hitt egy újabb kor eljövételében, amelyben szabadabb tér nyílik a szellemnek, egyénnek. A Fény Testülete ebből a víziójából emelkedett a társadalom élére. Hitt az emberek egyenlőségében, hogy mindenkit egyenjogúan, egyformán megillet a nevelés révén az új emberi minőség. Újra csak a következő század győztes eszmerendszere rajzolódik általa, hiszen a hármas jelszó lényege akár a Biblia által is megfogalmazódhat benne.

Ha a címben foglaltak végső választát akarnám megfogalmazni, akkor az eddigi vizsgálódásom szerint axiomatikus igazságnak kell vennem a nevezett fogalmak elszakíthatatlanságát, sőt egységét, hiszen szilárd alapját képezik Comenius nevelési célrendszerének. A filozófiából elkülönült pedagógia tudományának magvait éppen ő érlelte és Európa-szerte is ő hintette szét. Hálásak lehetünk érte, hogy nálunk is végzett vető munkát. Az ilyen feladatot nem lehet másképpen, mint egyféle megszállottsággal, küldetésstudattal végezni, mely erkölcsi jegy vitathatatlan nála. Tette ezt üldöztetése, sokak általi meg nem értettsége ellenére, mert hite, tudata ezt az erkölcsiséget követelte meg tőle.

A nagy gondolkodók, mint ő is, világosabban látják a jövőt embertársaiknál. Mai, jövőkép nélküli világunkban jó volna igazodási irányként az övé, ha teret kapna, feltámadna. Ahhoz azonban tudományra, erkölcsre nyitottabb befogadók kellenének, mint amilyeneket ma tapasztalunk magunk körül. Az ilyen váteszek és gondolataik sorsa rendszerint ehhez hasonló. Mivel általában a jövőben járnak, jelen koruk lehetőségei mindig szűkösebbek a kelleténél a magasabb tervek beteljesüléséhez. A fejlődés igénye viszont parancsolóan hat minden korra, és a visszafogott haladás feszültséget okoz, cselekvésre késztet, amely végül, ha időben később is, győzelemre viszi a gondolatot, szárba szökkeni azok korábban elhintett magvait. Ehhez a hit-tudat-erkölcs egyidejűleg ható érvénye szükséges.

Hit, tudat, erkölcs – Comenius

*Hittel, fényes tudattal, erkölcsöddel
világítótornyként magasodtál
korod viharzó tengerének partján.
Írányt mutattál, ahová jutnunk kell,
hogy Urunk saját arcának vonását
lássa rajtunk, esendő embereken.
Fényedben oldódott a kor sötétje.
Nem alkudtál ki kényelmes életet,
használni jöttél e világra hozzánk.
Ma is szegény, ki milliók közt osztja
lelki, szellemi jósága aranyát,*

*Urunk előtt azonban Krózus marad,
mint Te, ki kincseidből két kézzel szórsz,
hogy hitben éljünk, erkölcsben, tudatban,
hisz' nélkülük barmokénál együgyűbb,
semmit nem érő földi vándorlásunk.
Segíts, hogy hozzád hasonlóan méltók
maradhassunk emberségben, hitben,
válhassunk dolgainkban otthonossá,
Urunk képmása vetüljön arcunkra,
mert boldogságunk így érjük el Veled.*

Comenius reformátorsága

*Mottó: A keletkezett egyházak nem a vallásháborúkat
igazolják, hanem a reformációt.*

I.

Panta rhei...⁷⁸ Ha minden változik, az öröknek gondolt, remélt hittételek, vallások, egyházi formációk miért volnának kivételek e klasszikus tétel érvénye alól? Ha csak a keresztény vallást és egyházat, egyházakat vizsgáljuk e tekintetben, rögtön szembetűnik, hogy látványos szakadást, osztódást nem egyszer élt meg történelmében születése óta.

Constantinus (280–337) a pogány kultuszokkal azonos jogokat adott a keresztény vallásnak, Athasziosz tanát fogadta el; Konstantinápoly néven új központot hozott létre az addigi Róma központú birodalomban, és az arianizmust eretnekségnek nyilvánította (330.). 325-ben összehívta a niceai zsinatot, az elsőt a kereszténység történetében.

431-ben a nesztorianizmus eretnekségnek nyilvánításával az epheszoszi zsinaton bélyegezték meg Nestorius konstantinápolyi pátriárkát, akinek a hatására a Közel-Keleten, Ázsiában elterjedt tanítása, aminek lényege: Krisztus ember, de Isten benne lakozik, mint egy templomban. (Emlékezetes Madách művében, a Bi-

⁷⁸ Az újplatonikus Arisztotelész-kommentátor, Szimplikiosz (Kr. u. 6. sz.) fogalmazza meg ebben a formában Hérakleitosz (i. e. 530–470) ösztönös materialista filozófus a változás állandóságára vonatkozó elméletét. A változás fogalma nem volt ismert még: „Ugyanazokba a folyamatokba lépőkhöz más és más vizek áramlanak.”

zánci színben e miatt a hittétel miatt gyilkolták egymást az emberek: Homousion (egylényegű az egyház szerint); Homoiusion (hasonló Istenhez Jézus).

858-ban Photiosz (820–895) konstantinápolyi főpap, pátriárka az egyházszakadás híve. Hivatali ideje alatt történt a nagy egyházszakadás Kelet és Nyugat egyházai között, amikor Ignatiosz konstantinápolyi pátriárkát elmozdították a hatalmából.

1054-ben történt a nagy egyházszakadás (skizma), amely IX. Leó pápa és I. Mihály pátriárka kölcsönös kiközösítésével járt, de erősebben esett latban a Kelet-Nyugat szakításában a kereszténység dogmatikus, nyelvi, teológiai, politikai meghatározásában, értelmezésében kialakult eltérés. Több kísérlet is történt az újraegyesítésre: 1274-ben a II. lyoni, 1439-ben a bázeli-ferrarai-firenzei zsinaton, de a keleti egyház nem fogadta el a római pápa fennhatóságát. 1965-ben VI. Pál és I. Athenagorasz konstantinápolyi pátriárka kölcsönösen visszavonták a kiközösítést, így lehetővé vált a megbékélés legfőbb feltétele.

V. Kelemen pápa választotta székhelyül Avignont, a „Rhöne parti Babilont”, amelyet VI. Kelemen (1342–1352.) tesz igazi pápai székhellyé. Az avignoni pápák közül a hetedik volt az utolsó, XI. Gergely, aki Sziénai Szent Katalin hatására 1377-ben költöztette a pápaságot vissza, Rómába. Ezt követően válságos időszakot élt át a pápaság, amely a nyugati egyház szakadását szenvedte el. Zsigmond próbálta kibékíteni a pápákat, bíborosokat, püspököket. Három pápát is lemondatott: XXIII. Jánost, XII. Gergelyt, XIII. Benedeket, majd megválasztották V. Mártont, aki 1418-ban lezárta a konstanzi zsinatot. E diplomáciai, politikai, vallási folyamatban lett áldozat a cseh Husz János 1415-ben és Prágai Jeromos 1410-ben.

1517! A kronológiában fél ezer évvel korábbi dátumunk, amely során a római katolikus egyház végképp szétszakadt, örökre összeköthetetlen darabokra, hiszen minden lényeges eleme ellen uralkodók, egyházi személyek, tömegek lázadtak, követelvén az egyház megújulását, visszafordulását a kezdeti célokhoz, elvekhez, hittételekhez. Ettől azonban annyira eltávolodott már a vallás, hogy a korábbi diplomáciai lépésekkel, kiátkozásokkal, fenyegetésekkel, háborúk indításával nem lehetett visszatalálnia ősi önmagához, de nem is akart. A pápa giga beruházása – a Szent Péter-Bazilika⁷⁹ – igen sok pénzt követelt, amelyet perselyezéssel nem tudott volna összehozni a keresztény világból. A búcsú (indulgentia) cédulák árusítása pedig a papság erkölcsét kezdte ki. Emellett a fejlődő városi polgárság, a humanizmus eszméinek terjedése, az arrogáns, az államhatalommal

79 A Vatikáni Szent Péter Bazilika felépítését már V. Miklós pápa is tervbe vette 1450-ben, de az alapkövet csak 1506-ban tették le (Bramante építő, II. Gyula pápa). X. Leó (1513–1521) vándorszónokokat küldött Európa minden országába, búcsút (indulgentia) engedélyezve az adományozóknak, vagyis feloldozást a bűneik alól. Luthernek és a többi reformátornak ez volt a legfontosabb célpontja, hiszen a pápaság és a papság korrumpálódását, ingyeneledését tette lehetővé.

is nagy részt rendelkező papság Európa-szerte hasonló megítélésű volt a reformokat óhajtók között: „... a papság parázna, világias, tudatlan és kapzsi”.⁸⁰

A tudatlanságról jellemző adattal szolgált Zoványi Jenő a művében: „... szellemi tekintetben is szomorú viszonyok uralkodtak az összes papok között. Műveltségi állapotukat semmi nem jellemezheti jobban, mint az, hogy felszentelésük alkalmával csak annyi képzettséget kívántak tőlük, hogy olvasni meg énekelni tudjanak s némi elemi ismeretök legyen”.⁸¹ E ponton, de számtalan egyéb helyen kívánczik említeni, kiemelni Comenius nevelési-tanítási rendszerének jelentőségét, viszonyulását a reformációhoz, de előbb fontosnak tartom a reformáció többi jellemző jegyét fölillantani.

A középkorból az újkorba fejlődő Európa nagyon vágyott a változásra: „Számtalan embernek égett lelkében a javítás vágya... Egy hősi elszántságú és ritka tanultságú, de a mellett lelke küzdelmeiben megszerzett és megedzett meggyőződésű emberre volt szükség a reformáció művének megindításához. Az emberek már feszülten várták az eljövendő, élökre álló vezért.”⁸² Jött is, bár nem gondolta magát vezérnek, csupán egy jámbor egyházi embernek, akinek nem tetszett az egyházi élet erkölcsi, hitéleti, ideológiai romlása, a papság léha, a kereszténység eszmeiségével ellentétes viselkedése. Luther Márton⁸³ munkássága nemcsak kiinduló, hanem viszonyítási pontja is lett a reformációnak, azaz hozzá mérték mágukat, téziseiket a reformátorok.

A mozgalommá, sőt egyes jegyeiben forradalommá⁸⁴ fejlődő elégedetlenség előzményei mélyen visszanyúlnak az időben, vagyis jóval 1517 előtt megfogalmazódtak a kereszténységet érintő legfőbb követelések, amelyek a pápaság és a papság hatalma, politikája, magatartása, egyáltalán bűnös volta elleni föllépések. Egyesek közülük a pápaság, papság szükségességét is vitatták. Ilyen volt John Wycliffe⁸⁵, III. Edward káplánja, aki nagy hatást gyakorolt Husz Jánosra⁸⁶. A cseh teológus,

80 Szántó György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom (Európa Könyvkiadó Budapest, 2000 33. o.)

81 U. o. 13. o. 1493. évi esztergomi tartományi, az 1494. évi nyitrai és az 1515. évi veszprémi zsinat. Lásd: Péterfy Károly: *Sacra Hungariae Concilia* I. k. 1741. 227., 249. és 288. l.

82 U. o. 5. o.

83 Luther Márton (1483–1546) 95 pontjában a búcsúcédulák miatt emelte föl szavát elsősorban, de egyéb bírálatokat is megfogalmazott. Megkérdőjelezte a pápa elsőségét, elutasította az egyetemes zsinatok tévedhetetlenségét. A pápa kiközösítette, amelyre teológiai doktorhoz illő választ írt. Elvetette a szerzetességet, a szentek tiszteletét, az egyház világi hatalmát. A reformáció minden fontos törekvését megfogalmazta.

84 Marx szerint „a polgárság első számú forradalma lett a reformáció”.

85 John Wycliffe – angol teológus, reformátor, a reformáció „hajnalcsillaga” (1320–1384). III. Edward káplánja. Megkérdőjelezte az egyház szentségi rendszerét, vitatta az egyház hatalmát. Támadta a papság gazdagságát. Pápatlan egyházat akart, mert a pápaságot nem lehet Isten törvényeiből levezetni. A Bibliára irányítja a pápaságról elvont figyelmet. Nagy hatással volt Husz Jánosra.

86 Husz János (1371–1415) prágai egyetemi tanár. A pápaság ellen küzdött tanaival, melyeknek Wycliffe felől mutat eredőjük. A cseh anyanyelvű kultúráért, az egyház evangéliumi szegénységéért, a Biblia elsődlegességéért küzdött. A Konstanzi Zsinaton máglyára küldték 1415-ben.

egyetemi tanár halálos fenyegetettségében sem vonta vissza az egyház megtisztítására, megújítására irányuló tanait. Nem járt jobban, mint elődje, Wycliffe: máglyán végezte a szavát szegő Zsigmond közreműködésével, míg angol példaképét lesből támadva agyonverték. Husz utódai tovább vitték mesterük tanítását, legfőképpen azonban katonai síkon voltak eredményesek Hunyadi János és fia, Mátyás seregében. Így összekapcsolódott az angol, a cseh, sőt magyar ága is az előreformációnak, különösen, ha Comenius nevelési rendszerében is fölleljük nyomait.

Békésebb kerete volt a reform eszmék terjedésének a reneszánsz idején kialakult, a középkori babonassággal szemben föllépő, a tudománynak, az ember szuverenitásának nagy teret nyitó humanizmus. Elsősorban a műveltebb és gazdagabb társadalmi rétegekben terjedő elvek, eszmék között olyanok hangolták a pápaság ellen a mozgalmakat, mint például a hívő az egyház közvetítése nélkül, közvetlenül érintkezésbe léphet Istennel; vagy az egyházat belülről kell megújítani (Rotterdami Erasmus)⁸⁷, a népet felvilágosítani, művelni kell; a Szentírást anyanyelven kell olvasni stb. Ez utóbbi törekvés annak tükrében, hogy a toulousi zsinat (1229-ben) megtiltotta a Biblia anyanyelven történő olvasását a laikusoknak, forradalmian új volt, mint az is, hogy az oktatás anyanyelvűvé tételéért is kiálltak a humanista reformátorok.

A reformáció sokkal szélesebb tömegeket érintett, vont be az egyházellenes – mindenekelőtt a papság és a pápaság elleni – mozgalomba, mint a humanizmus. Nyilvánvalóvá váltak a püspökök hatalmaskodásai, az egyházon belüli visszaélések, amelyek alapján követelték az egyházkormányzati, jogi, erkölcsi, sőt teológiai változást. Luther nem csupán egyszerű összegzését adta e követeléseknek, hanem bátorságáról is bizonyosságot tett, hogy az erkölcsökben megromlott egyházat az előnyt élvezők hatalomféltésétől, azt tűzzel-vassal védőktől nem félt. Megtapasztalhatta másokon is a gyilkos indulatokat, az ellenreformáció militáns megnyilvánulásait. Korszakos szerepét sokan méltatták. Egy közülük: „Luther Márton sem kizárólag egyházi ember volt, hanem egy korszakos európai személyiség. Sokan azt mondják, hogy az újkor kezdete is a reformációhoz köthető, valamint Luther személyiségéhez. A reformátor nemcsak az egyházon belül vitt véghez visszafordíthatatlan változásokat, hanem a világi életben is. A kultúrában, a művészetben, a világi hivatal megbecsülésében nagyon messzire ment Luther, és megváltoztatta a középkori egyház felfogását ezekről a kérdésekről.”⁸⁸

87 Rotterdami Erasmus (1466–1536) Az ógörög kiejtés meghatározója, az Újszövetség fordítója. Annak alapján fordította Luther is az Újszövetséget. A humanizmus atyja.

88 Fabiny: Akár Ferenc pápa is lehet egy új Luther (Origo 2017. február 19.)

11.b „Nemzetiségemre nézve morva, nyelvemet tekintve cseh vagyok, foglalkozásomat illetően pedig teológus, aki már az Úr 1616. esztendejében elhivattam az Evangélium szolgálatára.” (Játszó iskola, Bibliotheca Comeniana VII. k. Sárospatak, 1999. 95. o.)

II.

A hitéletet és a világi értékrendeket nagy mértékben befolyásoló, megváltoztató mozgalom dinamikus mozzanatai között élt, alkotott Comenius. Végképp nem függetleníthető az első nevelési-oktatási rendszer a reformáció történéseitől, sőt az előzményeitől. Érdekes megvizsgálunk, Comenius hogyan viszonyult a reformáció és ellenreformáció téziseihez, tényeihez, hiszen nem lehetett közömbös rendszere megalkotásakor az iránt, hogy megtartó közösségét üldözték, nem volt ajánlatos Európa minden országába beutaznia, csak ahol királyok, fejedelmek fogadták, vigyázták a híres tudóst, mint Sárospatakon is.

A különböző vagy egy irányba tartó nézeteket összegző tudós püspök pedagógiai rendszerében kitapinthatóak a cseh földön indult „előreformáció” követelése, elképzelései egyházzal, tanításról egyaránt. Méltán, hiszen csehnek – bár magyar gyökerekkel rendelkezőnek tarthatjuk – tartotta ő is magát (15/b). Ha a husziták nevelést érintő elképzeléseivel vetjük össze Comenius nézeteit, gyakorlatát, vagy éppen püspök mivoltával, akkor nyilvánvaló visszanyúlása a XV. századi cseh történésekre. Az 1420-ban elfogadott prágai „kompakták” (pontok) hangsúlyozzák a papság világi ellenőrzését, az egyház szegénységét, a nemzeti nyelvű prédikációt és a két szín alatti áldozást (kenyér és a bor). Comenius az anyanyelven tanítás-tanulás híve az alsóbb iskolai szinteken. Egy másik cseh eredetű elképzelés Pogyebrád György cseh királytól, Mátyás királyunk első apósától származik, amelyhez hasonlót Comenius is vizionált a világot vezető hatalomként a Fény Testülete elnevezéssel: papok, politikusok, tudósok lettek volna a tagjai. Dante 1310 körül az „Egyeduralomról” című könyvében vázolt föl hasonlót, a béke megteremtésének tervét. E világhatalmi, de legalább európai elképzelések mind háborús körülmények közt születtek: Dante esetében a fehér és fekete guelfek között folyt küzdelem, amelynek ő is majdnem áldozatul esett; Pogyebrád idejében a Habsburgok és a pápaság voltak a cseh függetlenség ellen; Comenius pedig egész életében üldözötként gondolhatott nyugalmasabb sorsra, hiszen családját is elveszítette a harcok során (harmincéves háború 1618–’48).

A reformáció eszméisége, követelése nemcsak a vallási vitákban, harcokban realizálódtak, hanem a tudomány, kultúra, oktatás területén is új irányokat, rendszereket eredményeztek. Comenius nem követett hézagmentesen egy reformációs irányzatot sem, de mindegyikből gazdagította gondolkodási rendszerét, sok helyütt megfogalmazott, jelenre, jövőre irányuló elképzeléseit. Szimpatizált például Kálvin Biblia centrikus személyiségével, de a predestinatio passzivitást eredményező voltával szemben híve volt az aktivitásnak önmagunk fejlesztésében. Luthernek a pápasággal szembeni enyhébb állásfoglalásánál ő határozottabban kiállt a pápaság ellen, különösen a Fény Testülete elképzelése során. Luther, Zwingli és Kálvin egy-

aránt a pápaságtól független egyházat szeretett volna, mely mozgalomhoz, elképzeléshez a világi hatalmak nagy része politikai megfontolásból, a tömegek pedig a feudális társadalommal szembeni ellenszenvük miatt álltak mellé, míg Comenius a tudomány felszabadulásáért, az üldözöttség, háborúság gyűlölése okán. A humanizmus talaján kinövő reformáció hirdette a műveltség, a tudományok fontosságát, amelyhez lelkesedve kapcsolódhatott a hit, tudat, erkölcs hármas egységét alapelvének tekintő tudós pedagógus. A polgárosodás is elindult a városokban, egyre nagyobb igényt támasztván a tisztább erkölcsű egyház és az iskolák, tudományok iránt. Comenius legfőbb törekvéseivel egybeesett ez a folyamat, amely megerősítette, támogatta, tartalommal töltötte meg a reformáció mozgalmát.

III.

E tekintetben vizsgálva a comeniusi életművet, minden elemében megtalálhatjuk reformátori mivoltának igazolását: erkölcsiségében, az egyház hittételeihez viszonyulásában, a Bibliáról alkotott nézeteiben, az egyház és állam viszonyát illetően, az eszményt megalkotva, művei megnyilvánulásai során, tehát egész életével, munkásságával miképpen vált reformerré, amely a reformáció-ellenreformáció idején egyszersmind ide vagy oda besoroló tényező volt.

Több mozaik hiányozna a teljes képből e tekintetben, ha csak az általa írásban is megjelenített szövegeit vennők alapul. Ezeken túl nyilvánvaló szerepű, hatású a humanizmusból kinövő reformáció a gondolkodására, értékrendjére, bár azoknak is megvan az írásaiban a bizonyítéka, ha áttételesen is, a sorok között mindenképpen. E hatások közé lehetne sorolnunk származását, cseh anyanyelvét, amelyen megismerhette az „előreformátor” Husz János tanait, történetét, Pogyebárd szerepét, viszonyát a pápaság kérdésében. A latint, németet fontosságban megelőzve nem véletlenül éppen cseh nyelven írta, anyanyelvén a máig legszebb műnek tartott eposzát az országban. Az anyanyelvi nevelés, tanítás rendszerszerűvé tételéért egy lépés ez is, amely az életmű lényeges elemévé emelkedett. A reformáció-ellenreformáció idején, Apáczaival kortársként méltán vallhatta ennek fontosságát. A tudós magyart igen veszélyes fenyegetés érte, mert anyanyelven írt, tanított, az angol puritanizmust követte.⁸⁹ Apáczai diákjai figyelmét többször irányította Comenius műveire, enciklopedikus tudományosságára. Comenius munkásságának irányt és tartalmat adó eszményképei, alapelvei tárgyasíttják nevelési rendszerét. Az ókori görög-római kultúra nagy hatása mind a humanizmusban, mind nála attributum. Így a múlt felé tekintve „az antik szépség és bölcsesség felé törekedett”.⁹⁰ A humanizmus eszmeiségét vallva

89 1655-ben Isaac Basirius hatására II. Rákóczi György fejedelem a tanítástól is eltiltotta.

90 Lorántffy Zsuzsanna és Kereszturi Pál támogatásával később taníthatott. A fejedelem.

emberközpontúvá alakította értékrendjét, úgy építve fel nevelési rendszerét. A tudás, a környezettel, a széles világgal való aktív kapcsolat révén Isten arcához hasonlóvá igyekezett nevelni tanítványait, míg a középkori, sőt a barokkban uralkodó nézet szerint az ember porszem, mindenben az isteni akarattól függő lény, mint a többi teremtmény. Hogy mennyire újak a nézetek a XVI-XVII. században, azt a középkori felfogásokkal szembeállítva állapíthatjuk meg. A reform, az új szemlélet annak sötétebb háttéréből tűnik elő. A comeniusi erkölcsiség, az alkotó ember például állítása, a hit állapota is a reformáció törekvéseinek fő irányában tapasztalható, ha nem is érhetők tetten a különböző irányzatokhoz igazodásai. Azzal a paradoxióval jellemezhetők viszonyulásai, hogy minden irányzathoz meg egyikhez se tartozott megnyilvánulásai során. Fentebb már említettem a pápához való viszonyát a predestinatio kálvini formájával való szembenállását. Nem gondolta követhetőnek a münzeri⁹¹ egyházi, politikai átalakítás militáns formáját sem. Tudóshoz illően a tudományos gondolkodásnak feleltette meg az elképzelt reformokat mind az egyházi, mind az állami területen. Akkor még nehéz volt – néha ma is – szétválasztani a két alakulatot, így tűnik természetesnek, hogy az új világrend utópiájában a vezetésben papok, tudósok, politikusok kapnának helyet. (Ő pap és tudósként talán nem is gondolhatta volna másként.)

A puritanizmus⁹² jegyeit is fölidézi a papságról alkotott véleménye: „A mi papjaink közül hányan mily felfuvalkodottak, gőgösek, fösvények, torzsalkodók, összeférhetetlenek, gyűlölködők, iszákosak, egyszóval anyagiások, s szavaik és cselekedeteik oly messze esnek egymástól, mintha csak gúnyból emlegetnék az erényt és a keresztény életet”⁹³ – festi le a saját korabeli egyházat A világ útvesztője és a szív paradicsoma című eposzában. Mivel a papságot azonosították az egyházzal, maga a reformáció is a papi korrupció, az ősi, szegény egyháztól való eltérés miatt indult, nem volt jó szava róluk, püspökeikről, de még a pápáról sem egy reformátornak sem.

Más irányzatok is pápaság nélküli egyházat akartak, Paracelsus⁹⁴ a „kőegyházakat” is elutasította, „mellyel különösképpen a korrupció és intézményesített római egyházat kívánta kritizálni”.⁹⁵ Nem véletlen, hogy például „a holland vallási reformmozgalom (devotio moderna) a mélyen gyökerező személyes vallásos ér-

91 Bukása után Kolozsvárott reform elképzeléseit is megvalósíthatta részben.

92 Mészáros István: A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció nevelésügye a XV-XVI. Században (Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.) 5. oldal.

93 Thomas Münzer (1490–1525) német prédikátor, forradalmár, kezdetben Luther híve, majd „megvilágosodva” egyházi és politikai radikális átalakítást követelt parasztháborút kirobbantva, amelynek a veresége után lefejezték.

94 A kálvini reformáció alapján indult angliai mozgalom, amely egyszerűsítette a szertartásokat, szembelyezkedett az állammal, a püspökségek rendszerével, szigorú erkölcsi normákat állítottak föl.

95 Bibliafordítók Közössége Budapest, 1990. 200. o.

zés fontosságát hangsúlyozta, és szemben állt a hierarchikus egyházban működő erőkkel, amelyek a vallásos életet külsőségek kérdésévé tették”.⁹⁶ Comenius a hit egyénivé tételét, mindent átítató erejét hirdette, amellyel távol került a vallásos formalizmustól, gondolatait, programjait alapozván a hit–tudat –erkölcs hármas egységére. Mindezt számos helyen hirdeti műveiben, de legszebben A világ útvesztője és a szív paradicsomában: „Ó, Uram Jézus, mily édes vagy azoknak, akiknek szíve megízlelte a te édességedet. Áldott, aki fel tudja fogni ezt a boldogságot!”.⁹⁷ Ebben a reformáció sarkalatos hittétele fogalmazódik meg, amely szerint Jézus a legtöbbször hivatkozott, említett istenség, aki minden emberért hozta az áldozatot. A másik fogalom, amely egyféle harci kérdést is fölvetett, a Biblia. Szinte máig ható vita a katolicizmussal egyebek mellett, hogy a mise, a Biblia anyanyelven álljon a hívek szolgálatára. Comenius pedig a Krisztushoz eljutás eszközének tekintette: „ámde a tudás igazi kútforrása a Szentírás; a tanító a Szentlélek: mindennek végső célja pedig Krisztus, a Megfeszített”.⁹⁸

A Bibliát nem csupán minden ismeret forrásaként tisztelték, de a vallások központi fogalma, tárgya is lett, különösen az anyanyelvre lefordított. Benne a hierarchikus egyházi berendezkedéssel szemben az „egyek vagyunk a Krisztusban” jelmondat tartalmazta a vonzóbb elvet. Emellett maga Luther is erősítette a Szentírásba vetett hitet, amikor a pápa tévedhetetlenségének dogmáját kérdőjelezte meg. Biztos fogódzó a Biblia Kálvinnál is, Comeniusnál is, amelyhez szinte minden fontosabb megnyilvánulásakor párhuzamért, magyarázatért visszautal. Így az öt jelmondatban foglaltak – amelyek a katolicizmussal szemben a reformáció alapját képezik – mindegyikével tud azonosulni részben vagy egészében.

1. Sola Scriptura
2. Sola Fide
3. Sola Gratia
4. Solus Christus
5. Soli Deo Gloria⁹⁹

Reformátori mivolta elsősorban a nevelési rendszeréből tűnik elő. A középkori embereszmény minden ízében elavult a kialakulóban lévő rend, a polgárság számára. A humanizmus az embert, az alkotót, gondolkodót, a világgal aktív

96 Mészáros István már idézett műve 23. o.

97 U. o. 23. o.

98 U. o. 197. o.

99 U. o. 199. o.

1. Egyedül a Szentírás a biztos forrás
2. Egyedül a hit által tudunk megigazulni
3. Üdvözülni csak Isten kegyelméből tudunk
4. Csak Krisztus által történhet a megváltás
5. Csak Isten dicsőségére, csak őt illeti a dicséret

kapcsolatot tartót emelte magasra, hogy kövessék. A visszahúzó, passzív, csak a hitben kiteljesedő eszmény se vonzó nem volt már, se megfelelő a társadalmi létben. A világra érdeklődőn kitekintő, az ismeretek rendszerével rendelkező ember emelkedett eszménnyé. Ehhez új iskolarendszer, mindenekelőtt új szemlélet kellett, új ismeretekre volt szükség, hiszen a korábbiak elsősorban csak a papi utánpótlást igyekeztek biztosítani, amelyek színvonala nem sok jót ígért állami hivatal betöltési kíváncsi fiatalnak, se a tudományok iránt érdeklődőknek. Comenius Európa nyugati felén az új embereszmény kialakulását nemcsak figyelte, tanulmányozta, hanem bábáskodott is fölötté. Mindenekelőtt a tudományok, a tudás főhangsúlyossá tételével, emberi értékmérővé tételével, enciklopédizmusával, amellyel nem is annyira halvány előképe a száz évvel későbbi felvilágosodásnak, Enciklopédiának. Erre az előképre ráerősít nevelési rendszerének demokratikus jegyeivel, amelyek közül pregnáns törekvése mindenkire kiterjeszteni a nevelést-tanítást. Az egyenlőség, testvériség később megfogalmazott téziseinek is előzményeként tisztelhető nála a Krisztusban való egyenlőség hirdetése, a gazdag-szegény között értékben a tudás, erkölcs hangsúlyozása, mindkét nem bevonása a tanulásba, hiszen Istennek tetsző az értelmes ember.

A reformáció, a humanizmus új tartalmakkal töltötte meg az iskolákat, azok egymásra épülő rendszerét alkotva meg, mint Comenius is. A bántóan primitív, alacsony színvonalú, kevesekre kiterjedő oktatást a polgári létforma, igény szerint próbálták átalakítani, hiszen az állami hivatalokba, városi magisztrátusokba is kellettek a jól képzett emberek, továbbá a szaporodó iskolákba is. Comenius iskolai gyakorlatában előírás volt a vita, a gátlások föloldására, a szemléltetésre a közösség előtti szereplés, amellyel hozzájárult az új embertípus kialakulásához. Haladt a korról, tudományokkal is. Például a kepleri, a korábbi kopernikuszi világmép¹⁰⁰ szerves részévé vált gondolkodásának, már művében is fölhasználja az új ismeretet. Nem tartotta Isten kifürkészhetetlen titkának. Kálvin több helyütt – például Az eleve elrendelésről című írásában is – kárhoztatja azokat, akik magasba törnek, nem hagynak békén egy isteni titkot sem, hanem fürkészik, kiforgatják.¹⁰¹ A tudományos szemléletnek ha nem is defektje ez a felfogás, mondhatjuk, hogy középkori maradványa.

Dante Az egyeduralomról (1317.) című munkájában a hit és tudás területeinek szétválasztását hirdette, megfogalmazta az emberi értelem és gondolkodás autonómiáját. „A reformáció hozzájárult a szabad gondolkodás diadalához és vi-

100 Kopernikusz (1473-1543) lengyel csillagász felismerte, hogy a Hold és a bolygók körpályán mozognak a Nap körül, nem pedig fordítva (heliocentrikus világrendszer). Comenius az Orbis Pictusban ír erről (9. o.)

101 Kálvin: Az eleve elrendelésről (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986. 11. o.)

lági jellegűvé tételéhez.”¹⁰² Így esett egybe a reformáció egyes törekvése a dantei gondolattal is. Ha folytatjuk Otetea gondolatsorát, újabb jegyekkel gazdagíthatjuk a reneszánsz, a humanizmus előre mutató hatását az újabb kor emberére, aki feltétlen híve lett a reformációnak, igényelve az egyházi élet, sőt a világi korabeli létforma átalakítását: a humanizmus jegyében kinyilvánította az én szuverenitását, visszaállította az ember önmagába vetett hitét, rehabilitálta az emberi természetet, mert jó, és fejlődésre, haladásra képes. Comenius is alkalmasnak találta az embert a fejlődésre, az istenképhez közelítéshez. A feudális kötöttségek lazulását is eredményezte ezek nyomán a reformáció, hiszen a városok fejlődésével a polgárság erősödött, amely réteg gyökeresen különbözött a középkori embertől kreativitásban, kezdeményező szellemben, emberközpontú szemléletben.

Mindezek kijelölték az új iskolák útját, az új ember kívánt személyiségjegyeit, de módszereiben is jelentkezett a tanításban. Ilyen sarkalatos eltérések is keletkeztek a középkori módszerekkel szemben, mint amit Comenius is lényegesnek tartott: a magolva tanulást kárhóztatta, Descartes vélekedésével is megerősítetten; a szemléltető oktatást tartotta igen fontosnak, szinte egész rendszerét ráépítve erre az alapelvre. Ebben megfogalmazódott filozófiai elvként is a tárgyi valóság fontossága, a tanulási folyamatban megkerülhetetlensége. Comenius iskolái egymásra épülő rendszerűekként működtek, céljukat, tevékenységi tartalmukat a pánszófiával lehetne legjobban visszaadni: „Andrew-t, Comeniust és a többieket követve, Friedrich Brecling, egy Hollandiába költözött német lelkész, 1683-as Pseudosophia Mundi (a világ hamis bölcsessége) című írásában a pánszófiát tartja az igazi útnak: „A valódi pánszófikus bölcsesség tehát Istentől való belső fény, melyben és mely által az isteni és a természeti dolgok mélyére hatolhatunk, és megtanulhatjuk megismerni és meglátni Istent minden dologban”.¹⁰³

A reformáció tehát nem az Istentől való elfordulást eredményezte, sokkal inkább a tisztább kapcsolat megteremtését vele. Ezért szorgalmazták az anyanyelvi bibliafordítást, a papok, a pápa erkölcsének javulását, a pápai tévedhetetlenség eltörlését a dogmából, hiszen csak az Isten tévedhetetlen és csak a Bibliában található meg a teljes igazság mindenről. Így a hit és a tudomány a reformátorok szerint harmóniában állnak egymással¹⁰⁴, alapját képezve a reformtörekvéseknek, amelyek kiterjedtek az egyházi élet minden területére, sőt a világi létre is. Egyházi és világi jogkörök türemkedtek egymásba, melyek közül a polgári volt az erősebb.

Nagy műveltsége révén, sokszor kényszerű vándorlása okán Comenius rálátott

102 Andrei Otetea: A reneszánsz és a reformáció (fordították: Réz Pál és Klumák István. Gondolat Kiadó Budapest, 1974. 8. o.)

103 Mészáros István fent idézett művének 7. oldala.

104 Comenius nagymértékben támaszkodik és hivatkozik a Bibliára műveiben, beszédeiben. Elképzeléseit vagy onnan vett példával nyitja vagy éppen zárja sok helyütt.

szinte egész Európára, így összegezni, szelektálni, értékelni, életművébe beépíteni tudta a reformáció során tapasztaltakat. Ezért nem maradt meg se egy prominens személy, sem egy kialakult, a reformáció által generált irányzat mellett. Mégis reformerként tisztelhetjük a korábban említettek miatt, de azokon túl is:

- ellene volt a pápaságnak;
- kárhoztatta a kapzsi, ingyenélő egyháziakat;
- az őskeresztény szellem felújításának híve;
- a Biblia állt gondolkodásának, érzelmeinek középpontjában;
- a humanizmus eszmeiségének talaján állva a tanulás, tudás lehetőségét mindenkinek megadni, mindenkit segíteni akart;
- az enciklopédikus gondolkodásban, a verbalizmus kárhoztatásában követte a descartes-i vonalat, de a gyakorlatban tovább is lépett benne; a gondolkodva tanulást szorgalmazta, rendszerbe állította a pedagógiai tudományokat, amelyek korábban elemeikben a filozófiában voltak megtalálhatók;
- a feudális alá-fölé rendeltség viszonyaival szemben az iskolában a demokratikus szellemiséget igyekezett kialakítani;
- a változás, változtatás híveként az oktatásban a minőség javításán dolgozott, mely fejlődés kellett az új ember neveléséhez; meggyőződése, hite miatt üldözött lett, mint a legtöbb reformátor.

IV.

Nem volna teljes a kép a reformáció ellenségeinek megidézése nélkül. Nem mint-ha föltámasztani szeretném emléküket. Ellenkezőleg. Nálunk sok minden alkalmas arra, hogy megossza a magyart. Így a hit, hatalom, önös érdekek stb. A reformáció kiteljesedésének idején a törökök hódítása, a magyar, Habsburg királyok által uralt hatalom civakodása államiségünket is aláásta. Amikor Thököly Imrét török segítséggel királlyá emelték a Felvidéken, nem is három, hanem négy részre szakadt az ország. A reformáció-ellenreformáció ebben a helyzetben csak „színesítette” a történelmi palettánkat.

Comenius idejében akik éltek, tevékenykedtek a reformáció és ellenreformáció oldalán, vele együtt megtapasztalhatták a szörnyűségeket, amelyek a hit, hatalom, önzés, embertelenség, önmagából kifordult erkölcsök voltak. A harmincéves háború (1618–1648), a különböző, egymásnak feszülő szövetségek¹⁰⁵ Magyarországot is

105 1608-ban nyolc fejedelem és 17 birodalmi város életre hívta a Protestáns Uniót, a Habsburg uralkodók katolizációs törekvéseivel szembeni protestáns rendi szövetséget. 1609-ben I. Miksa bajor választófejedelem vezetésével, a pápa és spanyol támogatással a Katolikus Liga, amely a Habsburgok ellen szerveződött. 1608-ban morva, magyar, felső-ausztriai rendek szövetsége. 1618-ban fölvetődött egy cseh-magyar rendi konföderáció terve is.

ütközőzónává alakították. A bigott Bécsi Udvar minden gazságot elkövetett, hogy visszaállítsa a korábbi állapotokat nálunk is. Mint azóta többször történelmünk folyamán, a külső ellenségünk talált itt szövetségeseket, akik haszonelvűségből, akár meggyőződésből minden erejükkel támogatták az idegen hatalmakat. Tanulságos e tekintetben Pázmány Péter¹⁰⁶ életútja, aki korának egyik legragyogóbb elméje volt, amellyel azonban Bécset, a bécsi érdekeket szolgálta. Hú tanítványként fogadta a másik, később szintén esztergomi érsek, bíboros Szelepcsényi Györgyöt, aki szintén üldözte a protestánsokat. A pataki diákok, tanárok sokaságát ítélte gályarabságra, sőt személyesen kísérté őket Nápolyig, hogy átadják feltétlenül őket a spanyol hajósoknak. Az ítéletekben cinizmus is olvasható: volt választásuk a halállal fenyegetett üldözötteknek:

- elhagyják az országot;
- lemondanak prédikátori, tanítói tisztükről;
- katolizálnak.

„Keveset” végeztek ki, maradt a várfogság, gályarabság, ha nem tagadták meg hitüket. Az inkvizíció erőteljes fenyegetései többnyire megfontolásra készítettek sokakat. Galilei, korábban Jordano Brunó példája rettentette őket. Comenius földrajzilag is került a találkozást az ellenreformációval.

A „nagy” magyar Werbőczy István (1458–1541) saját pénzen terjesztette röpiratként a Luther ellen kiadott egyik vitairatot, amely elé ajánló sorokat írt. Szívén viselte a meggyengült pápai tekintély helyreállítását is. Országbíróként, Szapolyai János kancellárjaként futotta közpénzből is a protestánsok elleni harcra, a jobbagyság elleni küzdelemre.¹⁰⁷ Természetesen nem csupán az említettek üldözték a reformátorokat, de az ő negatív példájuk mintha a magyar széthúzó tulajdonságát igazolná. Korukban azonban sokan álltak a reformáció mozgalmához még halálos fenyegetettségek közepette is. A vezéregyéniség Dávid Ferenc (1510–1579) volt, aki a „tisztá jézusi kereszténység helyreállítását” tűzte ki céljául. Az ő jelszava egybehangzott Isaac Newtonéval, John Locke-éval: Sola Scriptura. Annak nyomán alakult Erdélyben az unitárius egyház.

Nem mondható, hogy csak a reformátorok akartak változást az egyházban, maga a katolikus egyház is, de mai fogalmakkal mérten két sebességes volt akkor a reform a két oldalon. A római katolikusokra nemcsak az ellenreformáció jegyében tekinthetünk e szempontból, hanem elsősorban a formai, liturgiai apró változtatásokra hajló, de nem az ideológiai téren újítani akarókra. A XIX. század

106 Pázmány Péter (1570–1637). Ifjú korában protestáns volt, majd jezsuita lett.

107 Esztergomi érsekké, iskolák alapítójává emelkedett, amelyekben azonban a protestánsok ellen készítették fel a diákokat. Mindent elkövetett, hogy visszafordítsa a katolikus egyház hanyatlását, például főrendi családokat térített vissza ígéretessel, fenyegetésekkel katolikus hitre (mintegy 30 család). Így lett a magyar katolikus barokk-restauráció vezére.

második felétől a hithű katolikusokat az ökumené¹⁰⁸ aggasztja, hogy szétesik, porlad a katolicizmus. Ők az állandóságban, a változatlanságban látják a jövőjük biztosabb voltát, míg az apró változásokat is a vallás, az egyház széthúzásának tartják. Ilyen például egy sor említhető változás a reformáció óta: a nép nyelvén misézés, a hívek felé fordulva, a népoltár, az egyszerűsített miseruha, a sok keresztvetés csökkentése az oltár előtt.

A humanista felfogással szemben háttal a nép felé misézés az emberrel szemben az Isten fontosságát szimbolizálja. XII. Pius tévútként értékelte a nép nyelvén történő misézést. A nők nagyobb szerepét sem viselik el az egyházban, amelyhez elvi megerősítést is kaptak Pál apostoltól: „Nők a templomban nyilvánosan ne ragadják meg a szót!”. Ezekhez képest Comenius mindkét nembelieket egyformán igyekezett kiművelni, az embert fontosnak tartva, feléje fordulva, őt megismerve, szeretve tanítani.

A lutheri szimbolikus kép itt tárgyasul részben: „Feneketlen mélység tátong az egyház intézménye és a nép között”.¹⁰⁹ A mai pápa, Ferenc mintha hajlana vallása, egyháza modernizálására. Erre utal több tette: a Lutheránus Világszövetség vezetőjével együtt, közösen emlékeztek meg a reformációról; a Hittani Kongregáció vezetőjét, Gerhard Ludwig Müllert leváltotta tisztségéről, mert az elváltak, újra házasodottaknak való szentségek ügyében nem értettek egyet, továbbá a pedofil botrányt takargatni akaró konzervatív Müller a régi elveket, liturgiát, hírnevet igyekezett konzerválni.

V.

A reformáció törekvéseinek lényeges vonulatai máig hatóan érvényesek. Néhányukban megtalálhatjuk Comenius tetteit, más megnyilatkozásait. Az egyház, a papok erkölcsének és általában az erkölcsöknek javítását nem militáns módszerekkel gondolta, hiszen humanistaként tisztelte az embert, Isten arcához hasonlatossá igyekezett tenni. Ehhez, az alkotáshoz – amely nála a nevelést-oktatást jelentette elsősorban – béke kellett, amely körülmény csak néhol adatott meg számára e háborús korban. Családját is elvesztette, üldözöttként vándorolt országról országra, hogy mégis töltsen be küldetését, az új rendszerű nevelést. A reformáció éppen az ember központú szemléletével vált közegévé, eszközévé, anyagává munkájának, amit ő természetesnek véve nem igyekezett annak egy vonulatához se kapcsolódni, hanem mindegyiknek értékelvén haladó elveit, beépítette munkájába, nevelési rendszerébe, amelynek akkori új elemei lettek: az anyanyelvi oktatás; a verbalizmus kerülése; a nevelés demokratizmusa, amely

108 A hármaskönyv tartalmazza a jobbagyság röghözkötöttségét törvényesítő paragrafusokat.

109 1893-ban, XIII. Leo pápa idején Chicagóban különböző vallások tagjai együtt imádkoztak a békéért.

szerint mindenkit megilletett a tanulás, tanítás lehetősége; a pánszofikus tudományos szemlélet; a megújulásra való hajlam, lehetőség; a közösség előtti megnyilvánulások alkalmá és lehetősége az egyenlőség alapján, amely szerinte csakis a tudás szintje szerint veszi figyelembe a közösségen belüli rangsort. A természettudományok súlyát növelte a tananyagon belül. Egész rendszerét a hit-tudat-erkölcs hármassága fogta össze. A szemléltetés múlhatatlan szükségességét hangsúlyozva szintén új elemmel gazdagította a tanítást reformátorként.

Bibliacentrikus szemlélete a reformáció egyik elvi megnyilvánulására is visszavezethető: Sola Scriptura, amely új egyház indulásához vezetett el, és Newton, Locke is vallotta. Száz évvel a Luther Márton nevével fémjelzett reformkövetelések után Comenius is követelt minden embertől minőségi javulást az erkölcsben, értelmében, munkájában, hogy értékes alkotótársává válhasson az Ég Urának minden ember, mert az Istennek tetsző dolog. Szembement az aktivitást feladó eleve elrendeléssel, a kálvini tannal, mert új, a középkorinál kreatívabb, gondolkodó, cselekvő embert vizionált a nevelés eredményéül.

A reformáció 500, Comenius 400 évvel ezelőtt változtatta meg visszafordíthatatlanul az egyházzól, világról, nevelésről, tanításról az addigi elképzeléseket. A reformmozgalom és az életmű összefonódva hat ma is és reményeink szerint a későbbiekben is fog majd, hiszen véka alá nem rejthetjük az akkor kisugárzott fényüket.

Intés

Szemforgató imát ne mondj Istennek!
Tudja, szemed mi mozgatja ott belül.
Várd meg, míg szíved úrjai megtelnek,
bennük fohászod válik majd véredül.

Áltathatod magad, másokat vele,
gyarlónak tettetve az Isten előtt,
szíved, lelked szeretettel van tele,
de nem hívod kályhádhoz a didergőt.

Párnára térdelvén a keresztt előtt,
tagadva Jánost, Krisztust keresztelőt.
Keresztény, mint te, nem lesz már a Gyermekek...

Ha mégis, magadat csak így áltattad,
lelkiismereted már elaltattad,
elpártol tőled, mint akit csak vernek.

A felhasznált irodalom

- Kovács Eszter: Történetírás és történelemszemlélet a XVII. századi cseh jezsuita irodalomban (X. évf. 3. szám, A. D. MMIX) www.uni-miskolc.hu/-egyhtort/cikkek/kovacs-eszter-cseh.htm
- Magdolna Veres: Comenius pánszofizmusa: Minden Bölcsesség mindenkinek (Szege-di Tudományegyetem)
- Kálvin János az eleve elrendelésről Európa Könyvkiadó Budapest, 1986.
- Mészáros István: A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció nevelésügye a XV-XVI. században (Tankönyvkiadó Budapest, 1984.)
- A reneszánsz és a reformáció (Andrei Otetea Gondolat Kiadó Budapest, 1974.) Fordították: Réz Pál és Klumák István
- Misák Marianna: Reformáció és nőnevelés (Sárospatak, 2001. Acta Patakina VI.)
- Csia Lajos: Az örök reformáció (Százszorszép Kiadó és Nyomda Kft. Budapest, 1995.)
- Szántó György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom (Európa Könyvkiadó Budapest, 2000.)
- Albert Greiner: Luther Márton az igazság megszállottja (Móra Kiadó, fordította: Karcscsics Magda, 1992.)
- Owen Chadwick: A reformáció (Osiris Kiadó Budapest, 1998. Fordította: Szabó István)
- Csebrik János, Tonhaizer Tibor: A Biblia évszázada (B. I. K. Kiadó Budapest, 2008.)
- Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig (Genius Kiadás, Jókai Nyomda Budapest, Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint sorozata, 1986.)
- Horváth János: A reformáció jegyében (Gondolat Kiadó, 1957.) Balázs Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén (Akadémiai Kiadó Budapest, 1988.)

Comenius a tehetségekért

Mottó: A tehetséget is megilleti a személyre szabott nevelés, tanítás.

Pályám minden szakaszában sürgetőleg fogalmazódott meg a tehetséggel kapcsolatos összes kérdés: egyáltalán mit, kit nevezünk tehetségnek; a nevelési cél miként fogalmazza meg; mennyire általános és sajátos nevelést igényelnek a tehetségek; hogyan kell képezni őket; mi az iskola és a szülők, a társadalom felelőssége e kérdésben; milyen erkölcsi, szakmai szempontok merülnek föl az iskolában és az „életben” a tehetségekkel összefüggésben stb. Ez utóbbi talán a legösszetettebb,

legkényesebb, legfontosabb feladványa a pedagógusoknak, hiszen a legnagyobb közösség, a társadalom arculatára jellemző az, hogyan viszonyuljon a tehetségekhez: mossza el a különbségeket a tehetség és az átlag között az egyenlőség e körben kissé hamisan csengő jelszavával? Emelje égig a többi közül kitűnőt? Külön, vagy a többiekkel együtt kell-e nevelni, képezni a tehetségeket? Erkölcös-e az „elit képzés”? Miért érvényesülnek jobban külföldön, mint itthon?

Nevezhetjük akár dilemmáknak is a fentieket, hiszen mindegyikük megérdemelne egy-egy, sőt több tanulmányt. Ha maradunk Comenius vonatkozó tárgykörében, akkor meg kell állapítanunk: ő elsősorban a tehetségek képzését tartotta fontosnak, már csak a rendszeréből fakadó erkölcsi alapelvei miatt is, amelyek szerint mindenkit mindenre meg kell tanítani, hiszen mindnyájan Isten képét hordjuk magunkon, és az Úrnak tetszik, ha minél több ismeret birtokába jutunk.¹¹⁰

Újabb kérdés merül föl: mindenkit tehetségessé kell nevelni? Méregethetjük, hogy mi most, illetve Comenius mennyire terjesztette ki a tehetség fogalmát, vagy éppen mire szűkítette. Alapelveiből, beszédeiből, írásaiból az vonható le, hogy minden didaktikai lépésekor képzeletében megtestesült az eszmény, amely irányt adott a képzésnek, magába foglalta az erkölcsi, eszmei értékrendet, megszabadítva azokat a formalizmustól, fölvértezve a hús-vér ember lehetséges és szükséges jellemvonásaival. Így a tehetségek is alakot nyertek a nevelési folyamatában. Ő maga is használta a tehetség fogalmát, de nem léphetünk túl a rokon értelmű szavain sem e témakörben: tökéletes, műveltség, képesség: „Szükséges tehát általában minden tehetséget kiművelni; hogy mindenki, aki embernek született, tanuljon meg emberként élni. Elsősorban mégis azokat kell kiművelni, akiket a többieknek tükörképül, zsinórmértékül vagy támaszul kell adni, azaz valamilyen emberi társaság vezetésével kell megbízni”... „De azokat is tanítani kell, akiket a természet alárendeltségre jelölt ki, hogy okosan tudjanak alárendeltek lenni”... „Szükséges csiszolni a nehézfejúeket is.”¹¹¹

Mindenkit kell tehát képezni, csiszolni, hogy egyre jobban hasonlítsunk Isten arcára. Különbséget az egyéni képességek alapján kell tenniük az iskoláknak a képzésben: a legjobbak példaképek, zsinórmértékek; a derékhad legyen jó alárendelt; a nehézfejúek is haladjanak előre a képzés által a maguk ritmusában. Ezenfelül más csoportokat is fölvezet e téren: a tehetségét jóra vagy rosszra fordítók, a gonoszak, vadak, akiknek megszelídítése szintén a képzés feladata. Itt

110 Comenius: Pampaedia IV. fejezet címe (Comenius élő pedagógiai öröksége Sárospatak, 2003. 62. o.)

111 Bibliotheca Comeniana Sárospatak 2003. 147. o.

Szókratészre,¹¹² Horatiusra,¹¹³ Ovidiusra¹¹⁴ hivatkozva bizonygatja, hogy mindenki képezhető, haladhat az emberré, jó emberré válás útján, ha értően folyik a nevelés. Itt is egy újabb alapelv: a nevelhetőségé. Mindezt az egyénekre szabva képzelte el Comenius, de társadalmi szinten is szükségesnek tartotta (népben, nemzetben). Nevelési rendszere csakis a társadalomra kiterjesztve értelmezhető a tehetségek fogalomkörében is, hiszen benne van a demokratizmus erkölcsisége, ami az egyén oldaláról nem, csak a közösségben képzelhető el.

Mint minden didaktikai lépésnek, ennek a képzésnek is meghatározza a sorrendjét. Legelőször meg kell ismerni a nevelteket, hogy megfelelő programot tervezhessen a pedagógus a képzéséhez: „Bizonyára nem nagy művészet... emberből embert csinálni sem, ha értesz hozzá. Mert valamennyi ember egy és ugyanazon természettel bír; ha egyet ismersz, mindet ismered, ha egyet ki tudsz művelni, mindet ki tudod.”¹¹⁵ A humanizmus jegyében is fontosnak tartja az emberre figyelmet, a megismerését, hogy értékes vonásokkal gazdagíthassák a nevelés által. Szerinte nincs olyan tehetség, akit hozzáértőn művelve, e folyamathoz a „segédeszközöket” hozzá adva ne tudnánk a tudományokban előrébb vinni. A szántóföld és a mag hasonlatát, viszonyát szemléltetvél Hippokratésztól¹¹⁶ vette, aki szerint nincs olyan terméketlen föld, amely valamilyen magot be ne fogadna és termést ne hozna. Egyértelmű, hogy a tehetség fogalmát mindenkire kiterjesztette, akik „műveléssel”, neveléssel tehetségessé tehetők. A segédeszközök a tulajdonképpeni nevelési tényezők, a nevelés tartalmát és módszereit hordozó könyvek, a személyes példák, példaképek hatása, cselekvése, gyakorlása a tanultaknak, iskolák, tehát intézmények, végül Isten kegyelme. Ez utóbbit tartja a legfontosabbnak, vagyis kijelölve a tehetségek művelésének tartalmát, irányát, célját.

Nyolc pontban fogalmazta meg a tehetségek kiművelésének módját, tényezőit, eszközzrendszerét.

1. Az Anyai iskola oktató könyvecske útmutatásait követni kell.
2. Nevelőket kell alkalmazniuk a szülőknek. Előbb legyenek jól kiképezve a feladatra.

112 U.o. 147. o. Szókratész (Kr. e. 468-399) vallomása szerint a bűnre hajló természetét a nevelés jótekonny hatásával javították.

113 U.o. 148. o. Horatius (i. e. 65 – i. e. 8.) a legvadabb emberről is hirdette, hogy erkölce javítható.

114 U. o. 148. o. Ovidius (i. e. 43. – i.sz. 18.) a szabad művészetek tanulásától remélte, hogy nem vadulnak el az emberek, szelíd erkölcsűek maradnak.

115 U.o. 148. o. Látszólag ellent mond az egyéni bánásmód elvének az idézetben, de ez a beszéd része, amellyel lelkesíteni is akart azzal, hogy fogjanak hozzá bátrabban a tehetségek kiműveléséhez a jobb eredmények reményében.

116 Hippokratész (Kr. e. 460 – 377 körül) orvosi iskola vezetője, természettudományos író, antropológus. Az orvostudomány megalapítójának tartják, egyenesen a gyógyítás istenétől, Aszklepiosztól származtatják. Apjától és többek között Démokritosztól (i. e. 470-’60 között – 370 körül) is tanult.

3. Az iskolákat igazi módszerrel és módszeresen tanító nevelőkkel kell ellátni, hogy az emberi műveltség műhelyeivé váljanak.
4. Nemcsak latin, de anyanyelvű könyvek kellenek.
5. Hívni kell tudós férfiakat külföldről és küldeni tanulni hazaiakat külföldre, hogy itthon terjesszék a műveltséget.
6. A nép, különösen az ifjak a méhekhez, hangyákhoz hasonlóan szorgalmasak legyenek.
7. Az alárendelteket emberszámba kell venniük az uraknak, hiszen ők is hozzájárulnak magukon Isten képét.
8. Az egyházak a tisztább kereszténységet teremtsék meg.

Sürgetve ajánlja az iskola, a nevelés megújítását: „Másokra nem várva kezdjétek meg Istennek és iskoláitok megjavításának munkáját... Más iskoláénál előbb ennek a Rákóczi Iskolának megújítását, hogy a többieknek ez szolgáljon mintául, mint a tehetségek igazi köszörűköve... az emberi műveltség igazi műhelye, a valódi bölcsesség aranybányája, a nyelveknek igazi munkaháza.”¹¹⁷

II.

A tehetségek nevelése, oktatása Comeniusnál nem sokban különbözik a többiekkel való foglalkozás módozataitól az általa leírtak alapján. Ha mégis mutatkozik eltérés, az elsősorban a feladatokkal történő megbízások területén érhető tetten: a gyengébbek felzárkóztatását, tanulását, közösségi életét segítették, részt vállaltak a kollégium előtt álló fontos feladatokból, mint például a legáció, tanulói közösségek felügyelete, vezetése stb. Comenius elvszerűen hirdette, hogy együtt kell tartani, egy helyen a tanulókat a tanítás során, egyformán kell foglalkoznia a pedagógusnak minden tanulóval, akik között éppen csakis a tehetség alapján alakulnak ki különbségek.

Az általa vallott és alkalmazott nevelési-oktatási alapelvek közül e ponton elsősorban az egyéni bánásmód elve és egyféle demokratikus elgondolás rajzolódik ki. A humanizmus hatása munkált benne, amikor az egyén tisztelete, fontosságának hangsúlyozása és a közösség nevelésre, oktatásra gyakorolt jótékony hatására számított. Ha tovább visszük e gondolatmenetet, eljuthatunk egy igen nehezen – talán sehogyan – megválaszolható kérdésig, amely némi látszólagos vagy valós ellentmondást mutat a tehetségekkel foglalkozás dolgában: nemcsak a leszakadók, gyengébbek igénylik a felzárkóztató foglalkozásokat, hanem a tehetséges tanulók is a még gyorsabb haladásukat elősegítő eljárásokat, körül-

¹¹⁷ U.o. 162. o.

ményeket. Mindez elmehet addig is, hogy a tehetségek a többiektől elkülönülve foglalkoznak, legalábbis akkor, amikor az ő tehetségük továbbfejlesztésére tesz megfelelő lépéseket, pedagógiai programokat az iskola.

Manapság hamar kimondjuk a szegregáció szót. Ez erkölcsi, politikai fogalom, amelyet nem feltétlenül indokolt emlegetni a pedagógiai folyamatokkal kapcsolatban minden esetben, hiszen nyilvánvaló igazság – amelyet Comenius hangoztat -, hogy mindenkit meg kell tanítani mindenre (azt már én teszem hozzá: lehetőleg.) A képzés, tanulás eredménye azonban eleve arra készíti az iskolát, társadalmat, hogy a tehetségek tudására, majdani értékesebb tevékenységére számítva meg kell teremteni a haladásukhoz szükséges feltételeket. Mindez kényes kérdésekig is eljuttathatja e témát: nem fogja-e vissza haladási sebességét a tehetséges gyerek egy átlagos képességű közösségben, ha kisebb erőfeszítéssel is ő a legjobb? Jó példájuk motiválja-e nagyobb erővel a gyengébbeket, mint amekkorával ők húzzák le magukhoz? Ki tudja mindezt megmérni? A közösség számára hasznos, hogy ő segíti az elmaradottakat, de ő közben tud-e fejlődni? Erkölcsileg mindenképpen, de ha nem a maga fejlesztésére fordítja idejét, energiáját, nem lassul-e le szárnyalása, amely a későbbi lehetséges eredményeit, hasznát – a közösség szempontjából is – csökkenti? Apokrif gondolatok ezek, viszont nehezen, talán sehogyan sem kerülhetők meg, ha a tehetségekről van szó.

Comenius három fő csoportra osztotta a tanulókat: tehetségek, „derékhad”, nehézfejűek. A tehetségeket aszerint különböztette meg, mennyire használják jóra képességeiket. Klasszikus, egyetemes erkölcsi norma szerint tehát. Ma természetesen bevillan tudatunkba az „intellektuális bűnöző” és a „parlagon hagyott” tehetség fogalma, de a „politikamentes kitüntetéseké” is, egyáltalán a politikai, ideológiai értékrendünk e kérdéskörben.

Az sosem baj, ha a politika foglalkozik a tehetségekkel, hiszen a humanizmus, a polgárosodás kezdetektől szükség volt a bonyolultabb összefüggéseket is fölfogó egyénekre, tehetséges vezetőkre. Mária Terézia és fia, II. József¹¹⁸ is hangoztatta érdekeltségét ebben, ha törvényeikkel, rendeleteikkel az elnémetesítést is előírányozták. Az már erkölcsi, nemzetpolitikai kérdés, amelyet majd Kazinczyék, a reformkoriak oldottak meg. Ez nem nagyon vitatható tény, inkább az merül föl változó tartalmú kategóriaként, hogy mely korban mit láttak olyan fontos jellemvonásoknak, amelyek alapján tehetségről beszélhettek. Comenius fentebb vázolt nevelési rendszere a tehetségek kiművelésére a barokk kor jegyeit is hordozza, míg

118 Mária Terézia (uralkodott: 1740–1780) 1777-ben kiadta az első, önálló, rendszeres, egyetemes tanügyi kódexet, a Ratio Educationist, amely felségjoggá, politikummá emelte az oktatást; kötelezővé is tette, mert a felvilágosult abszolutizmus az engedelmes, hű, hasznos polgár eszményét igényelte tőle, de fiától, II. Józseftől is (uralk.: 1780-tól 1790-ig). Az államigazgatásban fölkészült hivatalnokokra volt szükség.

egy évszázaddal később, a felvilágosodás korában már inkább a ráció, az alkotásra alkalmas és kész ember rajzolódik ki nevelési célként.¹¹⁹ A reformkorban a nemzeti tudat erősödésével járt a függetlenségi, az ország megújulási igénye. Nem említve az utána módosuló célt, ma is láthatjuk, hogy a politika igyekszik meghatározni a nevelési célt, vele együtt a tehetség fogalmát,¹²⁰ vagyis mint az erkölcs, ez is kor- és politika függő fogalom, hiszen a pedagógiai elképzeléseket szigorúan igazítani kell a kor és a politika követelményeihez, lévén egyetemes, minden időre érvényes és alkalmas nevelési cél, benne a tehetségekről szóló elvárás, eljárás. Egyes elemei ugyan lehetnek egyetemesek, de mindig az adott korban realizálódnak, tárgyasulnak, így magán hordozza e kérdéskör az adott korszak jegyeit is.

A fentiekből érzékelhető, hogy Comenius sem tudta, de nem is akarta magát függetleníteni kora ez irányú értékrendjétől, például a mély vallásosságtól, amelyet legfontosabbnak tartott a tehetségek kiművelésekor. A 20. századi nagy zeneszerzőnk, pedagógusunk, Kodály Zoltán¹²¹ is letette a voksát a tehetség kérdésében: „Akiben van tehetség, köteles azt kiművelni a legmagasabb fokig, hogy embertársainak mennél nagyobb hasznára lehessen. Mert minden ember annyit ér, amennyit embertársainak használni, hazájának szolgálni tud.” Mintha ez a vélemény jobban harmonizálna Comenius vonatkozó elképzeléseivel a tehetségek kiművelését illetően, mint a néhány éve elhangzott prominens politikusi értékrenddel. Tehát erkölcsi kategóriának tartja Kodály is a tehetség fogalmát a pedagógiai meghatározottságon túl. A tehetségre is hárítja az önfejlesztés kötelezettségét, de természetes, hogy a haladásához tér, út, „akadálymentesített” társadalmi léttér kell, hogy minél többet adhasson vissza közösségének az egyén.

Comenius tehát mindenkiben látott valamilyen tehetséget, amelyet szorgalommal erősíteni kell, újabb pozitív személyiség jegyeket kialakítani. Az igazi tehetséget ő is abban látta, aki számos tulajdonságában élen jár a közösségében. Az akadémiára, a legfelső iskolára „csakis válogatott tehetségeket, az emberiség virágát küldik ide, a többieket pedig, ha arra születtek, elbocsátják az ekeszarva mellé, ipari és kereskedelmi pályákra.”¹²² Az akadémiára méltó tehetségeket költői képpel, metaforával becézte: „az emberiség virága”. Szembeállította a tanulást, tudást a paraszti munkával, hogy jelezze: ha nincs tudás, tehetség, mehet

119 A barokk mély vallásosságával a ráció, az ész ellenpontosodik. Ennek alapján értékelődik föl a tevékeny, alkotni alkalmas és kész ember a felvilágosodás során, mely a tudományok, a tanulás felé fordítja az embert.

120 Az iskola ha politikum is Mária Terézia óta, mégsem lehet terepe a direkt politizálásnak. A hatalom a nevelési cél megrajzolásával, igénylésével és a nevelésre fordított figyelemével, összegeivel indirekt módon igyekszik elérni célját e téren. Ma például a gimnáziumok kárára a szakmunkás, szakképzés fejlesztését tűzték ki célul.

121 Kodály Zoltán (1882–1967)

122 Didactica Magna Seneca Kiadó 1992. 270. o.

az ekeszarvát fogni vagy fúrni, faragni, kereskedni. A tanulásra serkentés szülői változata még nem is olyan rég gyakran az volt: ha nem tanulsz, jöhetsz te is velünk a földet túrni. Comenius nem becsülte le a kétkezi munkást, de közülük is a jó, tehetséges, szorgalmas parasztot, iparost, kereskedőt említette, mint értékes embereket. Az urakat is intette, vegyék emberszámba az alattvalóikat. A pályák szembenállása ma már nem mutat ilyen éles különbséget, kozmikus távolságokat az értelmiség és a kézművesek között (néha fordítva igen), csak a jövedelmezőség dolgában.

A számár meg a ló összevetése gyakori hasonlat, amely elhangzik a butaság és a tehetség szemléltetésére. Comenius a rossz tanítási módszereket kárhoztatva mondta: „Hány, születésénél fogva nemes szellem vész el a nevelés következtében, akik a lovakat szamarakká változtatják.”¹²³ A szinonimák között leggyakoribb a szorgalmas, amelyet a tehetség távoli rokon értelmű szavaként vehetünk Comenius-tól sok tekintetben, hiszen tréfálkozás is indulhat ki belőlük: akkor van baj, ha a hozzá nem értés, a butaság szorgalommal párosul. Természetesen nem pejoratív jelzőként használta a szorgalmas szót a tehetségre gondolva. További szavai e fogalomkörben: éles elméjű, gyors felfogású, a többi közül kiemelkedő, kiváló. Jellemző szavai az ellentétes tartalmúak közül: tompa agyvelő, szétszórt lélek, átlagos tehetségű: „Ezt a módszeremet az átlagos tehetségűekre alkalmaztam (ezekből van mindig a legtöbb).”¹²⁴ Szellemi hiányosság, túltengés kifejezések is elhangzanak műveiben e témában. A túltengés szót a tehetségekkel kapcsolatban használja, féltvén őket, hogy időnek előtte kimerülnek, kiégnek. Ma azt mondjuk erre: túlpörögnek. „De az igazán tehetségeseknek még messzebbmenően szükségük van tanulásra, mivel, ha az éles értelem nem telik meg hasznos dolgokkal, magától telik meg haszontalanságokkal, talmi és ártalmas dolgokkal.”¹²⁵

A tanításban, képzésben egy percig sem szenvedhet hiányt az igazán tehetséges tanuló Comenius szerint, azaz csak a megszakítatlan nevelési, képzési folyamat révén tarthatja meg előnyét a derékhaddal szemben. Úgy véli, hogy aki elől jár, azt a többiek ne irigyeljék, ő pedig feléjük fordulva biztassa a mögötte járókat, jussanak hozzá közelebb. Ez is erkölcsi intelmet fogalmaz meg képszerűen, szemléletesen. Nem csupán a tanórai szemléltetés híve volt, hanem maga is igyekezett tárgyiasítani, a valóság érzékszervekkel fölfogható dolgaival közelebb hozni a tanulóhoz a legelvontabb fogalmakat is. A szenzualizmus hatása érvényesül. A fentebbi megnyilvánulása a tehetség és az átlag egymáshoz viszonyulásának erkölcsiségét példázza.

123 U. o. 98. o.

124 U.o. 100. o.

125 U.o. 67. o.

A színpadra vitt elvek, módszerek, ismeretek dolgában is ez a cél vezérelte: szemléltetéssel minél közelebb vinni az elvontat a konkrétéhoz. Ráadásként a színpadi feldolgozás során „a példák és a versengés révén rávezetjük az ifjúságot arra, hogy megfigyelje a helyzetek változatos sokféleségét, a változatos helyzetekre a körülményeknek megfelelő válaszokat adjon.”¹²⁶ Az intelligens, tehetséges ember jegyei ezek, amelyek a színpadon így alakulnak, erősödnek meg. Szerinte a versengés serkenti a szorgalmukat.¹²⁷ A színpadi szereposztásba egy kis részen betüremkednek a feudális alá-fölé rendeltségi viszonyok: „S mivel a király, Ptolemaiosz szerepének elsőrangú a méltósága, ne annyira a legszorgalmasabb, mint inkább a legelőkelőbb szereplőnek adjuk.”¹²⁸ A szorgalmas itt is a tehetséget, a színpadon nyújtott jó teljesítményt jelenti, aki nem biztos, hogy a rangban előkelőbb származású.

III.

A legpontosabb definíció az adott dologról a legrészletesebb kifejtés, azonban Comeniusnak van a tehetségről tömör megfogalmazása is: „A tehetség lelkünk veleszületett ereje, amely által emberek vagyunk, Isten képéhez hasonlóak, akik minden dolgot képesek megérteni, a megértett dolgokból a jobbakat választják, amelyeket követnek is, el is érik, azokon tetszés szerint uralkodni is tudnak, azokat élvezik is. E szellemnek négy foka, szerve van: ész, akarat, mozgató tehetség, beszéd. A szervei: agy, szív, kéz, nyelv.”¹²⁹

E tömör megfogalmazás hangsúlyozza az Isten képéhez való közeledést a tanulás által, mely mozgás a tehetségek esetében a leggyorsabb. A veleszületett képesség saját és a közösség általi fejlesztés nélkül nem alakulhat ki. Ezért mondja Comenius, hogy a tehetségeknek különösképpen kell gyarapítaniuk tudásukat, fejleszteniük képességeiket – vagyis erősíteni tehetségüket -, mert annál nagyobb hasznára lehetnek közösségeiknek, mennél többet tudnak meg a világról. Természetesen a rosszra fordított tehetség károkat okozhat. Attól visszatartani is csak tanítással lehet, ne teljék meg „talmi és ártalmas dolgokkal.” Tehát erkölcsi tartalmú is a tehetséggel való foglalkozás, hiszen csakis úgy válhat Istenhez hasonlóvá nemcsak arcan, hanem elsősorban az alkotás, a minden jó megteremtésében. A dolgok közötti választás képessége is fokmérője a tehetségnek, továbbá az azok alkalmazni tudása. Az említett fokok pedig magától értetődő módon sorolják be a

126 Comenius Schola Ludus: Játzó Iskola latinból fordította Bollók János Comenius élő pedagógiai öröksége Sárospatak, 2003. 211. o.

127 U.o. 215. o.

128 U.o.

129 A lelki tehetségek kiműveléséről Comenius élő pedagógiai öröksége Sárospatak 2003. 139. o.

tehetséget különböző csoportokba: az ész, értelem szerinti tehetség, a jó szándékú tevékenységre való hajlandóság, a kézügyesség, a retorikai képesség szerint. A mindenkit mindenre megtanítás szándékával a tehetségeket sem hagyja ki: ők is törekedjenek életükben a lehetséges fokig eljutni az ismeretszerzés, az ismeretek alkalmazása során, hiszen „a tehetséges emberekben a világ kezdete óta megvolt az a becsvágy, hogy a mindentudás dicsősége tekintetében legközelebb kerüljenek Istenhez azáltal, hogy mindent ismernek (már amennyire lehetséges).”¹³⁰ „A lélek lényegileg három tehetségből van összetéve, melyek az ős háromságnak felelnek meg: ismeret, akarat, emlékezet.”¹³¹

A tehetség tartalmát és terjedelmét hol szűkíti, hol bővíti. Itt a terjedelmét szűkítette, a tartalmát bővítette. Szűkült a kéz, láb, test képességeivel. Az ő meglátása szerinti három lelki képesség – ismeret, akarat, emlékezet – valóban a legjellemzőbb jegye a tehetségeknek. Comenius szerette hármas egységekben tárgyalni fontosabb gondolatait: „az embernek három veleszületett adottságra van szüksége: képesség, jó erkölcsök, vallásos érzület.”¹³² Az ember leglényegesebb jegyeit is így sorolta föl: „eszes teremtmény, a teremtmények felett uralkodó teremtmény, teremtményének képe mása és gyönyörűségére szolgáló teremtmény legyen.”¹³³ A nevelési célt rajzolja föl vele. „Az iskolában a bölcsesség sóját (SAL) kell keresni; vagyis: a tudást (Sapere), a cselekvést (Agere) és a beszédet (Loqui). Ez az, amit közkinccsé próbálunk tenni mindenkinek.”¹³⁴

Mintha a Szentháromság elválaszthatatlan egységét hirdetné a szószékről, úgy tekint fogalmai összetartozására. A nevelési céltól a tehetségek képzése, a mindenkivel veleszületett képességek fejlesztése az elválaszthatatlan.

• • •

Az elején fölvetett problémáimra megpróbáltam éppen Comeniustól választ kapni. Életművében többre is rátaláltam. Vissza-visszatérő fogalmak és jelzők igazítanak el a tehetség comeniusi elképzeléséről. Mindenki látta, tudta a csíráit, amelyekből neveléssel, tanítással szökkenhet szárba. Nevelési céljának logikájából következik, hogy mindenkit el kell juttatni a lehető legmesszebb ezen az úton, és köztük az értékkülönbséget a tehetség foka mutatja. A lélek – vagyis itt a személyiség – az ismeret, akarat, emlékezet egységéből áll össze tehetséggé. A tudást, az azt „megmozgató” akaratot és a beszédet összhangba kell hoznia az iskolának, hogy a tehetség közelítsen, minél inkább hasonlítson Isten arcára. Ez a hasonulási törekvés a tehetség kiművelésének jelzi az útját, célját.

130 U.o. Pampaedia 39. o.

131 U.o. 17. o.

132 Didactica Magna Seneca Kiadó 1992. 51.o.

133 U.o. 50. o.

134 Comenius élő pedagógiai öröksége 41. o.

A Comenius által rajzolt személyiségjegyek, nevelési eljárások mindegyike vállalható ma is, a modern ember nevelése terén, még akkor is, ha például a kreativitás szót egyszer sem írta le. Viszont a művelt és műveletlen nemzeteket – ismerünk ilyet is, olyat is – ma is cáfolhatatlan, időszerű jelzősorokkal jellemezte: „biztos, bátorságos, nyugodt, békés; míg a műveletleneknél nincs igazi biztonság, minden tele van csalással és fenyegetéssel; lopás, rablás és erőszak uralkodik.”¹³⁵ Szerinte a tehetség fogalmát a nemzetekre is ki kell terjeszteni, hiszen nemcsak ma, akkor is meglátszott egy-egy országon, hogy a vezetés milyen irányba viszi a népét. Fentről mindig leképeződik minden jó, de minden rossz is.

Arra nézvést, hogy igénylik-e a tehetségek a velük való foglalkozás, képzés során az eltérő formákat, módokat, Comenius „demokratikusan”, egyszerre, mindenkit együtt nevelve-tanítva javasolta. A mottóm szerint is erről más a véleményem. Az természetes, hogy plusz foglalkozásaikat egyénileg és csoportosan is külön folytatják a tehetségekkel, de a korban jellemző frontális módszerből is ki kellett, lehetett volna vonni a speciálisabb eljárásokat igénylő tehetségeket, hogy az emlegetett verseny révén szárnyalhassanak.

Az iskola és a társadalom felelősségét mai értékrendünkkel mérve is elfogadhatóan látta és hirdette. Ha az iskola rossz módszereket alkalmaz, szerinte a tanulókból passzív, középsszerűeket nevel, mintha a lovakból szamarakat nyerne. A társadalom, a nemzet is csak művelt emberek sokaságával érdemelheti ki a művelt jelzőt. Széchenyi gondolata appericiálódik e véleményben.

Az erkölcsi szempontok közül mind az iskolának, mind a társadalomnak azt kell szem előtt tartania, hogy a tehetségeknek legyen terük, nekik megfelelő foglalkozási mód, irányuljon rájuk kellő figyelem, segítsék fejlődésüket, mert csak így tudnak közösségüknek hasznára lenni, sokat visszaadni. Manapság igen komolyan vetődik föl a tehetségekkel kapcsolatban ez a kérdés, hiszen jól képzett, tehetséges fiatalok sokasága hagyja el országunkat a jobb külföldi élet reményében. Közben a számár nem változik mind vissza lóvá, hiszen mosogatással, tehetségükhöz nem méltó munkákkal próbálják megkeresni a megélhetésükhöz, fejlődésükhöz, megfogalmazódott életcéljuk eléréséhez az összegeket. Csakis a legtehetségesebbek, azok között is a legszerencsésebbek futhatnak be új hazájukban. Itthon az Akadémia is elszenvedi a szuverenitása csorbulását, pedig a legnagyobb tehetségeknek az a legfőbb intézménye. Tehát akkor is – Comenius idejében -, most is nagy a felelőssége e kérdéskörben az iskolának és a társadalomnak. A felelőtlenség leépüléshez vezet nemzeti szinten is.

A legpozitívabb kicsengése annak a gondolatnak van a comeneusi életműben, hogy mindenkinben van tehetség valami fontos érték megteremtésére, csak

135 U.o. 143. o.

tudnia kell az iskolának kifejlesztenie minél több tanulóban. Nemzeti érdek is, hogy így legyen. Ehhez a legszélesebb körű egység szükséges, mert nem lehet közömbös a társadalom a tehetségek ügyében. A humánus, mint az egyetemes erkölcsi norma is megköveteli mindezt. Egy fejlett társadalom értékmérője is, hogyan bánt a tehetségeivel. Comenius szemléletes hasonlatát tovább gondolva: nem mindegy lovon vagy számaron haladnia a nemzetnek nemes céljai felé.

Comenius műveltségének népi elemei

I.

Amikor jelentős életművekkel jellemzünk egy-egy korszakot, gyakran szögezzük le: a tudomány, technika, irodalom stb. évszázada. A 17. század, amelyben Comenius élt és alkotott, méltán érdemli a nagy jelzőt, hiszen akkorra teljesítették ki tudományos, irodalmi, pedagógiai tevékenységüket Shakespeare, Galilei, Descartes, Newton, s Giordano Bruno¹³⁶ is e század hajnalán szenvedett máglyahalált a tudományért, Comenius pedig üldöztetést vállalt elveiért. Ezek az elvek a pápaság, a Bécs központú császárság ellen fogalmazódtak meg, de az emberért, mindenkiért, akiket a panszófia jegyében a tanulás révén kell fölemelni egészen az Isten gyönyörködő szeméig, hiszen az ember az ő képmását hordja magán. Így csak tökéletes lehet, mely szintet csakis enciklopédikus tudományossággal, demokratikusan, származásra, vallásra tekintet nélkül lehet elérni.

A reneszánszban újra fölébredő ember központú szemlélet a 17. századra, a barokkra ugyan módosult a mély vallásosság térhódításával, de már az előző században megdöntötte Kopernikusz¹³⁷ a ptolemaioszi világszemléletet,¹³⁸ a következő század pedig a felvilágosodásé és a feudalizmus bukásáé. Comenius már elemi ismeretként tanította a heliocentrikus világfelfogást: „Az ég, úgy látszik, hogy forog, és körülveszi a’ középsben álló földet; de valósággal a’ föld forog a nap körül”.¹³⁹ A mindenkinek mindent tanítani akaró nagy pedagógus ebből az

136 Giordano Brunot Rómában ítélte az inkvizíció halálra, mert az egyház világfelfogásával szemben a földünket egy kis szeletnek mondta, nem a világ közepének. Nyolc éven át tartották fogva. Kivégzése előtt állítólag nyelvét is kivágták, hogy ne tudjon lázítani a máglyán. „Jobban félnek maguk kihirdetni az ítéletet, mint én elfogadni azt” – mondta bíráinak. A pápa csak fél évszázada vette le az indexről az írásait.

137 Kopernikusz (1473–1543) alkotta meg a heliocentrikus világszemléletet.

138 Ptolemaiosz (87–165) szerint a Föld a világ közepe.

139 Orbis Pictus. Fordította Sz. J. [Szombathi János]. Pozsony, 1798. Hasonmás kiadás: Bibliotheca Comeniana I. Sárospatak–Miskolc, 1986. 9.

elvéből kiindulva a világ minden dolga iránt érdeklődött, így műveltségi anyaga igen szerteágazó, ám főbb területeit – köztük a népi kultúra elemeit – kiolvashatjuk írásaiból. Hogy miért éppen a népi részét vizsgálom meg Comenius műveltségének, kultúrájának, arra nem csupán az a magyarázat, hogy kevesen voltak rá kíváncsiak eddig. Az sem, hogy evidenciának tűnik a feudalizmus viszonyai között a természethez, a valóság tárgyasult világához legközelebb élő réteg legnagyobb számaránya a népességen belül, hanem az terelte rá a figyelmem a témára, hogy a 17. század nagy gondolkodója, elméleti és gyakorló pedagógusa éppen a paraszti életből merített példákat, arra a létformára fogalmazott meg erkölcsi, tudományos tételeket, hiszen a mindenki kategóriájában a tanítványok többsége e körből való volt. Hozzájuk saját szavaikkal, élményeikkel, látószögük fölvételével, gondolkodásmódjuk, érzelmeik megismerésével tudott csak közel kerülni. Ezek nélkül mindössze kinyilatkoztatás, prelegálás volna a tanítás.

Szükséges tehát megfigyelnünk Comenius ilyen formájú igazodását is neveltjeihez, tanítványaihoz. Mint püspöknek, a barokkban a legtermészetesebb a Bibliából történő kiindulása, a benne foglalt, taglalt példák felhasználása a nevelés-tanítás során; mint kora egyik nagy gondolkodójának, ismernie, sőt fölhasználnia kellett elődei és kortársai legfontosabb ismereteit az élet – elsősorban a pedagógia, teológia, filozófia – minden területén. Az ókori példák is közel estek gondolkodásában a mindennapokhoz. Műveltségének rétegei közül itt a paraszti élet dimenziójában föllelhetőket nézem, hogy nagyságrendileg, arányaiban hogyan írható le a kultúrájának e szerepe életművében.

A természeti, épített, technikai, társadalmi környezet tárgyai, eszközei, folyamatai bizonyos fokig számszerűsíthetők is más műveltségi rétegekkel összevetve a művekben előforduló fogalmak, példák alapján. Ez önmagában azonban nem igazítana el bennünket a témában, hiszen sokféle hosszabb-rövidebb utalás is jelzi e kultúrának jelenlétét a művekben. Ezek az utalások is jellegzetes mutatói lehetnek a népi hagyományoknak, tudásnak, szokásoknak, vagyis a kultúrának. Ha tehát a teológia, retorika, pedagógia, filozófia meglehetősen elvont világát tekintjük Comenius legtermészetesebb közegének, akkor a népi kultúra adja hozzájuk a tárgyi részt, a valóság érzékszervekkel felfoghatóbb elemeit, amelyekből elvonatkoztatta, megfogalmazta tételeit. Az alapelvekké, pedagógiai alapigazságokká nemesedett szentenciái közül feltehetően több származik – ha nem is direkt módon – a népi bölcsességekből, a köztük szárnyaló szállóigékből, megfigyeléseikből, tapasztalataikból. Ha mindez így igaz, akkor a következők állapíthatók meg: a politikailag üldözött tudós nehéz sorsa közepette sem adta föl demokratikus nevelési elveit, amely a nép fölemelését célozta a tudás, a fény terjesztésével köztük. A feudális viszonyok közt forradalmi gondolat volt ez, amely csak a legemberségesebb, legfelvilágosultabb főemberek támogatását vívta ki, olyanokét,

mint Lorántffy Zsuzsanna. Másfelől Comenius szemében, értékrendjében életművet meghatározó elvvé magasodott a demokratizmus a legnépesebb, ám a feudális társadalmi kasztrendszerben a legalsó réteget adó embertömeget illetően. A korabeli tudományosság és a népi kultúra egyféle ötvöződése ez feltételezésem szerint, melynek helyességét vagy igazolják, vagy cáfolják majd az eljárás során alkalmazott módszerek, az életmű elemzése. Mindez többféleképpen történik: statisztikai méréssel, rövid szövegelemzésekkel – értelmezésekkel, a hipotézist igazoló, esetleg cáfoló idézetek felsorakoztatásával.

Mielőtt azonban elővennénk Comenius műveit, tisztáznunk kell, mit értünk népi kultúrán, melyek a legfőbb elemei, amelyekre alkalmasint fölfűz ismeretrendszereket, egyáltalán alkalmazza alapként, eszközként, vagy csak említés szintjén része a szövegeinek.

II.

Mind az egyén, mind annak közössége a kultúrájáról ismerszik meg leginkább. Megnyilvánulásaikból, rögzített vagy szájhagyományokban föllelhető ismereteikből markáns vonásként rajzolódik ki egy-egy társadalmi csoport, közösség arcéle. Különösen így van ez az alkotók esetében, akik életművüket rögzített formában hagyják hátra a vizsgálóknak, akik számára lehetségessé válik az ismeretanyag gyökeréig visszamenniük térben, időben. Mindez fontos lehet, ha fejlődésében, változásában akarjuk látni a hagyatékot. Annak aztán mérhető és nem mérhető módon megállapíthatjuk rétegeit, azok arányát az életműben, az alkotói szándék megvalósulásának folyamatát.

Ha a kultúra rétegeiről szólunk, eljuthatunk a népi eredetű, többnyire megfigyelésen alapuló elemekhez is, vagyis vizsgálatunk tárgyához. A népi kultúrának is láthatjuk a rétegződését, legalábbis a társadalmi csoportok kultúráját, amelyet a „népi” jelzővel illethetünk. A néprajz tudománya e körbe vonja be az agrárfoglalkozásúakat, bányászokat, kisebb mértékben a munkásokat, kispolgárokat. Közkultúrává lett, közkinccsé, amelyben a népi rész az idők folyamán csak maradvány.¹⁴⁰ Comenius idejében még meghatározó része volt a hagyományokban, rituálékban lévő szokásrend a kultúrának. A Biblia – amelyből oly sokat idéz Comenius – szintén a paraszti életre vetíti elsősorban az erkölcsi példáit, a több ezer éves, élesen bevésődő ismeretekkel nevel. A szemléltetés és a cselekvésbe vonás hatékonyságában erősen hívó ember Konfuciusszal együtt vallja: „Mindig és mindenütt összekapcsolva a szemléltetést, a szóbeli tanítást és a gyakorlást. Szemléltetés nélkül semmit sem lehet könnyen, szóbeli tanítás nélkül semmit

140 Maradvány, hagyaték latinul: reliktum (néprajzi terminus).

sem lehet értelmesen, gyakorlás nélkül pedig semmit sem lehet maradandóan megtanulni.”¹⁴¹ „Mondd, és elfelejtik; mutasd meg, emlékeznek majd rá; vond be a cselekvésbe, megtanulják.” A paraszti élet a természettel a legnagyobb példatára Comeniusnak, bár a mesterségeket űzők, a korabeli városok polgárainak életéből is sokat merített tételei kifejtésekor. Előljáróban talán elég utaltom a többször említett házépítés folyamatát leíró párhuzamára, amelyben a tervtől a megvalósulásig, a végén a felékesítésig írja le a menetét, azaz a népi kultúra részeként rögzíti a házépítést.¹⁴²

A népi kultúra elemeinek említése, fölhasználása gondolatrendszerében, utalásaiban, párhuzamaiban érdekes lehet, ha egyféle statisztikai, számszerűsíthető módon sikerül bemutatnom. A nagy alkotó műveinek meghatározott – véletlenszerűen kiválasztott – oldalait (a 21. mindegyikből, vagy a 12. fordítva a számjegy, ha rövidebb volna az írás) vizsgálom fogalmak összevetésével, említésük arányaival abból a célból, hogy az egészen belül a rész – azaz a népi kultúra – milyen arányt mutat. Továbbá példákat, utalásokat vizsgálok a néprétegek különböző csoportjai köréből, hogy lássék: Comenius mennyire épít a népi kultúrára, hogyan integrálja életművébe, mennyire része műveltségének. A fogalmakat számszerűsítve besorolom a következő kategóriákba: 1. az ókori műveltség szavai; 2. a teológia szakszavai; 3. a retorika fogalmai; 4. a pedagógia tudománya körébe tartozó kategóriák; 5. a filozófia körébe tartozó terminusok; 6. egyéb fogalmak; 7. a népi kultúra fogalomkörébe illő szavak.

III.

Az alább felsorolt írásaiból vizsgáltam meg egy-egy oldalt abból a szempontból, hogy lássék, mely műveltségi rétegéhez sorolhatók a főként főnevei, főnév alaptagú szószerkezetek. *Orbis pictus*,¹⁴³ *Búcsúbeszéde*,¹⁴⁴ *A könyvekről*, az értelmi képzés eme főszközeiről,¹⁴⁵ *Testvéri intelem folytatása a vetélkedés szeretettel való mérsékléséről*,¹⁴⁶ *a Vestibulum előszava*,¹⁴⁷ *a Vestibulum és a Janua Linguarum Lucidarium*,¹⁴⁸ *Magyarországra való hívásom rövid elbeszélése*,¹⁴⁹ *A világ*

141 Pampaedia. Bibliotheca Comeniana IV. Sárospatak, 1992. 53.

142 Didactica Magna. Seneca Kiadó, Pécs, 1992. 125-126.

143 Bibliotheca Comeniana I. Sárospatak–Miskolc, 1986. 21.

144 Bibliotheca Comeniana VIII. Sárospatak, 1999. 31.

145 Uo. 21.

146 Bibliotheca Comeniana IX. Sárospatak, 2002. 33.

147 Uo. 47.

148 Bibliotheca Comeniana VII. Sárospatak, 1999. 31.

149 Bibliotheca Comeniana III. 1990. 21.

útvesztője és a szív paradicsoma,¹⁵⁰ *Didactica magna*,¹⁵¹ *Pampaedia*,¹⁵² A lelki tehetségek kiműveléséről,¹⁵³ *Tirocinium*,¹⁵⁴ *Vestibulum*.¹⁵⁵

Nem volt egyszerű művet besorolni a 773 fogalmat a különböző műveltségi rétegekbe, mivel a terminológiák többnyire részlegesen fedik egymást, így némi esetlegesség is vegyülhetett volna a műveletbe. Ezt kerülendő a tágabb szövegkörnyezetet is figyelembe vettem, hogy pontosabb legyen, melyik csoportba sorolhatom be a hét közül. Tisztán egy réteg sem különíthető el, hiszen még az ókori műveltség elemei is összefonódnak néhol a filozófiával, retorikával, vagy a pedagógia a teológiával, népi kultúrával és a már innen is, onnan is közkinccsé lett, „egyéb” címszó alatt besorolt fogalmakkal. Mégis kapunk a szövegekből Comenius műveltségének rétegeire vonatkozó jelzéseket, mint ahogyan a köznap ember témaválasztásaiból, a különböző szövegrészek arányaiból magára az emberre érvényes ismeretet: mivel foglalkozik, minek örül, mi bosszantja, mi az értékrendje, mennyire művelt, és e tudásnak melyek a főbb rétegei. Így Comeniusról elmondható a fentiek alapján, hogy elsősorban a pedagógiából (32,86%) és a közkultúrává vált műveltségi elemekből építi szövegeit (30,31%), de a fölvázolt hét réteg harmadikja, a népi kultúra részesedése (14,58%) jelentős a vizsgált 13 írásban. Hogy ez a megállapítás, adat mennyire vetíthető rá egész életművére, azt megengedni látszik, mert legjava írásai nem maradtak ki a vizsgálatból.

150 Bibliaiskolák Közössége, Bp., 1990. 31.

151 Seneca Kiadó, Pécs, 1992. 37.

152 Bibliotheca Comeniana IV. Sárospatak, 1992. 27.

153 Bibliotheca Comeniana X. Sárospatak, 2003. 146.

154 Uo. 190.

155 Uo. 228.

Megnevezés	%-os arány	Magyarországra való hívásom rövid elbeszélése	Orbis Pictus	A könyvekről	Testvéri intelem	Vestibulum Előszó	A Vestibulum és Janua Lucidariuma	A világ útvesztője	Didactica Magna	Pampaedia	A lelki tehetségek	Tirocinium	Vestibulum	Búcsúbeszéde	Összesen
Ókori műveltség	1,66			5	2			1	4					1	13
Retorika	5,88	2		9	7	3	1	1	4	8	5		1	5	46
Pedagógia	32,86			24	9	43	54		25	5	8	38	19	32	257
Filozófia	4,48			5	1		1	1	3	10	3		1	10	35
Teológia	10,23			3	12			9	2	33	9	3		9	80
Egyéb	30,31	13		18	48	6	5	13	24	38	26	7	9	30	237
Népi kultúra	14,58	1	17	29	0	0	1	9	4	18	21	2	3	9	114
Összesen	100	16	17	93	79	52	62	34	66	112	72	50	33	96	782

Végképp nem abszolutizálom a kapott számokat, arányokat, de jó megvizsgálni a vázolt szempontok szerint is Comenius munkáit, ha az eredmény kicsit is finomít személyisége rajzán. Szövegépítésének módjából, irányából, stílusából is fontos adatokat kaphatunk témánkhoz.

IV.

Anélkül, hogy részletezném szövegépítési módját, szemléletesnek találok a Vestibulum előszavában talált párhuzamot fölvázoló szövegét, amelyet a fiatalabbakat tanítók megnyugtatóására, munkájuk fontosságára írt, ugyanis évszázados tapasztalat, hogy a felsőbb osztályokban tanítók fontosabbnak tartják a maguk nevelő, tanító munkáját, mint az alsóbb osztályok pedagógusaiét. Ha a mai óvodai és általános iskolai alsó tagozatos nevelők közti, az alsós tanítók, felsős tanárok közti téves nézetekre gondolunk, kiegészítjük az általános iskola és a középiskola másik- és önmeghatározásával, akkor időszerűnek tartjuk ma is Comenius magyarázatát e viszonyra: „Melyiké legyen a több dicséret vagy jutalom, amaz elsőké-e, vagy az utolsóké, mert a felső részek több mutatósságot, de az

alsóbbak több szilárdságot adnak az épületnek, úgyhogy ama felsőbbek az alsóbbak nélkül nem létezhetnének, mert ha nem jól rakják le azokat, összeomlanak ezek.”¹⁵⁶ A házépítés hasonlata, párhuzama lépten-nyomon előkerül szövegeiben, hiszen ugyanúgy egész folyamatában és eredményében, mint a személyiség maga. Jellemző Comeniusra, hogy barokkos részletezéssel ki is egészíti, ráerősít erre a párhuzamra másik két hasonlattal is: a háborúból és a táplálkozásból vett példákkal. Az ellenség erejét megtörő első légió szerepe nem kisebb, mint azé a csapaté, amelyik a végén földig veri. A táplálkozásnál a rágás az első, attól sem vitatható el a fontossága, hiszen az emésztés, az életerő szétárasztása a többi szerv munkája, amely fontos, de nem hagyható ki a rágás folyamata.

Szemléletesek, világosak, a népi kultúra elemeiből építkezők ezek a példák. Eddig mindig a háborúk századában élt Európa minden népe. A 17. század is bővelkedett benne. Ki ne tudott volna a rohamokról, harci taktikákról? A házépítés, a táplálkozás a kikristályosító példa minderre. A kéz, a has, a végtagok hasonlata a Bibliából is kap erősítő forrást. A rész-egész viszonyának logikai összefüggése, az egész személyiségre ható külső erők között a nevelés elsődlegessége kap itt megvilágítást. Példáival nem hagyja el azt a terepet, amelyen a neveltek, pedagógusok egyaránt, otthonosan érzik magukat, mindenekelőtt követni tudják a nagy pedagógus gondolatmenetét, szövegének üzenetét megértik. Az akadémia hallgatóinak beavatási szertartása is a falusi ember tevékenységéből veszi a példát: „Jöjj, döntsük le ezt a tuskót a földre, szabjuk ki ezzel a vonalzóval, faragjuk meg ezzel a fejszével, faragjuk meg ezzel a szekercével, míg vonásai ember formájúakká nem válnak, és a tuskóból élő és szép arcok nem lesznek.”¹⁵⁷

Ellenpéldám csak erősíti azt a comeniusi eljárást, hogy igyekszik neveltjei nézőpontjára, szóhasználatára építeni tételeit, de ha filozófiai, teológiai „elandalodáson” kapjuk, ott szinte fogalmi szinten sem jön elő a népi jellegű szöveg. A világ útvesztője és a szív paradicsoma című munkájában mintha istenével, Krisztusával, főképpen magával beszélne. Itt nincs szükség szemléltető párhuzamokra, népi töltésű szövegre, mert a legelvontabb elvei, világszemlélete, hittételei fogalmazódnak meg. Önmagának így világos minden.

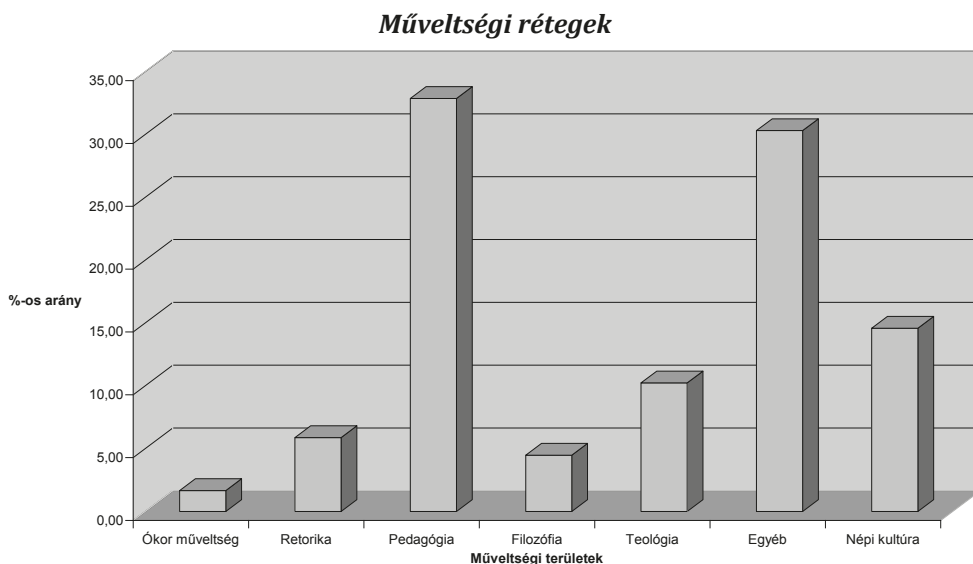
A vizsgált művekből vett példák, párhuzamok legtöbbször elmondható: a népi kultúra elemeiből építkeznek, mely elemek inkább a tárgyi világ részei, mintsem az elvont fogalmak világát festenék. Az *Orbis Pictus* például szinte kizárólagos e tekintetben, hiszen csakis a népi létformát, a paraszti életet, a hozzá kapcsolódó mesterségek, tárgyak, folyamatok, munkák világát festi meg: „A kaszás a réten szénát tsinál; levágván a’ füvet kaszával; és gereblyével öszve-gereblyéli; boglyákat rak

156 A *Vestibulum* előszava. Fordította: *Gulyás József*. Bibliotheca Comeniana IX. 37-38.

157 Janua V. rész. Bibliotheca Comeniana VII. 195.

villával; és szekereken a' szénatartó helyre hordja.”¹⁵⁸ Maga a tematika, a tárgyak, munkák, mesterségek, a hétköznapiok történései is mind-mind a népi élet köréből valók: a négy fő elem (föld, levegő, tűz, víz), ércek, gyümölcsök, állatok, az ember, a földművelés, mesterségek, hajózás, iskola, mértékek, temetés stb., stb.

A Pampaediában egy hasonlatban sűríti össze a különböző létformákat: növény, állat, ember: „Isten ivadékát keressék [...] az ivadék gondozását pedig, ha egyszer vállalták, folytatniok kell, míg csak fel nem nő és gyümölcsé nem érik.”¹⁵⁹ Sarjnak is hívja a gyereket, amely szintén népi „metafora”: „Az értelem kantárszárával, mintsem inkább törvények és a megtorlás erejével féken tartani!”¹⁶⁰ A kantárszár konkrét jelentéstartalmára ráakódott újabb jelentésréteg vált alkalmassá a hasonlat kiteljesítésére, a tartalom emberi átszármaztatásra. Hogy mennyire képben volt Comenius a földművelés dolgaiban, arra példa, hogy Platziusra hivatkozik, az angol újtóra, aki trágyalével átitatott magvakat vetett el és jobb eredményt ért el begyűjtéskor. Mindez arra is jó példája, hogy az első, alapvető ismereteket időben, helyesen kell kialakítani a gyermekben, továbbá a lélek művelésének első szakaszát a legeredményesebben kell megterveznie a pedagógusnak, mint ahogyan a vető ember végzi a maggal. A mag-gyermek-facsemete összevetése a hibás eljárásokra is rávilágít. „A magban benne van az egész növény megvalósulási lehetősége; bármi hatás éri tehát, az az egész növényre kihat.” „Ragyogó példával szolgál a vetőmag trágyázásának az a módszere, [...] hogy

158 Orbis pictus. Bibliotheca Comeniana I. 85.

159 Pampaedia. Fordította: *Bollók János*. Sárospatak, 1992. 66.

160 Uo. 69.

négy napon át megfelelően előkészített trágyában áztatják, utána pedig elvetik.” „A facsemete, melynek fejlődése rendellenesen indult, nem könnyen, miután pedig megnőtt és úgy kergesedett meg, hogy nem igazították ki, sehogy sem vetkőzi le a torzulását, ugyanúgy az ember is azokkal a szokásokkal együtt öregszik meg, amelyeket életének első szakaszában felvett.”¹⁶¹

Hogy már kora gyermekkorban kell a nevelést kezdeni, a Bibliából is vesz párhuzamot: „Már zsenge gyermekként bevonták a bölcsesség tanításának hallgatásába” (ugyanis Bölcs Salamont).¹⁶² Más alaplírájában, pl.: a *Didactica Magna*-ban is a paraszti munkák köréből vett hasonlattal él a nevelést illetően: „A természet minden folyamatánál a dolgok legbelsejéből indul ki. Pl.: a madárfiókáknak nem karmait alakítja ki legelőször, sem pedig a tollazatát vagy bőrét, hanem a belső szerveit; a külsőket csak később [...]. Éppúgy a kertész sem a fa külső kergébe vagy a bél külső rétegébe oltja be a szemzőágot.”¹⁶³ „A kertész sem a fák ágait, hanem a gyökereit szokta öntözni; az állat sem a külső tagjaiba veszi fel a táplálékot, hanem a gyomrába, ez pedig, miután kellőképpen feldolgozta, az egész testbe széjjelszállítja azt. Ha tehát ezek mintájára az ifjúság nevelője is a tudás gyökerére, az észre helyezi a hangsúlyt, az életerő könnyen átmegy majd a törzsbe, azaz az emlékezetbe.”¹⁶⁴

Comenius tehát nagyban épít arra, hogy a tanítványok, a kollégák – akiknek az írásait szánta – a hétköznapi tárgyi világuk szemléletes példáit pontosan értik, és így össze tudják kapcsolni az új ismeretekkel a hasonlóság, párhuzam révén. Alaplírákat említettem, de ugyanúgy fontos megnyilvánulása a Sárospatakra hívásáról szóló írása: „ez az iskola az kezdjen lenni, amivé igazán kell az összesnek lennie, az emberiség műhelyévé, ég és föld faiskolájává, amint a próféták által mondja az Úr”.¹⁶⁵ A faiskola, a csemeték nevelésének helye szintén telitalálat, metafora, mint sok más fogalma a nevelés tárgykörében. A mag híján, kertek, rétek nélkül hiába van szántóföld illetve méh. Mint a méhnek, a lelki tehetségnek is táplálékra, szellemire van szüksége, azaz a könyvre. Így jut el a természet axiómáitól a tehetségek kiművelésének eszközéig, a könyvig: „Hiába van a szántóföld, ha nincs mag; hiába vannak a méhek, ha nincsenek kertek vagy rétek, hol mézet gyűjtsenek; hiába vannak hangyák, ha nincsenek mezők, hol eledelüket keressek.... Hiábavaló tehát a lelki tehetség is, ha nincs szellemi táplálék”,¹⁶⁶ vagyis amelyet a könyvek tartalmaznak.

161 Uo. 70.

162 Bölcs. 3-4.

163 *Didactica Magna*. Seneca Kiadó 1992. 124.

164 Uo. 225.

165 Magyarországra való hívásom rövid elbeszélése. *Bibliotheca Comeniana* III. 16.

166 A könyvekről. Fordította *Dezső Lajos*. *Bibliotheca Comeniana* VIII. 20.

Máshol is tetten érhető Comenius szövegeiben a tetralemma¹⁶⁷ forma, amely Comenius részletező, sokoldalú fogalom magyarázatát, szemléltetését hivatott szolgálni. Itt a három „hég, réteg, tulajdonság” az ember környezetéből való: a mag nélküli szántóföld, a kert, rét nélküli méh; a mezők nélküli hangya. A negyedik réteg a lelki tehetség a könyvek nélküli világban, amely ugyanúgy hiábavaló, mint a többi. Vákuumot teremt így a könyvekre, amelyből a művelődési vágynak, a lelki tehetségek kibontakozásának kell következnie a könyvek által. Mindezt napnál világosabb levezetéssel, a népi környezetből vett dolgok, axiómák által végzi. A logika, retorika, pedagógia, filozófia elválaszthatatlanná lesz e tetralemma-ban a népi kultúra logikájától, képi látásától.

V.

Ha tagadnánk, akkor is munkál bennünk az igény igazodnunk egy-egy nagy alkotó életművéhez, személyiségéhez. Mindez igaz akkor is, ha csak szívesen idézünk tőle, vagy éppen beépítjük szövegeinkbe kulcsszavait, hozzá hasonlóan igyekszünk bizonyítani vagy cáfolni, esetleg mélyebbre hatolva munkásságában, azonosulunk erkölcsi értékrendjével, tudományos látásmódjával. Comeniust tanulmányozva nem vonhatjuk ki magunkat hatása alól, hiszen korának, elődei gondolatainak nagy összegzőjeként tisztelhetjük, és az élet teljessége fogalmazódott meg minden gondolatmenetében. Mindent, mindenkit bevonni akart tanításába; nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a tudás által váljon az ember az Isten képmásává, amely a tökéletesedés, azaz a nevelés – tanulás végeredménye. Műveltségének kiterjedése, mélysége, tematikája kora mértékegységeivel mérve szinte a végtelenbe nyúló. Természetes hát, hogy a népi kultúra elemeit, látószögét, kikristályosodott ismeretanyagát szerves részévé tette saját műveltségének. Már csak azért is szüksége volt rá, mert onnan közelebb tudott férkőzni neveltjeihez, közvetlenebb úton juttathatta el a szükséges ismeretanyagot hozzájuk. Az életművéből leszűrhető nevelési alapelvei közül leginkább az életkori sajátosságok és az egyéni tulajdonságjegyekhez igazodás, a demokratizmus, humanizmus, a nevelés kiterjesztése minden személyiségre elvek hangsúlyosabbak e témában, hiszen neveltjei életközegéből vesz szemléletes példákat; a legnagyobb lélekszámú, de legalacsonyabban rangsorolt néprétegből is mindenkit föl kell emelni szerinte a nevelés-tanítás által; minden pedagógiai eljárás az emberért, annak boldogulásáért kell, hogy történjék.

A népi kultúra, annak közkinccsé vált eleme Comenius műveltségének, szövegalkotási módjának, terminológiájának szerves részévé vált, majd ötvöződött

167 Görög, héber eredetű logikai és retorikai forma, amelyet az óind filozófiából vettek át. Négy hég, réteg, tulajdonság a jelentése. Kiválóan alkalmas több oldalról bemutatni az adott tézist.

a teológia, filozófia, retorika tudományával. Így lett gondolkodása építőelemévé, amely helyenként ízt, stílust is adott szövegeinek a példa, párhuzam, szemléltetés szerepén túl. A tudomány elvont világa ez által tárgyiasulva eszközzé, módszerre is magasodva az elmélet és a gyakorlat egységét is segítette megteremteni. A használt fogalmak statisztikai adatából és a fent idézett, elemzett szövegeiből levonható, hogy a pedagógia tudományának megkerülhetetlen része nála a népi ismeretek köre, sőt gondolkodásmódjának is befolyásoló tényezőjévé emelkedett. A pedagógus Comenius nem akart az „alacsony tömeg” fölé úgy emelkedni, hogy lenézze, netán megvesse, mint Horatius tette,¹⁶⁸ hanem köztük élőként igyekezett megérteni vágyaikat, érezni örömeiket, fájdalmaikat, megfogalmazni igényüket a jobb, nagyobb tudást igénylő életükre. A népi kultúra nála tehát nem dekoráció, nem csupán említés szintű része volt műveltségének, hanem tudatosan beépített, használt eszköze.

Comenius kulcsszavai

Mondhatnám attribútumainak vagy terminus technicusainak is a legfontosabb fogalmait, amelyeken nyugszik pedagógiai rendszere, de ez a másik két kategória nem kelti a titkok kapuja nyitási kísérletének képzetét. Kulcsszavak tehát, melyeken mint tartópilléreken, egészen áll előttünk áttekinthető szemléletességében az első elméleti és gyakorlati leírása a nevelés-oktatás minden lényeges elemét magába foglaló gondolatrendszernek. Filozófiai tanok részeként fogalmazódott meg a pedagógia korábban, de önálló egészként nem. Comenius előtt igény sem merül föl rá, utána is csak kevesekben, hogy a nevelés egészét tudományos rendszerbe foglalva jelenítsék meg.

Nem szándékozom a terminológiát kifejteni, csupán a legfontosabb fogalmakat vázolom, amelyek alapján fölsejlik az egész. A kulcsszavak legbelső köre a célrendszert tartja össze: minden embert minden tekintetben és egészen kiművelni, hogy a bölcsesség révén jusson el a boldogság állapotába. A *Pampaediában* – e fogalom etimologizálásával – talált rá a vezérelvül vett „minden embert kiművelni, minden tekintetben kiművelni, és egészen kiművelni”¹⁶⁹ cél meghatározásra, hiszen e görög szó egyesíti az oktatás, képzés és az egyetemesség kategóriáit.

168 Horatius Flaccus, Quintius i.e. 65- i.e. 8. „Gyűlöllek, távol légy, alacsony tömeg” In *Horatium* – Babits Mihály fordította ezt a részt Horatiustól verse első sorában.

169 *Pampaedia*. = Bibliotheca Comeniana IV., Sárospatak, 1992. 13. Bollók János fordítása.

Ezekkel a fogalmakkal elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a következők: népoktatás, panszofia, eszesség, az uralkodásra való képesség és a tökéletességre való alkalmasság. A tökéletes társadalom megvalósítását tartotta legfőbb céljának, hiszen körülötte háború dúlt, üldöztetésben volt része, így ellenpontul csak is ez rajzolódhatott ki lelki szemei előtt. Ennek a társadalomnak a vezetése nem is lehetett más kezében, mint a Fény Testületében, mely vezető szerv papokból, politikusokból és tudósokból áll össze (Platón is hasonlót képzelt el). Az eddigi kulcssavakkal már meg is fogalmazható a legfőbb cél: „Mindenkít: vagyis nemzeteket, társadalmi rétegeket, családokat, személyeket, sehol senkit nem hagyva figyelmen kívül, minden tekintetben: tudniillik, ami csak az embert bölccsé és boldoggá teheti (a jövőről való gondoskodás, a jelennel szembeni óvatosság, az egyetértésre való törekvés, erőszak nélkül); és egészen: természetesen az igazságra megtanítani..., hogy bölcs (pansophus) legyen”.¹⁷⁰ Az ember által csak így lehet a világban rend, világosság, békesség, ha mindenki művelt, bölcs.

Comenius nem marad meg a nevelésfilozófiájának e gondolati belső körében, mert úgy általános, elméleti lenne. E terminusokhoz rendeli a gyakorlatot, az eszközöket, módszereket, mindenekelőtt a vezérlő alapelveket. Ezek között az általa érvként leggyakrabban fölhozottak immár pedagógiai axiómákká váltak: a világot a maga teljességében és egységességében megragadó szemlélete (a panszofia) alapján a „mindent” oktatás elve, amelyből adódott a szemléletesség és a koncentráció didaktikai alapelve, valamint a rendszeres, az egész életen át tartó permanens nevelés elve, ebből vezethető le a sokoldalúságra törekvése is; a mindenkire kiterjesztett nevelés-oktatás demokratizmusát igazolja, amely egész rendszerét áthatja; a világ megismerhetőségével kapcsolatban pedig a fokozatosság és az életkori sajátosságokhoz igazodás elvei említendők. Nemcsak emlegette, hanem tankönyveit is ezek alapján szerkesztette. E legtöbbször fölvetődő fogalmak, elvek a Comenius korában leginkább ható filozófiai nézetek jegyében értelmezhetők: a barokk kor mélységes vallásossága, Comenius pap mivolta természetes módon hatott embereszményének kialakítására, az isten-fogalom mindenre kiterjedő használatára. Ezenkívül a szenzualizmus és az utilitarizmus mindenen átütő érvényét hangoztatta. A pedagógiai haszon jegyében történő gondolkodás a harmadik évezredben is ugyanúgy axióma, mint a szemléltetés megkerülhetetlensége a pedagógiai folyamatban. Ennek jegyében is hadd álljon itt egy idézet, amely az egyetemes összefüggésre, az érzékelés szerepére és a célszerűsége utal: „az embereket alaposan megtanítjuk arra, hogy a mások otromba követéséről leszokva, csakis az Istent, a dolgokat és a dolgok által helyesen tá-

170 *Pampaedia*. Uo. 13.

jékoztatott és helyes irányba terelt érzékeiket hordozzák akaratuk előtt fényesen világító fáklyaként, s végre a világosság vezetését kövessék”.¹⁷¹

Az értelem, a nyelv és a kéz fogalmai mind allegorikus, mind konkrét jelentésükben alkotják pedagógiai rendszerének pilléreit. Mindenütt összekapcsolva a szemléltetés, a szóbeli tanítás és a gyakorlás kategóriái: ezek tartják meg a dolgokat, amelyekhez a legrövidebb úton kell közeledni a szemléltetés révén; az értelemben a nyelv, a magyarázatok révén jutnak el, és ha a nevelt meg is értette, akkor a gyakorlati alkalmazás következhet. Eközben az ismételt próbálkozásokat gyakorlásnak tekintette Comenius.

A nevelés szinonimája nála a tehetség kiművelése, amely kérdéskörnek nagy teret szentelt pataki beköszöntő beszédében. Tartalmában, terjedelmében tágabb fogalomként használta a tehetséget, mint amit ma értünk rajta: „lelkünknek azt a vele született erejét jelenti, amely által emberek vagyunk, ... amely születésünknel fogva arra képesít, hogy minden dolgot megértsünk, a megértett dolgokból a jobbakat válasszunk, a kiválasztottakat buzgalommal kövessük, ... az elérteken tetszés szerint uralkodjunk, s azokat élvezzük, és ezáltal minél jobban hasonlítsunk Istenhez”.¹⁷² Természetes, hogy a művelt fők sokasága művelt nemzetet eredményez, amelyben „az élet minden szükséges dolgában bővelkednek, kényelmük és gyönyörűségeik is bőségesen vannak, naplopó embereket és erős egészséges koldusokat nem tűrnek meg, s ilyenek nincsenek is.”¹⁷³

Apáczai közoktatás, közművelődés iránti igénye, Széchenyi kiművelt emberfőkről szóló szállóigéje a comeniusi gondolat evokációja. E kulcsszó mai korunkon is túlmutat, hiszen a XXI. század első éveinek valóságában is jelen van a műveletlenségből fakadó, a képzettség hiányából eredő haladási nehézség, sőt társadalmi feszültség. Mindehhez a népoktatás és az anyanyelvi nevelés igen gyakori említése jellemző Comenius szóbeli vagy írásbeli megnyilvánulásaira. Különösen a *Didactica Magna* erről szóló fejezetében (XXIX.) kiemelt fogalmak, amelyek célrendszerének fő irányát rajzolják meg. Ezekhez rendeli az alkalmas eszközöket és módszereket. Ezek között nevelésfilozófiai alapvetését is megfogalmazza: „Minden a zsenge kor hajlamaihoz legyen alkalmazva”.¹⁷⁴ Vagyis az életkori sajátosságokból, azaz a gyerekből kiindulva kell meghatározni mind a célt, mind az eszközt és a módszert, a feladatokat. Rousseau-nak a természetes nevelésről vallott nézetei előfutáraként tisztelhetjük e gondolatot.

171 *Pampaedia*. Uo. 24.

172 *Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről*. = *Bibliotheca Comeniana X. Sárospatak*, 2003. 139. Ollé István fordítása.

173 Uo. 143., 144.

174 *Didactica magna XXIX. fejezet*. = *Bibliotheca Comeniana X. Sárospatak*, 2003. 80. Dezső Lajos fordítása.

Az eszközök között első volt a könyv, tankönyv, ami ki nem esett soha kezéből és gondolataiból, hiszen a tanítványok és a pedagógus társak körében mindig rájuk hivatkozott. Amikor egyedül maradt, könyvet olvasott vagy írt. Néma mestereknek nevezte őket, amelyeket „az aranyból, gyöngynél többre kell becsülni”.¹⁷⁵ Az életre hasznos tartalmú – tehát inkább reált, mintsem művészeti tartalmú – ajánl. Ebben is megnyilvánul életszerűségre, hasznosságra törekvése a pedagógiai folyamatban. Ez az utilitarisztikus szemlélet kritikailag is áthatja rendszerét, így a tananyag kiválasztásának egyik fontos szempontjává lépett elő a kor filozófiai áramlatából merített hasznosság elve. Másfelől pedig a bölcsesség, eszeség – legfőbb jellemzői gyermekeszményének – a könyvben tárgyasulnak, azaz szintén a kulcsszavak körébe tartoznak.

Nem szóltam még egy metaforisztikus jelentésű, sőt allegorikus szaváról, amelyben összefoglalva megjelenik mind a cél, mind a feladat, hovatovább a tartalmas egész élet: az út: „Fölfedtem ma előttetek az utat, melyen haladva bárki nagy tudományosságra juthat”.¹⁷⁶ A Patakon írt könyvei címének kezdőbetűjéből nyert akrosztichonja is az utat adja eredményül, amely a Fény Testülete, a megvilágosodás felé mutat: Vestibulum, Ianua, Atrium. A tanító is arra igyekszik, de egyedül nem érzi jól magát haladás közben. Viszi tanítványait az anyanyelvű közoktatás révén a tudós nemzet kimondatlan, de gondolt célja felé. Később Bessenyei, Széchenyi sem vélekedett másképp, de az eredmény késett. Nincs út zökkenők nélkül, különösen nincs darabokra szakadt országban, eluraltan, az egyházak között is dúló, olykor véres viták közben, de el kell indulni. Majd a tudás fénye bevilágítja azt az utat, amely a közboldogság felé visz. Comenius nemcsak fáklyaként világított ezen az úton, hanem szélesítette, egyengette, ki is követte. A fény elsősorban Patakra vetült, ahonnan azonban a diákok elhordták hevét és világosságát szerte az országba, sőt a világba.

Comenius esztétikai értékrendje

A nevelési rendszerben elsősorban a feladatokat és az alapelveket tartalmazó részek eleme az esztétikai értékrend, de mint a többi részrendszere a nevelésnek, ez is áthatja mindazt a tevékenységi folyamatot, amelyben az új nemzedéket a jobb magunk és a jövő követelményeinek igyekszik a pedagógia megfeleltetni. A

175 *Comenius* 1650. nov. 28-án tartott beszéde. = Bibliotheca Comeniana X. Sárospatak, 2003. 126. Dezső Lajos fordítása.

176 Uo. 133.

sokoldalúság, a teljes, harmonikus, arányaiban egyensúlyt célzó és hordozó személyiség legfontosabb képességei közül való, mint az értelmi, érzelmi, testi stb. nevelés pozitív eredménye, amely nélkül csak a boldogtalanság állapotába juttathatja a neveltet éppen a boldogságot célzó tudatos pedagógiai eljárás. Tehát egy lépést se az esztétikai megfontolások nélkül a nevelési folyamatban!

Ha Comenius ebbéli törekvéseit vizsgáljuk, mindjárt rájöhettünk, hogy bizonyos értelemben az esztétikai értékek sora korfüggő, vagyis magán hordozza az adott időszak divatját. De van-e egyáltalán egyetemes esztétikai érték, ha a korszakok egymással hadakozva e tekintetben is hamar amortizálják az előbbi éra szépség ideáljait, és vele szöges ellentétben állót rajzolnak meg képletesen, sőt konkrétan is a magukénak? Például éppen Comenius korában hagytak föl a reneszánsz egyszerű, áttekinthető formáival, emberléptékűségével, majd teremtettek az isteni nagyságot hirdető arányokat épületekben, szobrokban, terekben. Mindazokba belevitték a mély vallásosságot hordozó – szemléltető szimbolikákat, vagyis összekapcsolták az esztétikai törekvésüket a világnézeti, érzelmi, értelmi stb. szempontokkal. A barokkot követő klasszicizmus, sőt a rokokó ugyanúgy tagadólág lép föl az esztétikai értékrendet illetően, mint korábban a barokk a reneszánszsal szemben: a rokokó a miniatűr méreteket favorizálta a monumentalitással szemben, a klasszicizmus a tiszta, áttekinthető szerkezeteket, az ókori arányosságot, szimmetriát, párhuzamos építkezést a különböző alkotásokban, a hittel szemben pedig a rációt hirdette. De van-e egyáltalán korokon átnyúló, érvényesülő, azaz egyetemes esztétikai értékrend? – tehetjük föl újból a kérdést.

Az ókori görögök a kalokagathiát nevezték meg esztétikai törekvéseik legfőbb irányaként, de ezt a „kalost”, a szépséget összeötvözték a jóság fogalmával, ami azonban már erkölcsi kategória. Valójában az akkori elképzelés is azt mutatja, hogy nemigen lehet külön kezelve esztétikai normákat érvényesíteni, egyáltalán a benne foglalt értékeknek a sorrendjét meghatározni a többi feladat, törekvés figyelmen kívül hagyásával. Néhány esztétikai megfontolás azonban megtartotta érvényét a különböző korokban, ha változó erővel is hatott a divatos felfogásra. Ilyen elv a szimmetria, arányosság, áttekinthetőség, emberléptékűség (bár a barokk idején ezek nem voltak fő elvek), egyediség.

Comeniusnál az esztétikai elvek összekapcsolódtak szervesen a hasznosság gyakorlatiasságával, a hit erkölcsével az értelmi, érzelmi, testi, sőt politikai törekvésekkel, bár mindezt definitíve nem fogalmazta meg, írásaiban azonban kivehetően megtalálhatjuk, hovatovább bizonyos értéksort is fölállíthatunk belőlük. E témában megkerülhetetlen viszont rögzítenünk – ha már Comenius nem fejtette ki tételesen – az esztétika legfontosabb ismérveit, hogy azok mentén rátalálhassunk a 17. század e nagy gondolkodójának látószögére, amellyel a világot szemlélte az esztétika jegyében is.

A Kant előtti filozófusok – így Comenius is – a hasznosság elvéhez ragaszkodva magyarázták, vezették be mind az erkölcsi, mind az esztétikai értékek létezését. Empirikus levezetése ez a fogalomnak: szeretet-gyűlölet, fizikai élvezet-fájdalom. Egyben naturalisztikus és utilitarista szemléletet mutat. A társadalom szabályozza, így normatív szerep jut az értéknek: a tökéletesség előírása, eszme, parancs, hiszen ezek szerint az érték – az esztétikai is – nem természeti úton valósul meg. A szépség-rútság nem azonos a tárgyak, személyek, tevékenységek, viszonyok stb. belső (immanens) tulajdonságaival, hanem olyan objektiváció, amely a felismert minőséget fejezi ki. Tehát az érték ötvözete az objektív valóságmozzanatoknak és a hozzájuk viszonyulásnak. Eszmei objektiváció is, amely közmegegyezés, közös tudás eredménye. Itt hangsúlyos az érzelmi intenzitás, szemben a gondolkodás, a logika racionalizmusával. Függ a társadalom kultúrájának domináns ideológiájától, amely Comenius idején a mély vallásosságban öltött testet. Mondhatjuk azt is, hogy kultúrspecifikus objektiváció, amelyet a nevelés révén kell szubjektívvé tenni.

A puritán, felhalmozó értékrend éppen Comenius korában dívott. Aszketizmusával minimumra szorítja a fogyasztást, növeli a felhalmozást. Az esztétika téren szemben áll a fogyasztó-hedonista értékrenddel. Ez az értékorientálódás két irányú: fejlődik általa a közösség és az individuum is. Comenius vonatkozó tevékenységi formáiként a festést, agyagozást, hímzést, versírást, színdarab-előadást fejtette ki részletesebben, ezeket ajánlotta. A környezeti nevelés az esztétikai megfontolásokat szintén hordozza, így jut el kora legfőbb erkölcsi, esztétikai normájának az Istennel történő azonosításához, hiszen csak ő a tökéletes, az embernek törekednie kell, hogy megközelítse. Mindenki láta az uralkodásra való képességet, a szépség legalapvetőbb emberi megjelenítési lehetőségét, hiszen Isten képét hordozza az ember, az pedig minden tekintetben – így esztétikailag is – a legtökéletesebb.

Íme: az ideológia által meghatározott érték, amely egyben parancs is a nevelésnek. Megvan tehát a legelső, amely után millió más következik, de igen messze az első után. Nézzük meg mi is az esztétika tartalmát, terjedelmét!

Az esztétika (aesthetica) görög eredetű fogalom, a filozófia ága, mint a művészettel foglalkozó tan, amelynek vállalt feladata a művészet elméletének, lényegének, valósághoz való viszonyának, módszerének, a művésziesség ismérveinek, a művészi formáknak és műfajoknak kifejtése. Ezért nevezhetjük széptannak. Eredendően az érzékek útján való felfogásról szóló tan volt, csak később vált uralkodóvá a fogalomban a szépnek, különösképpen a művészetben megjelenő értékeknek, művészi formáknak a tartalma. A filozófus, ráadásul szenzualista Comenius így több ponton érintkezik filozófiai, pedagógiai elveinek kifejtése során a fogalom elemeivel. Elöljáróban csak egy, Comenius által gyakran használt szemléltető képet, a

házépítést hozom példának, ugyanis a ház tárgyasítja az egészet, az arányaiban, szükségességében a tökéletest, harmonikusát, építésében a logikai menetet, architektúrájában a szépet: „az építőmester is előbb az egész épületről tervezetet alkot magában, vagy tervrajzot készít, vagy modellt: és eszerint rakja le az alapot, majd falakat emel, és végül tető alá hozza a házat. És csak most kezd el foglalkozni azokkal az aprólékosabb dolgokkal, amelyek hozzá tartoznak a ház befejezettségéhez... Legvégül pedig hozzálát a felékesítéshez, képekkel, szobrokkal, függönyökkel.”¹⁷⁷ E gondolatmenet ugyanott folytatódik a festőre, szobrászra, kertészre vonatkoztatva, a lépések sorát mutatva munkájukban: előbb az alak durvább megrajzolása, „kikalapálása”, majd ezt követően a finomabb munka, a végén a színezés. Ha utolsó is a sorban – éppen az alkotás logikája alapján – az esztétikai megjelenítési igény, akkor is attribútuma a műnek Comenius szerint is az esztétikai jellemzője.

Ha az esztétikára vonatkozó terminológiát keressük írásaiban, akkor a „terminus technicusok” szövegbeni súlya mutatja, mi a sorrendjük az értékeknek, továbbá azt is, mennyire tartja fontosnak az esztétikát a többi nevelési főfeladattal összevetve. Mivel az esztétika alapvetően a valóság visszatükrözésének módját kutatja, úgy a megismerés, a pedagógiai folyamat része kell legyen. Meg kell különböztetnünk azonban két alapszférát: a nem művészi és a művészi tárgyakra irányuló megismerést. Az arisztotelészi mimézis¹⁷⁸ inkább a művészi tükrözésre vonatkozó kategória, míg Comenius inkább a nem művészi tárgyakra, megnyilvánulásokra vonatkozóan fogalmazta meg elveit, gyakorlatát.

Az esztétikum megjelenési formái értékükben különbözőek, szembenállók lehetnek: szép~csúnya; fenséges~alantas; művészi~művésztelen stb. Mindezek az esztétikai minőségek alfajokra bomlanak, amelyek kategóriái gyakran olvashatók Comenius műveiben: tetszetős, rettenetes, tragikus, komikus, groteszk, drámai, lírai, élményszerű, érdekes, eredeti; érzékletesség, érzelmesség, szemléletesség, intellektualitás, monumentalitás, virtuozitás; érzelgősség, epigonság, sematizmus, monotónia stb.; kellemesség, pátosz, humor, banalitás, festőiség, szimmetria, terjengősség, egységesség, harmónia, egyhangúság, világosság, homály, arányosság, dinamika, expresszivitás, választékosság, primitívség, egyszerűség, keresettség, korszerűség, divatosság, eszményi, valódi, igaz stb.

A felsorolt minőségek az élet legtöbb területére érvényes jelzők lehetnek. Comeniusnál a hasznos~káros, értelmes~értelmetlen, eredményes~eredménytelen, szép~rút értékpárok alfajai fogalmazódnak meg leggyakrabban, amelyekből nem csupán a pozitív és negatív előjel az irányadó esztétikáját illetően, hanem közöttük a fölvetődés gyakorisága is eligazító. Az esztétikai értékekre utalások

177 Didactica Magna. Seneca Kiadó, Pécs, 1992. 125-126.

178 A mimézis az antik esztétikai reflexiók egyik központi kategóriája, kultikus utánzást jelentett, a Dionüosz-kultuszhoz kapcsolódott. A lelki történések felidézésére szolgál, tükrözést jelent.

így statisztikailag is sejtetik sorrendjüket az életműben, amelyből kiragadva egy-egy alkotást, megnyilvánulást, bennük – mint cseppben a tenger – e tekintetben is az egész rendszerére érvényes arányokat, jellemzőket mutathatunk meg, így néhány művét megvizsgálva érvényes általánosítást fogalmazhatunk meg egész munkásságára nézvést témánkban. Lényegét tekintve tehát mindegy volna, mely munkáit nézzük át tüzetesebben, de talán még közelebb kerülünk az igazsághoz, ha reprezentatív vizsgálódásunk során inkább a pedagógiai, filozófiai alapvetéseit tömörebben és egyben célirányosan megfogalmazó műveit vesszük előtérbe: *Didactica Magna*, *Pampaedia*, *Janua*, *Vestibulum*, *Atrium*.

A comeniusi esztétikát megfigyelnünk érdemesnek tűnik olyan nézőpontból, ahonnan jól látszik a mindenkori szövegalkotása során tudatosan használt írói alakzatok, képek, toposzok sokasága, egyszersmind a nem művészi tárgyakra, mozzanatokra, tettekre alkalmazott kategóriáinak változatossága.

A *Didactica Magna*ban is igazolva látszik, hogy Comenius elsősorban a Bibliában föllelhető írói eszközöket használja, kiegészítve a liturgiában szokásos formákkal. Szövegei gyakorta imaformát öltenek, amelyeket emelkedettség, Istenre, Bibliára hivatkozásai, a záró formulái alakítanak. A többi szövegforma, műfaj is szinte mind megtalálható, amelyeket a Szentírásból ismerhetett meg az európai kultúrkör: a katekizáló kérdés-felelet,¹⁷⁹ szövegmagyarázat,¹⁸⁰ prédikáció,¹⁸¹ vitairat,¹⁸² legenda,¹⁸³ regulák¹⁸⁴ stb. A műfaji hasonlóság mellett az allegorikus értelmezése mindannak, amely Comenius korában vagy a hivatkozásaira vonatkozó időszakban történt, szintén formai, így stílust alakító elem, azaz esztétikai felfogására utaló jegy. A témáit legtöbbször az emberi alaphelyzetekből, élményszerű anyagából veszi, filozófiai magaslatra emeli tanulságát, majd abból megfogalmazza az ember nevelésére alkalmas szentenciát. Mindezt ráérős részletezéssel teszi, ügyelve a plasztikus, szemléletes, világos okfejtésre, a lehető legkonkrétabb pontig eljutva az elvont ismeret tárgyiasítása során. A központi gondolata mindig az istenséghez való pozitív viszonyulás, vagyis az erkölcs, amely hol az értelmi, hol a testi, hol az érzelmi, hol az esztétikai tartalommal bővül.

179 Pl. a *Tirocinium* 3. része párbeszédes formát ölt.

180 Mind a pedagógiai kérdéseket, mind a bibliai idézeteket előrefesz, majd magyarázatot fűz hozzájuk, feloldja szimbolikájukat, tárgyiasítja elvont voltukat. Pl. *Pampaedia*.

181 Pl. búcsúbeszéde is Patakról 1554. jún. 2-án a prédikáció formáját ölti: Salamon szavaival kezdi, előbb azonban a liturgia nyitó formáját alkalmazza, a végén Ámen. *Bibliotheca Comeniana* VIII. 27-től.

182 Ha nem is a pázmányi vagy Geleji Katona István-i formát követi, elemeiben föllelhetők a vita mozzanatai, p1. *Didactica Magna*, Pécs, 1992. 236.

183 Az ókori mitológia történeteit – pl. Prométheusz legendája – vagy a szentek életének példáját részletezi több helyütt.

184 Főként a jelen helyzetből kiinduló erkölcsi „szabályokat”, regulákat sorolja az adott élethelyzetre vonatkoztatva. A szerzetesek regulájának mintájára az iskolában alkalmazott szabályokat is megfogalmazta. Pl. a *Didactica Magna* lapjain, 102.

Az alábbi idézetben a harmónia esztétikai kategóriáját magyarázza, amely minden embernek gyönyörűséget okoz: „Nyilvánvaló, hogy az ember gyönyörűségét leli az összhangban. Hiszen ki ne gyönyörködnék a szép emberben, nyalka paripában, bájos szép képből, festményben? És vajon csupán azért-e, mert a részek és színek aránya esztétikai élvezetet okoz? ... Kit nem ragad el a zene? ... Nemde azért, mert a hangok harmóniája kellemes összhangzást hoz létre? Kinek ne ízlenék a jól elkészített étel? Mert az ízek kellemes vegyülete jólesően csiklandozza ínyét? ... Mindenkinek jólesik a mérsékelt meleg, a mérsékelt hűvösség, a tagok arányos felépítettsége... Azért, mert a természetnek barátja, és előnyére szolgál mindaz, ami mérsékletes: és ártalmára van mindaz, ami szertelen.”¹⁸⁵ „Minél nagyobb pedig a változatosság, annál kellemesebb a látvány a szemnek, édeesebb a csábítás az orrnak, annál nagyobb mérvű a szív felüdülése.”¹⁸⁶

Az esztétikai szempontokról viszonylag ritkábban szóló Comenius e részletezéssel a „tökéletes” után a sok helyütt említett, elérendő célt, a harmóniát jelöli igen fontos értéknek, amely nem csupán esztétikai kategória, hanem erkölcsi, ha úgy tetszik, szomatikus, kulináris örömök forrása. A szinonimával ráerősít a harmónia fontosságára: összhang, arányosság. A mértékletes jelzőt is érthetjük egyszerre esztétikai és erkölcsi kategóriának, amely fogalom beletartozik a tágabb értelemben vett harmóniába. A görögöknél a kalokagathia – a szépség és jóság együttes eszménye – fogalmában egyesült így a test és a lélek.

Comenius a maga értékrendjében a szép és a jó közül az utóbbit helyezi a fontossági sorrend élére, nem tartja egyenértékűnek a két elemet az egy fogalomban. A napórával és a lóval példálózva másodlagosnak, járulékosnak mondja a ráaggatott fiókokat, faragásokat, aranyozásokat, mint a ló esetében az aranyos zablát, a farka befonását, hiszen az óra értéke a funkciójában, vagyis az időmérés pontosságában, a lóé az erejében, gyorsaságában van. Az utilitarisztikus¹⁸⁷ szemléletet tükröző megnyilvánulás az esztétikai értékek fontosságát nem tagadja, csupán az erkölcsi, a hasznossági szempont mögé helyezi,¹⁸⁸ de itt is a harmónia felé tör a harmadik példájával, amelyben egészségünk jó állapotát sem az ékes öltözet, puha fekhely, ingyenc táplálkozás eredményének tartja, hanem a helyes emésztésnek, jó belső közérzetnek: „... oktan tehát az, aki a gyönyörűségre többet ad, mint az egészségére.”¹⁸⁹ A műveltség, az erények és a jámborság... „Ez a há-

185 Didactica Magna, 59.

186 Uo. 57.

187 A hasznosságon, haszonelvűsége alapuló szemlélet, amely fölöttébb jellemző volt Comenius törekvésére pedagógiai, filozófiai okfejtései során.

188 Didactica Magna, 52.

189 Uo.

rom dolog legyen tehát életünknek feladata, minden egyéb lényegtelen, akadály és külső.”¹⁹⁰

Ha fölrendeljük e fogalmakat, megkapjuk az értelmi, erkölcsi és világnézeti megfontolások elsőbbségét az esztétikaival szemben. Az a tény, hogy Comenius túllép a cicomázás, haszontalan túldíszítés esztétikáján, nem vethető a szemére, hiszen ma is vallható: a dologtól, tárgytól, személytől elvonatkoztatott, nem annak lényegéhez tartozó, csupán ráaggatott, szépnek szánt elem nem növeli a tárgy, dolog, sőt a személy értékét sem. A harmónia állapota viszont nem következhet be a tartalom – vagyis általa megnevezve: a lényeg – és a forma összhangja nélkül. Tehát az esztétikai kategória attribútuma az emberi lét minden mozzanatának, amit Comenius elsősorban természetes mivoltában, megjelenésében tartott nagyobb értéknek.

Az előző részekben kiderült, Comenius mit/kit tart minden érték – így az esztétikai is – elsőjének: az Istent magát, aki az embert is a maga képére teremtette, de az isteni tökéletesség fokát csak a nevelés célirányos ráhatásával közelítheti meg. Az esztétika fogalomkörében a tökéletes mellett a teljeset, arányosat, harmonikusot, az összhangban lévő emeli a többi kategória elé, amelyek azonban korokon átnyúlóan egyetemes értékek. A *Pampaedia* a teljes fogalmát fedi: mindenkit, mindenre, teljesen megtanítani; a fény testülete a tökéletesség, teljesség képlete nála, amely a legmagasabb foka a műveltségnek, az emberi képességnek. Mindezek a terminusok azonban ötvözetek Comeniusnál az etika és esztétika kategóriáinak. Fontosságukat a nevelési rendszerében a hasznosságuk mutatja. *Utilista* felfogásával azonban a szép és a jó közül az erkölcsi és hasznossági jegyét emeli ki a dolgoknak, amelyet elébe helyez a szépnek. Így egyértelmű a nevelési fő feladatok közötti rangsora Comeniusnak. Az azonban még nem körvonalaazódott az eddigiek során, hogy a kimondottan esztétikai fogalmak között az egyetemeseken túl mi az értékek egymásutánja a pedagógia, filozófia, egyáltalán gondolkodási rendszerében.

Ennek meghatározására egyszerű módnak tűnik a szóstatisztika, amely a szövegben előforduló, az esztétikához sorolható fogalmak egymáshoz való viszonyát, arányát jelzik. A másik számszerűsíthető adat lehet az írott, beszélt mű formai jegyeinek előfordulási gyakorisága, mindezek stílustörténeti koruknak tükrében.¹⁹¹ Ennek megfelelően 20–20 oldalt – véletlenszerűen kiválasztva – megvizsgálók a *Didactica Magna*-ban, a *Pampaedia*-ban és a *Vestibulum*-ban.¹⁹²

190 Uo.

191 Pl. túllépett-e a barokk divatján; mely régebbi, mely új írói eszközök a dominánsok nála.

192 *Didactica Magna* 64–83; *Pampaedia* (Bibliotheca Comeniana X.) 21–41; *Vestibulum* (Uo.) 219–230., így kb. fele terjedelmű szöveg az előző kettőhöz viszonyítva. Az előfordulások felével számolhatunk.

Szóstatistikák az esztétikai értékrendhez kapcsolódóan

Szavak	Didactica Magna	Pampadeia	Vestibulum	Összesen
Az ember Isten képmása	5	8	1	14
Igaz	3	10	1	14
Tökéletes, egész, teljes	7	4	2	13
Szép, gyönyörű	5	4	1	10
Világos, -ság	2	1	3	6
Díszít, ékes, -ít	0	6	1	7
Kellemes	1	0	3	4
Művészi ágak kategóriái				
Festészet	1	4	1	6
Zene	1	3	1	5
Színpad, -játék	0	2	0	2
Irodalom, ékesszólás	1	1	0	2
Szobrászat	0	1	0	1
Egy-egy esztétikai fogalom még:	egyszerű (II), talmi, deli, mérsékletes, egyetemes (6)	harmonikus (II), szabályos, tarka (4)	mutatós, pontos (III), tiszta, kiváló (6)	16
				100

Stíluselemek (alakzatok, trópusok, képalkotó eszközök)

Stílusesszközök	Didactica Magna	Pampaedia	Vestibulum	Összesen
Példázat, hasonlat, párhuzam	31	48	5	84
Felsorolás, halmozás	34	18	3	55
Metafora	12	6	2	20
Kérdés	4	13	0	17
Ellentét	5	0	2	7
Ismétlés	3	2	1	6
Figura etimologica	2	0	3	5
Fokozás	2	0	1	3
Megszólítás	0	0	2	2
Metonímia	0	1	0	1
Allegória	0	1	0	1
Aforizma	0	0	1	1

A táblázatok elemzéséhez fontosnak tartom hozzáfűzni, hogy az értelmi, erkölcsi és érzelmi neveléshez kapcsolható kategóriák mind számosságukat, mind hangsúlyosságukat tekintve az esztétikai értékrendet megelőző fogalmak, sőt cselekvési formák Comenius műveiben. Ezenfelül az általam esztétikainak minősített terminusok jelentős hányada részben besorolható az erkölcsi vagy értelmi nevelés tárgykörébe is. Mint a kalokagathia esetében, úgy itt is egymást részben fedő fogalmak e tekintetben az igaz, a világos, kellemes, tökéletes, egész, teljes (ez utóbbi három szinonimája is egymásnak), hovatovább az Isten képmásaként emlegetett ember szintén a tökéletesség foglalataként szerepel. Így a hit, a vallásos erkölcs ebben is meghatározó szerepű, azaz a nevelési cél az erkölcsiekben ép, egész, teljes ember áll elénk, akiben gyönyörködhet, rajta felejtethi szemét mind az Isten, mind a másik ember. Az igaz pedig állandójelzője az istenség fogalmának. A szép, gyönyörű, dísz, ék és a belőlük képzett főnevek, igék ebben a frazeológiában a legközelebb állnak az esztétikához, bár a kontextusban kapnak erkölcsi és értelmi tartalmat is.

A konkrétan megemlített művészeti ágak is eligazítóak lehetnek szövegbeli gyakoriságukkal abban a tekintetben, hogy melyiküket látta legeredményesebben fölhasználható eszköznek Comenius a nevelési folyamatban. Fentebb már szoltam a kedvenc tevékenységi formákról (agyagozás, színjátszás, zene, festészet, ékesszólás). Itt, e reprezentatív vizsgálati anyagban is találunk erre ráerősítő említést, hiszen a zenére ötször is hivatkozik, a festészetre hatszor, de nem marad el a színpadi megjelenítésre utalás és az ékesszólás sem, sőt Juvenalis szatírájából részletet épített be a *Didactica Magna*ba,¹⁹³ Horatiustól is több helyütt idéz,¹⁹⁴ Ovidiust és más ókori szerző sorait is beleveszi művébe.¹⁹⁵ Seneca, Ciceró sem maradhat ki egy-egy vonatkozó bölcs mondásával.¹⁹⁶ Jelen van tehát az irodalom, a retorika. A hivatkozásai azonban nem az esztétikai oldalát igyekeznek erősíteni szövegének, hanem inkább az erkölcsit. A szövegeinek markáns jegye, hogy elsősorban a beszélt szövegfajtákat használja keretül, azon belül is a katekizáló formát és az ima formulát. A beszélt mű direkter, szinte kiiktatódik a beszélő és a hallgató közül a könyv, és közvetlenül, a beszélt szöveg expresszivitásával tud hatni.

A teljességre, szemléletességre, félreérthetatlenségre törekvése bizonyításaként értékelhetjük, hogy három-négy példát hoz megvilágítani egy állítást.¹⁹⁷ A hosszú felsorolások is ezt erősítik, a sokoldalú megvilágítást, egyszersmind a barokk divatjának hódolást a stílusban. Némely mondat 80-100 szóból is építkezik,

193 *Didactica Magna* 79.

194 *Didactica Magna* 181. és 63.

195 *Didactica Magna* 75.

196 *Didactica Magna* 70., 71.

197 *Didactica Magna* 72.

ám gondolatilag, szerkezetileg egyáltalán nem kusza egyik sem. A barokkos, szimbolikus, allegorikus látás- és kifejezésmód is része a vizsgált szövegnek.¹⁹⁸ Nemcsak a VIA (út)¹⁹⁹ hanem a bölcsesség sója, SAL is utal Comenius bölcsességére, ízlésére, szellemi játékára (Sapere = tudás; Agere = cselekvés, Loqui = beszéd).

Összefoglalva: Comenius az esztétikai nevelést a főfeladatok között tartja számon, ám legvégére sorolja fontosságát illetően (első az erkölcsi és értelmi nevelés). A kalokagathiához hasonlóan az esztétikai kategóriái az erkölcsi fogalmakkal ötvöződve jelennek meg sok esetben, és fontos a megítélési szempontjai között a hasznosság elvének érvényesítése.

A vizsgált szövegben leggyakrabban az ember isteni képmás mivolta szerepel, mint az igaz, tökéletes, egész, teljes kategóriák foglalatja. Az esztétikai terminusok közül mögöttük a szép, gyönyörű következik, de releváns a világosság, dísz, ékesítés előfordulása is. A világosság is jelzi például mind az értelmi, mind az esztétikai, kis részben az erkölcsi elemét is a fogalomnak. A választott szövegfajták a Bibliára, liturgiára emlékeztető formák, jelezvén Comenius pap mivoltát, mély vallásosságát, hiszen az így gyakorolt megnyilvánulástól – főleg a szóbeli szövegfajtaiktól – remélte a nagyobb eredményt, a hatást a meggyőzésben. Így a példázat, hasonlat, párhuzam, felsorolás, halmozás és a metafora stílusalakzatait használja legtöbbször szövegeiben, amelyek barokkos túláradást és szimbólumok sokaságát eredményezi.

Nézőpontjában azonban megmarad világosnak, szemléletesnek, plasztikusnak, végül konkrétan minden tárgy, dolog, folyamat. A látható, érzékelhető világnak nemcsak a logikai menetét igyekszik föltárni, de megkeresi erkölcsi és esztétikai oldalát is a teljességre törekvés jegyében.

Comenius szövegalkotási elvei és gyakorlata

I.

Legmélyebben arról ismerszik meg az ember, hogyan alkot összefüggő szöveget, továbbá mit tart fontosnak közölni; általában miről beszél, ír, mert a személyiségjegyek éppen a szövegben föloldva és a sorok között rajzolják meg a közösségben mindnyájunk alakját. Azért van ez így, mert e tevékenység igényli leginkább tőlünk a legjobb képességeink fölvonultatását, hiszen ember lényegünk – az, hogy gondolkodó és társadalmi, közösségi lények is vagyunk a természeti mivoltunk

198 Pampaedia 41.

199 Vestibulum, Janua, Atrium

mellett – a kommunikáció révén alakul ki, amelynek végén eredményül éppen a szöveg áll. Buffon méltán mondta ennek tudatában: „A stílus maga az ember”.²⁰⁰ Ha nem akarjuk e témában felületen maradvá csupán a jelenségeket felsorolni, akkor szinte az egész életművet végig kell pásztáznunk, tipizálnunk szóbeli és írásbeli munkáinak leglényegét – amely az elveire utal – és szövegtani, retorikai, stílustani megjelenési módját, azaz a gyakorlatát. Tekintve, hogy Comenius minden hozzáférhető megnyilatkozása latinul és csehül történt, így a fordításokra kell támaszkodnunk, amelyek azonban elégséges támpontot nyújtanak a legfontosabb megállapítások megfogalmazásához, ha vállaljuk föltárni e nagy gondolkodó szellemi végtermékének, a gondolatnak, belőle a művek megszületésének folyamatát.

Axióma, hogy Comenius rendszerben gondolkodott, de az sem hagyható figyelmen kívül, milyen hatások érték, érlelték gondolatait, vagyis mi jellemezte korának szövegalkotási divatját, stílusát; egyáltalán milyen külső hatások befolyásolhatták tudós tevékenységének irányát, tartalmát, erkölcsi, érzelmi, világnézeti, sőt politikai céljait, nem beszélve a legfontosabbról, az értelmi megnyilvánulás formájáról, minőségéről, amely alapján mondhatjuk mindezt összegezve: kivehetők életművében a rendszert megrajzoló gondolatfolyamok vonalai, az út (VIA²⁰¹), amelyet a Fény Testülete²⁰² jelöl ki a földi halandónak. Ez út stációit adják alkotásai, pedagógiai gyakorlatának kialakulása, fejlődése és saját korához kapcsolódó életrajzi történései. Így, deduktíve közelítvén Comenius gondolkodásmódjához, az életműből elérünk az egyes mondataihoz, sőt fogalmaihoz, amelyek akár egyszerű statisztikai méréssel, becsléssel is eljuttathatnak szinte az általánosítás logikai lépésig a témában, de előbb érdemes megnéznünk, milyen elvi, gyakorlati hatásnak engedett stílusa szövegalkotási módozatai kialakulása során.

II.

Az alkotó ember számára soha nem háttér csupán a saját kora, hanem hozzá erős szálakkal kötődik, vele együtt lélegzik, tőle szenved vagy vele épül, örül, él. Így volt ez a 17. században is, Comenius idején. Anélkül, hogy egy szóval is megkérdőjeleznénk a nagy gondolkodónk eredetiségét, röviden érdemes fölvázolni költődését annak a kornak és közvetlen elődeinek törekvéseihez, hiszen építőele-

200 Georges Louis Leclerc (1707–1788) francia természettudós, író. Akadémiai székfoglalójában mondta: „a stílus maga az ember” (1753). Szerinte nem jellemünket fejezi ki, hanem csak egyéni jegyet adunk általa a gondolatnak.

201 VIA: út, amelyet a sötétségből a fényig meg kell tennie az embernek. Ehhez három művének kezdetűjéből alkotott akrosztichon is elvezet: **V**estibulum, **J**anua, **A**trium.

202 *Collegium Lucis*, amely az örök béke és boldogság útját világítja meg az emberiség előtt. Benne választott testület a politikusokból, tudósokból, egyháziakból.

meivé váltak rendszerének filozófiai tanok, pedagógiai alapvetések, módszerek, amelyeknek gyökerei mások munkáiban is föllelhetők. Tehát a mit? és hogyan?, az elv és gyakorlat a szövegalkotás folyamatában nem vonatkoztatható el a kortól, amelynek markáns jegyeit a harmincéves háború²⁰³, az ellenreformáció, a világnézetben a mély vallásosság, a művészetben a barokk²⁰⁴, a tudományban – így a pedagógiában is – az utilitarizmus²⁰⁵, a szenzualizmus²⁰⁶, az enciklopedizmus²⁰⁷ vágya, a puritanizmus²⁰⁸, karteizianizmus²⁰⁹ rajzolta. Mindezek – nemcsak Comeniusban – fölkeltették a vágyat megújítani a tudományt, hozzá az iskolát elvben és módszerben egyaránt. Comenius természetes úton kapcsolódott kortársaihoz; vagy úgy, hogy azonosult, vagy éppen ellenvéleményt fogalmazott meg.

Bacon (1561–1626) felfogása több tekintetben hatott Comeniusra, elsősorban utilista és szenzualista irányzata, továbbá a nevelés elsődlegességét hangsúlyozó vélekedése, a verbalizmust kárhóztató nézete és az induktív módszer²¹⁰ ismeretelméleti meghatározó volta, valamint a szemléletesség fontossága élt és erősödött Comenius munkásságában Bacontól. Descartes (1596–1650) hasonlóan hatott Comeniusra, elsősorban a mindenkire kiterjedő kötelező oktatás elve és a verbalizmus elvetése tekintetében. Ratke (1571–1635) már Locke előtt arról beszélt, hogy a gyermeki lélek, értelem tiszta tábla, amelyre „még nincs felírva semmi, de mindenféle dolog ráírható”. Bacon alapján a megismerési folyamatot ő is onnan indítja, ahol „a dolog maga van”, azaz a konkrétól az elvontig halad, vagyis az induktív irányt használja. Ratke Comeniusra elsősorban hatalomellenességével, iskolateremtő olthatatlan vágyával gyakorolt hatást, de ő használta először magát a didaktika szót is, amelyet a pedagógia tudomány egészére értett, míg Comenius már leszűkítette a fogalom terjedelmét jószerével a módszertanra.

203 1618 és 1648 között dúlt főképp a német-római birodalom területén. A protestáns cseh nemesség robbantotta ki. Vallási jelleget is öltve folyt Németország ellen, amely katasztrofális helyzetben területeket és hatalmának jelentős részét veszítette.

204 A 17-18. század művészeti irányzata. Erkölcsiségére a mély vallásosság, alkotási módszereire a monumentalitás, zsúfoltság, a meghökkentésre törekvés, az erős érzelmek, ellentétek, a szimbolikus ábrázolási mód jellemző.

205 Etikai felfogás, amely azon méri a cselekedeteket, hasznos volt-e az egyén, illetve a közösség számára.

206 Angliából elterjedt ismeretelméleti irányzat, melynek legfőbb képviselője J. Locke (1632–1704). Szerinte a megismerés kizárólagos forrása az érzékelés.

207 Az adott korig elért tudományos eredmények összegyűjtésének vágya, amely csak Diderot (1713–1784) kezdeményezésére született meg nagy munka, harc árán a 18. század második felében.

208 Vallási irányzat, amely szembehelyezkedett a hatalommal, a hivatalos egyházal; egyszerűsítette a szertartásokat, az egyén üdvözülésére helyezte a hangsúlyt szigorú erkölcsi normákat fölállítva.

209 Descartes (1596–1650) francia filozófus tanításából kifejlődött irányzat. Vallja a test és a lélek szigorú dualizmusát. Apáczai (1625–1659) nagy hatással volt, különösen a verbalizmus ellen ható voltával.

210 Az egyesről az általánosra való következtetés logikai módszere, egyes tapasztalati ismeretektől általános érvényű kijelentésekig próbálnak eljutni; ellentéte a dedukció.

John Locke (1632–1704) és Comenius kortársak voltak ugyan, de nem egymásra gyakorolt hatásuk említendő, hanem inkább a közös forrás a pedagógia és filozófia tudományában. Így vallhatták egybehangzóan a szenzualizmus ismeretelméleti felfogását, a mindenki nevelhetőségébe vetett hitet, a nevelési célban pedig az értelmes, okos világi ember alakját képzelték el, nem a tudósét. Az utilista fölfogás párosulva a gyermeki öntevékenységgel ellene hat a skolasztikus tanítási módnak, amelyet Comenius lépten-nyomon kárhoztatott. A testi fenyítést utolsó lépésre hagyó, a gyermeket meg nem alázó büntetési módszerük is egy töről fakad.

A magyar kortársak gondolkodásmódjával, stílusával is érdemes összevetni a Comeniusét, hogy lássék, miben tér el, miben egyezik szövegalkotása a kor divatját tekintve. E célból talán elég fölillantani Szenczi Molnár Albert (1574–1634), Pázmány Péter (1570–1637), Zrínyi Miklós (1629–1704) alkotásainak legjellemzőbb jegyeit, hiszen a fent megnevezett más nemzetiségű tudós kortársaitól elsősorban nézeteiben, ismeretelméleti alapvetéseiben különbözött vagy igazodott Comenius, Magyarországon is érdekes lehet a tartalomtól kívül a mód, forma, stílus is.

A 17. század lendülete, erős érzelmi hullámai az irodalmat, művészeteket is magukkal sodorták. Tartalmukban vallásos tárgyúak voltak többnyire az írások, vagyis kifejeződött bennük a barokk szellemisége, de stílusukban a szenvedélyesség, a dinamika és a pátosz az uralkodó vonás. Mondataik is megáradt folyamként hömpölyögnek, bennük több tucat szó. Comenius *Didactica Magná*jában számos, ötvenen felüli szóállományú mondatot találni, mint a *Pampaediában* is, vagy éppen naplószerű elbeszélésében, amely például Patakra jövetele előkészületeit mondja el. Barokkos monumentalitás és érzelmi áradás ez, mint ahogyan ugyanabból az időből Szenczi Molnár Albert egy mondatából is sugárzik.²¹¹ A Comeniusé 57,²¹² a Szenczié 67 szavas, Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való*

211 „Míulta tanúságnak kívánságából idegen országban élek és látás, hallásnak okáért néha veszedelmekbe is forgok, gyakran kérem azt az Úristentől, hogy az ő kegyelmes akartjából, avagy vigyen föl idein ez bűnszaporító világból az ő mennyei akadémiájában és bölcsességgel bővelkedő paradicsomában, avagy ez földön életemet az Krisztusért szent lelkével úgy vezérelje, hogy senkinek ne legyek botránkozására, hanem az híveknek seregiben élhessek egyebeknek hasznokra és az ő felséges nevének dicséretire.” (Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári. Előljáró beszéd. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, I. k. 786.)

212 „Ugyanígy a fa sem hoz hajtásokat mielőtt a gyökérből feltörő nedv ki nem sarjasztja őket; a rügyeket se fakasztja ki addig, míg a beljük zárt nedvekből képződött virágok és levelek maguktól nem igyekeznek kibontakozni – sem el nem hullatja virágait, míg a bennük kialakult gyümölcs köré védőburkot nem alkotott; gyümölcsseit sem hullatja le, mielőtt azok meg nem értek.” (*Didactica Magna*, Pécs, 1992. 140.)

orvosságában 96 (!) szavas mondat is előfordul,²¹³ míg a Pázmány Péter-i prédikációban is 56 szó alkotja az egyik mondatát.²¹⁴ Gyöngyösi István 76,²¹⁵ Apáczai 83 szót gyúrt össze egy mondatba.²¹⁶ A kor divatjának tudható be a mondatok efféle építése, amelynek szinte kötelező eleme a stílusalakzatok közül az ellentét, párhuzam, leginkább azonban a halmozás, fősorolás.

A vizsgált mondatok mindegyike mintha erre a rugóra járna, továbbá a hasonlat révén példabeszéddé igyekezne emelkedni. Társadalmi, tudományos vagy éppen hitéleti kérdések megválaszolására törekszenek úgy, hogy rendszerint természetből veszik a példát, azaz az elvont összefüggést tárgyiasítják, szemléletesé teszik, képszerűsítik. Mindezt bibliai hivatkozással, Istennek ajánlott jámborsággal fogalmazzák. A hallgatóság vagy az olvasók csakis így mondhatnak le rossz szokásaikról (Zrínyi műve), így érthetik meg Istent (Pázmány), e szöveg alapján indokolt lesz az életkor figyelembe vételének szükségessége, az érés folyamata (Comenius), a keresztényi hűség Istenhez, embertársaihoz a bölcsességgel erősítve lehet tartós Szenczi mondata szerint, míg Gyöngyösi Istvánéban e korra – rá különösképpen – jellemző panegirista²¹⁷ vonások rajzolódnak ki a mondatból,

213 „Ismég, ki volt ennek hadnagya? ugyancsak szintén ilyen, vagy aki még jobban megelőzte a többi részegséggel, garázdasággal, kevélységgel, aki a maga vitézsége rudimentáit vagy kassai kereskedőkön vagy kecskeméti tőzséreken vagy soproni kalmárokon vagy más szabad városok s szegény polgárok kárán végezte el; aki nem a jó hírért, névért s becsületért, hazájához való szeretetiért íratta be magát a hadakozásban, hanem hogy jobban ezeket az ott fenn megírt virtusokat szabadabbul űzhesse; aki hogy jobban valami bosszúját valamely falura vagy nemes emberre tölthesse, kívánt hadi emberré lenni, hogy evvel a titulussal mind módot, mind mentséget vétkének, mind impunitást találjon.” (Az török áfium ellen való orvosság. *Mohácsi Károly* 1. osztályos középiskolai szöveggyűjteményéből.)

214 „A szántó ember, hogy csűrbe való búzája teremjen, megégeti, feltöri, megforgatja, megganéjozza, boronálja a földet; hogy asztalra való kenyér legyen a búzából, felaratják, cséplik, szórják, rostálják, malomban porrá törik, szitálják, dagasztják, szakasztják, kemencében fűtik; hogy pincébe való bora legyen a szőlőnek, a vincellér megkapálja, bújtatja, metszi, karózza, kötözi, levelezi, gyomlálja, leszaggatja, megtapodja, kisajtolja: hasonlóképpen cselekszik Isten.” (Részlet egyik prédikációjából. Uo.)

215 „És midőn érteném az verses írásoknak is olvasása gyönyörködtető munkája volna Nagyságodnak, jutott onnét eszemben, hogy volnának nékem az feljebb már régen elmúlt esztendőkből Kemény János dolgairól írott valamely verseim, az melyek jóllehet elidegenítvén tőlem, oly helyre kerültek volt, ahonnét nehezen lehetett megéint kezemhez szereznem; mindazonáltal minthogy sokan kívánták nagy emberek is azokat, addig szorgalmaskodtam visszavételében, hogy azt végre véghez is vittem, noha igen elrongyolottam és némely részének valahol elmondásával is tértek meg oda, ahonnét elvitettek volt.” (Kemény János emlékezete. Uo.)

216 „Hogy a népiskolák mennyire hasznosak, és milyen nagy szükség van rájuk, az nagyon is világos és magától értetődő mindenki előtt, aki a bennük folyó, előbb vázolt munkát szem előtt tartja: teljesen és tökéletesen azonban csak az értheti meg a dolgot, aki gondosan fontolóra veszi: valamely politikai közösségben akár vezető, akár alárendelt szerep betöltésére csak olyan emberek lehetnek alkalmasak, akik már kisgyermek korukban, mindjárt az anyatejtől való elválasztás után megszokták, hogy az engedelmisség tejét szívják, alárendelve a kormánypálcát tartó király [ti. az iskolamester] törvényeinek.” (Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. *Apáczai Válogatott pedagógiai művei*. Bp., 1976. 182.)

217 Panegirizsek írója: valakinek hízelgő, valakit mértéktelenül dicsőítő író.

amely nem idegen Comeniustól sem, különösen ha a fejedelemről szól, akitől egyébként is sokat remélt segítségül a cseh testvérek ügyéhez. A tiszteletkörök rovása a barokkos jegyek közül való, amelyből azonban látszik az ember, a másik általános tisztelete is. Comenius nem fukarkodott a jelzőkkel akkor sem, ha tanítványokról vagy tanító kollégáiról szólt, hiszen jól tudta, egyedül semmire sem megy közöttük, kell tehát az együttműködéshez a jó nexus alapnak, hogy a közös munkához az elfogadás motívuma is társuljon: „Kiváló és nemes, nagytiszteletű és híres férfiak, és nézőink egész gyülekezete”.²¹⁸ „Nagyságos, nemzetes, tisztelendő, tudós és nagyhírű férfiak!”²¹⁹ „Hozzád fordulok most Méltóságos és Főmagasságú Fejedelemnő, úrnőm és kegyes pártfogóm nekem és az iskolának, ... Éljen sokáig, dicső Fejedelemnő, hogy örömben láthasd iskolád növekedését!”²²⁰ „Isten hozzatok ez iskolának kedves növendékei, az ifjúság virágai, a haza reményei!”²²¹ Jól látható, hogy Comenius a kor kötelező tiszteletköreit úgy rózta, hogy összekapcsolta a nagy feladattal, az iskolával, a neveléssel. Nála nem hatnak úgy a terjedelmes, jellegzetesen barokk körmondatok, hogy nehezítenék a megértést, mint például Gyöngyösi szövegében, hanem inkább a hézagtalan logika, a konklúzió levonásához szükséges megfelelő minőségű és mennyiségű adat növeli mondatai terjedelmét, amelyben azonban rendet tesz az ok-okozati, rész-egész, előzmény-következmény viszony. Így kapcsolódik össze nála a forma – vagyis a stílus ebben az esetben – és a tartalom.

Tehát mindnyájuk mondatai magukon viselik a barokk szellemiségét, a szétáradó érzelmeket, a zsúfoltságot. Comenius azonban említett példáiban is ragaszkodik a tudományosság elvéhez. Ha már összekapcsolja a fejlődéslélektani fogalmat – az életkori sajátosságot – az élő természettel, akkor a biológiai okfejtésnek is a tudomány alapján kell állnia. Összefügg kissé a mindent tanítás elvével is az efféle hivatkozás, párhuzam, mindenekelőtt azonban a világosság, szemléletesség célját követi. Nincs az az elvont fogalom, amelyet ne tárgyiasítana a természetből vett mozzanatokkal, képekkel. Ez azonban már nem jellegzetes barokk vonása szövegének, hanem sajátosan comeniusi.

218 A *Janua* előbeszéde. = Bibliotheca Comeniana, VII. k. Sárospatak, 1999. 113.

219 Comenius *búcsúbeszéde* Pataktól. = Bibliotheca Comeniana, VIII. k. Sárospatak, 1999. 27.

220 Uo. 35.

221 Uo. 38.

III.

Sok helyütt kárhoztatja a fecsegőket, az öncélú szavakkal ügyeskedő üresfejűeket. Ha meg akarjuk rajzolni szövegalkotásának elveit, akkor ez az egyik elemeként nyugtázandó. A nyelvi eszmény lehetne távoli szinonimája a szövegalkotási elveinek. Ezt is megrajzolja több alakban, de tartalmuk ugyanaz: „Az ékes beszéd kezdete az lesz, hogy a házi beszélgetésben előforduló képes kifejezéseket a gyermekek utánozzák.”²²² Törekedett tehát az „ékes” beszédre, amely nála „képes”-t jelent. A képes beszéd a gondolkodás, az értelem fejlettségét mutató képesség.

„Minden embert ékesszólóvá tenni.” „Ha ékesszólón nem a szószátyárt értjük, hanem azt, aki beszédével megfelelően tudja közölni gondolatait..., képes lesz jól felépített beszédet szerkeszteni, amit mond, nem lesz mész nélküli malter.”²²³ Ezzel a mondattal teljességgel fölfedi, mit ért képes beszédén. Összefügg a képszerűsége törekvésével ez az elve, amely egy másik princípiumának, a szemléletességnek is az előhívója. Az Orbis (sensualium) Pictus már a címében is hordozza e felfogásának a szenzualizmusból eredését, de a világ dolgai közötti összefüggésekre is utal, amely az enciklopédikus és panszofikus elveivel harmonizál. A rendszerben gondolkodó Comeniust grandiózus, monumentális építkezés jellemzi, ha szövegről, ha iskoláról vagy az életről van szó, hiszen egész élethosszban képzelte el a nevelést, az utat (VIA) és az embert. Minden szava alkotói tette válik, tárgyasul terminus technicusaként rendszerében. Szeretett a barokkhoz illően sejtetni, allegorikus képeket festeni szavakkal, mint a VIA, SAL szójáték esetében is. Ugyanis az élet „SÓ”-járól (latinul sal) írja, hogy a műveltség „teljes akkor lesz, ha az értelmet az okosságra, a nyelvet a világos beszédre, a kezét az élet cselekvéseinek ügyes elvégzésére neveljük... Világos és ezáltal szilárd és maradandó pedig akkor lesz, ha mindaz, amit tanítunk vagy tanulunk, nem homályos és rendezetlen, hanem világos, elkülönített és jól tagolt, akárcsak a kéz ujjai., Ennek alapja pedig az, hogy az érzékelhető dolgokat helyesen jelenítsük meg az érzékek számára.”²²⁴

A SAL akrosztichonja a latin tudni (sapere), cselekedni (agere), beszélni (loqui) szavakból áll össze, amelynek harmadik eleme a beszéd vagyis a szövegalkotás. Így része ez a szimbolika is a szövegalkotásra vonatkozó kitételeinek, elvének. Az így épülő gondolattorony tehát az égisz ér, amelynek építő elemei kidolgozottak, egymáshoz ízesülnek – mármint művei – és erősítik, magasítják a pedagógiai rendszere építményét.

222 A családi iskola eszméje. Dezső Lajos fordítása. = Bibliotheca Comeniana, VIII. k. 10.

223 Pampaedia. Sárospatak, 1992. 30.

224 Bibliotheca Comeniana, VII. k. 11.

Az egész életre szóló program és a nevelés iránya is szimbolikusan mutat a fény, a világosság felé, amelynek pedagógia és életcél jelleget kölcsönöz a Fény Testülete „találmányával”. „A nagyfényű pataki iskola eszméje. Nagyfényűnek nem formaságból mondom, de mert valósággal az; magán belül fénnel teljes, magán kívül a fényt messze szóró, és ezért sugaraival az elmékről és a szomszéd nemzetekről, az államban és az egyházban a homályt elűzni képes.”²²⁵ Ez a szimbóluma is áthatja az élet egészét, programot, irányt, célt ad, minőségre fordítja a figyelmet. Ezekben az allegóriákban mindig jelen van az egyház vagy az Isten fogalma, amely nem egyszerűen csak a kor szelleméből, hanem Comenius pap voltából is ered, továbbá a nevelés, iskola a legfontosabb attribútumai a pedagógusi létnek, gondolkodásnak.

Mondataiban, gondolatköreiben e kategóriák mellett a természet- és társadalomtudomány akkori szintjének megfelelő kifejezések is építőelemek, mint a pedagógiai fogalmak, amelyek miatt emelte föl bibliai, ókori műveltségi ismeretekből szövegeit. A 17. századi ember immár anyanyelvén olvashatta a Bibliát, így méltán hivatkozhatott Comenius szinte minden élethelyzetben a belőle vett példákra, beszédeiben pedig az ima formulát követve fohászkodott és ámennel zárta okfejtését: „A mi segedelmünk jöjjön az Úrtól, aki teremtette a mennyet és a földet.” „Tegye ezt a dolgok örökkévaló Ura, az ő nevének dicsőségére! Úgy legyen!” „Hallgasd meg és tölts be szavaimat, ki egyedül teheted, imádandó Isten! Ámen.”

Úgy tűnik, szövegalkotási elve és gyakorlata besorolódik a didaktikai, nevelési alapelvei közé, hiszen pedagógiai alapvetéseiből és gyakorlatából szűrte le Comenius e princípiumait, műveket, beszédeket pedig csakis ezek szerint alkotott. Ugyanis a panszófiához, a dolgok egyetemes összefüggésének tudományához köthetők jobbára: a mindenkire kiterjedő nevelés-oktatás, a szemléltetés, az anyanyelvi nevelés,²²⁶ amely igénynek megerősítést adott a bibliafordítások előző százada; „az én egyetemes módszerem nemcsak a mind közönségesen kedvelt latin nyelvet óhajtja elérni, hanem minden nemzet anyanyelvének tanulására nyit utat”,²²⁷ a permanens, egész élethosszig tartó nevelés, a minden oktatásának elve, a gyakorlati életre nevelés, az utilizmus, a sokoldalúságra nevelés, a koncentráció, továbbá a fokozatosság elve, amely az egyszerűtől a bonyolult felé halad a megismerésben és a megismertetésben, azaz a tanításban, vagyis a baconi indukciós utat választja. Szövegeiben ezek az elvek tartópillérekként emelik rendszerének épületét. Ezek között a mindenén átütő latin nyelvűség ellen hat az anyanyelvi oktatás sürgetése. Ezekről az elvektől nem vonatkoztatható el semmiféle műfajú szöveg tartalma és formája Comeniusnál, de szövegkohéziós elemeinek vannak jobbára csak Comeni-

225 Magyarországra való hívásom rövid elbeszélése. = Bibliotheca Comeniana, III. k. Sárospatak, 1990. 15.

226 Apáczai is, Comenius is híve volt az anyanyelven tanításnak.

227 Bibliotheca Comeniana, VIII. k. 15-16.

usra jellemző vonásai, amelyekből fentebb már említettem néhányat (világosság, tudományosság, prédikációs, illetve imaforma stb.).

A Biblia mellett az ókori bölcsekre, történetek summájára is gyakran hivatkozik, de az utat (VIA) soha nem hagyja el: „Fölfedtem ma előttetek az utat, melyen haladva bárki közületek nagy tudományosságra juthat...”²²⁸ „Az idővel való fősvénykedés tisztességes, mondta Seneca.” „Akkor kezdünk végre élni, midőn már meg kell halnunk.”²²⁹ Comenius minden mondatában úgy vannak benne legfőbb tételei, mint a nagy nyomástól és a hőtől gyémántkristállyá összeállt szénatomokban az egész anyagra jellemző jegyek. Itt a nyomást az iskolateremtés vágya, készítése, a hőt pedig a teremtető akarat adta, az életmű pedig maga a gyémánt, amelyet mi is a fény felé igyekszünk fordítani, hogy jobban élvezhessük csillogását így őszi tájt is.

IV.

Egy-egy szövegre mindig jellemző, milyen kohéziós²³⁰ erők munkálnak benne, egyáltalán milyen típusba²³¹ sorolható szavai fajtái szerint, de a műfaja²³² sem közömbös, mint ahogyan annak ténye sem, hogy beszélt vagy írott szöveg-é. Ez utóbbitól visszakanyarodva meg kell állapítanunk, hogy Comenius előszeretettel teremtett beszédhelyzeteket, bennük párbeszédre épülő kifejtése következett tételeinek, hovatovább dramatizálva dolgozta föl egyes műveinek részét vagy egészét, mint például a Pampaediában egyes részeket dialógusokká alakított,²³³ a Tiociniumot²³⁴ katekizáló módszerrel dolgozta föl, de dramatizálta is az olvasás-írás megtanulásának részét a tanító-tanítvány szereplésével.²³⁵ Magát a Januát is színműszerűvé formálta. A megszólítások a szövegfajta felé viszik. Comenius azt az erőt sejtette ebben, ami a kimondott szóban rejlik egy-egy beszédhelyzetben annak minden metanyelvi lehetőségéből adódóan. A közvetlenség szinte kiiktatja

228 Bibliotheca Comeniana, VIII. k. 25.

229 Uo. 26.

230 Kétféle kohéziót különböztetünk meg: 1. lineáris, amelyet a nyelvtani elemek teremtenek (ragok, jelek, névelők, névutók, kötőszók, igekötők, határozószók), 2. globális, amelyet logikainak is mondhatunk, mert ok-okozati, előzmény-következmény, rész-egész, azonos valóságdarabról szólás, kronológia, kulcsszavak hálózata tartja össze a szöveget a címre utalóan minden részében.

231 Tipizálható a szófajta aránya szerint: nominális, illetve verbális szöveggé, azaz ha a névszó (főnév, melléknév, számnév) uralkodik el benne, akkor statikus lesz; ha az ige dominál, akkor dinamikusabb lesz a szöveg, verbális. Másként is tipizálható a szöveg: célja szerint lehet leíró, elbeszélő és elemző szövegfajta.

232 A különböző területeken kialakult műfajokról van szó: szépirodalmi, tudományos, publicisztikai, egyházi szövegek, azon belül műfajok.

233 Pampaedia, i. m. 92.

234 Bibliotheca Comeniana, VII. k. 11.

235 Uo. 196.

a művet az alkotó és az olvasó közül, úgy engedi hatni a gondolatot. Ezért szorgalmazta a dramatizálást is, mert hitt az élő szó nagyobb erejében, mint a leírtéban. Maga a prédikáció, az imaforma is ebből akar építkezni amellet, hogy a protestáns Comenius a tudományos szövegek alkotása közben sem tagadta meg pap mivoltát. Az iskolai nevelés-oktatás egyébként sem képzelhető el a tanító-tanuló efféle kapcsolata – azaz párbeszéd – nélkül. A beszélt szöveg egyébiránt a kor szónoklatokra fogékony szokásaitól is megerősítést kapott. Gondoljunk a hitvitákra, az ókori retorikai iskolához viszonyuló képzési formákra.

Szerette változatosan, mindig tisztelettel megszólítani hallgatóságát, sőt az olvasókat is, ami szintén a beszélt szöveghez közelíti művét. „Üdvözet az olvasóknak!”²³⁶ „A betűvetés tanításának szakértői, szülők és pedagógusok, fogadjátok üdvözetemet!”²³⁷ „Kiváló és nemes, nagytiszteletű és híres férfiak és nézőink egész gyülekezete!”²³⁸ Így eredményesebben köti a hallgatóság figyelmét a témához, könnyebben éri el a nevelési-oktatási célját is. A színjátszás egybehangzik a Búcsúbeszédében²³⁹ is említett törekvéseivel: „Az iskolai taposómalmoknak játékhelyekké való átváltoztatása” ugyanis a „cél: hathatósan előmozdítani az ismeretszerzésben a teljes, szilárd, tiszta és rendezett gondolkodást, a cselekvésben az ügyességet, s a gondolatok közlésében való ékesszólást.”²⁴⁰ Ehhez jó módszer a dramatizálás, a legmegfelelőbb eszköz pedig a könyv, az olvasás, amelyet az ezüstmél, aranynál jobban kell szeretni.

A beszélt szövegfajták műfajaihoz igazodván a szónoklat, a prédikáció, az imaforma, a dramatizálás és a katekizálás módjai a leggyakoribbak Comeniusnál. Elsősorban elemző-értekező szövegeket olvashatunk tőle, melyekben csak annyira van jelen a leírás és elbeszélés, amennyire a kiválasztott példázatok tartalmaznak ilyen szövegelemeket. Az elemző módszerére jellemző mind a deduktív, mind az induktív irány, bár kárhoztatja a fecsegőket, akik üres szabályokat verbalizálnak, azaz deduktíve, az elméletből indulnak el, de nem érnek a konkrétig, nincs a szövegükben „mész”, ami gondolatépítményük malterét jó kötőanyaggá alakítaná. Comenius az elméletet mindig egy-egy bibliai vagy természeti képből, folyamatból vezette le, vagyis példával indított, fölállította a tételt, és besorolta a tárgyalt, megvilágítani szánt ismeretet. Mindezt rendszerezte, amelyet leírva mindig a rész-egész viszonyt tükröző számokkal jelzett. Ha a *Didactica Magna* alkotási folyamatát követjük, világosan látható, hogy „alapelvei magából a dolgok sajátos természetéből következnek, igazságukat a technikai ismeretek ide vonat-

236 Bibliotheca Comeniana, VII. k. 11.

237 Tirocinium. Bibliotheca Comeniana, X. k. Sárospatak, 2003. 181.

238 Bibliotheca Comeniana VII. k. 113.

239 Uo. 35.

240 *Didactica magna*. Pécs, 1992. 17.

kozó példái bizonyítják. Sorrendjüket évekre, hónapokra, napokra és órákra osztottam fel...” „A mi Didaktikánknak kezdettől végig húzódó vezérfonala legyen.”²⁴¹ Tehát az alapelveit megfogalmazza, azokat példákkal igazolja, amelyek tételmondatok általánosításává alakulnak a szövegben. A fejezetek szöveggel (címmel) jelzettek, az alaptételek római, a példák arab számokkal jelöltek. A gondolkodás logikai útját járja és járhatja be olvasójával a mű egészében és minden mondatában. Ez idézett részben a logikai kötőelemek közül a rész-egész és a kronológia uralkodik, de utalás is történt az egész művön végighúzó legfőbb gondolatra, vezérfonalra, amely köré épül az egész mű, vagyis a tanítás módszertana.

Erre nézvést jellemző összefoglaló meghatározása a Didactica Magnában: „Bármit adunk elő megismerés céljából, ismertessük először általában, utóbb részleteiben... A lényeket a következő kérdéseken keresztül fejtjük ki: Mi? Milyen? Miért?... Ismerjük meg a dolog minden részletét, a jelentéktelenebbeket is... S legyünk tekintettel elhelyezkedésük rendjére és a többiekhez való viszonyukra.” „Az értelemmel megragadhatót példázatok és hasonlatok segítségével vezessük vissza az érzékelhetőre.”²⁴² Kedves emlékű pataki tanárom, dr. Baló József mindezt úgy összegezte, hogy: „elméletet példával, lényeket rendszerezve”. Az ő tanítványa is vagyok, hallgatok rá.

Az elemző-értekező szövegfajta mindig nominális, amelyben az igék másodlagosak. Így Comenius szövegei statikusak, mozgalmasságot csak a logikai viszonyok változatossága, a példák szemléletessége teremt bennük. A mondatai modalitását²⁴³ változatosra alakítja, hogy a tudományosság száraz, a figyelmet kevésbé lekötő egyhangú mondatformái ne rontsák szövegének hatását. Így mind a kijelentő (ebből van a legtöbb), mind a kérdő (párbeszédes, kérdve kifejtő, katekizáló mondatok) és a felkiáltó mondatok (a megszólítások alkalmával és az imákban) jelentős arányban fordulnak elő. Szerkezetileg a barokkos körmondat, vagyis a sokszorososan összetett mondat jellemzi, de e tekintetben is törekszik a változatosságra (elsősorban dramatizált szövegeiben).

V.

Comenius szókincse kortársaiéhoz viszonyítva meglehetősen gazdag, hiszen összegeződik benne a hitélet, a filozófia, a nevelés, a görög, latin, német, cseh nyelvek kultúrköre, a nagy olvasottság. Mindez példáiból is kitűnik, továbbá szó-láshasonlataiból, hivatkozásaiból, párhuzamaiból. Fölfedezhetők népi szólások is, amelyek tovább szélesítik szóállományát. Rokon értelmű szavak tekintetében

241 Uo. 185-186.

242 Pampaedia, i. m. 28.

243 A modalitás a beszélő szándékából, a beszédhelyzetből adódó tartalma a mondatnak.

csak annyira változatos, amennyire a tudományosság követelménye engedi, azaz ugyanazt a fogalmat többnyire ugyanazzal a szóval kell jelölnie a rendszeren belül. E szókészletből sajátos csoportot alkotnak nála az illendőség, udvariasság jegyében használt eufemisztikus kifejezések, amelyekből fentebb már említettem néhányat a megszólításoknál.

Az alakzatok,²⁴⁴ figurák a szöveg élénkítését szolgálják, amelyek közül többnyire a párhuzamot (példáiban), szóhalmozást, ellentétet és ismétlést használja. Kedveli a figura etimologikát²⁴⁵ is, amely egyféle ismétlés, kiemelés, egyszersmind didaktikai alapelveinek érvényesítéséhez is térnyitás: „Mindezekre pedig minden módon ki fog mindenki képeztetni, ha mindezen át fokozatosan, öntevékenyen, szemléletesen vezetjük őket.”²⁴⁶ Az ellentétre, egyszersmind a halmozásra példa a következő mondata: „attól függően válik nem félműveltté, hanem műveltté; nem fecsegővé, hanem beszélni tudóvá; munkája terén nem nagyhangú kísérletezővé, hanem alkotásainak hozzáértő kivitelezőjévé; nem a tisztesség árnyképévé, hanem magává a tisztességgé; s végül: nem az istenfélelem álszent színlelőjévé, hanem lélekben és igazságban Isten jámbor és szent tisztelőjévé.”²⁴⁷ Az eredeti mondat az itt leírtnál jóval hosszabb, összesen 58 szavas. Ha nem is minden második mondata ilyen hosszú, azért gyakori, tipikus, szerkezete szerint körmondata Comeniusnak. Mindezek egyszersmind didaktikai céljaival is harmonizálnak, mint a szemléletesség eszközeinek beépítése a szövegbe: metafora, megszemélyesítés, hasonlat, allegória, amelyekre részben már mutattam mondatokat Comeniustól. A kommunikációs főbb célok közül természetes módon az információ tartalmi és érzelmi töltése a legszembetűnőbb, de a szándék, akarat megnyilvánulása is olvasható szövegeiben, azaz e tekintetben is változatosak a comeniusi művek.

A lineáris kohézió felől vizsgálva a szöveget érdekes anomáliák figyelhetők meg például a Bibliotheca Comeniana III. kötetének 15-16-17. oldalain, ugyanis tíz bekezdésből hét nem főnévvel, nem is igével, hanem kötőszóval, határozószóval és névmással indul: éppen, ez, másutt, hogyha, tehát, ugyancsak, mindezekre. További szövegegységeiben is jellemző ez a mondatkezdés. A fejedelemhez írott kérésében 7 bekezdésből 6 szintén határozószóval és névmással indul: természetesen, részemről, először, a mi, általában, végül. Folytatása: minden, tehát. Az efféle szórendet a fordítás híven adja vissza. Lineáris kapcsolóelemek ezek, amelyek vissza és előre utalnak a szövegben, összekötik a mondatokat.

244 Megkülönböztetünk hang-, szó-, mondat és szerkezeti vagy gondolatalakzatokat. Az alakzat valójában a szokásos használattól eltérő „vétség” a nyelvtani szabályok ellen, amelyet azonban nyelvi erénnyé változtat a szerző.

245 Szótőismétlés más-más toldalékokkal.

246 Bibliotheca Comeniana, III. k. 17.

247 Bibliotheca Comeniana, X. k. 62.

E témában szólnunk kell még a kulcsszavairól, amelyek kapcsolatrendszerre Comenius tulajdonképpeni terminológiája a pedagógia tudományában. A célrendszeréhez a két legfontosabb fogalom a bölcsesség és a boldogság, amelyek függenek egymástól és a cél irányát jelzik, amely felé kell vinni, azaz képezni a neveltet. A képzés az oktatás és az egyetemesség fogalmával áll össze elszakíthatatlanul, míg az eszeség már eredménye a nevelésnek. A népoktatás, panszófia az egész társadalom nevelésével összefüggő kategória, amely fölött ott áll a Fény Testülete, amely mindenkit – ez a nevelés demokratikus jellegével függ össze nála – el akar vezetni: nemzeteket, társadalmi rétegeket, családokat, személyeket a boldogság állapotába. Didaktikai alapelvei is lépten-nyomon megfogalmazódnak, fontos szerepűek, azaz kulcsszavak: szemléltetés, életkori sajátosságok követése a nevelésben, a fokozatosság, a világosság stb. Az Isten is gyakori építőeleme, mint az értelem, nyelv, kéz, eszköz, módszer fogalmak. A könyv, tankönyv mint az aranyból is fontosabb eszköz minden gondolatkörében előkerül, hiszen nemcsak olvassa, hanem írja is, sőt az elvont fogalmak szemléltetésére akár rajzolja is, mint a Lucidáriumot. E kulcsszavak ellentétei is megjelennek szövegeiben a kontraszt, az ellentét miatt, hogy még nagyobb fényben tűnhessen elénk pedagógiai rendszere.

VI.

Összegzésképpen is axiómát kell először mondanom Comenius életművére: a nagy alkotások nemcsak egészükben, hanem részleteikben is remekek. Megvizsgálva gondolatainak tornyát, minden elemet helyén találunk, jól ízesülve egymáshoz, hogy maradandó, messzire látszó építménye lehessen a pedagógiának. Szövegépítése így a kőművesek, ácsok munkájával is összevethető. A magas épület mély alapokat igényel, így korának, közelmúltjának kritikai összegzését adva fogalmazta meg pedagógiai alapvetését, amelynek filozófiai, ismeretelméleti elemei a szenzualizmusban, puritanizmusban, enciklopedizmusban, karteziánizmusban fogalmazódnak meg. A háborúk közepette, az üldöztetések dacára is épült a torony, mert nem hülhetett ki az olthatatlan vágy az iskolateremtés-megújítás céljában. Protestáns hite, szívóssága szinte egész Európára kiterjedő hatállyal teremtett kedvező alkalmakat életműve sokoldalú megalkotásához. A pápában, császársban csalódott Comenius nélkülük képzelte el a nemzetek boldogságát. Természet iránti szeretete reneszánsz lendülettel sodorta az életművét a tudományosság medrében, míg hite barokkosan mély hatást tett műveire. Így tudományosság, hit, természet, társadalom, ember és Isten együtt adják anyagát műveinek, szövegeinek.

Humanizmusa, az emberek képzéséért, neveléséért érzett felelőssége minden átütő készletként olvasható ki soraiból és a sorok közül is. Roppant tudása, javító akarata művek sokaságát hívta elő belőle, amelyek szinte egymás motívaivá emelkedtek. Szövegei barokkosan monumentális arányúak, körmondatai sodró lendületűek és hézagtalan logikát mutatók, többségükben a beszélt nyelv jegyeit hordják magukon, hiszen úgy közvetlenebb, nagyobb hatású a hallgatóságára, olvasóira. Szövegépítési elveit a világosság, szemléletesség, képszerűség, tudományosság jegyében fogalmazta meg, míg a gyakorlata a klasszikus retorika és a barokk kor szöveggel szembeni igényét elégítette ki, sőt túl is tett a korabeli szövegeken világosság, tudományosság, logika tekintetében, nem beszélve arról, hogy rendszerben gondolkodott, beszélt, írt.

A kor divatjával szemben pedagógusként az anyanyelvi nevelés apostola volt, de a latin tanításának legmodernebb módszereit is kidolgozta. Szövegei több helyütt a szépirodalmi szintet súrolják, különösen leveleinek, beszédeinek nyelve éri el e fokot. Ha rendszerén maradt is további munkát igénylő rés, a vele foglalkozók – talán mi is – hozzáteesszük kiegészítésül gondolatainkat, amelyeket vagy befogad az életmű, vagy kivet magából, de Comenius öröksége ma is élő, sőt talán formálódó valóság. Ha mi éltetjük, akkor mai korunk képét szeretnénk benne szebbnek vagy egyáltalán világosabbnak látni, amelyre alkalmas is a ma sem lezárt életmű, mert újabb és újabb elemek kapnak hangsúlyt időről időre benne, hiszen a nagy mű nemcsak egészében és részeiben igaz és utolérhetetlen, hanem kimeríthetetlen is.

Comenius hivatkozásai

A minden ízében tudományos életmű egy építményként képzelhető el, amelynek alapja is Comeniustól való, azonban köveit nem csupán ő bányászta és faragta, hanem elődei, kortársai is. A filozófia, teológia, történelem, egyáltalán a 17. század és az előző korok tudománya – visszanyúlva az európai kultúra kezdeteire is – mind a pedagógiai rendszere előképének bizonyult. Előtte csak felvillanásokban jelentkezett egy-egy fogalom, összefüggés erejéig a pedagógia tudománya, de ő ezeket a fényeket egyesítve előre és vissza is világítva fókuszálta, lencséjében összegyűjtötte és minden fölvetődő, addig megoldatlan kérdésre válaszolni igyekezvén visszautalt az eredetre, ahonnan – mint alaphoz – fölmagasodott gondolatrendszere elsőként a neveléstörténetben. Ezek a visszatekintések, utalások az elődök munkájára, elvi, gyakorlati alapvetésére a címben leírt hivatkozásai,

amelyek nemcsak azt mutatják meg, honnan veszi műveihez az anyagot, mire alapoz, hanem ismereteinek arányai is fölsejlenek. Ha csak a formális logikai gondolkodás lépéseit követnénk, akkor is eljutnánk a címbéli fogalomhoz, hiszen a hivatkozás a hasonlítás, analógia kategóriáját hívja elő, sőt az előzmény-következmény összefüggésére, azaz a gondolkodásának forrása és eredménye kialakulásának folyamatára is utalnak a fölemlegetett elődök, források, egyáltalán a múltból vett ismeretek. Mindezek nem maradnak meg az elvonatkoztatás szintjén, hanem a szemléltetés mindenkori követelményét, az elvont gondolat tárgyi-asítását is elvégzik. Így a hivatkozások arculatot is adnak, nemcsak irányt a comeniusi életműnek.

Mielőtt műveiből gyűjteném utalásait, megfogalmazható a hipotézis: Comenius, a reneszánsz és barokk idején élő és alkotó tudós az ókori görög-római kultúra és a saját korabeli tudományosság elemeit is fölhasználta kutatásai, kísérletei, eredményei mellett pedagógiai rendszere kialakításában. Ha valaki triviálisnak vélné ebben a megfogalmazásban, annak csak annyit mondhatok: sokszor megelégszünk olyan megállapításokkal, amelyek igaznak, sőt axiomatikusnak látszanak, anélkül, hogy bármi konkrét vizsgálat tárgyává tettük volna az adott kérdést. Itt az utalásoknál Comenius műveltségének, fölhasznált ismereteinek körvonalazódásáról van szó, amely megrajzolható hivatkozásai alapján. Mindehhez azokkal a konkrét lépésekkel juthatunk el, amelyek az általa írt művek ilyen irányú elemzésétől vezetnek el a kérdés megválaszolásához.

A legteljesebb kép akkor alakulna ki, ha minden művét, előadását, megnyilatkozását megvizsgálnánk. Erre azonban se idő, se szükség nincs, mert egy-egy írásában, mint cseppben a tenger, vagyis az életmű, sajátos arculatát fölveve megnyilvánul, vagyis hivatkozásainak iránya, tartalma nagyon nem különbözik például a Pampaedia és a Didactica magna összevetésében, de beszédeiben – pataki székfoglalója és búcsúja például – sem tud és akar egy másik műveltségi forrást megjelölni utalásaival, hivatkozásaival. Így megoldhatónak, elégségesnek tartom a kérdés kifejtésére a fent említett művek ilyen irányú vizsgálatát.

A D. M.-ban ²⁴⁸ a reprezentatív minta az első 37 oldal szövege, amely a teljes mű 13,553 %-a; a Pampaediában az 1. és 2. fejezet a teljes mű 7,964 %-a; a Tirociniumban a Bibliotheca Comeniana X.-ből a teljes szöveget vizsgáltam; továbbá a Vestibulum Előszava (Bibliotheca Comeniana X. 219. o.-tól a 230. o.-ig) és a Schola Ludus (B. C. X. 209. o.-tól a 218. o.-ig) az általam e célra választott mű.

A D. M.-t a (Seneca Kiadó Pécs 1992) Geréb György fordításában vizsgáltam, a Pampaediát (Bibliotheca Comeniana IV. Sárospatak 1992) Bollók János fordítá-

248 A dolgozatban használt rövidítések: D. M. = Didactica Magna; P = Pampaedia; V = Vestibulum; S. L. = Schola ludus; B. C. = Bibliotheca Comeniana; T = Tirocinium.

sában, a Vestibulum Gulyás József, a Schola Ludus Bollók János fordítása (mindkettő a B.C. X. kötetében található).

Ahol kimutatom százalékos arányban is a különböző irányú hivatkozásokat (D. M., P., T.), ott kétféle szóállománnyal viszonyítok: 1. névszók, igék, igenevek, határozószók; 2. főnevek és főnévi névmások. Vizsgálatom szempontjából nem lényeges a szöveg nyelvtani kapcsoló elemei közül a névelő, névutó, igekötő, kötőszó, továbbá a módosítószók állománya sem, így elhagytam őket, ugyanis a hivatkozások többnyire főnévként, főnévi névmásként és a hozzájuk társuló igékkel fogalmazódnak meg: például Isten megtiltotta; Szókratész tette, mondta; (V. Mózes 22,5.) stb.

Számszerűsíteni, viszonyítani az egész műre, életműre vonatkoztatva lehet, hiszen a minták jelentős hányadát képezik a műveknek, és a bennük előforduló hivatkozások kivetíthetők az egészre, amely statisztikai művelet nagy valószínűséggel mutatja Comenius forrásait, műveltségének irányait, arányait. Mindez nem csupán a középkori gondolkodó művelődéstörténeti besorolásához szükséges adalék, hanem törekvésének, pedagógiai rendszerének jobb megértéséhez kellő ismeret is.

A vizsgálandó művek kiválasztási szempontjai közül a legfontosabbnak mondhatók a következők: A D. M. és a P. tartalmazza legteljesebben Comenius ars didacticáját. A nevelésfilozófiai, a nevelési rendszerre vonatkozó tételeket ezekben fejt ki legmélyebbre hatolva az akkori ismeretlenben, azaz a pedagógia még ki sem alakult tudományában. A Vestibulum pedig első eleme a bejárando útnak (VIA), amelyet a fény felé haladva mindenkinek meg kell tennie boldogsága, bölcsessége megszerzése érdekében. A Schola ludus „a megtanulandó dolgok ENCIKLOPÉDIÁJÁT” dolgozza föl a szemléltetés és öntevékeny tanulás módszerével. Az enciklopédikus szemléletmód egész életművét jellemezve előre mutat Diderot és Rousseau következő évszázadi nagy művére. Az egyetemesség, a pansophia elve és gyakorlata itatja át az egész művet, így nem érdektelen egy gondolat erejéig bevonni a vizsgálatba e két fogalmat sem. Igaz, egyéb művei is hordoznak hasonló törekvéseket, de a játszó iskola, a dramatizált előadás és az így szerzhető ismeretek Comenius igen fontos és eredményes módszerét jelentették. Minderről a Patakról történő elutazása előtt nem sokkal beszélt a fejedelemasszony jelenlétében, 1654. április 24-én.

Hivatkozások a Didactica Magnában:

(I. Névszók, igék, igenevek, határozószók viszonylatában; II. Főnevek és főnévi névmások viszonylatában, azaz az I. esetében 6853, a II. esetében 3551 szó a választott szöveg szóállománya, amelyhez viszonyul a hivatkozás.)

		I. %	II. %	Hiv.	I. %	II. %
Isten:	44	0,642	1,239	együtt 91	1,327	2,562
Biblia:	37	0,540	1,041			
Vallás, egyház	10	0,146	0,281			
Iskola:	41	0,598	1,154	együtt 77	1,123	2,168
Tanítók:	3	0,043	0,084			
Tanulóközösség:	10	0,146	0,281			
Módszer:	19	0,277	0,535			
Elvek:	4	0,058	0,112			
Ókori:	8	0,116	0,225	együtt 21	0,291	0,563
bölcsék tanok						
Korabeli:	12	0,184	0,338			
Mitológia:	1	0,001	0,002	együtt 3	0,004	0,008
Szülők:	1	0,001	0,002			
Technika:	1	0,001	0,002			
Természet:	23	0,335	0,647	23	0,335	0,647

Hivatkozások a Pampaediában:

(I. Névszók, igék, igenevek, határozószók, II. Főnevek és főnévi névmások viszonylatában, azaz az I. esetében 3978, a II. esetében 2258 szó a minta szövegben, amelyhez viszonyulnak a hivatkozás számai.)

		I. %	II. %	Hiv.	I. %	II. %
Isten:	81	2,036	3,587	együtt 143	3,594	6,333
Biblia:	58	1,458	2,568			
Vallás, egyház	4	0,1	0,177			
Iskola:	16	0,402	0,708	együtt 64	1,608	2,834
Tanítók:	7	0,175	0,31			
Tanulóközösség:	5	0,125	0,221			
Módszer:	27	0,678	1,195			
Elvek:	9	0,226	0,398			
Természet:	22	0,553	0,974	22	0,553	0,974
Ókori:	4	0,1	0,177	együtt 4	0,1	0,177
személyek						
Korabeli:	0					
Mitológia:	1			együtt 2	0,05	0,088
Szülők:	0					
Technika:	1					
Egyetemesség	23	0,578	1,018	58	1,458	2,568
Pansophia	35	0,879	1,550			

Hivatkozások a Tirociniumban:

A B. C. X. 181. oldalától a 207. oldalig a szöveg főnév és főnévi névmás állománya 2808 szó. Ehhez viszonyítva Comenius hivatkozásait, az alábbi adatok mutathatók ki.

Isten 44-szer szerepel a mondatokban: 1,56 %.

A Biblia, a hit, egyház összesen 31-szer: 1,10 %.

Együtt: 2,67 %.

Mivel az írás-olvasás alapelemeiről értekeznek, az egész művet a módszer fogalmának kifejtése is jellemzi, de két esetben ókori bölcseket is idéz (Szókratész, Quintilianus), továbbá a fontos nyelvek: a Biblia eredeti nyelvei (héber, görög, latin) és a korabeliek: német, belga, francia, angol, lengyel. Mint minden művében, itt is hivatkozik a mesterségekre (szabó, cipész, varga, bőrműves), amelyekhez hasonló az iskola. Ott emberműhelyben dolgozik a tanító, tanuló. Az iskolában is meg kell tanulni a mesterséget, amely folyamathoz a könyv a legfőbb eszköz. Nem véletlen tehát, hogy minden művében hangsúlyos szerepű e fogalom. A természetre, a világra, időben az ókortól a jelenig terjedő hivatkozása földrajzilag is szélesedik, hiszen Amerikát is említi a közelebbi Angliával szembeállítva. A műveletlenség, barbárság kontinense akkor Amerika Comenius példájában. Az épület hasonlat sem maradhat el: a műveltség tárgyiasult az épületben, amelynek alapja az írás-olvasás megtanulása.

A Vestibulumban is a házépítéshez hasonlítja az iskola működtetését, ahol mindenféle mesterség egyaránt fontos, egymástól elválaszthatatlan. Itt is a Bibliából vett hasonlattal erősíti meg metaforisztikus iskolaképét, ahol az Úr a tanító, Ádám a tanítvány. Quintilianus szerint „minden jó tanító örvend a sokaságnak, és azt gondolja, hogy ő nagyobb hallgatóságra méltó.” (B. C. X. 222.) Belegondolva a mai egzisztenciális zavarokkal küszködő pályánk sorsába, a pedagógusi elhivatottság, a fény minél nagyobb körben kívánt terjesztése, egyáltalán a pedagógiai optimizmus árad az idézetből, amit Comenius hirdet minden mondatában. A besavanyodás, a pedagógusi hitehagyottság elleni mentális gyógymódokat keres, biztat vállalni hivatásunkat, mert tudja: optimizmus nélkül nem jön munkánkra siker, ahogy mondja is, Isten áldása.

„A gyakorlat teszi a mestert” – említi a megcáfolhatatlan igazságot, hiszen minden képesség forrása a gyakorlás. Így kulcsszava is a Vestibulumnak, amelyre gyakran hivatkozik. A reneszánsz és a barokk korában inkább mesternek tekintették magukat a művészek és tudósok is, akik kezük és eszük munkáját mindennél többre tartják. Nem véletlen tehát a mesterségekkel történő gyakori összevetése a tanításnak. Leonardo da Vinci (1452–1519) is inkább mesternek tartotta magát, mintsem a tárgyi világtól kissé elrugaszkodott művészeknek.

A Schola ludusban is a mesteremberek műhelyeként írja le a lesznói iskoláját, ahol természetesen Isten adománya a mesterség. A gyerek a tanító(mester) mozdulatait, szavait elsajátítva tanul, mint az inas a műhelyben. A korabeli szóláshasonlaltal élve utal az iskolában folyó munka sokirányúságára: „egy edényből több falat kimeszteni: vagyis: nemcsak az érzékeket akarjuk fejleszteni..., s nemcsak a nyelvet..., hanem az erkölcsökre, cselekvésre, az élet ügyeinek intézéséhez szükséges, körültekintő okosságra, s végül magabiztos viselkedésre is nevelni akarunk”. (B. C. X. 213.) Itt a tananyag dramatizált előadása mellett érvel Comenius. Az enciklopédikus és pansophikus ismeretrendszer is kiejlik e rövid idézetből, azaz a cél megjelöléséből. Emellett az utilitarisztikus, az élet gyakorlati kérdéseit fontosnak tartó, Comenius nagyon jellemző ismeretek felé fordítja hallgatósa figyelmét, közvetve bírálva a skolasztikát, a verbalizmust, egyáltalán a rossz tanítási módszereket. Ezekre minden művében hivatkozik, például a D. M.-ban (19. o.) is, ahol saját módszerét a kollégák rosszul alkalmazták, így sziszifuszi vállalkozás lett tanításuk: „silány gyakorlatból,... a tapasztalatból szedték össze külsődleges megfigyeléseiket.” Észokok alapján fejt ki a módszertanát: „alávet mindent a megfeszített érzékszervi vizsgálatoknak.” (D. M. 20. o.) Itt a szenzualizmus érvényesítése fogalmazódik meg. A kor és a későbbiek – egészen a felvilágosodásig – egyik divatos ismeretelméleti felfogása nem hagyhatta Comeniust érdektelenségben. Éppen abban az esztendőben készült el a D. M.-val, amikor John Locke (1632–1704) született, aki e felfogásnak legfőbb híve lett.

A szenzualizmus, utilitarizmus elvei mellett egyértelműen kirajzolódik a felvilágosodás korában kiteljesedő gondolkodásmód a természetességről, amely a rendszeresség, fokozatosság, szemléletesség, tudatosság alapelveinek megfogalmazásához vezette el. A hivatkozásai gyakoriságának sorrendjében – mind a D. M.-ban, mind a P.-ban – előkelő helyezéssel: 3., illetve 4., a P.-ban az egyetemesség és a pansophia áll közvetlenül előtte, és mindkét műben, sőt a Schola ludusban és a Vestibulumban is csak az Isten, vallás, Biblia együtt előzik meg, továbbá az iskola, tanítók, tanuló(közösség), módszer, elvek állnak még előtte összevontan. Mind a természetességgel, mind az enciklopédikus gondolkodásmóddal, törekvéssel újra csak Rousseau-t, Diderot-t és az általuk fémjelzett 18. századi felvilágosodást vetíti a jövőbe.

Ezek csak a számszerűsíthető fogalmak, de logikai összefüggéseik nehezen számolhatók meg egzakt módon, azonban kimutathatók a reneszánsz tudományosságra, a barokkos vallásosságra, a nevelés általános elveire, a humánus jegyében az egyetemes emberre utalásai. Például az ókori bölcsekre és a bibliai szereplőkre utalás összevonható abból a szempontból, hogy érdeklődésének iránya, ismereteinek arányai az alkotásaiban jellegzetesen reneszánsz vonások és ba-

rokk jegyek, hiszen éppen az ókori emberközpontú szemlélet uralja egész tudományos világképét, amely újjászületett a reneszánsz idején, a humanizmus által pedig – mint a virág a hímporral – megtermékenyült. Kora az az időszak, amikor az „egykönyvűség” után Európában a Guttenberg-galaxis egyre nagyobb fénnel világította be a tudományosság egét. Méltán növekedett az igény az újabb ismeretekre, az iskolákra, közöttük a protestáns szellemiségűekre, amelyekre tette egész életét.

A Bibliát – mivel teljes világképet ad, mint a hősi eposzok – nemcsak azért idézte, mert püspök létére jól ismerte, hanem mert mások is azzal éltek. A rá való hivatkozások minden élethelyzetben szemléletesek voltak, képesek az elvontság föloldására. Különösebb arányokat az Ó- és Újszövetség között nem lehet utalásai tekintetében fölmutatni, mert egyaránt hozta garmadával a példákat mindkét részből, hiszen állításai igazolására többször csakis a bibliai párhuzamot, tanulságot fogalmazta, idézte, és azzal mintha axiomatikus tételeket említett volna. Például Pál levele a rómaiakhoz (8,29.) D. M. 45. o. „Mert akiket eleve ismert, eleve el is rendelte, hogy azok az ő Fia ábrázatához hasonlatosak legyenek, hogy ő legyen elsőszülött sok atyafi között.” „Mert akiket Isten lelke vezérel, azok Isten fiai” (uo. 14.)

Így az isteni – tehát alkotásra alkalmas – tulajdonságok birtokosa az ember, miként Jézus is, minden szépre, jóra hivatott. Nem kell ahhoz sem sok logikai lépés, hogy eljusson nevelési célrendszere legfőbb elemeihez e képtől: Isten (vagyis e tekintetben a tökéletesség) képmására formálандók az emberek. Mindez három dimenzióban történik: anyaméh, a föld és a menny: „Az elsőben csupán az életet kapjuk, a kezdetleges mozgási és érzékelési képességgel; a másodikban az életet, a mozgást, érzékelést, az értelem csíráival; a harmadikban mindezeknek tökéletes teljességét.” (D. M. 46. o.)

Mindez egy újabb párhuzammal folytatódik: a zsidók Egyiptomból, a rabságból – ha ott születtek – a Kánaánba (mézzel folyó) jutottak.

A bibliai idézetek között azonban Mózes könyvei vezetnek, azokból is az I. A vizsgált szövegrész 37 utalásából Mózes könyveire 7 jut, ami 19 %. Az Újszövetségből többnyire a Jelenések könyve jut eszébe, de hivatkozik Lukács, Máté, Márk, János evangéliumára ugyanúgy. Megejtő, ahogyan saját életére is vonatkoztatja a Bibliát. Azt idézi például Mózes I. könyvéből (47,9.), ami az ő száműzetésével párhuzamos. Jákób a fáraó előtt beszél bujdosásáról: „Az én bujdosásom esztendeinek napjai százharminc esztendő; kevesek és nyomorúságosak voltak az én életem esztendeinek napjai.”

Közössége (a Cseh Testvérek) e szenvedése ellenére számíthatott rá, mert híven képviselte ügyüket a fejedeleminél, mint Jákób övét a fáraónál. De az egész emberiség az ő közösségének számított, a sárospataki iskola, sőt a magyarok

szélesebb rétege is, akiket az iskola által magasabb minőségre akart emelni. Így tette ezt Lengyelországban, Hollandiában, de Angliában is hirdette volna ebbéli szándékát, ám az iskola ügyének javítása a társadalom arra fordulásával jár, amelyre nemigen volt királyi akarat Londonban. Nálunk is csak Lorántffy Zsuzsanna nagylelkűségének és értelmes, előrelátó szellemiségének köszönhetően szökkenhetett szárba Comenius kezdeményezése.

Ha nem is tárhatom föl a teljes körét azoknak, akiket megidéz, akikre hivatkozik Comenius, a vizsgált műveinek mégis nagyhatású alakjai az ókorból, főleg azonban a Comenius korából származó szereplők. Önmagában a nevek említése nem igazítana el a témában, de Comenius a tőlük vett idézetekkel vagy cselekedeteik leírásával egyértelművé tette, mire gondol velük kapcsolatban. Többnyire pozitív példaként szerepelnek szövegében, de ellenkezni is kész velük több kérdésben. A vizsgált művek mindegyikében visszanyúl az idők hídján az ókorba, és tudósokat, írókat, politikusokat említve érvel a maga tételei mellett. Szókratész, Quintilianus, Seneca, Maecenas, Ptolemaiosz, Cicero, Tertullianus, Platón, Konstantin, Diogenész neve szerepel a vizsgált szövegekben, de velük azonos súllyal említi, idézi a bibliai alakokat, azok tetteit, gondolatait. Salamon, Mózes jelentős helyet foglal el ebben a sorban. A bölcsesség, ami toposzként Salamonra tapadt, a pansophiáját hangsúlyozza: „Balgák és gonoszak azok, akik életünket játéknak tartják és nyereszkedő vásárnak; ezektől távol áll Isten dicsérete és áldása.” (Bölcsesség 15, 12. és 19.) (D. M. 52. o.) Szerinte a bölcsességhez az érzékelés, értelem és a hit szükséges. Másutt az ifjúsághoz fordul, hogy emlékezzék meg Alkotójáról, azaz az Úrról, „mert ez az embernek fő dolga.” (Ecc. 12, 15.) „Tanítsd a gyermeket is az ő útjának módja szerint.” (Péld. 22, 6.) (D. M. 3. o.) Mózes neve a Kánaánnal, mint az emberi boldogság metaforájával, a nevelés eredményességével, az isteni tökéletességre törekvéssel kapcsolódott össze nála: „Legyetek szentek, minthogy szent vagyok én, a ti Uratok Istenetek.” (Mózes III. 19,2.) (D. M. 51. o.)

Quintilianus (kb. 35–115) retorika tanító, aki a rómaiak közül egyedül írta meg az egyetlen rendszeres elméleti munkát a nevelésről: *Institutio oratória*. Ebben fontosnak tartja, hogy a gyermek tisztán, pontosan tanulja meg az anyanyelvét; kiáll az otthoni tanítással szemben a nyilvános mellett; a testi fenyítés ellen van; az általános műveltséghez nemcsak a tudás tartozik, de az érzület is. Comenius rendszerétől ezek elválaszthatatlan elemek.

Seneca (Kr. e. 4 – Kr. u. 65.) elsősorban a sztoikus filozófiai tanaival hatott, Maecenas (Kr. e. 69–8.) pedig a tudományok és a művészetek támogatójaként vált talán örök időkre szimbóllummá. A fejedelemasszonyt is az ő neve említésével tisztelte meg. (B. C. X. 218.) Szókratész (Kr. e. 470 – 339.) szerint a gyermek is meg tud felelni minden filozófiai kérdésre, ha jól kérdezik, vagyis a vele

született világosság mindenre elegendő, ha megszabadítják béklyóitól. (B. C. X. 191.) Ptolemaiosz (itt nem a geocentrikus világrendszer megalkotója, hanem a makedón-görög uralkodócsalád egyiptomi dinasztiájának tagjaként említődik; Kr. e. 323-tól 30-ig, Kleopátrával a végén uralkodtak) a király, akinek szerepét a színi előadásban az előkelő gyerekeknek kell adni. (S. L. B. C. X. 216. o.)

Platón (Kr. e. 427–347.) államában is a bölcsek uralkodnak, a harcosok öröködnék, a dolgozók békében alkotnak. Comenius Fény Testületében is a filozófusoké, a bölcseké a vezető szerep Ciceróra (Kr. e. 106–43.) hivatkozva Comenius is az ifjúság nevelését tartja az állam legfőbb feladatának. (D. M. 20. o.) Tertullianus (160 k.–230) apologéta „discentia” fogalmát említi, amely a nevelés okozati összefüggéseit, célját, módszerét egyesíti magába, hogy ne kelljen mások felfedezéseit, gondolatait figyelembe vennie, amikor a sajátját dolgozza ki értekezésében (D. M. 22. o.) Rajtuk kívül említi Constantint (208–337) a kereszténység iránt tanúsított megértése okán. Az ókor miliője teremődik meg Püthagorasz (Kr. e. 580 – 496.), Trója, Sziszifusz említésével is. A reneszánsz végtére az ókor művészetének, gondolkodásának, világképének az újjászületése, az ember, a tudás felértékelődésének időszaka, amelyben Comenius sem vehetett föl újabb irányt, ha a tudós pedagógus mivoltára oly büszke akart maradni. Pittecus (Kr. e. 648–569.) bölcs mondása: „Ismerd meg tenmagadat” is az Úr képmását láttatja az emberben. Aki magát ismeri, közelebb kerül az Istenhez, ami cél.

A középkor különböző szakaszaiban élők az idejük közelebbi volta miatt még direkter hatást gyakoroltak Comeniusra. A vizsgált szövegrészben megtalálhatjuk a legjelentősebb előképeit az első pedagógiai rendszernek, amelyet végül Comenius teremtett meg. Stobaeus kb. 600 latin és görög író művéből adott ki antológiát a korai középkorban. Nélküle veszendőbe mentek volna a művek, feledésbe a szerzők. Comenius ebből szemezgetve találta meg a gondolatot Diogenésztől (nem a cynikus bölcs, hanem az apollóniai) az állam alapjáról, amely nem más, mint az ifjúság nevelése. (D. M. 37. o.) Comeniusban egyre erősödött a vágy megalkotni a tanítás könnyebb, eredményesebb módszerét, így megidézte mindazokat, akik közelmúltjában és kortársként szintén e tárgykörben gondolkodtak, vagy éppen nevelésfilozófiai tételeihez tudtak adni valamit, mint például Descartes (1596–1650), akit ugyan nem említ, de a fény mindenén átütő fogalmát a filozófus tudós kortársa fénytanából veszi, továbbá a kételkedésre való beállítódását is. Lubinus Eilhardus (1565–1621) Oktatástanára többször hivatkozik. A képeskönyv szemléletességétől remél sok eredményt a tanításban, mint Comenius is a Lucidariumától. Ratichius (1571–1635) az anyanyelvi iskolában látta minden magasabb műveltség alapját; az enciklopédikus célkitűzés lebegett előtte, mint Comenius előtt is. (D. M. 21. o.) Helvicus (16. és 17. sz.) didaktikai munkájával Comenius sokat foglalkozik. Ritterus (1600–1650) 1628-ban adta

ki didaktikai munkáját, amelyet Comenius tanulmányozott. Bodinus szintén (1600–1650) a didaktikával foglalkozott, és művét Comenius véletlenül szerezte meg Sadowski György birtokán rejtőzvéen. Glaumius (1580–1650) nyelvtanítási módszere hatott Comeniusra, aki hivatkozik is nevére. (D. M. 21. o.) Vogeliust (1580–1643) Comenius a *Linguarum Methodus Novissima* VIII. 26-ban is említi, hiszen a latin nyelv tanításával foglalkozott ő is, annak a módszertanát igyekezett megfogalmazni. Wolfstirnius (1600–1660) műve a *Schola privata* (1640) is föl-keltette Comenius figyelmét. Frey Janus Caecilius (1558–1631) párizsi egyetemi tanár, akinek szintén megemlíti didaktikai munkáját a D. M.-ban. Andrae Bálint János (1568–1654) segíti Comenius nagy munkáját, a D. M. megírását. Ő írt elő-ször róla, és kér mindenkit, segítse Comeniust a „szent törekvései” végrehajtásá-ban. A nyelv tanításában, tanulásában helytelenítette a gépies módot. Az életkori sajátosságok figyelembe vételét alapelveként hirdeti, emellett enciklopédista is. Élteti a szabadság eszméjét. (D. M. 21. o.)

A didaktikusokon túl Melanchton Fülöpre, Luther Márton munkatársára is hivatkozik, aki szerint „az ifjúság nevelése valamivel még súlyosabb feladat, mint Trója bevétele.” (D. M. 20. o.) Nazianzi Gergely (Kr. u. IV. sz.) fokozza a nevelés je-lentőségét, mikor azt mondja: „az embernevelés a „mesterségek mestersége”, mint-hogy az élőlények közül ez a legsokoldalúbb és legbonyolultabb.” (D. M. 20. o.) Cam-panella (1568–1639) Platón és Comenius államához hasonlót képzelt utópistaként annyiban, hogy abban is filozófusok uralkodnak, a nevelés pedig állami feladat. A szenzualizmusa hatja át egész életművét, amellyel Comeniusra is hat.

Piscator János (1605–1655) Alsteddel és Bisterfelddel együtt nyújtotta be Bethlen G. fejedelem halála után a fejedelemnéhez az erdélyi iskolák reform-tervezetét. Ez a megújulási mód sem kerülte el Comenius figyelmét. Alsted (1588–1638) a fejedelem (Bethlen Gábor) hívására Gyulafehérvárra ment 1619-ben hasonló okokból, mint Comenius Sárospatakra. Fő műve (Enciklopédia) is Comeniusszal való szellemi rokonságát hirdeti. Ficinus Wolfgang (1433–1499) orvos filozófus, aki egymástól távol eső fogalmakat, kategóriákat igyekezett ösz-szeegyeztetni: kereszténység – újplatonizmus, filozófia – vallás; pogányság – ke-reszténység. Mátyás királynak is ajánlotta művét, de Comenius is okult belőle, elsősorban gondolkodásmódjának egyedisége hatott rá.

Vives, Juan Luis (1492–1540) ugyanúgy humanista tudós, pedagógus, teo-lógus volt, mint a vele egy esztendőben született Comenius is. Ő is rendszerbe foglalta kora összes pedagógiai kérdését. Szerinte is a nevelés célja a valláser-kölccsel fogalmazható meg. Bacon, Francis (1561–1626) követője nemcsak Comenius, hanem Ratke, Locke is. Ő az újkori gondolkodás vezéralakja, Anglia kancellárja, bölcsész, természettudós, történész, mintha az enciklopédiát, panso-phiát egy személyben megtestesíteni akarná. Szól a verbalizmus ellen. Ismeretel-

méleti alapja neki is a tapasztalás. Eszménye a természetes és utilitarista nevelés, amelynek részeként a szemléltető oktatást tartja célravezetőnek. Ugyanott lakik élete egy részében, ahol Comenius is: Amszterdamban. Itt lát napvilágot műveinek első összkiadása 1663-ban. Főművének címében neki is az a szó jutott eszébe, mint Comeniusnak: magna – Instauratio Magna (1607). Fontosabb azonban világlátásuk, gondolkodásuk összevethetősége, filozófiai irányaik azonossága.

Íme, a Comenius életműből ki nem vonható hatások és személyiségek karéja, amely korántsem teljes, csupán a választott művek részeiben nyilvánultak meg, de mégis elképzelhető megidézésük által Comenius tájékozódása a múlt és a jelen – az övé – tudományos világában. A jövő azzal is jellemezhető, hogy kikre hatott, bár rájuk nem tudott hivatkozni. Csupán a pedagógia tudományának, mint folyamatnak Comenius utáni szakaszát, de korát is vizsgálva legalább a neveket érdemes megemlíteni, hogy őt kik idézték, kiknek a gondolkodását termékenyítette meg pedagógiai rendszere. Rossz magyar szokásként még ide érkezése előtt kiváltotta a presbiteriánusok ellenszenvét műveivel. Különösen Medgyesi Pál és Bisterfeld bírálta legádázabban. Klubisiczky András és Bayer János (a kassai evangélikus iskola igazgatója) munkásságában azonban föllelhető a pozitív előjelű hatás. Zrínyi Miklós, Bethlen Miklós, Apáczai Csere János és Ladiver Illés (eperjesi tanár) eszmevilágában is találunk Comeniusra utaló jegyeket, de Keresztúri Pál (Rákóczi Zsigmond és Bethlen Miklós nevelője) is hasonló elveket vallott. Tessedik Sámuel sem tagadhatta meg Comeniust, mint tisztelt elődöt. Zrínyire politikai elvei hatottak inkább, amelyek szerint a Rákóczi-háznak királyi udvarrá kellene emelkednie, a német és a török ellen egyesítenie volna üdvös az erőket. Az Áfium néhány gondolatában is tükröződik a comeniusi gondolat. Apáczaira az enciklopédikus törekvése gyakorolt érzékelhető hatást.

„Minden Egész eltörött” – írja Ady a Kocsi-út az éjszakában című versében, mint ahogyan Comenius életében is jellemző ez a kép. A költőt is megérintette egy vers erejéig Comenius nagysága, hiszen cudar időkben élve kereste a harmóniát, akarta összerakni ő is a darabokat egésszé. Üldöztetése közepette állt helyt a tudomány művelésével, a jövőre tekintő iskola és társadalom megvalósításának vágyával és tervével. Nagyságának, lelkierejének éppen ez az elkötelezettsége az egyik fontos eleme. A másik a tudományos összegző képessége, a világ dolgainak egységben látása, igénye a fontos, pontos ismeretekre minden területen. Hivatkozásai is ezt a képet készítetik kialakulni bennünk, olvasván műveit.

Az is jellemző, mire nem hivatkozott, de meghatározó volt életében: a Cseh Testvérek mozgalmára. Titkos működése, törekvése azonban országról országra mozgatta Comeniust, hogy támogatókra találjon. Így érkezett Sárospatakra is. A harmincéves háború és a vallási villongások pusztításai anyagiakban és a

lélekben nem kesergésre, hanem tettekre sarkallta a nemzetek közötti béke, az emberek nevelés általi értékének növelése terén. Amikor Istent, a Bibliát, az erkölcsöt emlegette, olyankor a cél elemeit hangsúlyozta: Istenhez – azaz a tökéletességhez – kell közelíteni az embert a nevelés eszközrendszerével, így, értékét folyamatosan növelve a Descartes által is megerősített fogalom, a fény felé, a boldogság állapotába juttatja a reneszánsz idején jelentőségében fölemelt embert. E tevékenységnek csak egy mozgatója, egyetlen fölérendelt fogalma van Comenius gondolatrendszerében: az Isten. Így kerek ez az eszmevilág, a hivatkozások így mutatják a fogalmak között a vertikális tagozódást, amelynek mind a kezdete, mind a vége Isten. Közben a nevelés által értékét, minőségét egyre növelő, az isteni adottságokat megtisztító, kibontakoztató ember áll a természeti és társadalmi valóság általa kialakított középpontjában.

Ezért van minden, a humanista gondolkodás így tárgyasul az ember fölmagasztalásával. A hivatkozások ki sem mozdulnak ebből a tág körből. Mindezt egyedül nem lehetett megcselekedni, ezért meg kellett győznie embertársait, kollégáit, a tanítványokat. Erre használta a kor divatos filozófiai irányait – szenzualizmus, utilitarizmus, a Bibliából merített hit, a természettudományos magyarázatok –, csakis ezekre hivatkozva fejthette ki nézeteit az emberről, annak neveléséről, majdani boldogságáról, a Fény Testülete általi fokozhatatlanul jól szervezett társadalomról. Egyféle utópia is megfogalmazódik, mint Platón, Mórusrunkasságában. De ő a pansophia jegyében, a tudományok összerendezett szintjével megvalósíthatónak látta.

A jól szervezett társadalomban – mint ahogyan a P.-ban írja – mindenkinek filozófussá, királlyá, pappá kell lennie a nevelés által. (P. 20, o.) A legmagasabb szinten, a Fény Testületében is ők a vezetők. Nem más ez, mint végtelen hit az ember nevelhetőségében, a nevelés mindenhatóságában, amely felfogás alapelveül is szolgál Comenius gondolatrendszerében, mint a szemléletesség, fokozatosság, a „minden az emberért van” humanista felfogás is. A mindenkit bölccsé tenni, mindenkinek hasznára lenni pedagógusi elhivatottságában továbbgondolja a descartes-i „tisza ész” és „fény” fogalmát, és megtölti pedagógiai rendszere tartalmaival. Sikerül a hit és a tudomány paradoxonját föloldva együtt szolgálnia mindkettőt a tanítványok javára, hiszen uralja kora tudományait, ezért is készíti belülről az enciklopédia irányában elmozdítani a 17. sz. ez irányú törekvéseit. A tisztaság nemcsak az erkölcsökben szükséges, hanem a tudományban is. Isten számára is az egyszerű, tisza lelkek, azaz a gyerekekéi a kedvesek. Lukáctól is azt a részt idézi (19, 30.), ahol Jeruzsálembé számárcsikón vonul be Jézus, mely állatot előtte senki nem ülte meg. Mi más lehet az emberi aljasság, háborúság, butaság láttán, tapasztalatán a törekvése a comeniusi kaliberű tudósnak? Csakis a tisztaság a fejekben, lelkekben, társadalomban, tudományban, hitéletben. A

hivatkozások is erre terelik figyelmünket, hiszen a virágzó egyház, állam, család igényli a tisztaságot minden tekintetben, amelyet az iskola, a pansophikus tud csak megteremteni: „A keresztény államban pedig kevesebb legyen a sötétség, zavar és a széthúzás; annál több a fény, a rend, a nyugalom és a békeség.” (D. M. 17. o.) Lám, mennyire időszerű Comenius gondolata! Mintha ismerte volna a mai Magyarország helyzetét is.

A tanulói tevékenység főbb formái Comenius korában

I.

Az elméletek tárgyasulásának végső fázisa mindig a tevékenység, amelyről megismerszik valamely elv, elvrendszer. Különösen így van ez abban az esetben, ha az elméletet megfogalmazó maga alakítja ki annak megvalósítási lépéseit. C. rendszerben gondolkodva az elvonttól a konkrétig igyekezett eljuttatni a nevelés mozzanatait, sőt az egész folyamatát. Hogy a kigondolt, megrajzolt vízió nem minden elemében vált mozdulattá a nevelési folyamatban, azért egyszerűen az élet rövidsége, az együttműködők eltérő sebessége, érdekeik, hagyományaik, egyszerűen a körülmények okolhatók.(1.) Patakon legteljesebben a latin iskola tervezete és gyakorlati működése valósult meg, amelyből fölsejlett egész rendszere, és alapját képezte az itt kialakult hagyományoknak, miközben az ide jövele előtt született szokásokat megrostálva némelyeket törölt, másokat megerősített C. testamentuma és rá tekintettel az iskola. 1650-től már nem hagyható figyelmen kívül C. szerepe a pataki nevelés egyetlen mozzanatára nézvést, így a tanulói tevékenységi formák terén sem. E város, általa az ország neveléstörténetében máig úgy van jelen C. szellemi hagyatéka, mint Szent István királyunk bölcsessége írva, íratlanul a magyar történelemben, hiszen az utódok törvénné emelték tettét, törekvését, mint ahogyan C.-ét is hirdetjük, hagyománnyá, princípiummá(2.) tesszük a gyakorlatban is igazolódott elméletét. Így méltán eredeztethetjük kollégiumi, iskolai, mindenekelőtt a pataki évszázados hagyományok számos formáját tőle.

Itteni tevékenységének, pedagógiai elméletének, egyáltalán ars didaktikájának lehangsúlyosabb elemeiből kiindulva elvi, logikai és gyakorlati úton juthatunk el a nevelés személyiségjeggyé, onnan mozdulattá, azaz gyakorlattá lényegüléséig. Hogy addig nélküle, majd a vele és hatására kialakult tevékenységi formák, módok között milyenek a témám szerinti arányok, azt nemigen tudjuk pontos számokkal meghatározni, de eligazító lehet már maga a tény is, hogy

meghívták, mert az iskolának és a fejedelemnek egyaránt irányítúként kellett az ellenreformációnak is ellensúlyt adó, a korában legmodernebb tudósnak számító C. az iskola megújulásához. Megtermékenyítő, maradandó hatást vártak tőle, amelynek igyekezett is megfelelni. Így az itteni munkáját, ha fékezte is néhány körülmény(3.), rajta maradt krőzusságának nyoma a nevelésen.

A pedagógiai elvek akár mindegyikét hívhatnám ennek igazolására, hiszen minden mozzanatban mindegyiknek kell érvényesülnie, de leglátványosabb formában inkább a következő területeken kívánczik megmutatkozni: a természetes nevelés, a vallásosság, a pedagógiai hasznosság, tudományosság, öntevékenység, szemléltetés. Mindezek is fel nem feshő szövetét adják a tevékenységet előhívó tervezetnek. Kissé részletezve mindjárt körvonalazódnak a gyakorlati megvalósítás lehetséges módozatai, vagyis a tanulói, sőt tanári munkaformák, amelyek konkretizálják az elveket.

A természetes nevelést „könnyű és kellemes út”-nak szánta, mely a dolgok bemutatása, a világos megértés segítése, a tanulói tevékenységre támaszkodás alkalmas „a tudományoktól való csömörnek az emlékből leendő kiűzésére és a munkavágyának azokba való beplántálására”(4.). A természetes módszer alkalmazása révén megszűnik az iskola taposómalom jellege, és az életre felkészítés játékhelyévé alakul, otthonná lesz, ahol könnyed munkavégzéssé válik az oktatás, önkéntes, nem erőszakolt módon valósulnak meg a nevelési-oktatási célok. C.-t a világ, az értelem és Isten törvénye vezette gondolkodásában és cselekvésében, ezért kaptak rendszerében kitüntetett helyet, szerepet az érzékelés, az ész, hit, kéz, a nyelv, a könyv. A legkedvesebb metaforáit is a könyv és az iskola hívta elő, amellyel és amelyben megvalósult a nagy terv. A könyv „a tehetség köszörűköve, az ítélőképesség ráspolya, a szem kenőcse, a bölcsesség tölcse, mások gondolatának és tetteinek tükre, a mieink irányítója”.(5.) Az iskola a tehetségek igazi köszörűköve (itt a könyv és az iskola egyenlőségjelet kapott), a műveltség műhelye, a bölcsesség aranybányája, a nyelv munkaháza, Sárospatak maga pedig szószerk, ahonnan Rácz Lajos szerint hirdette tanítását. (6.) Nem véletlen, hogy szorgalmazta a nyomdát, hiszen nélküle csak körmölésre megy a sok idő, az egyetemeség, tudományosság, a világosság árasztása leszűkül az előadásokra.

A nyelv, az anyanyelv és a tudományoké, a latin a tanulói tevékenység, a művelődés középpontjában állt, előbb azonban C. a tanításának hasznos, eredményesebb módszerét kidolgozta(7.). A célokat is e körben fogalmazta meg, vagyis: a tudományos műveltség, hogy az ember saját magát és a földi dolgokat megismerje; uralkodni tudjon magán és a dolgokon; lelkét fordítsa Istenhez. Tehát tárgyi ismeret, erény és kegyesség a feladat, ami kiinduló pontja a tudományosság, a tiszta erkölcs, az igaz vallásosság követelményeinek. Ezekkel egybevágna a reformátusság értékrendjét, eszményét alkotó, többnyire erkölcsi elvek és törek-

vések: szigorú vallásosság, puritán erkölcs, fegyelem, a hagyományokon alapuló, egyenes észjárás, őszinteség, igazmondás, következetesség, erős akarat, dolgozó élet, a munkátlan megvetése. A diákság, a tanári testület is így tanult meg nélkülözni, „dolgozni a külső siker minden reménye nélkül” is.

A nevelési célt is a hitre támaszkodva fogalmazta meg C. a P.-ban: „Az ifjúkori nevelés célja a bölcsesség, az erények és a hit beteljesülését biztosító harmonikus, teljes, egyetemes világosság, különösen a hit ereje”.(8.)

II.

A fenti alapvetések nélkül esetleges, széteső, pedagógiai haszon nélküli volna a legtöbb tanulói tevékenység. Így azonban rendszert alkotva és hagyománnyá nemesülve Sp. iskolatörténetét szemléltetik, tárgyasítják, megelevenítik később századok múltán is. Mik tehát azok a tevékenységek, amelyek akár mozgó képökké alakulhatnak előttünk C. idejéből és későbből, a pataki iskola életéből a 3. évezred elején?

Többféleképpen kínálja magát csoportosítani a tevékenység: időszakossága, ismétlődése alapján, ezen belül éves, havi, heti, napi eloszlásban; a jelleget illetően, vagyis szellemi, fizikai tevékenység, játék, az önkormányzatiság keretén belül végzett munka; az iskolán belüli és kívüli tevékenységre tagolódás, az iskolában és otthon (a kollégiumban illetve szülői házban) zajló tevékenység. A különböző funkciók is magukhoz vonnak tevékenységi köröket, amelyek az önkormányzás során markánsan mutatják mind a diák-diák, mind a tanár-diák viszonyban és a szélesebb társadalomban betöltött tanulói szerepet. Ezeket mind fölillantva remélem, legalább a sziluettje kirajzolódik a korabeli diákéletnek.

• • •

A vallásos nevelés nemcsak tartalmat, de keretet is adott a tanulói tevékenységnek. A nevelés, képzés egyik iránya is maga a lelkész utánpótlás biztosítása volt. A tógátusok legjobbjából elsősorban rektorok és papok, jegyzők, hivatalnokok lettek.(9.) Ehhez kapcsolódtak az olyan hagyományok, amelyek alapján a széles iskolakörnyéken, a falvakban, városokban legációba jártak a diákok. Annak alkalmával beszédet, istentiszteletet tartottak a templomban, amelynek keretében föl hívták a gyülekezetek figyelmét a pataki kollégium támogatására is. Elsősorban pénzadományt vártak, de szívesen fogadták a természetbeni ajándékokat is: termény, tartós élelmiszer stb., amit a legátussal együtt érkezett mendikáns, szuplikáns(10.) diákok gyűjtöttek össze és számoltak el vele a coetusnak(11.).

A P-ban a diák életére kimondja a legfőbb parancsként: „Ebben az osztályban – a VI., a Paradicsom – szigorúan ügyelni kell arra, hogy a gyermekben meggyökerezzen az istenfélelem”(12.). Ezért a nap minden mozzanatára imát, istenfélelemre intő mondásokat javasol, vagyis ezzel ad keretet és tartalmat a serdülő napjának: arra az esetre, amikor otthonról eltávozik, belép a templomba, úrvacsora előtt, reggel, lefekvés előtt, új házba költözéskor, örvendetes esemény alkalmával, étkezés előtt stb. C. iskolájában „a legfontosabb hely Istent illeti”.(13.). Minden cselekvés forrásául a Bibliát jelölte meg, amelyből merítve megbeszélheti a gyermek Istennel, hogy jót, Istennek tetszőt cselekedett-é, hiszen a Nagykönyv maga a szentély. Ezt a nézetrendszert nemcsak a barokk mély vallásossága, hanem C. püspök volta is erősíti, így átítatja a hitre nevelés a mindennapi tevékenységet. C. maga is imaformába foglalta beszédeit, előadásait, amelyeket nemcsak a végére tett ámen jelzett, hanem az egész szövegének emelkedettsége, az ismeretek közvetítésének, „a fény árasztásának” önmagában is ünnepi alkalma teremtett stílusárnyalatul. Fölfoghatók mindezek akár a retorikai tanítás mintaszövegeiként is, amelynek gyakorlatát napi rendszerességgel folytatták a diákok stílusgyakorlatok, szervezett viták, a feladatok elvégzéséről történt beszámolók alkalmával.

A vallásos nevelés tehát keret és tartalomként áthatotta az iskola egészét a templomba járástól – amit az önkormányzat számon tartott és kért(14.) – a Biblia értelmezésen, feldolgozáson át(15.) a legációig, sőt a külföldi tanulmányútig minden napot, és a különböző élethelyzetekben történt imádkozás révén szinte minden órát.

III.

A nevelés színterei közül már említettem konkrétan és jelképesen is a templomot. A másik az iskola, amelyet nem lehet az akkori kollégiumtól elvben sem, a nevelés gyakorlatát illetően sem elválasztani. A tanulói és tanári tevékenység némely része ugyan elkülöníthető, pl. a hálókamrák és az osztálytermek viszonylatában, de egységes egészet alkot a két ág, hiszen a kollégium és iskola vonatkozó szabályrendszere – mondhatnánk ma szervezeti és működési szabályzatnak, házirendnek – egységnek tekinti a kettőt. Ennek szervezeti keretét az önkormányzat adja, amely mind a tanárok, mind a diákok jogait és kötelességeit, benne a munkaformákat szabályozza. Nemcsak a hitélet szelleme uralkodott és adott arculatot a kollégiumi közösségnek, hanem markáns jegy az önkormányzatiság is Sp. iskolatörténetében. C. így ír erről a P-ban: „Minden iskolának apró államnak kell lennie, a helyes az lesz, ha a klasszikus latin iskolát úgy szervezzük meg, hogy az első két osztály demokratikus, a következő kettő arisztokratikus, az utol-

só kettő monarchikus alkotmány szerint működjék.”(16.) Az önkormányzatiság legfőbb szervéről, a coetusról Bajkó Mátyás a következőket tartotta fontosnak: „Autonóm terület, melyben a tanárok és a diákok egyaránt kifejthették közéleti tevékenységüket anélkül, hogy a külső hatóságok közvetlenül beavatkozhattak volna munkájukba”.(17.)

A coetus felsőbb hatósága maga a fejedelem volt, aki 1621-ben törvényben is megfogalmazta elvárásait az iskolától: hittudományból és bölcsletről annyi kell, amennyire szükség van az egyházban és az államban; a tantárgyak köréről rendelkezvén a latint, görögöt és a remekírók tanulmányozását, a hébert, költészetet, szónoklást, gondolkodást, természettant, technometriát, történelmet és földrajzot mérsékelje. A tanítóktól, rektoroktól I. Rákóczi György a külföldi tanulást is megkövetelte. Rákóczi Zsigmond könyvtárát a kollégiumnak adta. 1751-től a külföldi tanulmányútról hazatérő diák, tanár köteles volt gazdagítani a könyvtár állományát. Így került ide Magyarországon elsőként Diderot Nagy Enciklopédiája is.

A református egyház lett később a főhatósága a kollégiumnak, majd 1660 után a konzisztórium, vagyis az egyháztanács. Ennek tagjai voltak már az egyházi mellett a világi gondnokok(18.) és az iskola pártfogói is. Az önkormányzati élet viszonyaira legfontosabb jellemző az öntevékenység, a tanár-diák viszonyban a szereptelenség. Csakis így volt lehetséges aktivizálni a diákságot önmaga igazgatására, fenntartására is nagyrészt. Az alkotmányos köztársaság jellegét megadó, így meghaladták korukat. A patakiság máig ható szellemének ez az egyik forrása, hiszen e „köztársaságban” otthont teremtettek, tanultak, dolgoztak, sőt gazdálkodtak, ami nem egyénileg történt, hanem közösségben, ahol kötelező volt fölkarolni a szegényeket, a nehezebben haladókat is mind anyagilag, mind szellemileg.

A coetus tehát a szervezeti kerete az önkormányzatnak, amely élén a rektor áll, aki irányítja a kollégiumot, felügyeli, érvényt szerez a törvényeknek, professzorokat küld. Ő a conrektor (rektorhelyettes). A diákság a coetus másik eleme, akik közül coetus tagok előbb az akadémiai tanulók iskola törvényeit, később szélesedett a körük az önkormányzatban. Hatóságként a coetus intézte a gazdasági ügyeket, az iskola vagyonát is az kezelte. Az iskolának adományozott földeken, pl. a szőlőben is a diákok végezték a munkát, az értékesítést, bevásárlást, az épületek karbantartását, de még a tanárok fizetését is ők adták.

A coetus diáktisztviselői között első volt a szenior, akit a diákok maguk közül választottak a végzetek közül, és a rektor megerősítette egyéves megbízatását. Ő kezelte az iskola és kollégium pénzét, vagyonát, szervezte az élelmezést. Segítője a contrascriba (ellenőr), akit szintén a diákság választott. Őt tették meg a prinárius diákok elnökének és az iskolaszék jegyzőjének. A mulasztásokat ellenőrizte, kijelölte a templomban beszédet tartó diákot. A prinárius diákok(19.) a szenior ve-

zetésével fegyelmi tárgyalásokat tartottak. Ők alkották az iskolatanácsot is, amely a professzor jelenlétében ülésezett. A jutalmazásról és a büntetésről is itt döntöttek első fokon, másodfokon a tanári gyűlés. A formák széles skálát mutatnak: pénzjutalom, erkölcsi megbecsülés, illetve pénzbírság, elzárás, botozás, nyilvános megkövetés és kizárás. A contrascriba volt a jegyző. Az iskolatanács erősítette meg tisztségében az egy évre választott, a jelesebb diákok közül kikerülő collaborátorokat, akik a tanárok mellett munkatársak, segédtanítók voltak. Rájuk hárult az iskolában tanultak feldolgozása, magyarázása, gyakorlása, továbbá játékdélutánok, versenyek szervezése. Emellett ügyeltek a rendre, magyar-latin stílusgyakorlatokat végeztek tanítványaikkal, sőt illedelmes viselkedésre is neveltek.

Szintén választott tisztségviselői voltak a coetusnak a felügyelők (praebitorok), akiket a rektor hagyott jóvá. 1722-től a gazdaság közvetlen intézői lettek.

A szenior egy-egy hétre bízta meg a rendfenntartókat, akiknek munkája felölelte a kollégiumi élet minden tevékenységét.

Az oeconomusok ellenőrizték a felkelést, lefekvést, fegyelmet, a hiányzókat, takarítottak hetente kétszer tantermet, folyosót, udvart, jelentették a törvénysértéseket a rektornak.

A vigyázók (corycaeusok) ellenőrizték a törvény végrehajtását, számon tartották a vétőket.

Az örök (custosok) ellenőrizték a kimenetelt, a távollevőket, sőt kint is mindenütt (templom, temető, utca, mező, iskola) felügyeltek a rendre.

Fűtők is tevékenykedtek hideg időben.

Éjszakai vigyázók (Vigilek) is működtek.

Kapusok, hetente 2-2 fő őrizte a kollégiumot.

Az apparitorok csengettek, a rektor szolgálatára álltak, segítették a szeniort és a contrascribát.

Az önkormányzatiság jeles alkalmai voltak a hét legvégén a beszámolók a munkáról és az ünnepélyes feladat átadás a következő hét megbízottainak. Rövid szónoklatok, bibliai idézetek, latin szövegek is elhangoztak.

A bibliothecarius (könyvtáros) megbízatása hosszabb időre szólt. A könyvek közül a kódexeket, kéziratokat nem, de a többit kiadhatták otthoni-kollégiumi olvasásra.

Az alsóbb osztályos szegényebb diákok közül kerültek ki a (servi, faumli) segítőik, akik a gazdag felsősöknek takarítottak, fűtöttek, felszolgáltak ételt, futárszolgálatot teljesítettek. Ezért ingyen tanulhattak, lakhattak. A gazdag felsősök is tanították a hozzájuk beosztott szegény alsósokat, főleg azonban a collaborátorok tiszte volt ez a felügyelet gyakorlásával együtt a szolgadiákok tevékenysége fölött. Mindez díjtalanul történt a servi, faumli esetben. Tanításuk fő irányai a magyar és latin nyelv valamint a számtani alapműveletek voltak.

Az iskolában szerepet kapott a vizitátor (felügyelő) is, bár nem volt tagja a coetusnak. Az önkormányzat fontosságát, jelentőségét sejteti, hogy a különböző funkcióban lévők megkérdezték a tanárok munkájáról az egyik, 1632-es feljegyzés szerint (a zempléni esperes, Miskolczy István): „Tanítóitok szorgalmasak-e a tanításban, hívek-e a kikérdezésben és ha öbennük valami javításra méltót tudnátok, jelentsétek nekünk.”(20.)

A fenti szereplők tevékenysége adja az iskolai, kollégiumi életet. E témában azonban érdemesnek tűnik az akkor szokásos ismétlődő cselekvéseket, módokat is fölvázolni az eszközökkel együtt.

IV.

C. minta iskolát igyekszik teremteni Patakon. Ehhez a tanító is, a diák is minta kell legyen: „akik maguk is egyetemes műveltségűek, azaz mindent tudnak és értenek és gyakorlatilag is helyt állnak, akik az egyetemességnek szolgálnak és fényükből naponta fényt, sőt fényeket gyűjtanak.”(21.) Az ilyen tanító a gyerekek közt él többnyire, jól képzett, nagy tudású (innen származik a tudós tanártípus pataki képzete), szép tehetségű, emberszerető, erkölcsös, aki rendszeresen képezi magát, tanítva tanul és nem mulaszt el egy alkalmat se, ha jóra taníthat. Ehhez segítségül hívja a tehetséges tanulókat is. A napi programból soha nem hiányzott a tanulók szálláshelyen történő meglátogatása, amely alkalommal mód nyílt beszélgetnie a tanulókkal az aznapi eseményekről, sőt a külföldi új, tudományos eredményekről is. Abban az időben a wittenbergi, genovai egyetemen szereztek elsősorban a tapasztalatokat. Levelek felolvasása is közelebb hozta a diáksághoz a külföldet, a példák erejét is itt vethette be a tanár eredményesen a nevelés folyamatába.

A gyereket Isten képmására teremtetett lénynek tartotta, akit jellemez az eszeség, uralkodásra való képesség és a tökéletességre való alkalmasság. A neveltek C. szerint – és a vallási tétel szerint is – engedelmeskedni kötelesek tanítóiknak, vezetőiknek. Mindez az alapvetés körvonalazza az értelmi, érzelmi, erkölcsi nevelés fő feladatait, de előírta az egészségük megőrzésének, ápolásának kötelezettségét is, így a testi nevelés is megjelenik a fő területeken. Osztályrendszerű keretben képzelte el és alkalmazta C., rendszerbe először ötvözve Magyarországon a tanítást. Az osztályrendszerű oktatás tanterv szerint már előzményként működött a korábbi évszázadban is.(22.)

A keret „földrajzilag” az osztálytermek révén szemlélhető, amelyekben a többi osztállyal egy időben folyt a tanítás. A fentiekből részben már kiderült, hogy a comeniusi iskolában az önkormányzás volt a legfőbb jellemző: „Az öntevékenységnek, azaz mindenki személyes működésének érvényesülése azt kívánja

meg, hogy amiben az értelemnek, emlékezetnek, nyelvnek, kéznek szerepe lehet, mindazt a tanulók fáradhatatlan szorgoskodással maguk vizsgálják, fedezzék fel, forgassák, működtessék, gyakorolják s a tanítóknak csak az maradjon, hogy figyeljék, megtörténik-e, aminek lennie kell, s úgy történik-e, ahogyan kell.”(23.) Elsőrendűvé emelkedett az elvek és a gyakorlat szerint is a tudomány, az ékes-szólás, az erkölcs és a vallás lényegét tartalmazó nyelvi, bölcséleti és teológiai anyag a tanításban. Ezeket erősítették a történelmi tanulmányok, olvasmányok, gyakorlások. A tehetségesebbek külön kaptak feladatot olvasni, amiről be is számoltak a többiek előtt. Más-más szerzőt olvastak, majd az osztály előtt ismertették a művet. Szavak, példázatok, bölcs mondások, elmésségek, ritkaságok, kérdések, válaszok, új ismeretek kerültek bele az olvasónaplóba. C. megkövetelte már a serdülőkorban a napló vezetését. A lakonikus stílust is ajánlja, azt csakis sok olvasással, gyakorlással érheti el a tanuló. A tömör, feszes forma C. szerint az ékesszólás csúcsa, amely szemben áll a tautológiával és a bottológiával.(26.)

A könyvekkel való ellátottság kezdetben szegényes voltát tekintve ez praktikus módszer is volt, de növelte a könyv, mint eszköz szerepét is. A tanítás itt frontálisan zajlott, de a csoportos és egyéni foglalkozásra is kialakult a módszer a segédtanítók, az idősebbekhez beosztott kiscsoportok körében, amikor gyakorolták az órákon hallott ismereteket.

A frontális módszer alkalmazása közben kérdéseket tett föl a tanító, aktivizálván a gyerekeket, de a figyelem fenntartásának célja is így teljesült. Az iskola módszere egyetemes, következetes, könnyed haladást biztosító volt, kellemes is, ami nem tette taposómalommá, kínzókamrává az iskolát. A bölcsesség, ékesszólás, művészet, erény, jámborság célját másként nehezebb lett volna elérni. Az előadáshoz nagyobb termék hiányoztak, így részben időjárás függő is volt, ha az egész iskolához egyszerre szólt valaki.

Ilyen módszer volt maga a színjáték is. Az elvek szemléletességének csúcscént tekinthető, hiszen dramatizálva mozdulattá válik a legelvontabb elmélet is. E módszerrel a dolgok egész körét, a tanulnivalók egész egyetemét igyekezett bevonni ennek keretébe. Műveit is így adták elő(27.). Az eredmény: személyes meg tapasztalása a tanítvány részéről az ismeretnek, a játszás révén az öntevékenység, aktivitás, az ismeretek elmélyítése, feszélyezetlen szereplés, a kommunikációs készség fejlődése, az érzék, értelem, nyelv fejlődése, ráadásul a szülők is megnézik, közelebb kerülnek az iskolához. Maga a fejedelelnő is megtekintette az előadást.

A szemléltetés az érzékeltetés, bemutatás, beszélgetés révén a világosság felé vitte az ismeretet, oldotta az előadás esetleges unalmát. A szenzualizmus jegyében a fal, az ajtó, a könyv képekkel, domborművekkel volt tele. A Lucidárium is képek révén értelmezte a fogalmakat, az Orbis pictus is ennek az irányzatnak terméke. Így lettek alkotva alkotókká a gyerekek.

A gyakorlás – ami a mestert is teszi – az idősebb diákok bevonásával folyt. A hozzá rendelt könyvek C. szerint néma tanítók, amelyeket rendszeresen olvasni kell. A gyakorlati módszer révén mindent saját szemlélet, saját tanulás, saját cselekvés révén tanít. Mindezt együtt, egyszerre, együtt cselekedve.

A beszélgetés és az ismétlés a két fő módszer. Különösen a felnőttekkel történő társalgást szorgalmazta C., mert ott példát is találhatott tudós gondolatra, ékesszólásra a gyermek. A bölcsesség is ennek révén alakulhat ki: ismerni, érteni, használni a dolgokat, és mindezt, „lelkünk minden belső gondolatát közölni másokkal.”(24.) Szerda és szombat volt az ismétlés, kikérdezés napja, de az idegen nyelveket naponta előszóval, beszélgetéssel, fogalmazás gyakorlásával művelték a collaborátorral. A Januában ennek módszerét is kidolgozta C., amely alapján nem a nyelvtan tanulásáé az elsőség a nyelv esetében, hanem a beszéd, amely révén megvilágosodik majd a nyelvtani rendszer is. A szónoklásra történő felkészítés része volt a sok beszédgyakorlat, irány (stílus) gyakorlat a nevelési, oktatási folyamat egészében. A beszéd nemcsak módszer, célja is a comeinusi gondolatnak, a művelés célja: bölcsnek lenni, cselekedni, beszélni. Ehhez leginkább az értelmet kell művelni, a dolgok tükrét. Kell hozzá az eszközök eszköze is, a kéz és a nyelv, amely az ember tolmácsa emberhez.(25.) Az ismétlés, ellenőrzés, vizsga nélkül nem mélyülhetnek el az ismeretek. Ezt minden intervallumban és periódusban alkalmazták. A tanító gyakran kérdezett, de a hét utolsó napján, havonta és negyedévente valamint év végén kialakult rendszer alapján összefoglalások, osztályzó vizsgák formáját öltötték az ellenőrzések. Napi rendszerességgel gyakorolták a nyelvet (latint, magyart előszóban, írásban, fogalmazás formájában), mely munkákat a segédtanítók irányították. A latin iskola anyaga hasonló volt az anyanyelvi iskoláéhoz, csak körkörösén bővülő formában nőtt. Itt már az okokat is föltárták, filozófiát is vettek hozzá. Így a nyelv, tudomány, művészet és az erkölcs volt a tanulás anyaga.

Az erény gyakorlását is segítették az idősebb diákok késztetéssel, cselekedetek elemzésével. C. jónak tartotta erre az elmélkedést, a bölcsök tetteinek megismerését, a jó emberekkel való érintkezést a példa miatt, a rossz alkalmak kerülését. Vallotta, hogy az iskola fegyelem nélkül olyan, mint a malom víz nélkül. Az erkölcsi nevelés tárgyasult körülményeihez tartozott a szép tanterem és játéktér, a gyorsan haladó, kellemes, könnyű oktatás, személyi feltételül pedig nyájas, szerető tanítók kellettek, akik mindenre figyelnek, ami az eredményesebb személyiség fejlődést előmozdítja: az egészséges életmód, ápoltság, a helyes tanulási módok, a munka folyamatossága.

Az iskolában tanultak feldolgozását, elmélyítését, gyakorlását segítette a tanulók egymást kikérdező hagyománya. Ennél mozgalmasabb volt a vitatkozás nyilvánosan. A disputációt gondosan előkészítették. Az értekezéseket rövidítve

kinyomtatták, úgy vitatták. A tanár vezetésével egy óra alatt kellett kifejtetni a bírálatot, míg a ki nem jelölt vitázók fél órát kaptak. A felkészületlenül, illetlenül vitatkozókat nyilvánosan megrótták. A nagy disputációkon havonta fölváltva a teológia és a filozófia volt az anyag, a kisebbeken, a collatiokon pedig szónoklatot gyakoroltak, szentírást dolgoztak föl, stílust vitattak. Ez azonban kisebb csoportokban történt, nem kapott nagy nyilvánosságot. Mindkét vitamódszer a retorikai ismeretek elmélyítését szolgálta. Komolyságához nem férhetett kétség, hiszen a nagy disputa védő szerepét a rektor osztotta ki. Aki kitüntette magát a vitában, számíthatott a rektor figyelmére akkor is, amikor külföldi útról vagy rektori – a filiákban, falvakban – kinevezésről, küldésről volt szó.

A tanulói korrepetálás öt-tíz fős csoportokban történt, amelynek a helyszíne lehetett az iskolakert, a temető, a mező is. Egy-egy jobb tanuló végezte, akinek erkölcsi kötelessége is volt vállalnia ilyen feladatot a közösségben. A városi gyerekek egyéni korrepetálását már pénzért végezhatték. A versenyzés számos területen zajlott: szaválás, rövid írások, beszédek, továbbá játékok terén. Ezek alkalmá is erősítette a közösségi szellemet és fejlesztette az egyéni képességeket.

V.

E dolgozatban nem tudott, de nem is akart teljes lenni a tanulók tevékenységi köre, csupán arra vállalkozhattam, hogy a legfontosabbak révén fölillantom az akkori diákéletet. C. szerint „az egész élet iskola”(28.), ebből kiindulva úgy kell a nevelés folyamatát megtervezni és végigvinni, hogy örömmé, harmóniává váljon. A tevékenységi formáknak hozzá kell igazodniuk a célokhoz, különben esetlegesek, hovatovább ártalmasak is lehetnek a személyiség fejlődésére. C. pedagógiai elveihez adekvát gyakorlatot választott, mely forma, módszer saját korában – nagyrészt ma is – előremutató volt. Mindezt érdemes tanulmányoznunk ma is az akkori gyakorlatot, különös tekintettel az önkormányzati formát és a módszereket, amelyek keretétül szolgálnak a nevelésnek aktivizálva, jelentőséget adva mind a közösségnek, mind az egyénnek.

A pataki szellemének egyik fő gyökere éppen ebből táplálkozik. C. rendszerben gondolkozva a közösségben látta megvalósíthatónak, tárgyiasíthatónak elméletét, amely itt, Patakon öltött testet a diák-diák, tanár-diák, iskola-város, iskola-szülői ház viszonyában. Itt a hagyomány nem megcsontosodást jelent, hanem szakadatlan fejlődést, a korral haladást, amelynek azonban maga C. és a pataki szellem az állandó eleme. Ez a biztosíték arra, hogy ez iskolaváros – ha nem szűnik meg követni e szellemiséget – a tudományosságnak, a nevelésnek az idők végezetéig székhelye lesz.

Függelék

Rövidítések:

C. = Comenius

P. = Pampaedia

Spf. =Sárospataki Füzetek

Sp. =Sárospatak

Idézetek, utalások:

Legelőször is a „három osztályra bontott latin iskola tervezetét” készítette el, mert a teljes rendszerhez se tanár, se tankönyv, felszerelés, költség nem volt. Ez az iskola eddig vállalt kötelezettségét (pl. pap, tanító küldés számos helységbe) nem érintette.

Alapelv.

Tankönyvek hiánya például, vagy a tanári féltékenység emberi gyarlósága, a taneszközök, előadótermek szűkössége, de C. politikai küldetéstudata is, amely miatt idő előtt távozott stb.

C. búcsúbeszéde.

C. A lelki tehetségek kiműveléséről 90. o. Kovács E.

C. Sárospatakon 257. o.

A VIA-osztályok tervezete.

P. 99. o. Sp. 1992. Bollók János ford.

A pataki iskola 1615 és 1671 között vezetett adataiból kitűnik, hogy az 1541-beírt diákból (filozófia-teológia) 85 % rektor, 7,4 % pap, 2 % jegyző, orvos, joggyakornok, városi polgár, továbbá 4,5 %-uk külföldre ment továbbtanulni. (Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon, 1986. 52. o.)

A legátust kísérő kisdíák, aki az adományokat is gyűjtötte a kollégiumnak.

Diákönkormányzat.

C.: P. Sp. 1992. 89. o.

C.: A panszofikus iskola tervezete 134. o.

A custosok (őrök) és a corycaeusok (vigyázók) feladata volt.

Collatio, amely során szentírás-fejtegetés, szónoklat gyakorlás történt önképzőköri formában a praeses (elnöke a körnek) vezetésével.

P. Sp. 1992. 99. o.

Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban (Budapest, 1976/237. o.)

C. javasolta a világi gondnoki rendszer működtetését 1652-ben.

Kezdetben 9, majd később 12 főt választottak meg közülük, akik esküvel kötelezték magukat, hogy vigyáznak az iskola polgáira, erkölcsére, rendjére, a vétségeket számba veszik, jelentik a szeniornak vagy a tanároknak.

Spf. 1865. 171-172. o.

C. A panszofikus iskola tervezete 130. o. Kovács Endre: C. Magyarországon.

A jezsuitáké 1540-ben, III. Pál pápa által jóváhagyva már így működött. XIV. Kelemen pápa 1773-ban megszüntette a jezsuita rendet, majd VII. Pius 1814-ben újra engedélyezte. A jezsuiták az akkori világot behálózták iskolarendszerükkel Goától Oroszországon át Spanyolországig.

C.: A nagyfényű pataki iskola tervezete 76. o.

C.: P. Sp. 1992. 94. o.

C.: P. Sp. 1992. 93. o.

Üres fecsegés.

P., Vestibulum, Janua, Atrium.

C.: P. 107. o.

Comenius és szellemi örökösei

(Bibliotheca Comeniana XVIII.)

E kötet is, mint az előző tizenhét, a Magyar Comenius Társaság kiadványa, amely a tervek, elvek és a gyakorlat alapján elsősorban a hazai művelődéstörténet és a pedagógia tanulmányozását szolgálja. Így Társaságunk nemcsak névadónk életművével foglalkozik, hanem kitekint számos más tudományra, művészeti ágra is. Például természetesen adódott, hogy Rembrandt, a 17. század másik óriása is vizsgálódási irányába esett Fodorné Nagy Sarolta tagtársunknak. A kötet borítóján éppen a nagy festő munkája látható, amelyről előbb Karel Chytil cseh történész tételezte fel, hogy Comenius arcképe lehet, 1665 körüli időből. 2005-ben Ernst van de Wetering, Rembrandt műveinek szakértője megállapította, hogy igazolható e vélekedés. Van tehát hiteles arcképe Comeniusnak.

A 2016-os évtől már digitalizáltan is megjelenik a kötet, amelyet akár évkönyvnek is tekinthetünk, bár ez esztendőben, 2015-ben az előző két év írásait, előadásait tartalmazza, amelyeket névadónk születésnapja körüli időpontban tartunk évente, novemberben. A szerkesztő bizottságban Társaságunk elnöke, dr. Földy Ferenc, alelnöke, dr. Koncz Gábor és dr. Kovács Dániel szerkesztő végezték el a feladatot. Négy szerkezeti egységbe sorolták be az előző két év gazdag anyagát.

I. Az életművel két írás foglalkozik: Comenius és magyarországi munkatársainak kapcsolatát tárja fel Kiss Endre József, Halászi Aladár pedig Comenius érvelési rendszerét elemzi. Dr. Vozdvizsenszkij Vagyim a szellemi örökösök közül Csizsevszkij munkásságát, szerepét taglalja. Ebben a szerkezeti egységben következnek az iskolateremtőkről szóló írások: Árvay Józsefről, a sárospataki tanítóképezde alapító igazgatójáról dr. Kézi Erzsébet méltatását olvashatjuk, míg dr. Mátyás Ernő tudós professzoráról dr. Fodor Ferenc elemzése szól a két világháború közti időkből. E tanulmányokon túl megismerhetjük az egri tanítóképző történetét dr. Bodosi Béla írása alapján, az iskolateremtő miskolci Tóth Pál alakját, munkásságát Kornyané dr. Szoboszlay Ágnes idézi föl. Kaffka Margit iskoláiról is sokat megtudhatunk Jaskóné dr. Gácsai Máriától. Dr. N. Lakatos Zoltán bemutatja a miskolci evangélikus tanítóképző sok akadállyal küzdő útját. Az Eszterházy Károly Főiskola szervezeti keretébe tagozódott Comenius Karról szoltak dr. Hauser Zoltán és dr. Kelemen Judit, dr. Bolvári-Takács Gábor pedig a sokszor idézett és csodált pataki szellemiség kisugárzásáról elmélkedik.

A fenti tartalmi egység a 2013-as év munkáit fogja össze, míg a következő esztendő opusait a II. szerkezeti egység.

E rész címe utal az előre megadott irányra, tematikára: Comenius és a művészetek. Az Orbis Pictus méltán témája lett két tagtársunknak is, hiszen a 17. századi nagy előd kiváló grafikusként tervezte, rajzolta a képeket, amelyeket dr. Vitéz Ferenc elemzett Comenius és a grafika címmel, míg dr. Molnárné Ötvös Tünde a vizuális közlési módok valláspedagógiai vonatkozásait emelte ki. Halászi Aladár a tudomány és a művészet határmezsgyéjéről értekezett, dr. Fodorné dr. Nagy Sarolta pedig a Biblia és Rembrandt kapcsolatáról. Az ő dolgozatában olvashatjuk azt a mondatot, amely képszerűségével elvont dolgot láttat: „Rembrandt ecsettel prédikált”. A két nagy alkotót nemcsak kortársi mivoltuk, amszterdami találkozásuk, festő és modell kapcsolatuk köti össze, hanem a barokk mély vallássosságának hatása is.

Dr. Kelemen Judit a Comenius Főiskolai Kar művészeti nevelését, Csatlós né Komáromi Katalin a sárospataki Művelődés Háza művészeti tevékenységét, Jászter Beáta pedig a Zempléni Televízió ez irányú munkáját taglalja. Dr. Kováts Dániel Társaságunk egyik alapító tagjáról, dr. Bakos Józsefről írt könyvet ismertetett (Szecskó Károly a szerző), Tusnád László éppen dr. Kováts Dániel Sárospatakról szóló írásainak gyűjteményét mutatta be.

A III. szerkezeti egységben az „Emlékezés és laudáció” kapott helyet. Itt a jeles személyiségekről és a közelmúltban elhunyt tagtársaink munkásságáról szóló írások olvashatók, amelyekben művelődéstörténeti adalékok, Sárospatakhoz is kapcsolható életutak rajzolódnak ki. Dr. Kováts Dániel Vályi Andrást idézte föl, akire születésének 250. évfordulója alakalmából emlékezett, mint az első

anyanyelv-pedagógusra. Dr. Földyné dr. Asztalos Adrienne Egressy Bénit méltatta 200. születésnapja alkalmából. A másik, szintén 200 éve született pataki diákot, Erdélyi Jánost dr. Dienes Dénes mutatta be. Kiss Endre József a 150 éve elhunyt Fáy Andrásra emlékezett, dr. Földy Ferenc a 100 éve született Kődöböcz Józsefet, a tanítók tanítóját, a tudós pedagógust, életművét ismertette. Dr. Koncz Gábor édesapjára, dr. Koncz Sándorra, a neves pataki teológus professzorra emlékezett 100. születésnapja alkalmából, mint ahogyan idézte a szintén 100 éve született Vatai Lászlót is. Bertha Zoltán festőművészt dr. Vitéz Ferenc, Makovecz Imre építőművészt Kiss József választotta írása témájául. Dr. Deme László nyelvészprofesszort, a neves pataki diákot dr. Kováts Dániel, dr. Gönczy Ákost, Társaságunk alapító tagját, jegyzőjét R. Toma Kornélia idézte föl előadásában, dr. Fehér Erzsébetet, Társaságunk másik alapító tagját, neveléstörténészt Feróné Komolay Anikó méltatta.

A IV., befejező rész Társaságunk életéből vett dokumentumok, események helye. Az elhunyt díszelnökünk, R. Várkonyi Ágnes akadémikus emlékét és Patakhoz kötődését taglalja dr. Földy Ferenc. Kiemeli, hogy az 1986-ban megalakult Társaságunk alapító tagját 2010-ben díszelnökünké választottuk. Összejöveteleinkre egészségi állapotától függően eljár, előadott, írt a Bibliotheca Comenianaba. Társaságunk kitüntetéssel is megtisztelte, elismerve igen hasznos, példaadó tevékenységét. Kiemelve említi a 2011-ben elmondott nagy sikerű beszédét, amelyet a Református Kollégium Nagykönyvtárában rendezett kiállítás megnyitójaként mondott el R. Várkonyi Ágnes. E fejezet a többi, társaságunk összejövetelein elmondott beszédét, a Bibliotheca Comenianaban megjelent írásait is felsorolja. Ezt követően végül beszámoló szól a 2011-től 2014-ig tartó időszak munkájáról, az évenként megjelölt tematikáról: 2012-ben Comenius és a jövő; 2013-ban Comenius szellemi örökösei; 2014-ben Comenius és a művészet. A legvégén a Társaság Alapszabálya olvasható. A Halászi Aladár Comeniust idézve című szonettjével kezdődő kötet a Magyar Comenius Társaság örökös tagjai névsorával záródik.

Kiadta: a Magyar Comenius Társaság Sárospatak, 2015. 320 oldal

Comenius intelme tanítványaihoz

*Ablak vagyok, hogy láss rajtam keresztül a világra falaid mögül;
fény vagyok, mi titkokat tár föl előtted;
bátyád vagyok, ki fogja kezéd, hogy el ne tévedj;
követ vagyok az Úr és közted, tőle hozok éltető szavakat.
Az Ő képmását viselem magamon és hasonlítok rád.
Te is szebb arcot kapsz majd a bölcsességtől...
A minden titkot föltáró kulcs is jött üzenetül,
hiszen az Úr szereti a tudni vágyó embert.
Előtte nem számít, mennyit bírsz a földi javakból,
csak az, szerzel-e fontos ismereteket, és azokat mire fordítod.
Légy hasznára és örömére embertársaidnak,
akkor nem maradsz egyedül e zord világban;
naponta gondolj rá és cselekedj érte,
hogy lakhatóbb, emberhez-Istenhez méltóbb legyen!
Szeresd is az embert, teljék örömed abban,
hogy értük dolgozol, imádkozol!
Ehhez a munkához kell az ima és ismeret,
hogy az Úr segítse a minél eredményesebb tevékenységed,
ahhoz pedig a könyvek jók, amelyek mennyei örömek hordozói
azok számára, akik a tudással egy életre szerződést kötöttek.
Legyél te is ablak, fény, fogd majd az ifjak kezét,
vezesd a tudás birodalmába őket és hirdesd az Úr dicsőségét,
azt, hogy jó úton jár, ki követi!
Mindenekelőtt légy ember, hasonlatos szeretetre méltó társaidhoz,
mert rajtuk is Urunk képmását láthatod!
Velük együtt alakítsd át isten-ember arcúvá ezt a megromlott világot!
Ámen*

Pataki trialógus

A társadalom, a tudományos élet, a Biblia hatására megszületett érzések és gondolatok tárgyiasítására – Comeniusszal szólva –, inkább szemléltetésére, érzékeltetésére²⁴⁹ a legjobb eszköz, módszer a dramatizálás. Nevelési, tanítási elveit, azok megjelenítését is gyakran színpadi előadással vitte közelebb a neveltekhez, de a pedagógusokhoz is. Ha nem mással, az emberi hanggal, a színpadi mozgással, játékkal sikerült lekötnie hallgatósága, nézői figyelmét, sőt a tanítványokkal előadatott darab továbbgondolásra, újabb nézőpontok kialakítására is készíthette mind a szereplőket, mind a nézőket. Ha nem is egyedülállóan alkalmazta ezt a nevelési eszközt, nála gyakori volt. Az ő idejében, de korábban is a templomban gyakorta megjelenítették a tanulságosnak szánt jeleneteket a Bibliából, hogy az elvonttól a konkrétig tegyenek jó nagy lépést egy-egy erkölcsi példa megértése, elmélyítése, mozdulattá tétele érdekében. A kor igénye megnőtt a színpadi játék iránt. A shakespeare-i utolérhetetlen hírnév más kategória ugyan, de mégis kortársak voltak,²⁵⁰ munkált a könyvnyomtatás terjedésével az igény színpadra vinni az élet, a tudomány titkait, érdekességeit, újdonságait. A pataki kollégium, sőt a Vár is színtere volt ilyen előadásoknak, melyeket helyi nagyságok, sőt a fejedelem özvegye, udvara is megtekintettek. A mesternek a legragyogóbb gondolatai keltek életre. A barokk mély vallásossága, a pedagógia tudományának éppen alakuló rendszere, az enciklopédikus látásmód egy ponttá zsugorította szinte a világot, hogy körüljárhassa, megszemlélhesse, lényegét föltárhassa mindenki, aki érdeklődik a tárgyi és az elvont világ, az ember és a történelme iránt. Ennek dimenziói találkoztak a színpadon és világitották meg rejtelseiket a nézők előtt.

Comenius a színpaddal kiiktatta az író és az olvasó közül a művet; az élőszó erejével, a megszólítás közvetlenségével igyekezett hatni. A retorika tudományának minden buktatójával tisztában volt jó előadóként. A napi gyakorlat is megkövetelte tőle a tanító szerepet úgy élni, mintha az a legtermészetesebb, vele született képesség lett volna. Úgy hihetőbb és jobban is hat. Az előadások egész évre való elosztását is felvázolta az iskolavezetők, felügyelők előtt a Schola Ludusban.²⁵¹ Az iskola udvarát, rossz idő esetén a kollégium oszlopcsarnokát javasolta színhelyül, sőt a szereplőket is megjelölte korosztályosan: középső és felső, néhány alsó csoportbelivel kiegészülve. Törekedni kell arra, hogy minden tanuló kapjon szerepet, de ha túl sokan lennének, a legjobb beszédű, mozgású kell, hogy kap-

249 Léven szenzualista, aki szerint első az érzékelés a megismerés folyamatában, nélküle nem ragadható meg a valóság. (Lásd: *Orbis sensualium pictus* c. műve!)

250 William Shakespeare 1564–1616.

251 *Bibliotheca Comeniana X. Schola Ludus. Bollók János* fordítása, 2003. 215–218.

ja a feladatot. Az előadás haranggal, zenével kezdődjék, végződjék, emelendő az ünnepélyessége. A hogyanra nézve is a szenzualizmus jegyében ad utasítást: a tárgyról, dologról szólva rá kell mutatni, forgatni, tapintani. Életszerűen helyes másvalaki cselekvését, mozdulatait is bemutatni.

A tárgyakat jó, ha beviszik a színpadra, vagy a képmásukat, hogy a diákság pontosan jegyezze meg nevüket, formájukat stb. Az előadás után illik megdicsérni a szereplőket, akár jutalmazni is könyvvel, papírral, a tanárral történő közös ebéddel.²⁵² A Janua eleve párbeszédekből szerkesztett kötet szereplőkkel, előszóval, jelenetekkel, felvonásokkal, záróbeszéddel. Kissé követve Comenius kedvelt formáját e témában, az alábbiakban egy háromszereplős dialógus akar kibontakozni, amelyben maga Comenius is játszik, ő a Mester. A másik egy kollégája, itt Tolnai Dali János,²⁵³ a harmadik egy végzős évében lévő diák, István. Színpad helyett egy négylovas, utazáskor használt kocsi, a színhely a Sárospatak és Tokaj közötti út, amelyre István szülei hívták meg a két nagy pedagógust vendégségbe, ők küldték a hintót is.

• • •

Comenius, János kolléga, István diák

(Comenius udvaráról indultak. A Mester a Vestibulum egy példányát vitte ajándékba István szüleinek, továbbá hálóruháját az utazóládájában a Biblia társaságában. János kolléga jóféle pataki bort egy korsóval. István a téli ruháit vitte és a Mestertől kapott, dedikált Janua kötetet megmutatni. Beszállás után a kocsis levett főveggel kérdezte, indulhat-e.)

Mester: Isten legyen velünk az úton is! Menjünk?

István: Azt mondta a Mester, indulhatunk.

János: Szép nap ígérkezik.

Mester: Az Úr nem hagyja magára az utazót sem. Mondd, barátom, szüleid miért éppen azt a két diákot segítik, hogy tanulhassanak a kollégiumban?

István: Szüleik a mi földjeinken dolgoznak. Szorgalmas, megbízható emberek. Két iskolatársam pedig tehetséges, megérdemlik, hogy segítsék őket szüleim. Ha ők végeznek, újabb diákot támogatnak majd, ahogyan beszélgettünk otthon erről.

Mester: Nagyon derék szüleid vannak. Nem engedik elkallódní a tehetségeket.

János: Az évenként küldött lencséből, kölesből, borsóból és a pénzből más diákok is részesülnek. Mások szülei búzát, sertést, juhot küldenek a konyhánkra, ha tehetők.

252 1654. április 24-én.

253 1606–1660. A pataki kollégium vezetője, lelkész. Ő beszélt rá Lorántffy Zsuzsannát, hogy hívják meg Comeniust Sárospatakra. Lelkes híve ő is Baconnek. Hollandiában, Angliában tanult 7 évig, így ismerhette Comenius munkásságát.

Mester: Igen, ez az út vezet a nemzet boldogságához, hiszen nem kallódnak el a tehetségek. Jó volna az ingyen táplálás, lakhatás, hogy a szegény gyerekek is tanulhassanak. Ők is mutatják Isten képmását, amely tökéletes, csakis tökéletes lehet. Ehhez mindent kell tanítanunk, hogy a tudás által váljanak tökéletessé.

István: Mester, miért kell mindent tanulnunk?

Mester: Mert keveset tudunk arról a világról, amelybe beleszülettünk. A természet, a társadalom a közege minden embernek, benne az építmények, eszközök, amellyel értéket teremthetünk. Ha nem tanulnánk, nem tudnánk eligazodni ezekben a dimenziókban. Mind a testet, mind a lelket művelnünk kell, hogy örömünk legyen egészségünkben, tudásunkban, hitünkben.

István: Tehát örömmre születtünk?

János: A Mester már mondta, hogy igen, de az csak úgy lehet teljes, ha sokat teszünk érte. A dolgoknak külső és belső jegyeit is öröm megismernünk, a tudást alkalmazzunk, általa értéket teremtenünk – ahogy a Mesterünk is említette –, ez vezet az örömhöz, boldogsághoz.

Mester: Jól mondd, János! Az igazi örömforrás maga a természet, az emberi értelem, amely kiszorítja a fejből a sötétséget. Vegyük hozzá a Szentírást, amely megerősít hitünkben, élni akarásunkban, tettvágyunkban. Csak így törekedhetünk teljességre, tökéletességre, azaz a pánszófiára.

István: Mester! Ha minden embernek el kellene jutnia a tudás megszerzésére a boldogság állapotába, akkor a lányok miért nem tanulhatnak velünk?

Mester: Nézd csak, miből lesz a cserebogár! Ez a diákunk, Jánosom, cordiusi csomót igyekszik átvágni. Én sem bagozom, de a lányok magasabb iskolában tanulását, mint a ti iskolátok is, fontosnak tartom. Nem csupán elemi ismeretekre, feleség, anya, gazdasszonyi tudásra van szükségük, hanem többre, mint ahogyan Feltre²⁵⁴ és Erasmus²⁵⁵ is gondolták. Ha minden embert föl kell emelni az iskoláztatás révén, akkor őket is. Csak itt ma még más szelek fújnak, a szokás pedig nagy úr, de majd te, István, iskolamesterként tehetsz ez ügyben valamit, mint ahogyan az apácák igyekeznek elhinteni köztük a tudás magvait. Néztél már ki magadhoz való szép, okos lányt?

István: Igen, de első a tanulás. Majd aztán.

János: Jól feleltél, de az a pataki lány, akit kísértél a templomba a múlt vasárnap?

István: Hát épp arra járt ő is.

Mester: Hagyd Jánosom! Nem látod, hogy elpirult?

János: Nem szégyen az, sőt férfi embernek dicsőség ilyen szép, okos lány az oldalán.

254 Vittorino da Feltre (1378–1446) olasz humanista pedagógus.

255 Erasmus, Desiderius Rotterdamus (1469–1536) németalföldi humanista, az európai humanizmus vezéralakja.

István: Milyen szép ma a természet! Csupa virág, zöld minden.

Mester: Nem csak szép, de bölcs is. A természet az igaz tanítómester. Úgy hoz örömet, ha megismerjük törvényeit, eligazodunk rejtelseiben. Ha nem, akkor csak félhetünk tőle, mint a villámtól, vihartól, betegségek terjedésétől. Mindez – ahogyan már az előbb is mondtam – a társadalomra is érvényes igazság. Ha nem ismered folyamatait, csak falaknak ütközve tudsz létezni benne. Tenni érte csak úgy lehet, ha megismered állapotát, szükségét és magadat is, hogy végül egyáltalán mit akarsz. Majdani iskolában is meg kell teremtened a társadalmat, mint amilyenben Patakon, a kollégiumban élsz. Szabályokat, törvényeket hoztok, tartjátok magatokat hozzájuk, azaz társadalomként, közösségként működtök, tanuljátok a nagyobb, legnagyobb emberi közösség, az emberiség életét.

János: Ahogyan a Mester mondta egyik beszédében: a Fény Testületének kell vezetnie az emberiséget, amelyben tudósok, politikusok és protestáns vallási vezetők döntenek sorsunkról.

István: Eddigi utunkon többet tudtam meg az életről, mint sok könyvből.

Mester: Pedig a könyvek a legfőbb forrásai az ismereteknek, csak jól kell közülük választanod. Aztán jó megfigyeléssel, a dolgok kézbe vételével pontos ismeretekhez jutsz, a pansophiához, a világot a maga teljességében megragadó ismeretrendszerhez. Addig azonban hosszú az út: VIA (Vestibulum, Janua, Atrium).

István: Mester! Ha jó ez a világ, miért kell megjavítanunk? Ha rossz, hogyan viszonyuljunk hozzá?

Mester: Ni, a kis filozoptert! Bölcsen gondolkodsz! Egyedüli tökéletesség maga az Úr. A világot az emberek teszik olyanná, amilyen. Szakadatlan jobbítására van szükség, fegyelemre, kitartásra, ami erkölcsi kérdés. Jobbá csak az Úrban való hittel lehetünk. Először vele kell rendeznünk dolgainkat, hogy nagyobb eredménnyel kormányozhassuk a világot, benne magunkat. Ha például jól tanulsz, mindenre képessé válsz: eszeség, tökéletesség, uralkodásra képesség.

János: Az iskola elvégzése után is, egész életünkben tanulnunk szükséges. Egész életre szóló feladat önmagunk és a világ megismerése. „A szerzők sok olvasásához és a legjobb dolgok kiválasztásához semmi annyira nem hasznos, mint a könyvek forgatásához szemmel, nyelvvel, kézzel, ésszel alkalmasnak lenni.”²⁵⁶

Mester: Egyetértünk, Jánosom. A permanens nevelés, tanítás az élet minden szakaszában emberhez méltó programot ad nevelőnek, neveltnek egyaránt.

István: Miért látszik úgy, hogy fontosabb az anyanyelvünkénél a latin?

Mester: Először anyanyelven, majd a tudomány egységesítő nyelvén kell ki-
válóan megtanulnunk, hogy minden ismeretet magunkhoz vehessünk. Ehhez ész, szív, kéz, vagyis a bölcsesség, kegyesség, művészetek és az erkölcs szükséges. Ez

256 Bibliotheca Comeniana X. 221.

kizárja a lelketlen magolást. Ésszel, szemléléssel, szemléltetéssel kell emlékezetbe vésni az ismereteket. A nyelvtanulás pedig ne a grammatizálással kezdődjék, hanem magával a nyelvvel, annak gyakorlásával. Így a fiatalok is nagyobb örömet lelik benne.

János: Ahogyan a Mester megírta a Vestibulumban, Januában...

István: Igen, szerencsém, hogy olvashattam én is.

Mester: Nekem is szerencsém, hogy ilyen kiváló ifjúval utazhatom, akivel kellemes még ez a hosszú út is. Merre jártál már legációban, és miről prédikáltál?

István: Tarcalon, Mádon, Szerencsen. Máté evangéliumából a gazdag ifjú és Jézus párbeszéde, a parancsolatok és a szőlőmunkásokról szóló példázat. Ezt azért is szeretem, mert apámuram is fogad, dolgoztat szőlőmunkásokat.

Mester: Ügyes választás, így alkalmad volt megvallani hitedet is, az emberekhez való viszonyodat is. Igen, a szerződés az szerződés, be kell tartani. A diák is egyféle szerződést köt az iskolájával. Fegyelemmel tartozik minden pontját teljesíteni. Különben az iskola fegyelem nélkül olyanná válna, mint a malom víz nélkül.

János: Hallottam a szerencsi bíró úrtól, hogy szépen beszéltél. Jól felépített, szívből és szívhez szóló volt. Ez iskolánknak is öregbíti jó hírét.

István: Örülök, ha tetszett. Sokat gyakoroltam, még a tükör előtt is, hogy hatásosan szóljak.

Mester: Én meg annak örülök, hogy mindezt szerényen adod elő, nem hivalkodóan. Az emberiségre ráférne egy nagy reform, amelyet nemzetközi intézmények vezetnének. A népek között pedig egy egységesítő, könnyen elsajátítható nyelv az anyanyelv mellé. Az embereket összekapcsoló tényezőket kellene keresni, nem háborúzni. Az új politika a törvényességen, renden, békén alapulna. Ezért volna szükség világvallásra, egyetemes egyházra, tanácsra, nemzetközi békebíróságra, világgyűlésre.

János: Mester! Európát bejárva sokat tapasztaltál. Néhány országot én is megismertem. Csak üdvözölni tudnám a Te gondolataidban megrajzolt intézményeket. Így még jobban érthető az az elv, hogy minden ember – a szegény is – vegyen részt az általános képzésben. Ezt egyféle joggá kellene emelniük az uralkodóknak. Nekik sem lehet mindegy, kik, milyen kvalitásúak az alattvalóik. Ez volna az egyén és a társadalom érdeke is. Az ember gyerekkorától szívesebben részt tudna venni még saját maga képzésében is.

Mester: Kellene, kellene! A tudomány nem hozta meg az emberek és a dolgok harmonikus egységét; a vallás nem teremtett összhangot az emberi lelkiismeret és az Isten között; a politika nem valósította meg a békét. A politikusokból hiányzik az emberi szabadság iránti érzékenység, helyette hatalmi harcot folytatnak. A tudósok dogmákat hirdetnek, a vallás fanatizmust szül, összeférhetetlenséghez vezet. Jöjjön tehát az általános reform!

István: Mester! Mintha ígét hirdetne, olyan szépen mondja. Kérem, szóljon legkedvesebb témáiról, mert mennyei érzés hallgatni! Kik voltak tanítómesterei?

Mester: Alstedius,²⁵⁷ a Biblia, az ókori tudósok, a természet, maga a valóság. Az előző kérdésre nehéz válaszolnom, mert az egész út csak töredékére volna elég. Azonban elmondhatom nektek, hogy osztinátószzerűe, vissza-visszatér az a gondolatom, amely vággyá, sőt programmá emelkedett, hogy mindenkivel minden fontosat meg kell tanítani. Embernek, Istennek egyaránt fontos! Ne csak egyetlen dologra irányuljon a képesség, mert az eltévelyedéshez vezet. A tárgyi világ egésze felé tájékozódjék gazdag, szegény, mert egyformán kedvesek az Úrnak, akitől mindenkinek jár a jog, hogy fénnel legyenek teljesek, ismerjék meg a világ titkait. Amikor pedig elé járulunk, nem visszük magunkkal e földi létben szerzett vagyonunkat, de rangunkat se, mert azt egyedül az Istentől kapjuk érde-meink szerint. Az emberek közt még mindig dívik a születés szerinti jog, amit az Úr elítél, és egyforma szeretetében részesíti gyermekeit, bárhová születtek is. A lényeg: ismerje meg mindenki természeti és közösségi környezetét, majd legjobb képességei szerint alakítson is rajtuk. Ez mindenkinek, nemesnek, polgárnak, parasztnak feladata. Szelíd erkölcsre kell nevelni az embereket, hogy mindezt megvalósíthassák, hiszen születésükkel nem hoznak egész életre szóló muníciót magukkal.

János: De vannak lusta emberek is...

Mester: Minden elveteműtség tanítómestere a semmittevés, ami a tunyasággal együtt tönkreteszi az ember életét, erejét, közben a betegségek melegágya is.²⁵⁸ Inkább azt mondom, hogy az ember vele született vágya, hogy elérje saját tökéletességét. Ez az Isten műve, akarata. Már ez is arra tanít, hogy tölts be lelkünket az istenfélelem, -szeretet! Csak úgy lehet Isten dicsősége az ember, akit bizalma jelöl a maga képére teremtet.²⁵⁹ Az emberi lélek, maga az ember a legösszetettebb teremtmény.²⁶⁰ Hiba, bűn, erény, jószág, rosszasság keverecse. Nem összezúzni kell a neveléssel, hanem tökéletessé tenni, ellátni minden oltalommal! Erre csak a pansophia képes.

István: Képesek lehetünk-e mindent megtudni a világról?

Mester: Az ember végtelen befogadóképességű lelket kapott az akarattal, értelemmel, emlékezőtehetséggel. Ez egy feneketlen mélység, amelyet Isten mécsesével világíthatunk meg, a szellem erejével. Ha nem tesszük, sötét marad. Ehhez kell

257 Alstedt, Johann Heinrich (1588–1638) a herborni egyetem teológia- és filozófiaprofesszora, akinek hallgatója volt Comenius 1611-13. között. Az Enciklopédiája érlelhette meg Comeniusban a pansophia gondolatát. Apáczaire is nagy hatással volt. Bethlen Gábor meghívta a gyulafehérvári kollégium igazgatójának, ahol élete végéig tanított.

258 Bibliotheca Comeniana X. 2003. 46.

259 Uo. 43.

260 Uo. 66.

a könyv, az iskola, az egyetemes képzettségű tanárok, akik mindenki számára elérhetővé teszik az ismereteket: iskola, könyv, tanító, elemi feltételei a panszófiának.

János: Jövedeledkor hallottuk szívhez szóló beszédedben nevelési céljaidat, amelyeket csak örömmel tudunk elfogadni, törekszünk megvalósítani. Az iskolákra is kihat, annak szervezetére is ez az új, mélyen szántó gondolat. A VIA a hét osztály útját jelenti, amelyet műveidben megrajzoltál. Talán Istvánnak, a leendő iskolamesternek is tetszeni fog, ha beszélsz erről. A tanároknak már elmondtad, de jó hallanom többször is.

Mester: Jánosom! Könnyen belátható, hogy előbb a latin nyelv alapjait kell elsajátítaniuk a gyerekeknek, amely anyagát, módszerét a Vestibulumban találhatod. A nyelv rendszerét a vestibuláris osztályok után a januális osztályokban tanítjuk. A nyelv szépségét az Atriumban olvasható módon mutatjuk be. A hat osztály után az akadémia következik, de előtte az anyanyelvi osztályok, amelyekre a ti iskolátok is épül, épít. Nem szakadhat meg a folytonossága a képzésnek. Száműzni kell a „magister dixit”²⁶¹ eddigi uralmát; fokozatosság, öntevékenység, szemléletesség uralkodjék a tanítás során! Állami és egyházi hivatalokba kell képeznünk embereket, hadd hirdessék fenntartótok, iskolátok nagyhírű mecénásainak jó hírét.

István: Köszönöm, Mester! Alkalmasakká válhatunk-e egyáltalán e nagy feladatra?

Mester: Mint mondtam, minden ember a tanulás révén válik egyre alkalmassabbá, tökéletesebbé a feladatai elvégzésére. Az iskola ablak a világra, amelyen keresztül minden titokra fény derül. Hozzá kell jutnunk a dolgokhoz, tanulmányoznunk, hogy megismerve az emberiség javára fordíthassuk. Ez az egyén feladata, de a közösségé is, amely védi, segíti az egyént a világ megismerésének, alakításának útján. Az isteni tökéletesség felé visz ez az út, amelyet a tudás világít meg, a hit kövez ki és az erkölcs ad lendületet a haladáshoz rajta. Te már rajta, irányban vagy ezen az úton, de naponta töltekezned kell újabb és újabb ismeretekkel, hogy kellemes, neked és Istennek tetsző legyen haladásod. Így kiválóan teljesíted majd e földi küldetésed.

István: Nem könnyű megfelelni, de fölemelő érzés, ha sikerül.

János: Bizonyára sokszor lesz részed e fölemelő érzésben. Ilyen koromban én is hasonlóan láttam a világot, benne magamat, feladatimat. Azóta a sok tapasztalat, könyv, a szerzett tudás, újabban a Mester útmutatásai megerősítettek abban a hitben, hogy könnyen nem adják meg magukat a titkok. Állandó tanulmányozást igényel megfejtésük. Az iskola ehhez adja a kulcsokat, aztán kikerülve onnan, saját lábra állva újabb rejtelmeket fogad feltárni az életnek.

261 „A Mester mondta”. A középkorban ez ellen nem volt apelláta, el kellett fogadni. A szemléltetéssel, a tárgyi világ törvényeinek megismerésével vissza tudták szorítani a tekintélyuralmat a tudományban. Erre utalt Comenius szemléltetést, tapasztalást előíró elve.

Mester: Így ám, Jánosom! Számúzni kell a sötétséget, akkor az erkölcsök is javulni fognak, általuk a fegyelem, az emberiségért tenni akaró kedv is beplántálódik a lelkekbe, béke, alkotáshoz szükséges nyugalom száll a Földre, ahol minden ember szeretetben és boldogságban élhet, szabadon, egyedül Istennek tartozván elszámolással, az embertársaknak pedig jóakarattal, segítő szándékkal. Ha ettől az állapottól messze is vagyunk, az Úr velünk van, segít utunkon. Ámen

Comenius életművének egyetemessége

Tisztelt hallgatóság!

Ha valakire és művére nagysága okán rácsodálkozunk, hajlamosak vagyunk axiómának látni, vagy éppen ahhoz közeli igazság tartalmúnak megnyilatkozásait, esetleg vitára indít, hogy mégsem lehet annyira tökéletes, hiszen ember, emberi mű. Erre mondta Piaget, hogy például Comeniussal szemben nem az a feladatunk, hogy polemizáljunk vele vagy helyesbítsük, hanem inkább fordítsuk le a magunk gondolatrendszerére és folytassuk, amit elkezdett. Nem könnyű feladat, hiszen ha vállalkozunk rá, akkor következetességét, a tökéletességre törekvését, a tudományban a meg nem alkuvását, a mindenségre figyelő látásmódját, másokkal és önmagával szemben is a kritikus magatartását, a végtelen humanizmusát, az Istenbe és a tudomány erejébe vetett hitét, az ember nevelhetőségének, jobbításának hirdetését, a világ és benne az ember istenarcúságát célul kitűző, a hozzá irányuló nevelés nehézségét vehetnénk vállunkra. Mindezzel a tudományos igazság, az Ő igaza egyetemes érvényét akarnánk igazolni, ami elvárható a pedagógiához valaha is közel került magyar és más nemzetiségű szakmabelitől. Nem árthat, ha az általános jelentésen túl e fogalomnak – egyetemesség – tartalmát és terjedelmét Comeniusra vonatkoztatva körvonalazzuk. Törekvéseiből, gyakorlatából, pedagógiai rendszeréből e kategóriának a következő összetevőivel, közeli és távoli szinonimáival találkozhatunk gyakran: a világ, Isten, minden, mindenki, tökéletesség, tér és idő végtelensége, az emberiség, humanizmus, a filozófiai rendszerek, az összes művészet és tudomány, köztük a pedagógia által föltárt igazságok általános érvényessége, és ennek a világnak a vezetésére hivatottak az egész emberiséget vezetik, képviselik.

A világban gondolkodó Comenius fontos műveinek címében is megjelenítette magát a világ fogalmát: *Orbis sensualium pictus* (az érzékelhető világ), *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* (e műről a csehek azt vallják, hogy a legszebb

cseh nyelvű irodalmi alkotás). A Fény Testülete hivatott vezetni a világot. E közösségben papok, politikusok és tudósok megválasztott csoportja irányította. További művei címében is megfogalmazódik a világ, az egyetemesség: *De rerum humanarium emendatione consultatio catholica* (egyetemes tanácskozás az emberi állapotok megjavításáról). Ennek fejezetei között szintén olvashatunk címként: A szellem egyetemes művelőiről, Minden helységben iskolát kell nyitni, Minden embert kiművelni (*Opera didactica omnia*), Az oktatás az iskolában legyen általános, Mindkét nemen lévő összes ifjúságot az iskolába kell küldeni, Mit jelent mindenkit, minden tekintetben, teljesen kiművelni? Még a címekkel való játékkal is az egész életet fogja át. A belőlük alkotott mozaikszó is (*Vestibulum, Janua, Atrium*) VIA (út, életút), vagyis a teljesség. A címek, mint az utánuk álló szövegek globális kohéziójának elemei, így sokat elárulnak a szerző világlátásáról, a fentiek alapján az egyetemes gondolkodásáról, általános emberi értékeiről.

Mindenek elé helyezi azonban a Krisztus, az Isten fogalmát, mint a mindenség központját (*Centrum securitatis*). Mivel az ember eltévelyedett ettől a középponttól, üdvösségéért ehhez kell visszatérnie. Ebben csakis a nevelés, a társadalom és az egyén minden bajára az egyetlen gyógyír képes segíteni. Nevelési rendszerének három fő pillére éppen a hit, a tudás és az erkölcs. A *Pampaediában* írja is: „Az ifjúkori nevelés célja a bölcsesség, az erények és a hit beteljesülését biztosító harmonikus, teljes, egyetemes világosság, különösen a hit ereje”. E három pillér egymáshoz való viszonyáról mondhatjuk: a hit két lába az erkölcs és a tudat, amelyek nélkül semmire sem megy. A világ igazi megértéséhez az Istentől megvilágított önismeret a kiinduló pont: „Amit csak látsz a világban, minden emberi törekvést és fáradozást egyedül hozzám hozz. Amíg csak élsz, ez a dolgod és hivatásod” – mondja a megtért zarándoknak Krisztus, aki a világba küldi őt. Akire és amire készülünk és készülnünk kell egész életünkben, Comenius szerint az Isten és az örökkévalóság.

Az addig föllelhető nevelési ismereteket rendszerré emelő Comenius e tudományt is az Isten arcához közelítő emberi arcot, jellemet elérni célzó törekvése eszközeként igyekezett használni. Ha a legvégső cél misztikumba is torkollik, a hozzá vezető úton nagyon is valóságos, realisztikus, e földi létben eredményesen használható eljárásokat dolgozott ki írásaiban és gyakorlatában. Minderről Magyarországon, a Nyugattól távol eső helyen, Sárospatakon is meggyőződhetett sok tanulni vágyó diák, tanár, sőt a fejedelemné asszony, Lorántffy Zsuzsanna is, a XVII. század közepén.

A mindenki, minden, mindenség szemantikailag is az egyetemesség közeli fogalmai. Az egész emberi nem egyetemes műveltségét úgy lehet eredményül elérni, hogy mindenkit mindenre meg kell tanítani. Ez az egyetemes mesterség, az *Opera didactica omnia*. Sokáig érlelt, fő művének tekinthető a *Didactica Magna*.

val együtt. Ez filozófiai, politikai és pedagógiai gondolatrendszerének összessége. Az emberi nemhez, Európa tudósaihoz szól benne. A dolgok egyetemes összefüggéseinek megértésére kell kiművelni minden embert, hiszen a világ nem más, mint *rerum universalis coordinatio*, vagyis *Pansophia*. Önmagunk és a világ megismerésének programja teljes élethosszig tart. Tehát a mai teljes élethosszig tartó nevelés, művelődés nem valami legújabb kori találmány. A mindenki – nemre, rangra, gazdagságra való tekintet nélkül – kulcsszava a humanizmusának és az abban rejlő demokratikus szellemiségnek, erkölcsiségnek. Így hozta át a legfőbb értéket a humanizmus korából és vitte a felvilágosodás erkölcsi rendszerére felé, bár visszahúzni látszott a feudalizmus retrográd valósága, amelyet nem forradalmian, hanem a nevelés, műveltség révén próbált javítani az őt is üldöző ellenreformáció idején, ami éppen a feudalizmus militáns, túlélő próbálkozása volt. A jelmondata is az erőszak nélküli változást vizionálta: „*Omnia sponte fluant – obsit violenta rebus*” (minden szabadon folyjék, legyen távol a dologtól az erőszak!). A polgárosodás felé mutat a közösségben nevelés eszméje, szemben az otthoni neveléssel. Ez a középpont. A közös célokért küzdést megköveteli ez az eszmeiség.

A tökéletes(ség), mint minősítő jelzője a nevelésnek és eredményének, sok helyütt használt fogalma Comeniusnak. Mindez azzal függ össze, amit legfőbb nevelési célként tűzött ki: az Istenhez hasonlónak válni, aki maga a tökéletesség. A világ útvesztője és a szív paradicsoma című, szépirodalmi remeke is az élet értelmét, a megnyugvást, a boldogságot kereső vándor szemével láttatta az emberi nem hívságait, bűneit, amelyekből menekülve Krisztusban találta meg lelki békéjét. A nagy utazás, a világot bejáró és megismerő látogatás nemcsak térbeli végtelenséget, de időbeli teljességet is jelentett részben, hiszen az emberiség erkölcsi gyengeségét minden kor képviselőjén keresztül érzékeltette. Egyetemes ez a térbeli, időbeli kirándulás abban a tekintetben is, hogy megjeleníti a társadalmak szinte minden rétegét, és lesújtó véleménnyel van róluk. A nevelés erős indokává lesz így a negatív tapasztalat, mint Milton *Elveszett paradicsomában*, amely londoni útja során ihlette Comeniust, vagy a későbbiekben Voltaire szatirikus regénye, a *Candide*, amelyben a főhős a munkában talál nyugalmat, mint Goethe *Faustja*, de említhető Swift *Gulliverje* is, amely a bűnös embert, de a kívánt jellemvonásait is megjeleníti szintén szatirikus regényében: ésszerűség, erkölcsi tisztaság, igaz emberség, segítőkészség, emberi méltóság.

Ezek a művek is, mint a Comeniuséi, eszköz szerepükkel érik el hatásukat, vagyis erkölcsi kánonokat rajzolnak meg, amelyekhez hozzávetik jelenkoruk valóságát. Comenius szemlélete is átfogó, az egész világra kiterjedő, hiszen nem ragadt meg az iskola falai között. Mindig fogékony volt az újra. Népművelőként is tisztelhetjük, hogy az iskolát az egész ember nevelésének szolgálatába állította.

Egyszersmind európai egyetemes polgárrá nevelés zajlott iskolájában. Teljességre törekedett mindenben, csak üldöztetésének, fizikai lehetetlenségének akadályait volt nehéz leküzdenie, amikor idő, pénz, erő kellett írásaihoz, de bujdosni, menekülni kényszerült. Ez élethelyzet ellenére az egymás iránti megértést, szeretetet hirdette, mert az alkotáshoz, emberré váláshoz a nyugalom mellett erre van a legnagyobb szükség.

Panszofikus gondolatrendszerének megfelelően didaktikájába is belevette, hogy szervesen kapcsolódjanak össze a tudományok, ne csupán egymás mellett kelljen foglalkozni velük. Az ismeretek úgy válnak egyetemessé, hogy a panszofikus iskolában minden tudományt tanítanak. Kezdetben csak elemi módon, majd bővítik az ismeretek körét ugyanarról. Hirdette, hogy az ismeretek anyagát a legáltalánosabb fogalmakra szükséges visszavezetni, így egymáshoz való viszonyuk könnyebben megismerhető. A mesterségek mestersége, a tudományok tudománya így válik egyetemessé, a mindenség megértésévé. Törekvése tehát az enciklopedizmus felé mutatott, amelynek tárgyasulását Diderot tevékenységéhez köthetjük a Comeniust követő évszázad derekán.

Így nemcsak az ismeretek teljes körét emelte föl rendszerében, hanem az emberi gondolkodás kezdetéig is visszanyúlt, majd jelenkora tudományát is átfogta. Kortársainak csillagászati fölfedezését – például Keplerét – már olvashatjuk is az Orbis Pictusban. Nem véletlenül kapta korától és utókorától a megtisztelő neveket: a nemzetek tanítója, a pedagógia Newtonja, a nevelés Galileije (Michelet), hiszen pedagógiai rendszere a nevelési célok és a nevelési rendszerek sokoldalú, harmonikus szintézise, amelyből máig bőven merít az európai, de a világ nevelésügye is. Az ókor bölcséseit, a Bibliát, előző és saját kora tudományos eredményeit nem csupán fürkészte, ismerte, hanem tankönyveiben, előadásaiiban, hivatkozásaiban föl is használta.

Se filozófiai, se pedagógiai felfogása nem volt előzmény nélküli. Látásmódjára hatott Bacon empirizmusával, enciklopedikus gondolatrendszerével és verbalizmus ellenességével, Tommaso Campanella a tudományokat rendszerező életművével, Juan Luis Vives spanyol filozófus humanista szellemével, erkölcsi értékrendjével, utilitarizmusával, Ratichius a szemléltető oktatás hirdetésével és a verbalizmussal szembeni realista, tárgyi oktatás szorgalmazásával. Bacon utilitarizmusa is gyökeret vert Comenius nevelési rendszerében. Pataki beköszöntőjében mondta: „Azért jöttem, hogy használjak”. Mindig kárhoztatta a semmittevést, a hasznot nem hozó módszert, amely törekvésben Apáczai is említhető, aki a rossz módszerekben látta a tanítványok korai elfáradásának, érdeklődésük lanygulásának okát. Tanára, Alstedius az enciklopedizmusát erősítette, a tudomány minden ágát átfogó elméjével hatott Comeniusra. E hatásokat összegezve, saját tapasztalataival, gyakorlatával, elméletével alkotta meg Európa első nevelési rendszerét.

Nemcsak Európa, de az egész világ is tengelyében volt gondolatrendszerének. A Cseh Testvérek utolsó püspökeként hirdette, hogy meg kell teremteni az emberiség testvéri közösségét, amelyben megoldható a világ népeinek békés egyesítése. Baconnel egybehangzóan vallotta: a világ összes nemzetének tudósaiból testületet kell szervezni, amely gondoskodik világszerte a nevelésről, elsőrendű feladata a népek nyelvének ápolása, a kultúrnyelvek terjesztése és egy nemzetközi nyelv kialakítása, de szükséges egy világbéke-tanács fölállítása is a háborúk megakadályozására, és az egyházaknak egységesítésére a világegyház tanácsa. A Fény Testületével együtt ezek az elképzelései szinte direkt módon tárgyasítják Comenius gondolkodásának, életművének egyetemességét. De lehet-e egyáltalán egy tudósi attitűd világellenes, egység helyett megosztásra törekvő? Egyetemes gondolkodás, értékrendhez igazodás helyett partikuláris? Aligha.

Comenius, hazáidban bujdosó!

*Comenius! Hazád a könyv világa,
Amelyben hit, tudás és fény az élet.
E szellemországodnak nincs határa,
De földidét botod hegyével éred.*

*Hiába álmodsz szép hazát másoknak,
Elméd, élted, időd köztük fölosztva,
Ha vendég vagy csupán a városokban,
S tőlük függ, jut-e majd itálra, kosztra.*

*Pedig neked lett volna honból három:
Magyar szülőkkel, morva otthonoddal,
Latin, német, cseh nyelvű gondolattal*

*Átléptél könnyedén minden határon.
A végleges hazát mennyben találod,
Amelyre ítélt életed s halálod.*

Kazinczy elődei és követői

Mottó: „Tudjuk, hogy csak az ilyenek nyomaiból szoktak méltó követők sarjadzani.”¹

„Halhatatlan és örök marad érdemed és emléked mindaddig, míg csak egy magyar él és beszél a földön.”²

I.

Érték tévesztő, vesztő jelenünkben – ahol néha a múltunkban sem lehetünk biztosak – megértő, együtt érző figyelemmel fordulunk korábbi korok útkeresői felé. Példáikból is láthatjuk, mennyire nehéz megtalálni két érték között a legrövidebb utat, a változások között az előremutatókat. Bonyolulttá az teszi a felgyorsult átalakulás értelmezését, hogy a társadalom legtöbb területén egyszerre jelentkezik igényként a régi meghaladása, amely folyamatnak lépés sorait általában kevesen ismerik föl, közülük még kevesebben képesek befolyásolni is a történeéseket. Az pedig csak néhányuknak adatott meg, hogy elindítói is lehessenek a jövőbe vivő változásoknak. Ők a külső és belső akadályok ellen küzdve maguk kételyeit is képesek bizonyossággá fejleszteni, amellyel irányt mutatva élére állnak zászlóvivőként az irányzattá, mozgalommá fejlődő, egész közösségüket fölrazó átalakulásnak. Ehhez a küldetéshez – mert annak tartják tevékenységüket, az is – biztos értékeket, azok létrehozásához megbízható, hozzáértő társakat igyekeznek találni, akiket a haladástól nem rettent vissza, hogy rögzös az az út, amelyen egy élhetőbb, emberibb jövő felé közelítenek.

Mindez leszűr, konkrét tapasztalat az elmúlt korokból, amelyek egyikében, talán a legátfogóbb változást igénylőben Kazinczy Ferenc keresett biztos igazodási pontokat a múltban, jelenben, hogy a jövőt, a nemzet jövőjét megalapozhassák azok mentén. Ehhez gondolatok, megvalósult elvek elfogadjává kellett válnia, egyszersmind irányadójává az őt követőknek. Történelmünk folyamatosságának így lett egyik fontos láncszeme – ma már méltán mondhatjuk –, nemzetté válásunk, ébredésünk megkerülhetetlen személyisége.

1 Dr. Dezsöffy Emil: In: Akadémiai emlékkönyv, 65, Edward Shils: Hagyomány. In: Hagyomány és hagyomány-alkotás. 15–66.

2 Toldy Ferenc: Futó pillantás... In: Akadémiai évkönyv, 54, Kisfaludy Sándor mondta Kazinczynak öccse, Károly temetésén békülési hangnemben

Valaki követőjének tűnhetünk akkor is, ha soha nem hallottunk róla, életművéről semmit sem tudunk, hiszen jellemeink, törekvéseink, elveink stb. között lehetnek párhuzamok, de megerősítést nyer ebbéli tevékenységünk, ha tudatosul bennünk példaként a másik által is fontosnak tartott irány és annak a meghatározó alakja. E tudatosulás tisztíthatja a példa értékű képünket, erősítheti meggyőződésünket, követő hajlandóságunkat, mert az erősödő hatás életcélunkká emelheti a példakép által megfogalmazott törekvéseket. Nem baj, ha nem egy személyről mintázzuk meg saját eszményeinket, de fokozza ragaszkodásunkat az eszményképünkhöz, ha sok vonása, tevékenysége érdemli ki csodálatunkat. Így vagyunk, lehetünk Kazinczyval is, aki az élet számos területén példaértékű tudással, hozzáállással, eredménnyel vívott ki milliókban elismerést és alakította mozgósító erővé példáját.

Legfőbb, az összes erényét összefoglaló vonását, vagyis zseniségét a legkevésbé sem tudjuk követni, de a magába forduló zsenitől eltérően ő a köz, a haza javára használta képességeit. Ezért tudhatta maga mögött a nemzet nagy részét, még azokat is, akik vitatkoztak vele.³ A szélesebb közönség elsősorban nyelvújító, költői, szépírói életművéről szerzett ismereteket, de személyiségének sokoldalúságához, színességéhez ugyanúgy szervesen hozzá tartozik műfordító munkássága, könyvkiadói, újságírói tevékenysége, grafikus, könyvillusztrátori mivolta, iskola szervező áldozatos küzdelme. A nemzeti nyelv és irodalom megteremtésében elévülhetetlen érdemeit növeli, hogy az ország földrajzi közepétől távol, egy kis, maga elnevezte helységből levelezéssel, vezérként irányította a nyelvi, esztétikai, irodalmi és időnként egyéb vitákat is. Még nem is szóltam egy nagyon világos bizonyítékról, mellyel hazafisága tovább nő szemünkben: nem véletlenül ítélte halálra, ha meg is kegyelmezett hosszú börtönre változtatva ítéletét Bécs. A nemzet igaz fiaként ma is – ma még inkább – lehetne példakép áldozódásával, konkrét tetteivel, az egész nemzetet befogadó nagy szívével. Tudom, ma is akadnának e hazában támadói, irigyei, akik nem tűrik maguk mellett, fölött a náluk jobbat, de a haladás ellenségei ellen vívott küzdelmén túl is maradt erő benne megvalósítani a haza javát szolgáló terveket.

A nagy küldetése teljesítésére nemcsak születnie volt szükséges, hanem fölkészülnie is az élet minden területén. Ebbéli elszántságát erősítette, hogy megbukott a kor, amely Európában másfél ezer éve uralkodott az emberi lelkeken, életeken igazságtalan, elnyomó módon. Az európai és a magyar felvilágosodás gyermekként, ifjúként érintette meg, mondhatni, hogy ez eszmerendszerrel

3 Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig 1864-1865. Szépirodalmi Könyvkiadó 1987. 195. oldal „... azon név pedig, melyhez minden siker visszaviendő, a Kazinczy Ferencé volt. Nincs ez egész időszakban egy jelentékeny író is, kinek kultúrájára, ízlésére, írói életére ő többnyire döntőleg ne hatott volna, ki nem véve azokat sem, kik vele ellenkeztek.”

együtt nőtt föl. Késztetést érzett olyan példák, eszmék keresésére, amelyek segítségével egy tudományosabb, művészibb, mindenekelőtt emberibb, igazságosabb társadalom születik. Legelőször is a nemzeti irodalom megteremtéséhez, ahhoz pedig a nyelvhez kutatott példákat, de az ókorig is visszament esztétikai, filozófiai értékmintákért, hogy kialakíthasson magának igazodási pontokat kora e téren gyakori vitáiban. Ez az értékkeresés a pedagógia területére is beléptette, de politikai állásfoglalások formájában is megmutatkozott. Mindezekből fejlődött tudós, művész, „kulturpolitikus” személyisége, amely példaképként szolgált a nemzettudat kialakítása és fejlődése terén más hazafiak számára is.

II.

Valamivel teljesebb képet kaphatunk témánkról, ha azt is megnézzük, kik és hogyan hatottak magára Kazinczyra az előző korokból. Van igazság abban, amit a gasztronómus vagy éppen az esztéta mond: az vagy, amit megeszel, – iszol; „a stílus maga az ember”.⁴ Kazinczy is megismerte a jó vagy a rossz író, fecsegőt a szólásáról, amely megnyilvánulás pontosan jelezte, milyen szellemi táplálékban volt része korábban az illetőnek.⁵ Rá, magára is érvényes ez az igazság, bár nem kritika nélkül követett filozófiai tanokat, irodalmi, művészeti irányokat, politikai kánonokat, tudományos felfogásokat, hanem mindből sajátos módon alakítva egyéni, csak rá jellemző tudós, művész, közemberi vonásokat gyúrt össze személyiségjegyekké, amelyekből végül összeállt zsenije. De nemcsak a száz irányból szerzett, maga alakította jellemével hatott jelen- és utókorára, hanem életharcai, szenvedéseivel is váltott ki rajongást, együttérzést, némelyekben – különösen a megbíráltakban – gyűlöletet, irigységet.⁶ Ez is egyféle hatás, amely során csak az iránt éreznek és mutatnak haragot az ellenlábasok, akit egyébként nagyra tartanak.

Ha van elsőbbsége valamely tudománynak, amely átfogóan képes meghatározni a vele foglalkozók életelveit, jellemét, értékrendjét, az a filozófia. Kazinczy életelveit, gondolkodásmódját nagymértékben az ókori szemléletmódból és annak közép- és újkori újjászületett változataiból alakította ki maga számára, hogy e fix pontokhoz igazodhassék, amikor emberről, természetről, szépségről, jóságról, nyelvről, irodalomról mond ítéletet saját és mások műve, cselekedete fölött. Onnan eredeztethető emberközpontú, természet iránt rajongó, szépségre,

4 Georges-Louis de Buffon (1707–1788) Értekezés a stílusról (Discours sur le style (1753)) „A stílus maga az ember”. (Le style est l’homme même.)

5 Írói érdem. Tövises és virágok. Széphalom, MDCCCXI. 6. oldal. „Szólj! S ki vagy, elmondom. - - Ne tovább! Ismerlek egészen.”

6 Pl. Kisfaludy Sándor („Himfy”), aki nem tudta elosztatni Kazinczy és barátai gyanúját arról, hogy ő áll a Mondolat gyalázkodásai mögött.

tökéletességre törő szemlélete, mely a kalokagathiában, Arisztotelész, Horatius „arany középút”-jában gyökerezik.⁷ Méltán vált központi kérdéssé az ízlés abban az időben, amelyben a tudomány, az irodalom, a társalgás nyelve, módja számára is új irányok követését igényelte a kor. Filozófiai nézeteire mély benyomást tett Sipos Pál (1759–1816), aki Kant filozófiája szerint gondolkodott. A Kazinczyt közvetlenül megelőző évszázadban hatni kezdő panteizmus⁸ is tetten érhető műveiben: „Természet, te vagy a törvény s a mester” – kiált fel.⁹

Az általa megcsodált ókori emberközponút szemlélet saját korában Rousseau gondolatrendszerében, nevelési elveiben is megfogalmazódott, amelyet Kazinczy is alkalmazott iskola teremtő hevíületében. Az Emile¹⁰ nevelési példája erősen hatott: „... aki gyermekekkel gyermeki módon tud bánni, aki gyermekké lenni nem áttal; ... minekutána oly nagy emberek, mint Rousseau, gyönyörködéseket keresték abban, hogy gyermekké lehessenek!”¹¹ Az ideális tanító jegyeként mondja ezt Rousseau nyomán, de Comenius értékrendje is idéződik Kazinczy ars didacticájában, amikor az idegen nyelv tanulását igen hasznosnak tartja az anyanyelv mellett, továbbá abban is, hogy az emlékezet helyett inkább az értelem elsődlegességét hirdeti, az alkotó képzelet szerepét tartja előbbre valónak, vagyis a verbalizmust elítéli.

A felvilágosodás – mint jelen korának vezérelve – Kazinczyt a felvilágosult magyar hazafivá nevelés apostolává tette, azaz hatott rá II. József is, akinek rendeleteit – Swieten¹² vezetésével – iskolák alapításával, intézményrendszerének átalakításával hajtották végre. A vallásra, származásra nézve vegyes iskolák alapítójára, Kazinczyra haragudott a klérus, de a felvilágosult magyar ifjúság jövő-

7 „Térj ki: ne hidd, hogy szép s jó lehet a' mi feszes”. Tövises és virágok 13. oldal. Az iskola törvényei. Az Isten és a természet azonos – vallották. Fő hirdetői Giordano Brunó és Spinóza (1548–1600, illetve 1632–1677).

8 Tövises és virágok 10. oldal. Prózai s poetai szóllás.

9 1762-ben született a mű, de a párizsi parlament hóhér kezével égettette el, mert az a népuralom, a köztársasági államforma mellett szállt síkra. Pedagógialag a természetes nevelés megalapozója, az értelem (ratio) elsődlegességét hirdeti a lelketlen verbalizmussal szemben. Hatására Kazinczy is az egyszerűséghez, tisztasághoz, igazsághoz való viszonyát erősítette, vagyis az ókori értékrend talaján állt. Az egyszerűség és nagyság, fenségesség ókori értékrend szerinti összekapcsolása szintén kapott erősítést Rousseau filozófiájától, erkölcsi, esztétikai felfogásától.

10 Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849. Szerkesztő: Ravasz János. Tankönyvkiadó, Budapest 1966. 204. oldal.

11 Swieten, Gottfried van báró (1739–1803). Apja Mária Terézia háziorvosa, ő II. József iskola, tudomány szervező fő embere, akihez a magyarországi, erdélyi iskolaügy tartozott. Kazinczy pozitívan viszonyult hozzá, hiszen inspektori kinevezését is Swieten intézte Török Lajos – Kazinczy későbbi apósa – javaslatára.

12 Nicolas Boileau-Despréaux (1636–1711). A párizsi irodalom szervezője, teoretikusa, az Akadémia tagja. „Költészettan”-a (1674) a klasszicizmus „Bibliája”. Nemzedékét tartotta a klasszikus ókor egyedüli törvényes utódjának. A romantikusok költő mivoltát becsülték. Az egyszerűség és a nagyság összekapcsolása volt elvei közt a leghatóság Kazinczy számára, aki ebből kiindulva alakította ki a fenséges neoklasszicista érzelmességet.

beni képe túlléptette az iskolai felügyelőt ezen. Bessenyei gondolatai a nyelvről, irodalomról megerősítették benne a tudatot, hogy alkalmassá kell tenni a nyelvet a tudomány, irodalom, a közéletben az érintkezés művelésére. Elképzelése szerint a mintát a már kikristályosodott, megújított nagy kultúrák – mint Németországé, Franciaországé – nyelvről kell vennünk, azaz előbb fordítani kell tőlük, hogy általuk a magyar is fejlődjék. Így azok is formálták Kazinczy ízlését, akiktől fordított, illetve akiknek nyelvről, irodalomról szóló nézeteivel azonosult sok tekintetben. Ilyen módon hatottak rá jelen kora nyelvészei, esztétái, írói. Például Jenisch (1762–1804) lutheránus teológus hatását láthatjuk Kazinczy neológus voltában; Boileau¹³ a klasszikus erkölcsi, esztétikai elveket erősítette benne a költészet terén; Winckelmann¹⁴ főképp az esztétikai értékrendjére hatott sokaknak, köztük Kazinczyra is: szerinte az ideális szép a belső lelki szépség kifejeződését jelenti. Ha csupán a külső szépség valósul meg, azt el kell vetni, mert formalizmus. Az idegen szépségek utáni vágyát jelzik a klasszikus ókori művek tökéletességre törő, egyetemes értékeket hordozó tartalmának, formájának mintául vétele, továbbá saját kora által szinte divattá emelt német, francia szerzők, művek tisztelete, gyönyörködve fordításuk, hogy általa kialakuljon hazánkban a hajlékony, kifejező, a magyar irodalom, tudomány fejlődését elősegítő stílus, nyelvezet. Szerinte a nyelv eszköz, amelynek funkciója a gondolatok, érzelmek hajlékony, árnyalt festése. Gessner¹⁵ idilljei a természetet rajongásig szerető Kazinczyra mély benyomást tettek. Itt is az ókori eclogák, „pásztori énekek” – Kazinczy így említette – a minták hangulatilag. Ez a prózai műfaj azonban Csokonai szerint is költészet: „A Gessner idillumai azért, hogy versben nincsenek, az emberi elmének legszebb szüleményei a poézisban.”¹⁶ Ím, Kazinczyra hatott Gessner, Kazinczy pedig Csokonai elismerését váltotta ki. Egy Debrecenben, 1804. február 14-én kelt Csokonai-levél is jelzi jó szívét Kazinczy iránt: „Tartsák meg az Egek a Tekintetes Urat, kedveseinek, hazájának és a szép mesterségeknek díszére!”

Nemcsak az általa olvasott, fordított francia, német szerzők művei váltak nyelvi, irodalmi mintákká, de a szerzők ars poeticái is. Megejtően bájos kifejezé-

13 Johann Joachim Winckelmann (1717–1768). Német művészettörténész, régész, nyelvész, irodalmár. Nagy hatást gyakorolt a neoklasszicizmusra a XVIII. század végén, Kazinczyra is. Később hívei lettek: Lessing (1729–1781), Herder (1706–1763), Goethe (1749–1832), Hölderlin (1770–1843), Heine (1797–1856), Nietzsche (1844–1900) stb.

14 Salamon Gessner (1730–1788). Svájci író, festő, lapkiadó. Leghíresebb művét Kazinczy fordította magyarra, 1788-ban jelent meg. Rádai Gedeonhoz akkor írt levelében prózában írt költészetnek nevezte.

15 Csokonai Vitéz Mihály munkái. II. (Prózai művek), Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 279. oldal. A magyar prosodia.

16 Goethe: Iphigenia Taurisban, amelyből Gluck négyfelvonásos operát írt (1779-ben mutatták be). Kiss János 1833-ban, Babits Mihály 1929-ben fordította magyarra. Kazinczy természetesen eredetiben tudott gyönyörködni benne.

se a Goethe iránti tiszteletének, rajongásának az, hogy két lányát is a legnagyobb német költő művének hősnőjéről nevezték el a családban: Iphigenia (az előbb született kislány korán meghalt).¹⁷ Kazinczy a klasszikus, egyetemes erkölcsi értékek kristálytiszta felmutatása miatt értékelte nagyra Goethe művét, amelyben az egyszerűségben a fenségest, felemelőt is láthatta. Goethe Wertherje¹⁸ a korban divattá emelt levélregény. Kortársát, Klopstockot¹⁹ is nagyra értékelte Kazinczy, elsősorban a klasszikus ókor világának áradása, árasztása miatt. Nem véletlen, hogy maga Goethe is beépítette művébe Klopstockot, illetve ódáját, amelyre a főhősök gondoltak egy esős napon.

Sokat tanult magyar kortársaitól is, sőt példáik erősítették abban az elhatározásában, hogy író lesz. Báróczi Sándor testőr író Marmontel fordítása például nagy hatást gyakorolt rá; Baróti Szabó Dávid versmértékét is odaadóan tanulmányozta; Orczy Lőrinc és Rádai Gedeon a nyugati irodalom ismeretét mélyítették el benne. „Cserében” rájuk friss szellemiségével, széles körű érdeklődésével, tudásával hatott. Mai terminussal szólva interaktív volt tanulása során Kazinczy.

Magyar és európai kortársainak figyelme az ókorra terelődött. Nemcsak a formákat vették mintául az építészek, szobrászok, költők, írók, hanem hatott rájuk a görög-római kultúra szellemisége is. A XVIII. és XIX. század Európája a felvilágosodással adott tartalmat e formáknak a rációval, emberközpontú szemléletével. A művészetekben méltán nevezték el utólag ez időszakot a klasszicizmus korának. Homérosz művét, világát, Arisztotelész mértéket szabó elveit, Horatius, Vergiliusz ars poeticáját, műformáit méregették, követték. A tiszta, egyszerű formák és a fennkölt tartalmak magasztossága hatott. Szinte mindnyájan tanulmányozták – sokan eredetiben is, mint Kazinczy – az ógörög és latin nyelven föllelhető ókori műveket, de csodálták is a tökéletesnek tartott alkotásokat. Kazinczy elsősorban a börtönévei alatt foglalkozott behatóbban a klasszikusokkal, majd

17 Die Leiden des Jungen Werthers (Az ifjú Werther szenvedései) (1774) emelte világirodalmi rangra, hírnévre a német irodalmat. Hatása alól se Napóleon, se Kazinczy nem vonhatta ki magát. A sárga nadrág, mellény, kék kabát európai divattá vált, mint az is, hogy sokan öngyilkosokká lettek, mint a főhős: szentimentalizmus, amely a romantikába hajlik át.

18 Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724–1803). Fő műve: *Messiás*. Goethe és Thomas Mann egybehangzóan vallja, hogy az újkori német irodalom Klopstock *Messiásával* kezdődik, ódái pedig a klasszicizmus fő művei. Goethe a Wertherben is megjeleníti: Lotte és Werther az esőben Klopstock ódájára gondol. Kazinczy szerette, tisztelte a Homérosz, Pindaros, Vergilius, Horatius világában élő példaképét.

19 A tövises és virágokban megnevezi a fontos írókat: Dayka (1769–1796) Himfy (Kisfaludy Sándor 1772–1844), Rádai Gedeon, akiről utolsó sorában írja: „Nagy volt nevem, s örökre nagy marad!” (1713–1792). Báróczi Sándor (1735–1809), Baróti Szabó Dávid (1739–1819). (A költő vezérhez, Gvadányihoz (1725–1801) méri: „... Gvadányi a magyar költők feje, / S dicső Vezér és nagynevű Híró /”). Kis János (1770–1846) és Berzsenyi (1776–1836) versében az utolsó két sor: „Kedves nekem a Nagy mester és a választott tanítvány”.

verseinek formát – elsősorban epigramma – abból a korból vett.²⁰ Tartalmunkra is jellemző az ókori mitológiára, személyiségekre utalás, a műkritikai elveinek azokból a mintákból való építkezése.

Természetesen közelmúltja, jelenkora hatásai alól sem vonhatta ki magát. Leginkább Rousseau és a német neohumanizmus tartotta magán Kazinczy figyelmét. A filozófiai szemléletét a panteizmus mellett a teológia egyik nagy sarktétele, a predestináció²¹ is alakította. Küldetésességét nemcsak hitte, de komolyan is vette, igyekezett annak megfelelni is. Hivatottnak érezte magát a nemzeti föllemelkedés hathatós elősegítésére. Ezért nem ismert lazaságot a nyelvben, stílusban, irodalmi alkotásokban, de saját magát is igyekezett mindig megfeleltetni e nagy feladatnak. Hőgye István szerint pataki tanárától, Szentgyörgyi Istvántól ered roppant tudásvágya, amely nélkül nem tölthette volna be küldetését. Sokoldalúsága²² éppen ebből a mohó ismeretvágyból táplálkozott. Korának legnagyobbjai közé sorolható e tekintetben, de nála az ismeretvágy tettvágygá, szívós tevékenységgé, a nemzeti ügyekért saját érdekét is hátrébb sorolni képes magatartássá nemesült. Csakis így lehetett vezér alakja a felvilágosodás magyar ága nyelvészeinek, íróinak, költőinek, egyáltalán a Kölcsey által is megfogalmazott haza és haladás ügyének.

Sokoldalúságát a kor maga is igényelte a megoldásra váró feladataival. A nemzetté válás folyamatának szinte párhuzamát mutatja Kazinczy fejlődése, gondolatainak, tevékenységi formáinak kialakulása, egymáshoz viszonyított arányaik változása az életműben. Hogy a körülmények és ő maga hogyan gyúrták össze személyiségét a számtalan jellemvonásból cselekvési formái gyakorlása révén, az nyitott könyv az utókornak, hiszen szinte eposzi állandó jelző a tudatunkban róla, hogy nyelvújító, költő, író, műfordító, újságíró, könyvkiadó, iskola szervező, esztéta, kritikus, humanista, felvilágosult tudós zseni, aki egymaga képes volt irányt – jó irányt! – szabni az irodalom, a nyelv fejlődésének, aki a klasszicizmusból a romantika irányzatáig vitte a később éppen e jegyben naggyá nőtt nemzeti irodalmunkat. A felsoroltak nem oltották ki egymás érvényét, inkább elandalodáson kaphatjuk magunkat, hogy lám, a kor az igényéhez, haladásának feladataihoz megtalálta a maga emberét, aki a társadalmi, kulturális, művészeti élet minden lélegzetét figyelte, friss ismeretek, minőségi tudás szabad levegőjével igyekezett ellátni küldetését benne.

20 A Tövises és virágok kötetének versei zömmel epigrammák.

21 Predestináció: Az üdvösségre egyeseket eleve kijelölt, elrendelt az Úr.

22 Sokoldalúságra, tudásvágyra mind írásban, mind élete mozzanataiban lépten-nyomon találunk igazolást, például pesti joggyakornokságával egy időben táncolni, fuvolázni, festeni, rajzolni tanult, mélyítette német, francia nyelvtudását, korábban a latin, ógörög nyelvet is magas szinten elsajátította.

Ha már Kazinczy követésének témájáról van szó, fontosnak tartom megemlíteni a szokásokat, de a paradoxonokat is e körben. Bevallottan vagy be sem vallva szeretünk követni valamilyen eszményt, eszményképet, akár valóságos élő embert is életünk során, hiszen tőlük mintát, szemléltető, szemlélhető segítséget kapunk munkánkhoz, hivatásunk gyakorlásához. A társadalmilag elfogadott, értéknek tartott jegyeket igyekszünk magunkra venni, így hajlamosak vagyunk egy-egy példaképünkről csakis a jót elhinni, értékrendünkben e vonásokat kano nizálni. Ezzel túl magasra emeljük, akit már így, szorítóan alacsony szintről nem tudunk követni, mert képtelenek vagyunk emberi gyarlóságunk miatt a képzelt magasságba emelkedni. Így előállhat az a helyzet, hogy követni akarunk valakit, valamit, de túl kicsinek, gyengének érezzük magunkat hozzá. Marad az a lehetőségünk, amely módot kínál egy mozzanatba, lépésbe, gondolatba bekapcsolód nunk, esetleg attitűdjét követnünk, de az is lehetséges, hogy a példaképünkről kialakult általános vélekedés mentén határozzuk meg saját irányainkat.

Ahogy fentebb taglaltam, Kazinczy is keresett példaképeket, akik közül nem egyet rajongásig tisztelt, ám mégis ő építette föl személyiségét, ha van vonásai közt „hozott anyagból” való is. Az őt követőknek azonban az eredményektől visszafelé, egészen a személyiségéig, annak kialakító forrásaiig kell eljutniuk, hogy ne csupán általánosságokat, jelszavakat, történeteket ismerjenek meg, hanem a lelkében végbemenő folyamatokat is; lássák, miként formálódott naggyá, hű hazafivá, mert ez a lélek mozgás hitelesebbé teheti a róla alkotott képünket. Ezért tartottam fontosnak taglalni az ő szakmai, művészi, erkölcsi, társadalmi mintáit, jellemének formálódását, hiszen ő maga is példánkká vált az életünk, történelmünk számos mozzanatában. Hogy kiknek, az szintén tanulságos névsor lehet.

III.

E kérdéskör feldolgozásának egyik szerkesztő elve lehet a kronológia, amely alapján meglátható, kik követték és milyen értékek mentén Kazinczyt saját korában, a halála utáni években, az egész nemzetet megmozgató centenáriuma idején²³, majd az ünnepségsorozat lecsengését követő időszakban és a mában, jövőben... Mindehhez hiteles krónikásul fogadhatjuk Toldy Ferencet²⁴, aki Kazinczyhoz hasonlóan vezér szerepet töltött be a tudomány, az irodalom, a kritika területén. Megfogadva a Mester tanácsát, gróf Teleki József gyermekének tanítója

23 1859.

24 Toldy Ferenc (1805–1875) eredeti neve: Schedel. 1847-ben vette fel a Toldy nevet. Kora „mindenesé” volt, mint példaképe Kazinczy is, akivel 1822-től levelezett, 1828-ban találkoztak is. „Szemészmes ter” orvos lett, akadémikus, az Akadémia titkára, a Kisfaludy Társaság társelnöke, író, költő, kritikus, irodalomtörténész, a magyar irodalom egyben tartója.

lett. Kora minden jelentős alkotójával tartott kapcsolatot, Kazinczyt pedig a nemzet nagy fiaként ünnepelte meg az ország az ő általa eltervezett módon a centenárius időszakában. Pontosan látta Kazinczy érdemét a nemzet megszületésében, felvirágzásában, azaz a magyar nyelvért, irodalomért vívott küzdelemben. Egész életében felszínen tartotta a csodált előd életművét, mindent elkövetvén, hogy halhatatlanként álljon a magyarság előtt.

Aligha tudunk meggyőzőbb bizonyítékot találni Kazinczy nagy hatására, mint azt, hogy kora ifjai, de idősebbjei is, írók, költők, hozzá küldték, szemérmesen mások által hozzá juttatták el műveiket bírálatra, hiszen nála látták a korszerű értékrendet. Az ő ítélete mindenki számára be- vagy ki sorolásként hatott az irodalomban. Előtte senkinek, később is csak keveseknek adatott meg, hogy ítéletükkel művek, alkotók sorsáról döntsenek. Esetleg Arany János, Babits Mihály említhetők, akik nagy tudásuk és az irodalomban elfoglalt helyük alapján komoly hatást tudtak tenni koruk irodalmára. Így természetesnek tűnt, hogy nála tiszteltett műveivel Vitkovics Mihály²⁵, Szemere Pál²⁶, Kölcsey Ferenc²⁷, Berzsenyi Dániel²⁸, Fáy András²⁹, Helmeczy Mihály³⁰, Döbrentei Gábor³¹ és sok más, kevésbé ismert irodalmár. Ha már a Himnusz írója, a „nemzet mindenese”, kora legna-

-
- 25 Vitkovics Mihály (1778–1829) Kazinczyval 1808-ban ismerkedett meg. A Mester hozzá intézte episztoláját, amely a Tövis és virágok kötettel együtt megindította a nyelvújítási harcot. Vitkovics szerb gyökerű, Pesten híres ügyvéd, műfordító, költő.
 - 26 Szemere Pál (1785–1861) akadémikus lett, a Kisfaludy Társaság tagja is. Kölcseyvel választ írt a Mondolatra. Tagja Horváth István, Vitkovics Mihály mellett a híres triásznak. A Tudományos Gyűjtemény egyik alapító tagja.
 - 27 Kölcsey Ferenc (1890–1838) szoros barátságban élt és alkotott Szemere Pállal, Kazinczyval, de csatlakozott Kisfaludy Károly köréhez, például Toldy Ferenc, Bajza József, Vörösmarty Mihály barátja lett. Szemere Pállal 1826-ban megindította az Élet és Literatura című folyóiratot. Az Akadémián báró Eötvös József mondott gyászbeszédet fölötte, mint ő Berzsenyi halálakor.
 - 28 Berzsenyi Dániel (1776–1836) szép elégiájának is címet adott a Mester: Közelítő tél. Levelezése – ha három évre meg is szakadt a Kölcsey recenziója miatt (ugyanis Kazinczyt sejtette mögötte) –, szakmai csodálata nem szűnt meg Kazinczy iránt. A klasszicizmus és a szentimentalizmus legjelesebb képviselője az ókori versformákban. Az Akadémia első vidéki rendes tagja.
 - 29 Fáy András (1786–1864). Mikszáth szerint ha nem élt volna Széchenyi és Deák, akkor Fáy lett volna a legnagyobb magyar és a haza bölcse. Így „csak” a „nemzet mindenese” maradt. A Kisfaludy Társaság igazgatója; a Budai Színtársulat igazgatója, akadémiai tag, gazdasági szakíró, a nőnevelés sürgetője, az első takarékpénztár megalkotója, író stb., stb. Mese, aforizma, regény (A Bélyek háza), versek a munkái a közéleti szereplésén túl.
 - 30 Helmeczy Mihály (1788–1852). Kazinczy javasolta fölvennie a Bierbrauer helyett a Helmeczy nevet. Korábban Serfőzőként emlegették. A nyelvújítás volt a legfőbb érdeme, mely küldetését Kazinczy mellett teljesítette, de jelentős fordító is volt: olasz, francia, angol, német és spanyol nyelvű műveket ismerhetett meg általa a magyar.
 - 31 Döbrentei Gábor (1785–1851) Költő, királyi tanácsos, az Akadémia tagja, a történelem szó megalkotója. Kazinczyval levelezett, aki gróf Gyulai Ferencné fia nevelőjéül ajánlotta. Az efféle ajánlások nemcsak divatosak voltak abban az időben, de felelősségteljes jótállásnak minősültek az ajánlott ifjú iránt. Fáyhoz, Kazinczyhoz hasonlóan „mindenes” volt: tartományi másodalbiztos, jegyző a Nemzeti Kaszinónál, lóversenytársaságnál, az Akadémia titkára (Kazinczy emiatt elhidegült tőle, mert ő szerette volna ezt a pozíciót), színházi igazgató stb.

gyobb költője mesterének tekintette, akkor nem igényel több bizonyítékot az a megállapítás, amely szerint Kazinczy ez idő tájt vezér alakja volt az irodalomnak, kultúrának, a társadalom olyan fontos folyamatának is, mint a nyelvújítás, amely nélkül elképzelhetetlen a nemzeti érzés, összetartozás fölerősítése. A XIX. század eleji társadalmi, nemzeti program is csak egy egységes, megtisztult, kifejező, finoman árnyalt, a nagy nemzeti irodalmak mintájára megújult nyelvvel volt megvalósítható. Ez a felismerés sürgette Kazinczy és köre lépéseit e kérdésben. Vezérségét az sem kérdőjelezte meg, aki nagyobb költő volt nála, például Berzsenyi, Kölcsey; aki több szó alkotója volt a nyelvújítás során, például Bartzafalvi Szabó Dávid (1752–1828), Baróti Szabó Dávid (1739–1819).

Nem csupán zsenisége okán álltak zászlaja alá a követői. Vezérkénti elfogadásának ugyanúgy fontos eleme volt, hogy messzebb látott, azaz tudta, hogy a nyelv politikum abban az időben: az uralkodó német, a politika nyelve sem magyar, a kultúráé sem. Ha pedig kulturális nemzet a cél, akkor mindenképp előtérbe kell tenni az összekapcsoló, a lelkeket, érzelmeket azonos hullámhosszra hozó egységes anyanyelv. A részletekbe menő viták is kellenek, ám azok „csak” finomításul szolgálhatják a nagy-nagy nemzeti programot, míg a fő irány egyértelműen az önállóság, függetlenség állapotához nélkülözhetetlen anyanyelvi irodalom, kultúra megteremtése. Mindezt tudták, érezték, sejtették mindazok, akik valamiképpen bekapcsolódtak a nagy terv végrehajtásába, de látták: ügyüké vált programjukat legátfogóbban Kazinczy képviseli, ő a legelszántabb benne, legszenvedélyesebben, legmeggyőzőbben ő érvel, leghatékonyabban ő szervez, legnagyobb vonzást ő gyakorol kortársaira, ha közülük többet magára nézve gyanakvónak tett, esetleg meg is sértett, mint például Himfyt, Kisfaludy Károlyt, Himfy öccsét, Kölcseyt, Berzsenyit, a debreceni nyelvészeket, irodalmárokat az úgynevezett Árkadia-pörben; vagy éppen eloroztak előle, tőle valamit a szerzőség vagy pozíció terén – például Batsányi János, Döbrentei Gábor –, továbbá túlzónak találták bírálatait, mint például Kisfaludy Sándor, vagy csak a „háta mögött” duzzogók. Kölcsey épp azért hidegült el tőle, mert a korábban Kazinczynak átadott Homérosz-fordítása alatt nem jegyezték meg, hogy kitől való³². Védekezésében (?) azt mondta, hogy a mű, annak nyelve, tartalma fontosabb a szerzőjénél. Természetesen ez a vélekedés csakis abban a nagy nemzeti programban fogadható el, abban is csak részben. Batsányi mennyire megsér-

32 Ebből lett az első irodalmi plágium-pör: Kölcsey lefordította néhány részletét az Iliásznak (ezért Iliász-pör), átadta Kazinczynak az 1810-es évek közepén. Kazinczy továbbította Vályi Nagy Ferenc sárospataki tanárnak (1765–1820), aki szintén a műből fordított. Sokat átvett Kölcsey munkájából, de a publikálás során nem tüntette föl Kölcsey nevét. Kazinczy védelmébe vette Vályit. Kazinczy az átvétel jogát, Szemere Pál és Kölcsey a közös válaszukban az eredetiség elvét, az írói tulajdonjogot hangsúlyozták.

tette, amikor Kassán őt, az ő munkáját háttérbe szorította³³, ami miatt új lapot hozott össze, adott ki a Kassai Magyar Múzeum mellett (Orpheusz, a szabadkőműves páholyban használt neve).

Zajlott tehát az élet, föl-fölerősödtek az efféle összetűzések, de Kazinczy ezeket is jó eredménnyel, a megbéküléssel zárta, mint a legfontosabb vitát is, az ortológusok és a neológusok közöttit.³⁴

IV.

A nyelvújítási harc hevességének csökkenése, részben nyugvó pontra kerülése, Kisfaludy Károly színre lépése, az irodalmi élet pesti fölélnkülése kissé hátrébb léptette Kazinczyt, bár elfogadottsága, aktivitása továbbra is megmaradt. A XIX. század harmadik évtizedében a reformkor, az Akadémia indulása, leginkább azonban a klasszicizmust váltó nemzeti romantika stílusirányzatának szinte elsőprő hatása erőterébe kényszerült. A felhőtlen vezéri tudatát kikezdte idősödése mellett az anyagi gondok sora³⁵, a korábbi fordítói munkái iránti érdektelenség; a fiatal író-költő nemzedék más esztétikai ideálok felé fordulása; az Iliász-pör jó barátját, Kölcseyt távolította el tőle; Döbrentének adták az Akadémia titkári állását, aki burkoltan ugyan, de támadta Kazinczy idegenszerűségét korábban. A Kisfaludy Károllyal és körével való találkozásakor, 1828-ban már látszott, hogy csak a régi nagyságának szól a megtisztelő figyelem. Csak az akadémiai taggá választása, Pályám emlékezete és Fogságom naplója elkészülte, az előbbi részleges kiadása enyhítette kissé szomorúságát.

Ennyi baj után csak a vég jöhetett... Halála után azonban költőtársai, követői, egy egész nemzet érdeméhez méltó emléket igyekezett állítani Kazinczynak. Három kiemelkedő korszakot említhetünk a kultusza megteremtése időszakaként: az első közvetlenül a halálát követő évekre esik, a második születése centenáriumi ünnepségeinek sora, míg a XX. században elsősorban Péchy Blanka³⁶

33 Baróti Szabó Dávid, Kazinczy Ferenc és Batsányi János megalapította az első magyar irodalmi társaságot 1787-ben: Kassai Magyar Társaság néven. Elindították a Magyar Museum című irodalmi lapot (1788–1792). A lap beköszöntőjében Batsányi kijavította, radikalizálta Kazinczy írását, ezért vált feszültté viszonyuk. Kazinczy kiválva a társaságból, megalapította az Orpheust (Orpheus volt a szabad kőműves páholyban viselt neve, de Széphalmy Vintze néven adta ki). A nyomdával való vitái miatt 1792-ben megszűnt, később már nem tudta újra indítani.

34 1819.

35 Sógora visszatartotta a felesége, Török Sophie vagyონrészét, ami miatt alig vált megoldhatóvá a 60 éves, 7 gyermekes Kazinczy megélhetése a levéltári fizetésből. A levelezés is megdrágult, gyalog járt Széphalomból Újhelybe dolgozni takarékosági okból.

36 (1894–1988) Alapítványt tett Kazinczy tiszteletére, amelyből 1974 óta támogatja az országos mozgalommá nemesült szép kiejtési versenyt. Beszélni nehéz című könyvében adta meg a helyes beszéd követelményrendszerét. Az első országos verseny Pécsen, szülővárosában zajlott 1974-ben. Kodály Zoltán 1939-ben kezdeményezett szép kiejtési versenyt, amelynek első győztese Lőrincze Lajos lett.

nyelvápoló színész, író kezdeményezéseire épülő nyelvi mozgalom sorolható be a Kazinczy örökség méltó őrzőjének, ápolójának.

Halála után méltó emléket igyekezett állítani az Akadémia gróf Dezsewffy József indítványára azzal, hogy műveit adják ki. Dezsewffy Emil pedig gyűjtést rendezett, hogy az elhunyt szegény rokonait megsegíthessék. Az ötvenezer forintból szépen tellett erre. Az Akadémia Toldy Ferenc és Bajza József vezetésével hozzálátott Kazinczy műveinek kiadásához (Eredeti munkái 1835–39). Emlékszobra elkészítésére is gondoltak, gyűjtést is elindítottak rá, de a 30-as években nem volt még bevett szokás, így elakadt ez a kezdeményezés. Kölcsey az akadémiai emlékülésen méltatta életművét, érdemeit³⁷. Tüzetesen tanulmányozva e beszédet, méltán elfogadhatjuk, hogy Kölcsey a kor legnagyobb szónoka volt Kossuth mellett. Csakis átértzett, igaznak tartott megállapításai mindenütt – országgyűlésben, megyegyűlésen, tudományos, irodalmi összejöveteleken – nagy hatásúak voltak. A nyelv- és irodalom-, stílustörténet mintha éppen Kölcsey 1832-es emlékbeszédének megállapításait tartotta volna alapnak, úgy szólt közel két évszázada Kazinczyról. Kölcsey Iliász-pörét félre téve a nagy öreg múlhatatlan érdemeiről értekezett, a megújított nyelvről, a finom stílusról, az irodalomba beépített klasszikus formákról és Kazinczy irigyeiről, gáncsolóiról, szegénységéről, de óriási szívéről, hazafiságáról, amellyel sok követőre talált: „Tisztelőket és követőket találni, vigasztaló érzelem”³⁸.

Ha csupán a követők számától függött volna Kazinczy életérzése, akkor ő lett volna a legboldogabb magyar az akkori 11 milliós hazában. Szinte sorsszerű, hogy az ekkora személyiségek között sokan voltak, vannak, akik egyszerű, de az élethez nélkülözhetetlen javakban szűkölködnek. És mégis hajtja őket a küldetés-tudatuk a cél felé, amelyet ők látnak legtisztábban. Maga Széchenyi István is elődjének vallhatta Kazinczyt, mert ő is – mint elődje – újtó volt, de a politikában és gazdasági elképzeléseket tekintve. Önmagában az újtás – legyen az nyelvi, stílusbeli, társadalmi, gazdasági – nem feltétlenül hordozza magában az előre vivő értéket. Káros lehet az önmagáért való változtatás a társadalom bármely területén, mely dőreségre láthattunk már sok példát eddigi történelmünk során. Kazinczy, Széchenyi, Deák, később Eötvös stb. a haladás irányát a társadalmi boldogulás céljához igazították. Így nem visszafogták a fejlődést, hanem minden gondolatukkal, mozdulatukkal e cél felé segítették a nemzetet. Ha jött az eredmény, nem

37 „... ki volt írónk közül, kivel e férjfiú kisebb vagy nagyobb érintésben nem állott volna? ki nem kereste ismeretségét, a Jelesek, kit Orczy és Ráday szerettek, kit Bárczy kedvele, kinek Virág és Révai barátai valának, kit Dayka és Csokonai kifejlésökre nagy befolyást gyakorolt? Keresztülnezek írónknak itt, e tiszteletre méltó gyülekezetben jelen álló koszorúján; és sokat látok, ki a legelső szikrát Kazinczy lánglelkétől kapá, s kit futásában ennek példája vezérlett.” (Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Kazinczy Ferencz felett: M. Akadémia közülésben, Sept. 8. 1832.)

38 U. o.

magukra mutattak, ha sikertelenségbe torkollott vállálásuk, akkor se mutogattak másokra. Vagyis: hazafiak voltak.

A reformkori nemzeti megújulás, egyáltalán a megszületés elemi feltételének vehető a magyar nyelv alkalmassá tétele az új igények teljesítésére, az irodalom, a tudomány, a közélet részére egyaránt. Kazinczy halála után több mint egy évtizednek is el kellett telnie, míg hivatalossá emelkedett a magyar nyelv (1844). Elterjesztésében, megerősítésében természetesen az újságírók, írók, költők jártak az élen, az ő erősebb vagy gyengébb érvelésük döntötte el egy-egy szó, kifejezés továbbélését vagy elhalását. Toldy Ferenc: „... rajtok is érezhető Kazinczynak észrevétlenül hódító hatalma” – mondat után idéz egy hosszabb névsort, amelynek tagjai közül többen túléltek a „Mestert”, és élesztői lettek a reformkori kulturális, irodalmi folyamatoknak: Kis János, Virág Benedek, Teleki József, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi Dániel, Dezseffy József, Fáy András. „Ellenben egyenesen az ő nyomába lépett egy lelkesedett sereg, mely szorosan a Kazinczy iskoláját képezi”: Szemere Pál, Kölcsey Ferenc, Szentmiklóssy Alajos, Guzmics Izidor, Fábíán Gábor, Bajza József, Szalai László, Toldy Ferenc³⁹.

V.

A nemzetté válás, fölemelkedés szent ügye nem engedte feledni Kazinczyt. Minden magyar érezte, tudta, hogy óriás szerepű e történetben. Maga a legnagyobb magyar is idézte nevét, amikor méltó emlék állításról volt szó, a magyar panteon megalapításáról tett javaslatot Üdvölcse című írásában: „Egyszerű márványkövek, tán éppen olly egyszerű vas keritményekkel környezve, meg néhány anyai gonddal dajkált ültetvények közéjük helyezve, s itt ott előtűnő illy nevek, mint Berzsenyi, Kölcsey, Kazinczy, Festetics György, Dömötör Németh János, Kisfaludy Károly, Virág Benedek, Deák Antal sat... s lehetetlen, ha van de csak egy szikra élet is a magyarban még, hogy ujjá ne alakuljon, nemzetté ne emelkedjék”.

A század másik óriása, Petőfi, Kerényi Frigyeshez írt levelében⁴⁰ panaszolja, hogy elhanyagolják a „szent öreg” sírját, amelyhez illő volna minden magyarnak elzarándokolnia: „... szent hely, szent az öreg miatt, kinek ott van a háza és sírhalma. Kötelessége volna minden emelkedettebb lelkű magyarnak életében legalább egyszer oda elzarándokolni, mint a mohamedánnak Mekkába”. Széphalmon című verse is itt fogant. Szinte nekiront az utókornak, amiért a sírt, a kertet elhanyagolják, vele Kazinczy emlékét is: „Hiszen mit tett ő a hazáért? / Miatta hét

39 Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története, 1864–1865. 206. oldal. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

40 Petőfi Sándor: Úti levelek Kerényi Frigyeshez 1847. Ungvár, július 11.

esztendeig szíva csak / A börtönök dögvészes levegőjét, / És csak fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget, / A nemzetiségnek ügyét. //⁴¹.

Szellemi, erkölcsi örökösei halhatatlanná tételén fáradoztak. Még életében elkészült a büsztje⁴², amelyet Ferenczy István alkotott. 1828-ban az idős Kazinczy még modellt is ült. Kölcsy 1834-ben kezdett gyűjteni szobrára Pozsonyban, Fáy András Pesten, Ferenczy Istvánt pedig az Akadémián föllállítandó, egész alakos szobor elkészítésével bízták meg. A széphalmi emléksarnokba Marschalkó János szobra került az 1873-as megnyitáskor. Vay Miklós büsztje bronzból 1861-ben készült el; Jakobey Károly Széphalomról festett; Ybl Miklós klasszicizáló, monumentális emléksarnokot álmodott Széphalomra, amelynek terveit 1863-ban nyújtotta be az Akadémiának. E műtárgyak mellett korábban Orlai Petrich Soma zsánerképe és Plachy Ferenc: Apoteózis Kazinczy évszázados emlékére című allegóriája volt a legismertebb. Orlait a nemzet akkori, egyik nagyasszonya, gróf Nádasdiné Forrai Júlia bízta meg a portré megfestésével.

Így a halála utáni szűk három évtizedben sem halványult el végképp Kazinczy érdeme a nemzet emlékezetében, de 1859-ben, születésének 100. évfordulóján egy igazán hozzá méltó, nagyszabású ünnepségsorozattal adóztak emlékének. Kultusza további erősödéséhez az is hozzájárult, hogy ez időpontra a politikában enyhülés állt be. A függetlenség gondolatában ő lehetett jó időre a hivatkozási alap, a nemzeti önbecsülés megszemélyesítője a '48-'49-es szabadságharc bukása utáni apátiát követően. Az Akadémia, elsősorban Toldy Ferenc állt élére a lelki, erkölcsi jóvátételt tevő ünnepségeknél. Felmagasztosítására változatos formákat alkalmaztak. Az emlékszobrok mellett portréit is megfestették, személyes tárgyaiból kiállítást rendeztek, versei közül többet megzenésítettek.

E magasztos hangulatot jól jellemzi Tompa Mihály pap költőnk 1859-ben írt himnusza, amelyben szentként jellemzi Kazinczyt (igaz, a Magyar Nyelv Múzeuma fölvatásán egy másik pap is „Kazinczy Szent Ferencként” emlegette; Csokonai is „Szent lesz tisztelt hamvamért”, Petőfi: „És áldó imádság mellett / mondják el szent neveinket //”). Szerintem is azok a hazáért önzetlen áldozatot hozók, akik mindnyájunkon túltesznek a haza és haladás ügyének szolgálatában.

A centenáriumi ünnepségek során a nemzeti kultúra megújítójaként, élharcosaként tisztelték Kazinczyt és életművét. Saját koruk időszerű eszményévé emelték az ünnepeltet. A sajtó tele volt a róla szóló írásokkal. Főleg a Hölgyfutár járt elől ebben. Költővezér, apostol, látnok jelzőkkel, metaforákkal illették, amely össz nemzeti szintű laudáció. Toldy Ferenc is e felé a megítélés felé segítette a közvéleményt Kazinczyval kapcsolatban. Ha nem is vált népmesei hőssé, híre föl-

41 Petőfi Sándor: Széphalmon (Petőfi Sándor összes költeményei II. kötet, 103. oldal, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959.)

42 Mellszobor.

erősödött a magyarság legtöbb rétegében. Az ünnepelési formák tárgyiasították a hozzá fűződő, nemzeti jelzővel leírható viszonyt, mely során megközelítették érdemei valódi értékét, amely a nyelv, stílus, irodalom, kultúra megújulása, fejlődése terén következett be vezérsége, apostolsága, költőfejedelemmé válása révén. Egyféle válasz is Petőfinek a Széphalmon című versére, amelyben a másik költővezér fölrója a nemzetnek Széphalom, Kazinczy elhanyagolását:

„Magyar nemzet, most nem volnál magyar,

Ő akkor volt az, midőn senki sem volt,

Midőn magyarnak lenni

Szégyen vala.

És te, hazám, te így fizetted őt?”⁴³.

Nem mintha a 'saját fájdalom, öröm' nem lehetne ugyanúgy költői téma, mint a haza, az emberiség, de Kazinczyról, -hoz szólva a hazát, nemzetet gyakorta bevonják művükbe a költők, hiszen csakis így fejezhető ki a Mester hazafiúi érdeme, a magyarság megmaradásáért eredményes fáradozása, áldozata, amely révén igaz hazafiként, követendő példaként rajzolták meg alakját. Nemcsak versekben, hanem párbeszédnek elemeként, hivatkozások során, elemzésekkor, értékelések közben a legtöbb megnyilatkozásban tetten érhető az emelkedettség vele kapcsolatban. Igaz, maga a kor is emelkedett volt törekvései nagy erkölcsi álmaival, a nemzetté válás folyamatával. Éppen ebbe kapcsolódva, ezt segítve érte el Kazinczy a nemzet tiszteletének a legmagasabb fokát. Mintha nem illett volna, talán máig sem illik az egyszerű magyarral egy lapon, napon említeni, pedig neki is voltak egyszerű emberhez illő gondjai, ki sem látszott közülük. Erejét, idejét azonban nem kímélte, ha a hazáról volt szó. Fogságból szabadulva: „Kiléptem a hajóból, térdre estem, megcsókolám ujjam hegyét s a magyar földre nyomám a csókot.”⁴⁴ Tehát ő maga is efféle emelkedettséggel élt. Kuncz Aladár szerint: „e kicsinységekben való gyönyörködésével oly széppé, élvezetessé tudta tenni életét, hogy noha rengeteg sok baja volt, mégis aligha volt nála boldogabb magyar író”.⁴⁵ Igen, szép volt az élete, de méltatlanul sok fájdalom gyötörte mind rokoni, mind írói, nyelvész körökből. Kosztolányi, a nagy nyelvész, költő utód neki tulajdonítja szinte a magyar nyelvet: „Mindenki, aki magyarul ír, adós neki”.⁴⁶ Egy költő a legfontosabb eszközért, a nyelvért hogyan lenne hálás, különösen a szép szavú Kosztolányi?

43 Petőfi Sándor: Széphalmon (Petőfi Sándor összes költeményei II. kötet, 103. oldal, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959.)

44 Fogságom naplója

45 Kuncz Aladár: Váczy János: Kazinczy Ferenc (Nyugat, 1909/14. Figyelő).

46 Idézi Szilágyi Ferenc bevezető tanulmányában, a 28. oldalon In: Kazinczy Ferenc Sophie Szépirodalmi Könyvkiadó Bp., 1984. ISBN 9631526666.

Egy-egy nagy megemlékezés alkalmával óhatatlan, hogy heroizálódik, értékén túli fényben, megdicsőülésben jelenik meg a földézett személy életműve, alakja. Az 1859-ben kialakult enyhülés alapjául szolgált az akkora nemzeti nagyságok, mint Kazinczy még följobb emelkedésének a magyarság tudatában, emlékezetében. Végére az utókor, a csodálók, követők joggal idealizálhatják, megrajzolhatják utólag alakját a vágyaiból fakadó értékrend mentén is, amely eszménykép nemigen tér el lényegileg a hajdani hús-vér és eszményített Kazinczytól. Megérdemelte, hogy zenét szereztek verseihez⁴⁷, kőbe faragták, ismertető-méltató emléküléseket szerveztek, mai kifejezéssel élve sokféleképpen fényezték, de nemigen tudták érdemeit a nemzeti lét oldaláról nézve eltúlozni. Hogy követték-e is? Amit Kazinczy célul tűzött ki, azaz a nemzeti haladást, a kulturális nemzet megteremtését mindenképpen, hiszen már egyszer és mindenkorra hivatalos lett a magyar nyelv, egységes is, megteremtődött általa egy nagy nemzeti irodalom⁴⁸, egy hajlékony magyar nyelv, amelyet a közoktatás kiterjesztésével⁴⁹ az egész magyar művelődés haszonnal alkalmazott a lehető legszélesebbre tárva az iskolák kapuit, az újságok, könyvek oldalait. Mindez egységes, kifejező, hajlékony nyelv nélkül elképzelhetetlen, Kazinczy nélkül pedig nem valósulhatott volna meg.

VI.

Kazinczy követésének a XX., XXI. századi magyarok is számos jelét adták. E korban is tárgyiasult a tisztelet, például Pátzay Pál újhelyi szobrában, vagy éppen Szöllőssy Enikő és Soltra E. Tamás által tervezett és a Magyar Nemzeti Bank által kiadott arany illetve ezüst emlékérmekben⁵⁰. Mindezek szégyenkezés nélkül összevethetők a XIX. századi nagy tervekkel és megvalósulásokkal e tárgykörben. Pedig akkor nem kisebb nevek fáradoztak Kazinczy halhatatlanságának megteremtésén, mint például Ybl Miklós⁵¹. Ha át is dolgozták tervét, neki tulajdonítjuk a nagy előd emlékét tényleg halhatatlanná tevő épületet, amelyben a központi festményen a Kazinczyra oly jellemző, nagy gesztus áll a középpontban: barátjá-

47 Halmos László, Vass Lajos.

48 A népiesség – Petőfi, Arany, majd a romantika – Jókai, Mikszáth – stílusjegyében

49 Bárány Eötvös József nevéhez köthető, 1868-ban elfogadott népoktatási törvény.

50 2009.

51 1814–1891. A romantika és a klasszicizmus, neoreneszánsz stílusában alkotó művész tervezte a Kazinczy mauzóleumot Széphalomra, de Koch Henrik és Szkalnitzky Antal átdolgozták, majd 1873-ban át is adták a fölépült művet. A bútorokat bele Dobay István asztalos készítette.

vá fogadja az újabb nemzedék, a romantika jegyében alkotó, az irodalmi vezérséget átvevő Kisfaludy Károlyt⁵².

Zajlott tehát a panteonizáció. A felvilágosodás kori Franciaország mintájára a nemzetet nagyra tevő jelentős személyiségek halhatatlanságának hirdetése volt a képekben, szobrokban, kiadványokban, emlékhelyekben, -ülésekben, rendezvényekben megfogalmazódott tisztelet. Kazinczy centenáriumán mindez fölerősödve mutatott nemzeti megmozdulást Széchenyi Istvántól kezdődően a Dezsőffyeken keresztül a művészek hosszú soráig, akik politikai javaslatokban, elkészített művekben, megszervezett rendezvényeken mutatták ki, hogy Kazinczy szelleme járta át mindnyájukat. Csakis így születhettek jeles helyeken szoborparkok⁵³, szobrok, mint például Érsemlyénben Dunaiszky László Kazinczy-mellszobra, Jakobey Károly litográfiái Széphalomról, vagy a már említett Ybl Miklós-terv, vagy a széphalmi kert nemzeti tulajdonba vétele vásárlással, a Kazinczy életmű nagy részének kiadása és a megszámlálhatatlan rendezvény, a 26 festett, szoborból készült portré, mind-mind a nagy ember heroizmusát, halhatatlanságát, nemzete előtt álló példáját volt hivatva igazolni, mint Tompa Mihály himnusza is. A magyar panteonnak így nem csupán egy halhatatlan alakja lett Kazinczy, de e tekintetben is alapító tagja, elindítója. Mindez nem szorul magyarázatra, hogy általa mintát rajzolt az utókor a hazafiság erkölcséről, amelyet ő testesített, tárgyiasított meg. Az önkényuralom időszakában élő, eleven hatású volt ez a példa, a nemzeti tudatot ébresztő, erősítő. Így megszámlálhatatlan követőre talált, érdemei a nemzetet nagyobbították a magyarság érzelmében, tudatában.

Mai korunkban növekszik az igény a Kazinczy-féle, az anyanyelvvel, annak védelmével, ápolásával kapcsolatos összefogásra. Legalábbis azok körében, akik durvának, agresszívnek látják a nyelvi formát, amellyel egymást illetjük úton, útfélen, a közéletben vagy akár otthon is. A nemzeti összefogás ellen hat a verbális agresszió, ami Kazinczy finom, emelkedett, fentebb styljéért kiált. És ez nem csupán nyelvi, hanem elsősorban erkölcsi kérdés. A közös nyelvben Kazinczy is a mindenki számára érthető, az adott kifejezést, szót ugyanúgy értelmező viszonyulást remélte az emberi kapcsolatokban a kassai szalonoktól a politikai fórumokon át a baráti megnyilvánulásokig, vagyis az összefogás által az egy nyelven

52 1828. február 18-án Kazinczy Pesten járt, Szemere Bertalanhoz volt hivatalos ebédre. Toldy Ferenc, mindegyikük barátja összehozta Szemerénél Kazinczy és Kisfaludy Károly találkozóját. Kazinczy bírálta Kisfaludy Sándor műveit, ami miatt megszakadtak az öccsével, Károllyal folytatott levelezései is. Így kibékülésnek minősülő összeölekezés lett a vége. „Igen tisztelt férfiú! Barátságodat kérem!” – szölte Kazinczy. Sándor pedig a mottóban is jelzett szöveg szellemében nyilatkozott nem sokkal később, Károly temetésén, 1830-ban Velasquez Bréda átadása című festmény szerkezete mintha mintája lett volna Orlainak e művéhez.

53 Mint például a Nemzeti Múzeum körül.

beszélést az egész magyarságtól. Tehát finom nyelv, lélek, kapcsolat, amely ma vetekszik a kenyérkérdéssel, bár kevesek látják be ezek jelentőségét.

Maradt mára is így szerepe a XVIII-XIX. századi Kazinczynak: a példa, amely alapján tárgyasulhatna a nemzeti tudatunk, amelyről a legtöbben csak beszélnek. Arany szerint pedig: „Nem elég csak emlegetni; / tudni is kell jól szeretni, / tudni bölcsen, a hazát //”⁵⁴. Kazinczy követő volt Arany is? Elvben, hazaszereteten, roppant nagy szókinsz felhalmozásban, nyelvi leleményekben mindenképpen, bár Toldy Ferenc aktivitását meg se közelítette – helyzeténél fogva nem is tehetne volna – a Kazinczy-centenárium idején. Egyébként is ő a népi nyelv alapján alkotott, Kazinczy a polgárság nyelvét törekedett kialakítani.

A XX. században mind halála centenáriumán – 1931-ben –, mind születése bicentenáriumán – 1959-ben – a társadalom gazdasági és erkölcsi válságában⁵⁵ nem tekintette elsődleges feladatának Kazinczy olyan mérvű megünneplését, mint az enyhülés évében tette, 1859-ben. Ennek ellenére folyamatosnak tekinthető a kultuszának erősítésére tett lépések hosszú sora a múlt században is. Szülővárosa emlékházában, központi parkjában a trianoni rossz szellem sem akadályozhatta meg, hogy éljen emléke. Számos képe, tárgya idézi alakját, melyek közül a Niederkorn János festette Kazinczy-portré a legmegindítóbb, hisz az öreg Mester áll előttünk. A központi parkban fiának, a 15. aradi vértanúnak fejfája és az ő mellszobra hív emlékezésre. Tartottak emlékűnnepséget 1991-ben is, az el-sőt a rendszerváltást követően.

A magyarországi Kazinczy-kultusz lelki és földrajzi középpontja természet-szerűleg Széphalom, mint volt Kazinczy életében, azonban kiszélesedik földrajzilag a világra, szívben minden magyarul beszélőre, ahogyan Kisfaludy Sándor, Kosztolányi Dezső és mások méltatták hatását. Aki érzi nyelvünk szépségét, az értékeli is a Mester törekvését a szépre, amely Schöpflin Aladár szerint is „egész élete egy esztétikai program megvalósításáért folyó küzdelem”⁵⁶. A XX. században nemcsak a kiemelkedő évfordulók terelik Kazinczy felé az értők és érdeklődők figyelmét, hanem egy-egy követő aktivitása is eredményezhette a fölélnékölt Kazinczy-kutatást, kultuszának erősítését. A tisztelők körében méltán számíthat nagy elismerésre Péchy Blanka⁵⁷, aki mozgalommá nemesítette a szép magyar beszédet, általa a Kazinczyra emlékezéseknek adott tartalmakat. A magyarta-

54 Arany János: A régi panasz. Hét évszázad magyar versei II. kötet, 375. oldal

55 1931-ben a gazdasági világválság mélypontján voltunk, 1959-ben pedig Nagy Imrék kivégzése, az ’56 miatti megtorlás eredményezte az erkölcsi válságot.

56 Schöpflin Aladár: Kazinczy emléke Nyugat, 1931. 17. szám.

57 1894–1988. Színművész, író, nyelvész, mecénás.

nárok, újságírók buzdítására alapított díjakkal⁵⁸ is a Kazinczy-kultuszt erősíti holtá után is (a díjak büszke tulajdonosai közül többen Társaságunknak tagjai). Nem homályosítja el azonban a többiek nevét, érdemét sem, akik alkotó közösséggé, műhellyé összeállván adóznak munkájukkal Kazinczy emlékének, hiszen mindnyájan követői vagyunk, melynek szerény bizonyítékai maguk az írásaink, kutatásaink, legfőképpen társaságunk elnöke és szerkesztője: Fehér József és dr. Kováts Dániel. Örömmel veszünk hírt arról, hogy Társaságunk tagjai figyelmet keltő előadásokkal járulnak hozzá a Kazinczy-kultusz erősítéséhez, mint például Tusnady László a 2009-ben, Pomázon tartott, Kazinczy születésének 250. évfordulóját ünneplő Verstan-poétika-nyelvújítás konferencián elhangzott előadása⁵⁹, továbbá az a sok-sok írás, amelyek révén egyre teljesebb képet kap az utókor arról a nagy férfiúról, akinek nemzetünk igen sokat köszönhet.

• • •

Könnyűnek tűnhet, mégis nehéz saját viszonyunkat meghatároznunk egy-egy eszményképünkhöz. Könnyű, hiszen a véleményünket, értékítéletünket mi ismerhetjük leginkább, és „csak” kinyilvánítanunk kell. Nehéz, mert nem tudjuk objektívvá tenni, a tekintélyelvűség követését pedig le nem tagadhatjuk. Kazinczyhoz viszonyulnunk pedig mindnyájunknak pozitívan illik, mint az ő korában a magyar nyelvhez, amely nélkül nem jött volna eredményül a nemzet. A nyelvújítás éppen azért vált fontossá, mert a nyelv és a nemzet nem értelmezhető egymás nélkül, így a nemzetté válás idején – más korokban is – politikum a nyelv. Kis Jánoshoz írt levelében Kazinczy nyelvünk rossz, megújításra szoruló állapotát panaszolta: „Grammaticánk habzó, hiányos; Stylisticánk feszes, ügyetlen, s ami mindennél bajosabb, mi magunk, Írók és Olvasók, készületlenek, s egészen készületlenek”⁶⁰. Társadalmi megújulást elképzelni sem lehet nyelvi korszerűsödés nélkül. Ahol pedig a lakosság 60 százaléka nem magyarul beszél, az uralkodó anyanyelve sem magyar, ott a kulturális nemzet elérése óriási feladat, össznemzeti cél, melyre egész életét tette föl Kazinczy. Ahol évszázadok telnek el, hogy az anyanyelvünk nem hivatalos nyelv⁶¹, ott váteszek, fároszok, olyan személyiségek kellenek, mint Kazinczy, akik élre állnak és minden leszólás, sértés, gáncs ellenére győzelemre viszik a közösség ügyét. Kölcsey ezt méltatta többek között jellemvonásaiból emlékbeszédében: „Szellem vala ő, mely a tespedő egészet oly sokáig

58 Kazinczy-díjat alapított 1963-ban; Péchy Blanka-díj 1994-től általános iskolai és középiskolai tanárok részére; 1986-ban férje, Magyar Lajos halála után újságíróknak alapított díjat; 1974-ben jelent meg könyve: Beszélni nehéz címmel, amelyből mozgalom sarjadt.

59 Vallomás Kazinczy küldetéséről.

60 1793.

61 1844-ben vált hivatalos nyelvvé nálunk a magyar.

csaknem egyedül eleveníté; s lépcső, melyen egykorú magasbra hághassanak s a szerencsésebb maradék tetőre juthasson”⁶².

Ím, előttem egyként tekintély mindkét óriása a reformkori magyarságnak, akik szívbeli, szakmai, nemzeti társakként és egymástól elhidegűlten is a hazát szolgálták. Miért ne követhetnénk mindkettőjüket akár tekintélyelvűségnek tűnő módon, de értéküket ismerve, nagyra tartva? Miért vélnénk nagyzolásnak, túlzásnak, amikor egyszerűen igaz a Kazinczy által megjövendőlt, a késő korok hozzá viszonyulására fogalmazott szöveg? „... példám, úgy hiszem azt, hevíteni fog szívemet, ha majd nem leszek is”⁶³. Tehát követője vagyok akkor is, ha Berzsenytől, Kölcseytől, Vörösmartytól, Aranytól, Petőfitől, Adytól és József Attilától nagyobb élvezettel olvasok verset, mint tőle. Igaz, a prózai munkáiról igen jó véleménnyel volt Szerb Antal: „A kor belső története szempontjából ezek a levelek megbecsülhetetlenek, és mint alkotások is, Kazinczy legjobb művei”. Toldy Ferenc, a nagy hatású irodalmár ezzel egybehangzóan vélekedett: „Koronáját végre Kazinczy prózai munkáinak levelei teszik.” „Az episztolagrafiájában Kazinczy Ferenc egyenrangú az ó és új világ legnagyobb íróival, s feltűnőleg rokon Ciceróval.”⁶⁴ Toldy saját korának teljesítményeihez mérve a Kazinczyét a költészet dolgában, nehezen félreérthető elragadtatással szól: „Eredeti, valamint költői, úgy prózai munkái azok, melyek elavulhatatlan tartalmi s formai szépségökkel – ha egyszer összegyűjtve, együtt világot látni fognak – élni és hatni fognak, még a magyar népből a szép iránti fogékonyság ki nem hal.”⁶⁵

Fölöttébb hasonló emelkedettségű ez a megnyilatkozás a korabeli méltató-sokhoz. Igazából saját korában vizsgálva ismerjük meg minden író, mű igazán, csakis kora koordinátái közt, a korabeli értékrend által kijelölt hellyel tudjuk igazán megállapítani, hogy tekintettek rá a kortársak, a következő nemzedékek is a még friss értékelések alapján. Ma, a történelmi távlatból megítélve inkább az abszolút értékeit hangsúlyozzuk, amelyek nem kisebbítik érdemeit, nem is tesz végleges helyére nyelvi, irodalmi, esztétikai megítélésünkben, mert újabb és újabb kincseket találhatunk a terjedelmes életműben, amelyek azt nyugtáztatják a követőivel, hogy kimeríthetetlen, élő, minden kor számára időszerű üzenettel föltárulkozó a Kazinczy-féle példatár. Fogódzónak, stabil viszonyítási pontnak is jó a mai világunkban, amikor a kishitűekben identitási dilemma támad a nemzettel összefüggésben. „Számptalan ismeretet, eszmét terjesztett, s ez úton nem

62 Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc fölött (akadémiai emlékülés 1832. szeptember 9.).

63 Idézte: Fehér József Fried István: Kazinczy Ferenc és a vitatott hagyomány című kötet Előszavában 7. oldalon Sátorajaujhely, 2012.

64 Toldy Ferenc: A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig 1867. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 204. oldal).

65 U. o. 203. oldal.

kevésbé folyt be az irodalmi szellem megújulására, s annak európai színvonal felé emelésére, mint óriásai által a nyelv és ízlés nemesítésére.”⁶⁶

Igen, kell törekednünk az európai színvonalra minden fontos társadalmi, művészeti, tudományos, gazdasági kérdéskörben, mint ahogyan Kazinczyék tették a reformkorban Széchenyivel, Kossuthtal, a nyelv és irodalom újtókkal, akiknek új törvények is kellettek az új rendhez. Ezt is sürgette az Orpheus 1790. II. számában. Minden fontos folyamathoz volt véleménye, legyen az társadalomé, színházi életé, irodalomé, nyelvé, oktatáspolitikáé. Az egymástól távol eső területeket is uralta korában, hiszen zsenisége alkalmassá tette rá, erkölcse pedig mindenben az előre lépést, a haza és haladás jelszavát megvalósítónak emelte. Az ilyen zászlóvivőt követni kell! Ha hibái előtörtek is időnként, azok csak ember voltát bizonyították. Vajha olyan aktív viszonyt alakítanánk ki sokan az utódok, követők közül, mint ahányunkra ma is szüksége volna a hazának, akkor Kazinczy talán elégedett mosollyal nyugodna meg a gyertyánsor végi helyén, hiszen kikelni látná a vetését.

Névjegyzék

Ady Endre	Dayka Gábor
Arany János	Deák Antal
Arisztotelész	Deák Ferenc
Babits Mihály	Dezseff Aurél
Bajza József	Dr. Dezseff Emil
Bárczi Sándor	Dobay István
Baróti Szabó Dávid	Döbrentei Gábor
Bartafalvi Szabó Dávid	Dömötör Németh János
Batsányi János	Dunaiszki László
Bence Erika	Báró Eötvös József
Berzsenyi Dániel	Fábián Gábor
Bessenyei György	Fáy András
Boileau, Despreaux Nicolas	Fehér József
Buffon, Georges Louis de	Ferenczy István
Busa Margit	Festetics György
Cicero, Marcus Tullius	Fried István
Comenius, Jan Amos Szeges Nivnický	Gessner, Salamon
Komenský	Giordano Bruno
Csokonai Vitéz Mihály	Gluck, Christoph Willibald

Goethe, Johann Wolfgang von	Mikszáth Kálmán
Guzmics Izidor	Nádasdiné Forrai Júlia
Gyulai Ferencné	Nagy Imre
Halmos László	Napoleon, Bonaparte
Henrich Heine	Niederkorn János
Helmeczy Mihály	Nietzsche, Friedrich
Herder, Johann Gottfried	Orczy Lőrinc
Homérosz	Orlai Petrich Soma
Horatius Flaccus, Quintus	Pátzai Pál
Horváth István	Péchy Blanka
Hőgye István	Petőfi Sándor
Hölderlin, Johann Krisztián Friedrich	Pindarosz
Jakobey Károly	Plachy Ferenc
Jenisch	Rádai Gedeon
Jókai Mór	Révai Miklós
József Attila	Révész Emese
II. József	Rousseau, Jean Jacques
Kant, Immanuel	Schöpflin Aladár
Kazinczy Lajos	Shils, Edward
Kerényi Frigyes	Sipos Pál
Kisfaludy Károly	Soltra E. Tamás
Kisfaludy Sándor	Spinoza, Baruch
Kis János	Swieten, Gottfried van
Kiss János	Szalay László
Kiss Jenő	Gróf Széchenyi István
Klopstock, Friedrich Gottlieb	Szemere Bertalan
Koch Henrik	Szemere Pál
Kodály Zoltán	Szentgyörgyi István
Kossuth Lajos	Szentmiklóssy Alajos
Kosztolányi Dezső	Széphalmy Vintze
Kováts Dániel dr.	Szerb Antal
Kölcsey Ferenc	Szilágyi Ferenc
Köves Margit	Szkalnitzky Antal
Kuncz Aladár	Szöllősy Enikő
Lessing, Gotthold Efraim	Teleki József
Lőrincze Lajos	Toldy Ferenc
Magyar Lajos	Tompa Mihály
Mann, Thomas	Török Lajos
Marmontel, Jean Francois	Török Sophie

Trattner-Károlyi
Tusnády László
Váczy János
Vályi Nagy Ferenc
Vass Lajos
Vay Miklós

Vergilius, Publius Maro
Virág Benedek
Vitkovics Mihály
Vörösmarty Mihály
Winckelmann, Johann Joachim
Ybl Miklós

Velasquez, Diego Rodriguez de Silva y

A felhasznált irodalom

- Fried István: Kazinczy Ferenc és a vitatott hagyomány (Sátoraljaújhely, 2012. Szerk.: dr. Kováts Dániel)
- Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története (1851) (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987)
- Kazinczy Ferenc: Híven szeretni a jót (Válogatott írások Fehér József és dr. Kováts Dániel szerkesztésében 2009)
- Fried István: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül – az érzékeny neoklasszicista
- Gróf Széchenyi István: Üdvlelde, gróf Dezsewffy Aurél hátrahagyott némi iromány-töredékeivel (Pesten, 1843. Nyomt. Trattner-Károlyi betűivel, Uri utca 453.)
- Révész Emese: A kultusz köztes helye Kazinczy magyarországi kultuszának tükrében. Kazinczy Ferenc kultusza (Révai Emese honlapján 2010. I. 31.) (<http://www.revart.eoldal.hu/cikkek/popularis-grafika/kazinczy-ferenc-kultusza.html>)
- Bence Erika: Művészetszmény és irodalomértés Kazinczy Ferenc Tövissek és virágok című kötetében (http://adattar.vmmi.org/cikkek/1824/letunk-2009.04-05bencze_erikapdf) Lekérdezés: 2012. december 7.
- Kiss Jenő: Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye (www.c3.hu/-nyelvor/period1301/130102.pdf)
- Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett; M. Akadémia közlésben, Sept. 8. 1832.
- Petőfi Sándor: Úti levelek Kerényi Frigyeshez 1847.
- Busa Margit: Kazinczy Ferenc munkáinak kiadástörténete születésének 200. évfordulója alkalmából (az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1959.)
- Köves Margit: Kazinczyról és a magyar nyelvújításról (Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről) (epa.oszk.hu/01400/01467/00006/pdf/)

A jövőnek nevelő Kazinczy Ferenc

I.

Méltán érezhette kiválasztottnak, küldetésesnek magát, hiszen olyan korban élt, amikor a társadalmi, gazdasági, tudományos, művészeti élet gyökeres változáson ment át, és ebben saját feladatként tekintette az alakító, aktív részvételt. Különösképpen értelmiségi mivoltára nézve vállalt aktív részvételt a jövő, a nemzet jövője építésében.⁶⁷ A feudalizmus sok évszázados történelmében eljött az utolsó időszak, amelyben megszületett az új kor igénye az emberek vágyaiban mind fel fogásban, mind az új élet kereteiben és tartalmában. Az európai értelmiség – élükön a franciákkal – lázba hozta új értékrendjével a kontinens országait, hogy merjenek másképp gondolkodni, érezni, mint eddig a természetről, társadalomról, a világról, magáról az emberről is. Fölértékelődött az ember, mely értékét tovább növelte a tudományok, művészetek iránti szomjúsága, a társadalmi élet igazságosságát, a szabadságot, egyenlőséget, testvériséget akaró önérzetes törekvése. A felvilágosodás ideje jött el a XVIII. század második felére, egy új rendnek, a polgárságnak kora, mely társadalmi csoport önmaga értékét növelendő, a rációt, a tudományosságot, a nemzeti fölemelkedést, a függetlenséget tűzte zászlajára. Hazánkban egy igen kis létszámú polgárságot, valamivel nagyobb vegyes rendű értelmiséget talált az új eszmerendszer, amelynek híreit a Bécsben élő, szolgáló magyar értelmiségiek, testőrírók erősítették föl. Maga a *felvilágosodás* szavunk is a Kazinczy által sokszor említett *aufklärung*⁶⁸ szó szerinti fordítása. A Bécsben szolgáló, de mindvégig a legmagyarabb hazafinak megmaradó Bessenyei György munkájától, az Ágis tragédiája megjelenésétől (1772) számítjuk az új szellem korának magyar szakaszát. Az ókori görög történet be nem vallottan az abszolutizmus, a jobbság–nemesség viszonyát taglalja a két kort párhuzamosító gondolatok jegyében. A szabadság és az igen távolinak tűnő társadalmi egyenlőség irányába ható mű ideológiai kicsengése miatt méltán válhatott a felvilágosodás magyarországi nyitányává. Kazinczynak egész hozzáállását a tudományos, irodalmi, hivatalos – beleértve természetesen a felügyelői – tevékenységét is átszötte, meghatározta ez az új eszmerendszer. Ars didacticájának, nyelvújítási küzdelmének is világosan láthatók kapcsolódási pontjai Bessenyei elveihez. A nagy előd ugyanabban a sárospataki iskolában szerzett ismereteket a világról, mint később Kazinczy, aki nála tisztelgett első írói munkájával, a tőle lefordított *Der Ameri-*

67 *Suchodolski, Bogdan* (1903–1992) lengyel tudós hivatkozott írása: *A jövőnek nevelünk*. Fordította *Dr. Besnyő Miklós*, Tankönyvkiadó Bp., 1964.

68 A francia *lumières*, az angol *enlightenment* is ugyanazt a világosodást, felvilágosodást mondja e korszakra, amelynek ellenpontján a sötétség, babona, a tudomány alacsony szintje áll.

*caner*⁶⁹ című művével. Bessenyei elismerően szólt a színvonaláról, majd néhány levelet váltottak is utána.

A nyelvművelés, -újítás dolgában szerzett hatalmas érdeme is datálható a Bessenyei írásai által megtermékenyített gondolatoktól, amelyek megcáfolhatatlanul érveltek az anyanyelv fontossága mellett mind a tudományban, mind az irodalomban: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”,⁷⁰ vallotta annak ellenére, hogy jól magyarul csak felnőtt korában tanult meg. Világosan látta azonban, hogy a latin egyeduralma nem tesz jót a nemzeti haladásnak, amelynek zálogaként éppen a tudományt, annak eszközéül pedig a nyelvet tartotta. Ha az iskolaügyet nézzük, meg kell állapítanunk: ő az egész nemzet művelődésügyét kívánta megreformálni, nem elsősorban csak az iskolarendszert, amelyet a Ratio Educationis⁷¹ tett meg. Kazinczy inspektorságáig egy évtized sem telt el (1786), tehát új és lendületes intézkedések történtek az államigazgatás minden szintjén iskolaügyben. Bessenyeivel az eszme síkján is találkozott Kazinczy, de míg ő lelkesedett, addig elődje fenntartásokat fogalmazott meg: a rendelet a jó birodalmi alattvaló képzését, nevelését szolgálja, akiket később a német nyelv kötelező használatára terelnek majd. Magát az eszmeiségét elfogadta, míg az utód Kazinczy nemigen látta veszélyesnek – legalábbis kezdetben – az elnémetesítő törekvéseket, a népiskolákért pedig lelkesedett, hiszen az ország fölemelkedését remélte az iskolázás szélesítésétől.

A haladás nem túl régi fogalom a gondolkodóknál: először Turgot⁷² és Condorcet⁷³ említik. Nálunk Kölcsey tűzte a reformkor zászlajára: „Jelszavaink valának: Haza és Haladás”. A felvilágosodás hatására a nemzet fogalma, jövőbeni

69 Tanárai és barátai biztatására látott hozzá a fordításhoz, amely munkát 1775-ben befejezte, majd a következő évben Kassán ki is adta. Így 1776-ot lehet írói indulása évének tekinteni. Ebben a fordításban írta a „világosság” szót, amely a korszak jellemzőjeként később a felvilágosodás alakot öltötte magára. Egyes vélemények szerint Bod Péter (1712–1769) Magyar Athenas című (első magyar nyelven írt lexikonunk) műve is már világias, nemzeti szempontokat hangsúlyozott, így akár annak megjelenési évétől, 1766-tól is számíthatnánk a magyar felvilágosodást.

70 Bessenyei György: *Magyarság* című röpirata (1778.) Röpirataiból, más írásaiból kirajzolódik kulturális programja (*Magyar néző* (1779); *A holmi* (1779); *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* (1781)). A távoli és legfőbb cél a közjó, közboldogság. Ennek legfőbb akadálya a nép műveletlensége; minél szélesebb körben terjeszteni kell a modern tudományokat anyanyelven. Mivel nyelvünk még erőtlén, ezért sürgős a nyelvújítás, a „pallérozás”; ennek eszköze a szépirodalom, a színházi élet, a könyvkiadás fejlesztése, az akadémia felállítása.

71 A Ratio Educationis Mária Terézia tanügyi rendeleteként született 1777-ben. Az első, önálló, rendszeres és egyetemes tanügyi kódex. Megalkotói: Ürményi József kancelláriai tanácsos, Tersztyánszki Dániel levéltáros, Makó Pál jezsuita szerzetes, Kollár Ádám történész. A jelentős szellemi termék fő érdemei: államivá vált az iskolaügy; egységes szervezeti formát alakított ki a népiskolától az egyetemig, egymásra építve az iskolatípusokat.

72 Anne-Robert-Jaques Turgot L'Aulne bárója (1727–1781) közgazdász, XIV. Lajos minisztere. A választási türelemről szól a *Lettre sur la tolarence civile* és a *Le Conciliateur* c. írása; az Enciklopédiába is adott munkáiból.

73 Condorcet (1743–1794) francia filozófus, matematikus, több európai akadémia tagja, enciklopédista.

képe, állapota elsődlegessé vált a gondolkodók, írók, költők, politikusok körében. Közöttük a lényeges különbséget csak az mutatta, ki kiket sorol a nemzetbe. Csak a nemeseket vagy a jobbágyságot is? Őket először föl kéne szabadítani, hogy a polgárosodás folyamatában részt vehessenek. Berzsenyi a nemesi nemzetben gondolkodott, Széchenyi a jobbágyságról úgy vélekedett, előbb polgárosodjék, aztán jöhet az iskoláztatás, míg Kossuth, Eötvös a polgárosodással együtt gondolta ezt. Mindez úgy fontos a közoktatás jelenéről, jövőjéről gondolkodó-cselekvő Kazinczynak, hogy karrierje építésekor a nehézségek garmadáját hozó felügyelői munkát vállalta inkább, mert a társadalmi igazságosság, a polgárosodás, az egyenlőség, egyáltalán a felvilágosodás készítette erre az útra, amelynek bejárása részéről a hazafiság, a nemzetben gondolkodás erkölcsisége volt. Társa, vetélytársa⁷⁴ is hasonló módon szólítja meg egész Európát: „Nemzetek, országok! kik rút kelepében / Nyögtök a rabságnak kínos kötelében”. Batsányi is a nemesi ellenállás oldaláról értékelte a változásokat, azonban a felvilágosodásnak is elkötelezett híve. Kazinczyt inspektorságában inkább a nemzet jövője érdekelt. Bár akkorra már tagja volt a titkos társaságnak,⁷⁵ nem hevítette akkora forradalmi érzés, mint Batsányit. A jövőt a nemzeti fölemelkedésben, annak zálogát az iskolázásban látta. A nemzet jövőjével foglalkozott tehát, mint akkoriban minden hazafi. Annak építéséből a legaktívabban igyekezett ő is kivenni a részét.

Inspektorsága idején már e ki nem mondott értékek mentén erősödött a társadalmi életben a nemzetté válás igénye, amelyben előbb a függetlenség, szabadság szükségeltetett és a nemzeti identitás meghatározása. Mindezek elterjedéséhez mulhatatlanul szükséges a magyar iskolázás föllendülése: „... a felvilágosodás programjának a gyakorlatba való átültetése már a XVIII. században megkezdődött – például a közoktatás vonalán, amely mint tudjuk, még a felvilágosodott abszolutizmusnak is szívügye volt –, az „aufklärista” eszmék szélesebb körben való elterjedése inkább a XIX. és a XX. századra tehető.”⁷⁶

II.

A mindenkire kiterjesztett közoktatás demokrácia hozadékán túl neveléstörténetünk nagyjai azért is kíváncsnak tartották a „kiművelt emberfők sokaságát”, mert csakis általuk fejlődhet naggyá a nemzet. Apáczaitól Tessedik Sámuelen át Kazinczyig, tőle Széchenyiig, Kossuthig, Eötvösig mindnyájan látták, hogy a nem-

74 Batsányi János (1763–1845) A franciaországi változásokra című epigrammájában szólítja meg a nemzeteket.

75 *Toldy Ferenc*: Kazinczy Ferenc és kora. Pest, 1859-60. 46-52. Miskolcon gróf Török Lajos nagymester vezérletével megtörténik Kazinczy felvétele a szabadkőművesek titkos társaságba 1784. jan. 13-án.

76 Uo.

zet boldogulásának, haladásának elemi feltétele az iskolák működtetésének állami feladattá emelése. Apáczai hitt a magyar nemzeti kultúrában, melyet önállóságunk, függetlenségünk legfőbb zálogaként tartott számon. Nagynak, műveltnek, a fejlettebb nyugati országokhoz hasonlóknak szerette volna látni hazáját. Tessedik a híres iskolájában folyó munka eredményeként értelmes gazdákat, okos néptanítókat, tevékeny polgárokat, serény mesterembereket, ügyes műiparosokat, gazdasági felügyelőket, szorgalmas kereskedőket képzelt a jövőben. Kazinczy meg is látogatta,⁷⁷ hiszen törekvéseik fő irányai egybeestek. Ha anyagi támogatást nem is kapott a nagy pedagógus II. Józseftől 1787-ben, kitüntetését igen, mert a császár is az értelmes, szorgos alattvalókban látta a birodalom életképességét, míg Tessedik természetesen a nemzet jövőjéért vállalta az irigyei, a maradiak gáncsoskodása közepette is az új irányt.

Nemcsak sokoldalúságát bizonyítja Kazinczy azzal, hogy a nevelés-oktatás terén, az iskolaszervezésben is otthonosan mozog, hanem azt is, hogy világos jövőképe van a nemzetről, a haladás feltételeiről, mint a többi nagy gondolkodónak, hazafinak is. Azzal, hogy a kényelmesebb, többet fizető, biztosabb főjegyzői állás helyett inkább igyekezett az iskolák megszervezésének, látogatásának, segítségének rögzös útját vállalni, a meggyőződéses, küldetéses értelmiségi, hazafi személyiségét öltötte magára. Jövőképre, mint mozgatóerőre vezethető vissza személyiségének tudatos alakítása is, hogy megfeleljen minden feladatnak, amelyek teljesítése révén valóban fényre derül a haza. A társadalmi mozgások – de a mozdulatlanságok is – abba az irányba terelték, hogy az egész nemzetben gondolkodjék, a teljes társadalmi mozgástérben, amelynek dimenziójában pontosan el tudja helyezni saját tevékenységét, a képességei szerint megválasztván annak területét, formáját. Az irodalmi, stílusbeli, kritikusi nyelvi mozgalom szervezésében, vezetésében kifejtett munkája is egyféle pedagógiai elhivatottságot mutatott, hiszen nevelni kellett egy író nemzedéket, számukra adni kellett eszközt, egy irodalomra, tudományra alkalmas nyelvet. Ehhez a nemzetre méretezett pedagógiához előbb meg kell tanítani minden rendű-rangú-vallású embert már gyermekkorban, hogy együtt, egy nemzetként adjanak irányt a haza fejlődésének minden területen. Ennek a tanítói munkának nemcsak gyönyörűségét tapasztalhatta meg, hanem iszonyú nehézségeit is, amelyek azonban mintha inkább erősítették volna elszántságát. Hatalmas munkatempót diktált magának, de másokat is arra serkentett. Legfontosabb tevékenységi formáiban keményen dolgozott: nyelvi, ízlésbeli, formai változtatás az irodalomban, fordításban, saját írásaiban, a

77 Kazinczy látogatása 1793 márciusában történt. Vö.: *Pásztor Emil*: Kazinczy Ferenc Szarvason. = Békési Élet, 1976. 3-4. sz. 453-454.

nyelv pallérozásában, közben lapot alapított,⁷⁸ levelezett, utazott. E sokoldalúsága, mindezen területen a hozzáértése, fáradhatatlansága a reformkor hazafiainak példát, irányt mutató viszonyulási, igazodási pont volt.

Tevékenységet a felvilágosodás terelte egy mederbe, bár közben változott, mondhatjuk: fejlődött nézetrendszere is. A mindössze négy évig tartó inspektor-sága (1786–90) a tanítói, pedagógusi elkötelezettségének se az első, se a végső időszakának nem tekinthető, hiszen a szabadkőműves páholyról vallott nézeteiben világosan megfogalmazódnak a tanítással kapcsolatos elvei: „csak egy lélek a fontos, a jónak szeretete, amelyben mindenki olvasni, tanulni, majd tanítani tartozik. Így lesz a páholy az emberiség legtökéletesebb iskolája.”⁷⁹ A magyar köztársasági mozgalom e páholyokból indult. A polgárság híjával a nemesség, értelmiség körében verbuválták tagságukat. A francia divatra kezdődtek az irodalmi szalonokban is, az értelmiségiek körében az összejövetelek alkalmával a beszélgetések, viták, mint Kassán is, amelyekben Kazinczy aktív szerepet vállalt. E szalonokban érlelődött a magyar értelmiség a felvilágosodás eszméinek befogadására, fölemelkedésük a „páholynak”, amelyben már messzebb láttak, felelősségteljesebben gondolkodtak a jelenről, jövőről. Kazinczy nemcsak a szalonban kialakult, kifinomult nyelvnek örült, a páholyban emelkedett lélekkel látta az emberibb jövő megfogalmazódását: „Én nekem a’ kőművesség olly társaság, a’ melly egy kis karikát tsinál a’ leg-jobb szívű emberekből; mellyben az ember el-felejtí azt a’ nagy egyenetlenséget, a’ melly a’ külső világban van; a’ mellyben az ember a’ Királyt és a’ leg alacsonyabb rendű embert testvérének nézi...”⁸⁰ Itt együtt, tömören fogalmazódik meg a testvériség, egyenlőség elve, de az egymás iránti türelemé is. Ez az elv vezérelte, amikor közös iskolákat szervezett, amelyekben a vállalási, rendi különbségeket fölülírta a nemzeti ügy, az oktatás, nevelés kiterjesztése minden gyerekre. Tehát életútja szerves részévé úgy vált a felügyelőisége, hogy előzménye a francia mintára alakult szalonokban, majd a szabad kőműves páholyban megfogalmazódott, követett elvekben, gyakorlatban már kialakult, utána pedig az egész nemzetre kiterjesztett neveléssé nemesedett az irodalomért, nyelvért való küzdelmében.

78 1788-ban Batsányival, Baróti Szabóval együtt megjelentette Kassán a Magyar Museumot. Kazinczy jozefinista elveit Batsányi kivette a Bévezetésből, csak a saját nemesi reformeri elképzeléseit fogalmazta bele. Így Kazinczy lassan eltávolodott a laptól, Orpheus címen (szabadkőművesi neve volt) 1789-ben külön alapított folyóiratot.

79 *Toldy Ferenc* i. m. 46–52.

80 Levél Aranka Gyöergynek Kassáról 1790. márc. 25-én. *KazLev.* II. k. 53.

III.

Inspektorságot vállaló kedvét eddig elsősorban elveiből eredeztettem, de szerepe lehetett benne gróf Török Lajosnak is, aki a páholy nagymestere, később Kazinczy apósa, az 1780-as években a kassai kerületi főigazgatója volt. Kazinczyt szinte lenyűgözte Török eleganciája, tudása mellett tartása, könnyedsége mellett komolysága, mindenekelőtt felvilágosultsága. Az addig aljegyzősködő Kazinczy-nak följánlott főjegyzőség nagy lépés lett volna előre mind rangban, mind anyagiakban, de ő a kisebb jövedelemmel, ugyanakkor a jóval nagyobb vesződséggel járó inspektorságot választotta: „Elvonatni a vármegyétől a tudományi ágra, minden vallású polgárok nevelésére hathatni jóltevőleg, oly szerencse volt, melynél én kedvezőbbet soha nem óhajtottam”.⁸¹

Kassán lakott, onnan járt szekéren, gyalog, lovon, még ökrös szekéren is szervezni, látogatni az iskolákat a legeldugottabb falvakba is, amelyek némelyikében még kenyérhez sem tudott jutni a látogatási idejében. De tette dolgát, hiszen „földrajzot, történetet, rajzolást, geometriát, mechanikát” is tanítottak az írás, olvasás, számolás mellett. Tíz megye, a korabeli Magyarország negyednyi része tartozott hozzá meg a néhány maga mellé vett segédfelügyelőhöz. Munkáját szenvedéllyel végezte a sok nehézség, vita, alattomoság ellenére, talán éppen azért. A kis falvakban sokat vártak tőle, az iskolákat fenntartani köteles személyekkel, intézményekkel pedig vég nélküli vitákba kellett bonyolódnia, hogy az iskoláknak egyáltalán a szükségességét bizonyítsa. A *Pályám emlékezetében* mégis csak a legfelemelőbb érzés forrásául jellemzi felügyelői munkáját: „Szép és dicső dolog a’ Haza’ jövője boldogságán dolgozni, kilesni a’ rejtekben lévő talentumot, és azt mívelésbe hozni, hogy idővel nagy fényű tagja legyen a’ társaságnak...”⁸² A *nagyfényű* szó Comeniust idézheti, hiszen Kazinczy 10 évig diákoskodott Patakon, a *társaság* pedig a közösség, a társadalom rokon értelmű szava. A *közt* és a belőle képzett szavakat gyakran használhatta Kazinczy, hiszen felügyelői munkájának, sokszor szó szerinti küzdelmének éppen a közös iskolák álltak az elérendő céljai középpontjában. A falusi káplántól az érsekig, a falu bírájától a vármegye alispánjáig minden rendű, rangú emberrel vállalt vitákat iskolaügyben, hogy egyáltalán legyen olyan intézmény, amelyben elkülönítetlenül tanulhassanak katolikus, evangélikus, református felekezetű gyerekek. A közös iskolák ügyét tárgyalta Esterházy Károly egri érsekkel is.

Nemcsak nagy utazásokat kívánt meg tőle a munkája, hanem hivatali, levelezési feladatokat is. Néhány témája ebből az időszakból: jelentés az alispánnak

81 Idézi Z. Szabó László: Így élt Kazinczy Ferenc. Móra Könyvkiadó, Bp., 1977. 61.

82 Levél Cserey Farkasnak Széphalomról 1806. dec. 29-én. KazLev. IV. k. 452.

több zempléni iskola állapotáról, egyikük – a varannói – leégéséről;⁸³ Soós Pál szolgabíró levélben tett jelentést Kazinczynak a leégett iskola dolgában, hogy utasította a város vezetőit új iskola építésére;⁸⁴ intézkedés kérése az alispántól Bessenyei András vallási nevelése ügyében;⁸⁵ a kerületi szolgabíróktól Zemplén vármegyén keresztül kérte vizsgálat elrendelést négy református felekezeti iskolában (Lúc, Megyaszó, Hernádnémeti, Erdőbénye);⁸⁶ a homonnai tanító lecserélésére nyújtott be kérvényt az alispánhoz;⁸⁷ kérte a vármegyét a tankötelesek (6–12 évesek) összeírására, bár tudja, hogy aratás van, de fontos, mert azokról akart képet kapni, kik nem jártak még iskolába.⁸⁸

Szerteágazó felügyelői tevékenységéből mindez csak felvillantása a nagy-nagy munkának, amelyet mindvégig – amíg tehetett – jószívvel végzett. A múlt idő is szépíthetett valamit emlékein, főleg azonban a mérhető eredményekre tekintett vissza gyönyörűséggel évtizedek múlva is, de felügyelősége első három évéről részletes összegzést is adott 1789. december 20-án elmondott beszédében, amikor új iskolalátogatókat iktatott be hivatalukba: „Gyönyörködve nézek vissza szolgálatom szakára; akkor is terjesztém a szent tüzet. Összesen 124 iskolát s ezek között 19 közöset, 2 félig közöset, 61 pápistát, 5 orosz, 25 lutheránust, 5 kálvinistát és 7 zsidót létesítettem.”⁸⁹ „Hivatalba vezető beszéd”-ében, amelyet beosztott tanfelügyelői előtt tartott a felvilágosodás jozefinista elveit megvalósító gyakorlatát tartja legfőbb eredményének. A „közös” iskolák – 19 a 45 új iskolából – töltik el legnagyobb gyönyörűséggel, mert bennük megvalósult a vallási türelem, amelyet sikerült elfogadtatnia az emberekkel: „Én itt, megamott a pápistákban a protestánsok, a protestánsokban a pápisták, a zsidókban a keresztények eránt több bizalmat, több felebaráti, több emberi és hazafiúi indulatokat támasztottam”.⁹⁰ Pedig nem kis ellenerővel kellett megküzdenie. Bécsben azonban kedvelték, hiszen II. József reformpolitikájába beleillett a Kazinczy által elősegített iskolamegújítási, szervezési program, ha mindez más célt is követett,

83 1787. szept. 10., Kassa. A levél címzettje Szirmay László, Zemplén vármegye alispánja. A levelet közölte Dongó Gyárfás Géza, Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez XIX. k., 58-59. (Zemplén Levéltára [ZLt.] IV. 1003. Fasc. Syst. 4. No. 24.)

84 1787. okt. 20. Szacsúr (ZLt. IV. 1003. Fasc. Syst. 4. No. 26.)

85 1788. jún. 6. Pazdics (ZLt. IV. 1003. Fasc. Syst. 3. No. 308.)

86 1788. júl. 12. Kassa (ZLt. IV. 1003. Fasc. Syst. 4. No. 34.)

87 1788. okt. 17. Kassa (ZLt. IV. 1003. Fasc. Syst. 4. No. 43.)

88 1789. aug. 2. Alsóregmec (ZLt. IV. 1003. Fasc. Syst. 4. No. 72.)

89 Z. Szabó László i. m. 63.

90 Nagy pedagógusok. Neveléstörténeti olvasmányok. Szerkesztő: Weszely Ödön. Bp., 1925. 171-179.; Kazinczy Ferenc: Hivatalba vezető beszéd... Kassa, 1789.

mint az, amit Van Swieten dolgozott ki a birodalom számára.⁹¹ Óriási volt az a változás, amit II. József hozott az állami, társadalmi élet legfontosabb területein: a latint kiszorította a német nyelv a hivatali életből (így fölértékelődött Kazinczy tökéletes német tudása); a vallások között egyenlőséget tett, védte is egyiket a másik esetleges támadásaitól; az oktatás végképp állami feladattá vált, színvonalában nagyot fejlődött. Ebben az időben emelkedhetett Kazinczy az elveivel rokon irányt mutató hivatali rangra inspektorságával. Érdekes megnéznünk, milyen alapelvek mentén fogalmazta meg ars didacticáját, visszatekintve fényes, ám nehéz négy évre; mely értékek kristályosodtak ki az időben, amelyekért vízen, sáron, fagyban, hervasztó melegben érdemesnek tartotta dolgozni.

IV.

A császár által elrendelt, Swieten által megrajzolt útra lépve Kazinczy ellenkező irányba indult el: míg Bécs a birodalom egyesítésének eszközét látta az iskolákban, addig Kazinczy a nemzet fölemelkedésének zálogaként tekintett az oktatás szélesítésére, színvonalának javítására, a vallási-felekezeti jelleg államira cserélésére. Ezért érdemesnek látta testi-lelki erejét összpontosítva a munkába, kezdvén azzal, hogy több főispánnak is kosarat adott, amikor fölmerült a neve a főjegyzői kinevezéssel kapcsolatban. A kassai kerület sárba ragadt falvait járva nemcsak látogatta az iskolákat, hanem tanítókat is keresett, ösztönzött, hiszen bizonyos szinten németül is kellett tudniuk a tanítóknak, míg a magyarok a latinnal is hadilábon álltak sokszor. És adva volt a végképp nem hatékony „kántálva” tanulás hagyománya, amely a lecke „szavalókórusos” módszerét jelentette. Kazinczy különösebb pedagógiai képzettség nélkül is a helyesebb irányba terelte kollégáit: a beszélgető, kérdező, gondolkodtató foglalkozások felé. Megnyilatkozásaiból, bírázataiból kirajzolódik pedagógusi arcéle. Saját, pataki iskolájáról is volt néhány elmarasztaló megjegyzése: komornak látta a kollégiumi miliőt; több tananyagot haszontalannak ítélte, a tanárok ridegségét kárhoztatta; visszaemlékezvén diákéveire módszerüket ésszerűtlennek látta, a könyvtár gazdag állománya azonban megragadta.

91 Gottfried van Swieten (1733–1803) családja Hollandiából származott, ő több nyelven beszélt, zeneszerzéssel is próbálkozott, diplomata lett Mária Terézia szolgálatában. II. József trónra lépése hozta meg karrierje csúcát: államtanácsos és az Állami Oktatási Bizottság igazgatója. Ő nevezte ki vagy váltotta le a főigazgatókat. Ha katolikus volt a főigazgató, az inspektor protestáns kellett legyen. Így Török Lajos gróf mellett Kazinczyt emelte hivatalba („Autobiográfiai mozaik” (1786-1794) Kazinczy Ferenc: Az én életem. Szerk.: Szilágyi Ferenc. Magvető Kiadó, Bp., 1987. 135.

Ma tehetségkutatásnak mondanánk az ő talentumkeresését, amelyet szép és dicső dolognak tartott. A tehetséges gyerekek az együtt tanulós módszerrel⁹² csak elkallódni tudnak. Comenius a sárospataki beköszöntő és búcsúzó beszédében foglalta össze főbb elveit, Kazinczy pedig az inspektorok beiktatásakor tartott beszédében fogalmazta meg ars didacticához illően tevékenységének irányait 1789-ben. Fentebb már írtam a számszerűsíthető eredményeiről, itt az elveiről, módszertani elképzeléseiről szólok.

Minden bizonnyal elsődleges kérdés lett a nyelv. A latin helyébe a németet tette hivatalossá a császár, így az iskolában is fontos volt, hogy milyen szerepet töltött be az anyanyelvű oktatás mellett: „én a német nyelvet, ezt a mostani fekvésünkre s az okosabb gondolkodásra nézve minden részre nem hajló hazafi érzése szerint oly szükségesképen megkívántatott tárgyat, elébb vittem; – de amellet a magyar nyelvnek gyakorlása és elterjesztése éránt is, mely a közönséges életben, az adásra és vevésre, a közönséges és személyes boldogulásnak ezen forrására elmulaszthatatlanul megkívántató, az érzékeny hazafi előtt pedig, mint az, amely által az ő nemzete más nemzetektől legbizonyosabban megkülönböztetik, kiváltképpen becses, oly gonddal vigyáztam...”⁹³ Ilyen „becses” volt Rousseau is, akinek nevelési elve, a természetes nevelés hatott a korabeli értelmiségre. Sokan tartják igen fontosnak a nevelés ügyét, meglátván benne a nemzeti felemelkedés lehetőségét. Erről tanúskodik, Vályi András karrierje; Perlaki Dávid kézikönyve a nevelésről a tanítók számára; Szakonyi József módszertani kézikönyve; Tóth Pápai Mihály sárospataki tanár első magyar nyelvű pedagógiai tankönyve; Hari Péternek a máramarosszigeti református kollégium növendékei számára írt kézikönyve. Cserey Farkas az erdélyi népoktatás reformjáról írt, Fáy András a nőnevelésről, Várad Szabó János népiskolai reformtervet készített Pestalozzi szellemében stb.

Kazinczy is fontosnak tartotta megfogalmazni véleményét a nevelőről, nevelésről. Szerinte a morál és a célra vezető tudomány helyett a pedagógusi slendriánság, haszontalan csevegés dívik, amelyeket majd kinevetnek az utódok. Azt is hibaként róttá föl, hogy a gyerekeknek inkább az emlékezőképességét, nem az „elmésségét” veszik munkába a tanítók. Az eszményi tanító az, „aki a gyermekekkel gyermeki módon tud bánni, aki gyermekké lenni nem áttal; – s ki áttallan az azok közül, akiknek a természet ítélőerőt, fontoló értelmet adott, minekutána oly nagy emberek, mint Rousseau, gyönyörködéseket keresték abban, hogy gyermekké lehessenek! – az a tanító, aki a gyermekeket úgy tudja tanítani, hogy elfelejtik, hogy iskolában vannak, s azt vélik, hogy anyjuknak ölkben hevernek, aki előttök

92 A Felbiger-féle négy módszeres eljárás egyike az együtt tanulás (a „kántálás”), a másik három pedig a tabellák, a betűzés és a katechizáció. Kazinczy inkább a katechizáló (kérdés-felelet) módszerrel értett egyet.

93 Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Szerk. Ravasz János. Tankönyvkiadó, Bp., 1966.

múlattató meséket beszél; – az a tanító, aki a tanítványainak fejeket és szíveket míveli, aki őket tanítja és javítja; – az a tanító, akire én iskolámat bízni óhajtanám.”⁹⁴ Ez idézetben megjelennek a fejlődéslélektani ismeretek, továbbá a gyermekhez igazodás igénye, az értelmi és érzelmi nevelés arányainak helyes megválasztása. A gyermekből kiinduló pedagógusi szemlélet is Rousseau Emile című regénye alapján vert gyökeret nálunk is. A humánus fegyelmezésre utaló megjegyzései másutt olvashatók. A derűs légkört Patakon hiányolta, de megvalósítandónak tartotta. A tanító ideális jellemvonásai között a műveltséget, a barátságosságot hangsúlyozta, amely jegyek eredményezhetik, hogy a tanító ne nyűgnek érezze munkáját, hanem élvezetes foglalkozásnak. Comenius idéződik, mint abban is, hogy hasznosnak tartja az idegen nyelv tanulását (itt a németet), de nem az anyanyelv (a magyar) helyett. A hasznosság elvének érvényesítésével is élénk idézi Comeniust, amikor a tananyag egy részét haszontalannak minősíti, a tanórai munkát üres csevegésnek. A felekezeti jelleg elhagyása iránti elkötelezettsége egyféle iskolai demokratizmusként is fölfogható, mely elv a feudalizmusban messzire előre mutat az időben.

Mondhatjuk, hogy inspektori tevékenysége során a felvilágosodás eszméinek igyekezett megfelelni, ha kissé el is túlozta a német nyelv szerepét. Sok tekintetben érthető ragaszkodása hozzá: jól beszélte, írt rajta, főleg fordított magyarra. Korábbi vármegyei és az inspektorsága idején viselt hivatala megkívánta tőle a német nyelv kitűnő ismeretét, általa mások elismerését.⁹⁵ Egyébként is e nyelvet tisztelte az irodalom, a tudományok művelésére alkalmasságának okán, de nem vádolható azzal, hogy éppen anyanyelvét szorította volna hátrébb a fontossági sorrendben. Nem a császárt szerette, hanem annak néhány, a felvilágosodással egybeeső intézkedését, amelyekért lelkesedett is, hiszen a nemzeti fölemelkedés rajzolódt meg benne jövőképként. Mintha némi fájdalommal fogadta a császár halálhírét. Kazinczy további sorsa visszaigazolni látszik ezt, hiszen a klérus mindent elkövetett, hogy az egyházak visszaszerezzék az oktatásban elveszített szerepüket. Lipót idején visszaállt a régi rend, így Kazinczy is bevégezte tanügyi küldetését. Jellemző azonban, hogy még a katolikus apáca-tanítónőktől való búcsúzása is csaknem könnyet csalt kálvinista létére az ellenlábás vallású kolléganők szemébe. Hála a filozófiai tézis egyetemes igazságának, amely szerint az emberi cselekedetek és azok hatása irreverzibilis, így Kazinczy áldozatos pedagógiai tettei is élesztői lettek egy új korszak gondolati és cselekvési vonulatának. Jozefinizmusát – ha egyáltalán bírálná – kisebb tévedésként könyvelhetnénk el, mint azt a vélekedését, hogy a lányoknak nem szánt nagy teret a felsőbb oktatásban. Ez a hiba is évezredes gyökerűnek minősíthető. Utána is el kellett telnie egy évszázadnak, hogy például nők orvosnak, mérnöknek tanulhassanak az egyetemen.

94 Uo. 204.

95 „Nékem kelle fordítanom, nékem németül és deákul felelnem...” Z. Szabó László i. m. 38,

V.

Tanulságos, miként vélekedik Kazinczy jelenkora és utókora pedagógiai tevékenységéről. A maga jelenkoráról már szoltam: elvi, ideológiai ellenségeket sorakoztatott föl maga ellen a közös iskolák szervezésével, továbbá az alispánok sem nézték jó szemmel, hogy egy ilyen jó képességű, nyelveket tudó ember nem a nemesi vármegye értékrendje szerint szervezi életpályáját. Akit legtöbbször tartott, gróf Török Lajost is magára tudta haragítani állhatatos inspektori, jozefinista voltával. Az őt értékelők körében azonban egyértelműen pozitív a szerepe, hiszen irdatlan nehézségek árán vállalt valamit, amiben hitt; még egészségét is kockáztatta elve megvalósításáért. Többször értékelte elveit, a tiszta gondolatokat, mint saját anyagi érvényesülése szempontjából fontos érdekét. Pedagógusi vénája is bőven buzgott. Mivel hivatala a nevelés-oktatás teljes rendszerének ismeretét igényelte tőle – különben alkalmatlan lett volna a feladatra –, így a filozófiai, nyelvi, politikai, természeti rendszerek mellett a pedagógiai is világosan kirajzolódott előtte. Nem kompilálva fogalmazta meg intéseit, elveit a neveléssel kapcsolatban, hanem felvilágosult, humanista elveket vallva egyenesen következett vélekedése tapasztalataiból, meggyőződéséből.

A későbbi elemzők vélekedései között érdemes kissé tallózni, mit tartottak eredménynek pedagógiai tevékenységében. Az egész nevelési rendszerre kiterjednek gondolatai, tevékenysége az iskolák megszervezésétől kezdve a pedagógusok képzésén át a gyermekek fegyelmezési módjáig kihatott. Hőgye István Rousseau hatását és a német neohumanizmus szerepét említi Kazinczy nevelési gondolatainak megtermékenyítő előzményeként.⁹⁶ Imre Sándor a 27-32 éves Kazinczy munkájáról kiemelte, hogy „Nézetei gyakorlatba vételére, az életben alkalmazására, mintegy próbára tételére soha nem volt úgy alkalma, mint iskolai felügyelő korában... Ez évek alatt a néptanítókkal, iskolai előjárókkal, látogatókkal, az iskolák ügyében megyei férfiakkal, egyházi és világi emberekkel naponként érintkezve, leginkább volt alkalma a felvilágosodást, bölcselést és jó ízlést hirdetni s ezek fölül vitatkozni”.⁹⁷ Tehát jó iskola volt az inspektorság az élet minden területére kiterjedő ismeret, gyakorlat forrásaként. Az igazért, szépért, a nemzet érdekéért szabadelvűen gondolkodva-érezve éppen ez a rövid időszak erősítette meg benne életelvként törekvéseinek irányát, inspektorként pedig mindezért a gyakorlatban tudott eredményesen dolgozni. Ebbe a szabadelvűségbe nem fért bele a vallási-felekezeti szembenállás, ez által pedig a nemzet megosztottsága. Ezért pártolta a közös iskolákat, amelyekben békésen megférnek egymással a

96 *Hőgye István – Vágó Benőné*: Adalékok Kazinczy Ferenc pedagógiai arcképéhez. = Pedagógiai Szemle 1967. 438-445..

97 *Imre Sándor*: Kazinczy Ferenc iskolai inspektorsága. = Budapesti Szemle, 1895. 162.

különböző felekezetű gyerekek, a szüleik is közelebb kerülnek egymáshoz a normális iskolákban (a fő normális iskolákban már pedagógusokat képeztek). Imre Sándor Szentgyörgyi István pataki tanártól eredeztetni Kazinczy mohó ismeretvágyát, a határokon túltekintő akaratát. Nem lohadt ez a lelkesedés a nemtelen rágalmak ellenére sem, mert fiatalon erősen hitt az emberi jóságban, tisztességben, de később megtapasztalta a valóságot.

Heksch Ágnes „nevelési nézetek”-ről ír, amikor Kazinczy inspektorságáról szól.⁹⁸ Úgy tartja, hogy a XVIII. század végi magyar értelmiség – köztük Kazinczy is – tévedett, amikor II. Józsefet felvilágosultnak nézte, ugyanakkor nem vette észre, hogy az édesanyja után ő is a feudális jellegű birodalom fenntartása eszközéül tekintette a korral való látszólagos haladást. Ezért a kompromisszumra való igyekezetük a polgári felvilágosodástól, a francia progresszív ágtól messze estek, hiszen működött a cenzúra az irodalomban. Igaz, Bécs is érdekelt abban, hogy hasznos állampolgárokat neveljenek, ezért nem zárkózhattak el a nevelésügyi reformoktól. Így találkozott a központi (bécsi) akarattal a Kazinczy-féle szerepvállalás, hiszen a nemzet nyert az iskoláztatás szélesítéséből, bár egyértelmű volt, hogy Magyarország gyarmatosítását, a Habsburg Birodalom erősítését szolgálták a nevelésügyi egységesítésére tett lépések. Olvasmányélményei közül Kazinczyra a rousseau-i gondolatok hatottak leginkább. A toleranciát is hangsúlyozza Heksch Ágnes, amelyből Kazinczy inspektori fő tevékenysége, a közös iskolák létrehozása kinőtt. A német nyelv eluralkodását ugyan hivatala miatt Kazinczy nem bírálhatta, de örömét fejezte ki „Körüljáró levelé”-ben a magyar nyelv jogaiba visszahelyezésekor, 1790-ben. A tanítók kinevezésében is elsődleges szempontja volt, hogy tud-e jól magyarul a jelölt. A közös népiskolák szervezése együtt járt a normális módszerek bevezetésével, vagyis a németesítés felé mutatott. Kazinczy a német nyelvben „a polgári haladás, a műveltség emelkedésének eszközét látta”.⁹⁹ A magyar nyelv ismerete mellett az iskolalátogatók műveltségének szerepét emelte ki, amelyre szükség van a népnevelésben, az pedig a haza jóléte, felvilágosodása szempontjából fontos. A tanítók képzését is támogatta, hogy ne elsősorban az „emlékező erőt” vegyék munkába a gyerek fejlesztése során, hanem az „értelmét, képzeletét, szépérzékét, erkölcsi érzékét, hibátlan és logikus beszélőkészségét”.¹⁰⁰ Kazinczy megnyilatkozásában sugárzik a felvilágosodás emelkedettsége, hite, amelynek a nemzetnevelés ügyében kell tárgyiasulnia. Így jut el a fiúk és lányok egyenlő nevelésének elvi pontjáiig, hiszen a lányok a jövő nemzedék nevelői lesznek. A vallásoktatást nem a teológia erőltetésével kellene végezni, a templomi katekizálást sem helyesli, de tagadja, hogy vallástalan lenne. A felvilágosodás

98 Heksch Ágnes: Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. = Pedagógiai Szemle 1956. 99.

99 Uo. 101.

100 Uo.

magyar értelmisége között az egyik legképzettebb, legönállóbb gondolkodója Kazinczy, aki világnézetévé emelte kora leghaladóbb gondolatrendszerét. A népiskolákat a jól képzett tanítókkal a továbbtanulásra felkészítő intézetekké szándékozott emelni, míg II. József az alsóbb néprétegek számára elégségesnek tartotta az alsó fokú képzettség megszerzését. Érthető Kazinczy lelkesedése, amikor az iskolákba bevezették a szokásos tárgyak mellett a földrajzot, rajzot stb. Mindezek a tantárgyak hasznosak, az életben felhasználhatóak. Ennek eredményeként a neveltek, a társadalom, a nemzet jó, hasznos polgáraivá válnak. Mindez túlmegegy az oktatástól elvárható követelményeken, nevelési fő feladattá emelkedik. Ebbe a nemes programba nem illenek a maradi együtt tanulós módszerek, inkább a gondolkodtatva, kérdezve rávezető eljárásokat követelte meg a tanítóktól, a felügyelőktől is.

VI.

Kazinczynak saját, kiküzdött nézetrendszere, világnézete alakult ki, amely a felvilágosodást vette alapul. Nem forradalmárként, hanem a legnagyobb gondolkodók tudatosságával – néha tévedésével – végezte a számára küldetésnek minősíthető feladatát a nemzetért, bárhová állította is a sorsa. Így inspektorként is a megbízásának igyekezett megfelelni. Tevékenységének fényét növeli az a körülmény, hogy jogi végzettsége ellenére vonzotta a pedagógia, a nemzet nevelésének szükségessége és lehetősége. Ha a föl-fölmerülő tévedését, „vakságát” vesszük szemügyre, megállapíthatjuk, hogy az „elnyomó” Swietent nem szerette jobban, mint Rousseau-t; nem tisztelte annyira, mint szabadkőműves páholyának mesterét, gróf Török Lajost; a németek maradi tanítási módszere helyett a gyermek fejlődéslélektanilag meghatározott természetéhez igazodva követelte meg beosztottjaitól az eredményesebb eljárásokat. Tehát jozefinizmusa nem árulás volt, hanem a császári-királyi rendeletekben található, a nemzet haladását is segítő lehetőségek kiaknázása. A filozófia, a filozófusok, a nyelvek, az irodalom, a tudomány iránt lelkesedett, nem pedig Bécs birodalmat erősítő, egységesítő törekvéseiért.

Természetesen nem nekem kell megvédenem, az esetleges vádak alól tisztáznom Kazinczyt. Megteszi ő magáért, a nézeteiért, a vállalásaiért a csaknem mártíromságba torkolló elítéltetésével, a magyar nyelv, irodalom, stílus megújításáért folytatott áldozatos munkájával. Felvilágosult gondolkodóként egységben látta a természetet és a társadalmat, annak részeként pedig a nevelést, az oktatást. Tudta, melyek azok a legfontosabb lépések, amelyek a nemzet fölemelkedéséhez hozzájárulhatnak.

Belegondolva példaértékű életébe, a mának is szól számos korabeli megnyilatkozásával. Így irányt mutat az állam és egyház szerepének pontos meghatározá-

sával az iskolákban; a tudományosság igényében; a mindent fölülíró hazafiságban; a meggyőződéséért áldozatot hozni képes elszántságban; a magyar nyelv ügyében tett lépések terén. Ha tévedett valamiben, az is csak ember voltát bizonyítja.¹⁰¹

Állandó és változó elemek Kazinczy levelezésében

*Mottó: Ha nem változol, kővé, de nem szoborrá leszel;
ha mégis, akkor elevenen megérkezhetsz a jövőbe.*

I.

Hérakleitosz óta tudhatjuk, hogy *panta rhei*.¹⁰² Ha igaz, akkor Kazinczy munkásságának ez a meghatározó szelete, a levelezése sem maradt egy munkás életén át változatlan. Érdekes lehet megvizsgálnunk: levelezésének melyek az állandó jellemzői és melyek a módosuló elemek. Továbbá: mik voltak az előzményei, kiváltó okai e jellemzőknek; azok mennyire személyesek vagy éppen a korban gyökeresek; a változás, változtatás mennyire szándékos, tudatos, egyáltalán mekkora mértékű, milyen irányba ható; kik a leginkább kedvezményezettjei e levélfolyamnak, kik a keményen bíráltak, mindennek mi volt a hatása stílusára, érzelmi töltésére, a leveleiben megfogalmazott tanácsaira, kritikáira, művei folyamára.

Mindebből egyenesen adódik a szerkesztési elvem: a kronológiát követve igyekszem eljutni Kazinczy pozitívan taglalt értékeléseihez, valamint a kritikával fogadott személyekhez a korban, sőt a megelőző időkben is, hiszen volt véleménye a korábbi életművekről, amelyek erkölcsi, esztétikai szempontból követendő, vagy éppen kerülendő példaként szolgáltak a leveleiben tanácsként, kritikaként a címzetteknek. Például az ókori esztétikai és etikai elvek hirdetője lett leveleiben,

101 TOVÁBBI FELHASZNÁLT IRODALOM: *Kazinczy Ferenc*: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. – *Kazinczy Ferenc*: Levelek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. – *Kókai György*: Kazinczy ismeretlen tanügyi vonatkozású levelezése. = ItK. 1973. 4. sz. – *Konstantin József*: Kazinczy, az iskolafelügyelő. = *Kazinczy Abaújban és Zemplénben*. Sátoraljauj hely, 1978. 91-109. – *Kováts Dániel*: Kazinczy Ferenc az iskoláról, a nevelésről. = *Honismeret*, 2009. 6. sz. 46-50. – *Kováts Miklós*: Kazinczy, a kassai iskolafelügyelő. = *Széphalom* 6., a Kazinczy Társaság évkönyve 1994. 67-78. – *Váczy János*: *Kazinczy Ferenc és kora* I. k. Bp., 1915.

102 Hérakleitosz (Kr. e. kb. 535–475) görög filozófus híres mondata: minden folyik.

ezt az elkötelezettségét a német szerzők ókort követő formai, tartalmi igazodásai megerősítették. Bölöni Farkas Sándornak írt levelében (is) Goethe-rajongónak bizonyult: „Az én bálványom mindenben ő... A többinek félve higgy, Göthének, kiben görög lélek lakik, vaktában.”¹⁰³

Aki egy nagy nemzeti álom fölött őrködik, és azt a legteljesebben megvalósítani is akarja, mint Kazinczy, annak mind a múlt, mind a jelen legszélesebb területeiről kell vallható, követhető elveket, megvalósítható gyakorlatokat gyűjtenie, hogy ne maradhasson mindössze üres szólam, kinyilatkozás a terve a jövőre nézvést. A fentebb említett goethei példa mutatja, hogy az akkori jelenben, az irodalom és nyelv megújítása terén kit választott viszonyítási pontul, követendő személyül maga és a magyar kortársai számára. A példa erős hatását igazolja, hogy Kazinczyék két egymás után született gyermeküknek éppen Goethe jeles műve főszereplőjének nevét adták: Iphigenia.¹⁰⁴ Kazinczy jelenkorának Goethéje mellett az ókor esztétikai és erkölcsi értékrendjét, verselési módját egyenesen állandó elemként, minden íróársának, levelező partnerének követendő példaként ajánlotta, elismerését egy-egy műről, költőről ezekhez viszonyítva fogalmazta meg, de bírálatai is erről a talajról fakadnak. Tehát már is említhetünk két állandó levelezési elemet: Goethe és az ókori esztétikai, etikai elvek. Így van ez akkor is, ha a nemzeti nyelv érvényesítése során követeli, hogy a tudomány és a közélet, a hivatalok nyelve legyen magyar. A latin nyelv bilincse ellen küzdve nemzeti érzülete nem kérdőjelezhető meg akkor sem, ha tanulni javasolja a latint meg a görögöt, s ő maga is élvezettel olvassa: „...oskolai penzumom helyett lopva Horatziust 's Theokritust ... tanultam...”¹⁰⁵ A „fentebb stíl” mint egyik esztétikai, kritikai terminusa éppen Horatiustól eredeztethető, akitől Goethe is vette követendő elv és gyakorlatként, tőle pedig Kazinczy fogadta. Benne sejthető ebben a horatiusi „távozz tőlem alacsony tömeg” tartalma is, amely az íróknak nem tette kötelezővé a tömeg ízlésének követését. Ebben az értelemben bátorította leveleiben íróársait.

Nála tehát a görög-római kor etikáját, esztétikáját elsősorban Goethe erősítette, mellette Klopstock, Herder, Winckelmann és Wieland antikvitás-kultusza volt a legerősebb hatású elv és gyakorlat, amelyről követendő példaként ír nemcsak Bölöni Farkasnak, hanem más íróársának is. Így a klasszicizmus eszményeit teszi hangsúlyosabbá. Irányzatává vált és kölcsönhatásba került más áramlatokkal a korban a szentimentalizmus, romantika, a Csokonai- és Fazekas-féle népiesség. Szellemi polgárosulás ez Kazinczy részéről némi arisztokratikus vonásokkal. A görög kultuszt éppen Kazinczy és Kölcsey indítja el irodalmunkban.

103 Levél Bölöni Farkas Sándornak 1815. okt. 22-én. KazLev. XIII. k. 3024. levél 241.

104 Elsőszülött kislányuk hamar elhunyt, de a másodiknak is azt a nevet adták, hogy azzal is tiszteljenek a példakép, és nem is kicsit az ókor irodalmi, művészeti eszményei előtt.

105 Kis Jánosnak, 1793. júl. 27. KazLev. 424. sz. II. k. 297.

A fentieknek úgy van közük a témához, hogy élte, alkalmazta is Kazinczy az elveket, amelyek gyakorlatát – különösen fordításaiban – be is mutatta, direkt módon ajánlva író társainak. Egy-egy levél sokszor fölér egy kis esszével, helyettesítve szinte a folyóirati felületet, amely abban a fölpezsdült nyelvi, irodalmi, művészeti, közéleti, egyáltalán a nemzettel emelkedés, ébredés időszakában a kultúrára intenzív életjelenségként volt fölfogható, értékelhető.

II.

E téma kapcsán megkerülhetetlen, hogy szóljak a levél műfajáról, annál is inkább, mivel Kazinczy korában s azt nem sokkal megelőzően divatos műfajként szerepelt az irodalomban. Ez akkor is megjegyzendő, ha az a levél céljában, formájában, tartalmában eltér a montesquieu-i,¹⁰⁶ a korban divatot teremtő műfajtól. Mindezekelőtt funkciójukban másak Kazinczy levelei, hiszen folyóiratokat, irodalmi lapokat helyettesítettek leginkább, míg Montesquieu, Mikes Kelemen, de Kármán József, vagy a németeknél Goethe, Hölderlin, a franciáknál Rousseau, az angoloknál Samuel Richardson stb. (utóbbiétől eredeztethetjük a levélregény műfaját) a napló- és levélformát alkalmazták kevéssel Kazinczy előtt vagy kortársaként. A posta fejlődése is befolyásolta e forma térhódítását. Lényegesebb azonban az a különbség, hogy az említettek inkább fiktív levelet, naplót írtak, Kazinczy viszont konkrét személyekhez szólót, valódi dátumokkal, és később kronologikus rendbe szedve a kor alapidokumentumaivá emelkedtek.

A levél mindig a jelen örömeit, problémáit, időszerű témáit hordozza, bármennyire is helyezi írója más-más időkbé, helyzetekbe a cselekményt, hiszen kortársait szeretné ráhangolni valamilyen tetre, gondolatra a kor divatjának megfelelően, vagy annak ellenében. A nemzettel válás időszakában Kölcsey-féle „a haza minden előtt” jelmondatnál nemigen lehetne ékeesebben, tömörebben megfogalmazni azt a nagyszerű programot, amelyet Kazinczy eszmei és gyakorlati vezetésével a korabeli értelmiségiek az anyanyelvért, az irodalomért, a művészetekért, a tudományokért tettek. Logikus, hogy előbb a közös nyelv kialakulása, alakítása szükséges, hiszen az a legfőbb eszköz az összefogásra, amikor az elnémetesítő törekvések, a tudományban, közéletben, iskolákban pedig a latin uralma képezett szinte áthághatatlan akadályt a hazafiak előtt. Kazinczy levelezésének méltán ez adja a legfőbb témáját élete végéig, vagyis ez a tartalmi elem állandó.

A *misszilis* jelzővel illethetők Kazinczy levelei, hiszen valóságosak, elküldte őket konkrét személyeknek. Hogy hatásosak voltak, azt a nyelvújítási harc ered-

106 Montesquieu (Charles Louis de Secondat) (1689–1755) 1721-ben adta ki a *Lettres persanes* levélregényét, amely fikció és realitás egyszersmind. Évszázados divattá tette a műfajt. Lásd Mikes Kelemen (1690–1761) törökországi leveleit!

ményei igazolják: az egységes köznyelv kialakulása; a több mint tízezer új szó; az új irodalmi nyelv térhódítása; a magyar nyelv őrül, fejlesztéséül az Akadémia föllállítása; később a magyar nyelv hivatalossá válása, hogy csak a legfontosabb fejleményeket említsem.

Egy-egy levél is mutat állandó és változó jegyeket. Az állandó elemük első sorban a témájuk, a céljuk, míg a változó jegyeket inkább a formai jellemzőjükben hordozzák. Kazinczy célja legtöbbször a nyelvújítás, a stílus megújítása melletti közvetett és közvetlen agitáció, mellyel maga köré igyekezett gyűjteni minél több író társat, potenciális erkölcsi, anyagi támogatót. Némely cél országos ügygé tudott válni, amelyek az iszonyúan nehéz időkben erős indokokkal is csak késéssel tudtak megvalósulni. A levelek témájában, céljában éppen azért ismétlődnek meg ostinatoszerűen a Kazinczy szerint legfontosabb nemzeti érzelmek, gondolatok, hogy felszínen tartsák az egész magyarság jövőjét meghatározó, nemzeti programmá emelt cselekvési formákat. Szerb Antal erről így ír: „Levelezésben állott mindenkivel, aki hosszú élete alatt valamelyest csak számba jött a szellemi Magyarországon, és levelezett mindenről, ami értelmes téma akkoriban felmerülhetett. A kor belső története szempontjából ezek a levelek megbecsülhetetlenek, és mint alkotások is, Kazinczy legjobb művei.”¹⁰⁷

Mások szerint is e huszonöt kötetnyi levelezése a legjelentősebb műve, amelyből huszonegyet Váczy János adott ki az Akadémia megbízásából 1890 és 1911 között, majd a később előkerült leveleknek is szenteltek két kötetet 1927-ben és 1960-ban, végül 2013-ban a kritikai kiadás keretében kiadták a 24. és 25. kötetet is. Óriási munka, a világirodalomban is párját ritkító ez a termékenység. A levélforma nem csupán irodalmi műfaj volt Kazinczy számára, hanem az egyetlen lehetősége másfél évtizedig, hogy az irodalmi vélemények, gondolatok, ösztönzések, kritikák eljussanak azokhoz, akik tenni tudnak a nyelvért, irodalomért, kultúráért, az ébredő nemzetért. A levélforma legfontosabb elemei is változatlanok maradtak a másfél évtized alatt.¹⁰⁸ Az alábbi táblázat a levélváltások gyakoriságának változásait mutatja, amelyekből az aktivitásra, az adott időszakra, annak történéseire is ráláthatunk.

107 *Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet*, V. kiadás, Magvető Kiadó, Bp. 1971. 239–240.

108 A szabadulása (1801) után következő évektől számíthatjuk a másfél évtizedet, amikor a legintenzívebben levelezett. A Váczy-féle első három kötet levelei 41 év alatt íródtak (1763 és 1805 között), míg a többi 1806 és 1831 között.

Kötetek	Ő írta	Neki írták	Összes levél	Évek	Intervallum
I.	56	222	278	1763-1789	27 év
II.	149	132	281	1790-1802	13 év
III.	151	141	292	1803-1805	3 év
IV.	133	117	250	1806-1807	16 hónap
V.	116	97	213	1807-1808	13 hónap
VI.	118	119	237	1808-1809	15 hónap
VII.	114	122	236	1809-1810	9 hónap
VIII.	121	121	242	1810-1811	12 hónap
IX.	119	114	233	1811-1812	12 hónap
X.	144	84	228	1812-1813	13 hónap
XI.	111	115	226	1813-1814	12 hónap
XII.	127	100	227	1814-1815	11 hónap
XIII.	96	111	207	1815-1816	8 hónap
XIV.	109	103	212	1816-1816	9 hónap
XV.	128	103	231	1817-1818	15 hónap
XVI.	109	113	222	1818-1819	21 hónap
XVII.	117	113	230	1820-1821	24 hónap
XVIII.	130	115	245	1822-1823	24 hónap
XIX.	187	151	338	1824-1826	27 hónap
XX.	199	144	343	1826-1828	33 hónap
XXI.	297	137	434	1829-1831	32 hónap
XXII.	140	115	255	1764-1831.	(pótkötet)
XXIII.	212	69	281	1782-1831	(pótkötet)
	3183	2762	5945		

Leveleinek néhány szempont szerinti csoportosításával láthatóvá, szemléletesebbé válik Kazinczy esztétikai, erkölcsi, politikai elveinek állandósága vagy módosulása, hangsúlyainak áttevődése, de aktivitásának intenzitása is. E célból érdemesnek látom kiemelni a „harc” időszakának levéltermését, amely az Árkádia-pórtól **(1806-7)** a „nyelvújítási harcot” lezáró írásáig (Orthológus és Neológus nálunk és más nemzeteknél), illetve az arról született véleményekig tartott (1819-1820).

Ellenfelei bírálatainak egyike mindjárt változást emleget esztétikai, írói, etikai elveiben, amikor összevetik az 1818-19-es írásait az 1788-ban kinyilatkozta-

tott elveivel. A három évtized szinte egy teljes életmű hossza lehetne, amely alatt képtelenség elvárni a változatlanságot akár az elvekben is, hiszen a 18. és 19. század határán mind politikailag, társadalmilag, mind a nyelvben, irodalomban óriási változások mentek végbe. Például Martinovicsék pere, amelynek szenvedő alanya volt Kazinczy is; az uralkodók váltásával irányok módosultak a politikában; a napóleoni háborúk; a társadalomban a nemzetté válás folyamata; az irodalomban a klasszicizmus, szentimentalizmus, romantika váltotta egymást; egyéni-
leg pedig Kazinczy megjárta a börtönt, megnősült, leveleznyelte a nyelv és stílus megújításáért kezdett harcot a 19. század második évtizedének végére, miközben hétgyermekes apaként családjáról kellett gondoskodnia, igen-igen rossz anyagi helyzetében.

Ha minden változott is, a tűz, amely öreg korában is a legfőbb jellemvonása maradt, nem szűnt meg lobogni benne a nemzet legfőbb kérdései iránt: az anyanyelv alkalmassá emelése a közéleti, irodalmi használatra, végső soron hivatalossá tétele; továbbá a stílus, az irodalom fölpezsdítése, megújítása a legjobb idegen mintákat figyelembe véve, hogy mi is fölnőhessünk az európai nemzetek közé e téren is. Ehhez a programhoz számos helyről, személytől megerősítést nyert. Például Cserey Farkastól: „... már most ugyan raita kellene minden erővel lenni, hogy Anyai nyelvünk becsit a Nagyok házaiban is be iktassuk... ezen meg vesztegetet erkölcsű Nagyok nem kapnak nyelveken egyébként, ha csak nem Módi nyelv ... azon kell tehát lenni: hogy tétessen a magyar Nyelv módi nyelv.”¹⁰⁹ Cserey Miklós pedig: „Ez a’ kis Órszág [Erdély], Barátom, fészke a’ Magyar Nyelvnek, mert itt (a’ Szászszágot kivéve) ez uralkodik; a’ Tü nagy Órszágoknak igen szép és jó darab részében pedig a’ Német erőt vett, ’s Anyaivá lett: a’ Tü legnagyobb Házaitoknál ... nem régen kezdték úgy taníttani a’ Magyar nyelvet, mint idegent, ’s jó része a’ Mágnásaitoknak ma sem tud Magyarul.”¹¹⁰ Dessewffy József a legműveltebb magyarként küzdött az anyanyelv jogaiért az 1811–12-es országgyűlésen. Kazinczy-nak Bessenyei Györggyel folytatott levelezése is arról tanúskodik, hogy a bécsi testőrírókat tartja az új irodalom kezdetének, a nyelvújítás nyitányának, bár később inkább a maga tevékenységétől számítja mindezt.

Az 1805–1806-os esztendőik változást hoznak Kazinczy programjában, hiszen tisztázta és megfogalmazta nézeteit, megnevezte elődeit, megvívta első harcát a nyelvújításért az Árkadia-perben a debreceniekkel szemben. Cserey Farkasnak írja, neki kifejtve először 1805-ben, hogy melyik oldalon áll: „Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell. Az én felem Báróczyt, Bessenyeit, Virág Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a’ maga Íróji közt: azok [ti. az ortoló-

109 Cserey Farkas levele Kazinczyhoz 1806. júl. 5-én. KazLev. IV. k. 210.

110 Cserey Miklós levele Kazinczyhoz 1812. máj. 1. KazLev. IX. k. 445.

gusok] *a' Tordai Leoninust* [Gyöngyösi Jánost] *'s Mátyási Józsefet mutatják.*"¹¹¹

Ha a barátokhoz és ellenfeleihez való viszonya változott is, maga a levelezés változatlan energiával zajlott, sőt időarányában nézve a levelek száma szaporodott a másfél évtized egyes időszakában, amikor a harc helyzete ezt megkívánta. Például a Mondolat megjelenése élenkebbé tette levelezését: 1814-15-ben 11 hónap alatt 127 levelet írt, míg 1817-18-ban 15 hónap alatt 128-at. Egész levelezését tekintve, a föllet példányok alapján elmondható, hogy 421-gyel több levelet írt, mint amennyit kapott. Mondhatni, hogy vezérsége, a számos „arcvonal” megkövetelte tőle az irányítást, valamint az országos ügyé emelkedett mozgalmához mecénásokat is kellett szereznie, valamint saját és íróársai köteteinek kiadásához is szükséges volt kilincselnie. Érdekes adat, hogy az 1820-as években egészen haláláig minden évben több levelet írt, mint kapott. (Bár ebbe az is belejátszhatott, hogy Kazinczy levelei teljesebb számban maradtak ránk, mint a neki szólók.)

Utolsó évtizedében az elején learatja a békítő, a harcot lezáró írásáért a babért mind a barátaitól, mind ellenfeleitől. Berzsenyi is megszólal a hosszú hallgatása után; Kisfaludy Sándor békül; barátai – például Majláth János gróf – szerint oly derék munka, hogy elhallgattatja az ellenkezést. Evangéliuma, koronája a neológus íróknak, amely megtéríti vagy megöli a hitetlent. Világos érvelésűnek tartja, amely nem részrehajló.¹¹² Gyönyörrel, nagyrabecsüléssel olvassák például Szentmiklóssy, Döbrentei, Kis János, B. Lakos János szerint „Az ortológus és neológus” viszi 1819-ben a Tudományos Gyűjtemény pálmáját. Ellenfelei között például Horváth József azt mondja, hogy Kazinczy „megtapodja” egy szabad nemzet nyelvének törvényeit.¹¹³ Itt a változás abban van, hogy Kazinczy immár leteheti a fegyvert, győztes hadvezérként vonulhat el a harcterről.

III.

Minden befejezett életműből meg lehet állapítanunk, hogy az illető személy mikor volt mélyponton, mikor a legmagasabb csúcson, ha ő nem is tudta pontos koordinátáit a jelenkorában. Kazinczynak több ilyen helyzete rontotta vagy javította életminőségét hosszú élete során, mely időszak ötéves korától a 72. évéig tartott a levelezése szempontjából.¹¹⁴ Egy-egy életprogramra felkészülő ember – ha jellemes – ritkán vagy egyáltalán nem vált ideológiát, erkölcsi értékrendet,

111 Kazinczy Cserey Farkasnak 1805. márc. 31. KazLev. III. k. 304.

112 1820. február 1-jén írta Kazinczynak a gróf németül. KazLev. XVII. k. 42. 3822. levél.

113 Idézi Váczy János. KazLev. XVII. k. Bevezetés, X. Horváth József Elek „A nemzeti csinosodásról” című dolgozatát a Tudományos Gyűjtemény 1819. évi XII. füzetében tette közzé, még Kazinczy tanulmányának megjelenése előtt.

114 Az első ránk maradt levelét szüleinek írta 1764. december 3-án, míg az utolsót 1831. augusztus 20-án, 3 nappal halála előtt.

haladási irányt, hanem igyekszik a tervéhez szükséges föltételeket megteremteni mind a tárgyi, mind az eszmei dimenziókban. A változás inkább a haladása sebességében mutatkozik, mint Kazinczynál is. A magyar nemzeti fölemelkedés nagy ügyéhez viszonyulással nem volt még akkor sem probléma, amikor a német példák követését ajánlotta stílusban, poetikában. II. József törekvéseinek több eleme mellett is kiállt, akkor sem a német elnyomást, hanem a magyar felvilágosodásnak nyitott teret helyeselte, amelyben a nemzet fölemelkedésének jó feltételét látta. Másrészt Lipót, Ferenc, Ferdinánd uralma idején az országra nehezedő nyomás nem tette lehetővé a nyugodtabb nemzeti építkezést a nyelv, a kultúra terén sem, míg a napóleoni háborúskodás és az utána megalapított Szent Szövetség (1815) politikailag, gazdaságilag is tönkretették országunkat. A Martinovics-féle mozgalom pedig kis híján Kazinczyt is hóhér kezére juttatta, ami miatt óvatosabb lett nyilatkozataiban, igyekezett összeegyeztetni a jó fejedelem fogalmát, jellemét a magyar elvárásokkal, és a rossz, korrupt tanácsadókat hibáztatta inkább leveleiben. Ez egyféle tartózkodás a radikálisabb követelésektől, ami tűnhet akár megalkuvásnak, akár jó helyzetfelismerésnek, hiszen Kazinczy igen rossz, majdnem végzetes élethelyzeteket is megélt.

Változást nem kell keresnünk a nemzeti programban, a hozzáállásban, az országos szintű kulturális megmozdulások elvi megítélésében, csupán a módok, szokásokban, ha társadalmi, politikai kérdések merülnek föl leveleiben. Ilyen volt a magyar nyelv hivatalossá tételének ügye, a megyegyűlések vitái az adóról, újoncozásról, mely kérdések betüremkedtek az értelmiségi körök hétköznapijaiba is, és róluk nem kerülhették meg a véleménynyilvánítást.

Levelezésének három – állandónak mondható – témacsoportját vizsgálva (a nyelv, stílus megújításának ügye; a társadalmi, politikai helyzetre vonatkozó; a családi, anyagi, megélhetési kérdések) a kiemelt időszakban (1806 és 1820 között) grafikonnal szemléltethetően is láthatjuk, hogy a fentebb említett csúcsok és mélypontok miként alakultak, a témák hogyan váltak el egymástól, vagy éppen találkoztak egy magasságban.

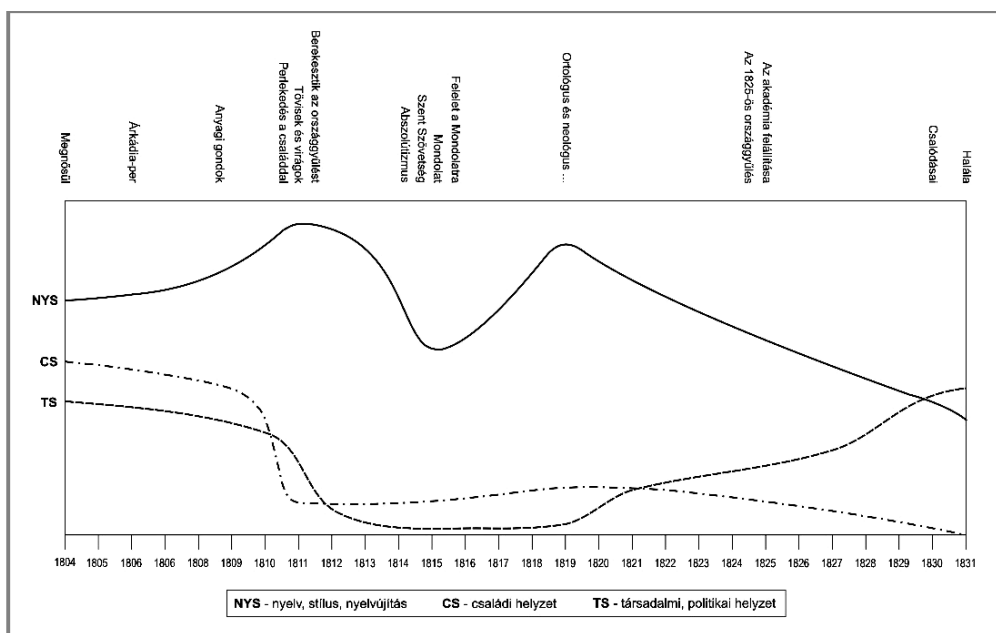
Talán nem önkényes a dátumválasztás, ha 1805/1806-tól számítjuk a nyelv és stílus megújításának tényleges, Kazinczy levelezésében is megmutatkozó kezdetét, hiszen 16 hónap alatt 133 levelet írt, előtte összesen csak 356-ot a 41 év során. A családi élete, Széphalom is e tájt kezdődött, bár eredeti családjával, testvéreivel a jusson való viták zajlottak, később fölerősödtek, ráadásul a börtönévei sokba kerültek anyagilag is, majd 1810 után a felesége örökségéért is harcolnia kellett igen kevés eredménnyel. A 20-as évekre végképp elszegényedik, többféle vállalkozásba kezdve, amelyek kudarcba fulladtak. Szemérmesen, de fájdalomosan szól leveleiben szegénységéről, amelyet szerinte mások talán elképzelni sem tudnak. A csalódás nem volt ritka vendég Kazinczynál, és ha vállalkozásainak si-

kertelenségét is beszámítjuk levelei hangulatába, akkor csak csodálkozhatunk, hogy mindezek ellenére tűz lobogott benne a magyar nyelv, irodalom, stílus megújítása iránt, olthatatlan láng égett a lelkében, ezért is tudott magával ragadni másokat. Ellenfelei is elismerték, a maguk módján tisztelték is benne a vezért. Ennek zenitjét 1819/20-ban érte el a nyelvújítási harcot lezáró szövegével: *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*.

E műve összegzését adja Kazinczy – fordításaiban és eredeti műveiben vallott és mutatott – elveinek és gyakorlatának. Mintha a békésebb húrokat pengetve elfogadottabbá vált volna mind a felfogása, mind a személye, hiszen a harc során a mindenkori érzelmi telítettség jellemezte, amely ekkorra szelíddé, barátságosabbá, ugyanakkor igazságosztóvá tette, stílusába pedig beágyazódott az addigi küzdelmeinek kikristályosodott eredménye. Az igazságosztó szerepét úgy töltötte be itt, hogy vigyázott a bírálat arányaira, azaz saját, neológus csoportját sem mutatta hibátlannak: *„Minekutána mindeddig az ortológusok megtévedései felől szólánk, illő kimutatnunk a neológusok vétkeiket is”*.¹¹⁵ Itt föl is sorolja: van, aki a magyar nyelv tökéletes tudása nélkül merészel írni; nem nézik mindig, kihez szólnak; a tiszta, egyszerű szólas helyett tarka, cikornyás, csigázott, undokul cifra beszédmodot választanak, figyelmen kívül hagyják a magyar nyelvben rejtőző kifejező erőt; darabosság jellemez sok írást; az erőszakos, erőltetett magyarítás is hibás, amikor nincs rá szükség; az új szavaknak nem a mindennapi beszédben van a helyük, előbb legyen az irodalom által érthető és kedves. Ajánlja a régi görög és latin nyelv báját, méltóságát, az olasz hevét, a francia könnyedségét, az angol, német erejét példaként, amit át tudunk venni tőlük, gyarapítván nyelvünk gazdagságát. A legfőbb üzenete: *„Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egyességben és ellenkezésben van önmagával”*. Az írónak szabad *„mindaz, amit a minden nyelvek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete (örök szokása s törvénye) világosan nem tilt, a régi és újabb klasszikusok által nevelt ízlés még javasol is a szükség múlhatatlanul parancsol”*.¹¹⁶ Nem lehet az sem véletlen, hogy a két táborra hivatkozván mindig az ortológusokat vette előre, mint az írás címében is. E gesztus értékű szórend a pozitív előjelet erősítette, azaz az elfogadást; a másik megbecsülését jelentette az egy sorban emlegetésük is. Nemcsak békítő tartalma miatt tetszett ez az írás a kortársaknak, de Kazinczy az akkoriban szokatlanul kevés latin, német szót, kifejezést is használt, közeledvén a puristákhoz. Leginkább azonban érvrendszere arathatott tetszést, amellyel a kerek egész, a másfél évtizedes harc minden fontosabb elemét tartalmazó szöveg összeállt. Később szerette volna még egy-két gondolattal kiegészíteni, de a Tudományos Gyűjtemény nem várhatott rá.

115 Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Szerk. Szauder Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 832.

116 Uo.

Ha nem is fejeződött be az életmű a húszas évek elejére, az irodalmi, nyelvi vezérség megoszlott, majd áttevődött Széphalomról Pestre, tőle pedig Kisfaludy Károly személyére, bár az ifjú írók tisztelegtek nála (Vörösmarty, Eötvös, Fáy és mások), ahhoz hasonlítható elébe járulásuk, mint a szarvasé a kiapadt forráshoz. Megszokta az utat, de keresnie kell új helyet. Kazinczy is inkább kötetei kiadásán fáradozott, sok új munkát már nem alkotott. Többen bírálták is, hogy nem akart a nemzet első költője lenni, csak fordított inkább. Erre nézvést legalább két okot találhattak volna az ezen a véleményen lévők Kazinczy mentségére: neki inkább a nemzeti nyelv és irodalom megújítása volt fontosabb ebben a történelmi korszakban. Ha 1826-ra Széchenyi István magyarul beszél, az aradi főispán is magyarul, nem latinul szólal fel az országgyűlésben, akkor megérte küzdenie a nyelvért. A másik fontosnak mondható ok e kérdésben, hogy az ügy – amely már nemzeti szintre emelkedett – a legjobb képességeket kívánja a hazafiaktól. Kazinczy inkább volt lánglelkű zászlóvivő, mintsem nagy eredeti költői tehetséggel megáldott ember, mint például Berzsenyi, Csokonai, akik azért tudtak tőle is tanulni.¹¹⁷

Ha az *Ortológus és neológus*ban került is az idegen szavakat, az 1795 előtt írt leveleiben ugyanúgy benne vannak a magyarra le nem fordított német, latin szövegek, mint az 1820-as években születettekben, például a Batthyány-Stratmann

117 Berzsenyi egyik legszebb elégiájának eredetileg *Az ősz* lett volna címe, de Kazinczy mozgalmasabbat javasolt: *A közelítő tél*. Simay Jánosnak Moliere Fösvényéhez főhősnevet ajánlott a *Szűkmarkos* helyett *Sugorit*. Az ilyen egy-két szavas példákön túl elfogadható stílust, versmértéket, műfajt stb. tudott javasolni sok író társának.

Alajosnak 1791. január 7-én küldött és gróf Dessewffy Józsefnek 1826. március 31-én írt levelében. Általában azonban csökkentek a német, latin szövegek, szavak az utolsó évtized leveleiben. A másik változás a főrangú emberek korábbi és későbbi megszólításaiban is tapasztalható, ha nem más miatt, hát azért, mert barátokká lettek, mint épp Dessewffyvel. Kemény hangot ütött meg Döbrenteivel szemben, aki elorozta remélt állását: „*De miként feledheted te, hogy az én hajlandóságom nélkül legfeljebb is egy falusi Papocska levél vala, nem nagy talentumod 's talán még kevesebb tudománykád többet nem igen ígérhetének*”.¹¹⁸ Nem kellett már csapatot építenie, zászlaja alá toboroznia. A harc lezárult. Utat törhetett leveleiben is a személyesebb hang, téma, a család.

IV.

Bármilyen szemszögből is vizsgáljuk Kazinczy munkásságát, a levelezését mindenképpen meghatározó jelentőségűnek látjuk. Annak változásai magát az életmű történetét adják, hiszen korában nem csak kedvelt műforma volt a levél, hanem irodalmi közleményeket helyettesítő írásfajta is. A magyar nyelvű lapok igen kis felületet biztosítottak a fölpezsdülő irodalmi életnek, a nyelvet és stílust megújító küzdelemnek, ráadásul a Bécsben megjelenő magyar nyelvű lapokkal rivalizálva alulmaradtak. Kazinczy tanácsait, kritikáit, az országos mozgalommá emelkedett nyelvújítási harc vezénylését olvashatjuk ki leveleiből, kisebb részt a családi gondjait, amelyek szintén egyféle vetületei a kor magyar társadalmának. A napóleoni háborúk, az elnémetesítő bécsi törekvések, az önkényuralom kiterjesztése, a magyar nyelv ügyének perifériára szorítása, az írók és más értelmiségiek két táborra szakadása adta Kazinczy leveleinek témáit, hangulatát, erkölcsi, érzelmi tartalmát, míg a felvilágosodás, a klasszicizmus, szentimentalizmus munkált az irodalomban, a nemzeti fölemelkedés adott programot. E heroikus küzdelem állása is kiolvasható a levelekből, amelyekben a fenti témák mellett Kazinczy erkölcsi hozzáállása mondható állandónak. Kitartott benne a nemzeti nyelv, irodalom iránti hév idős korában is, amikor lassan-lassan elveszítette a vezéri szerepet. Szolgálni azonban így is szívesen szolgált, rendszerint a nemzeti ügyet és másokat, akiket tanított, igazgatta pályájukat. Ami változott Kazinczy leveleiben, az a harc állása, az eredmények, illetve a csalódások hangjai, amelyek gyakran váltották egymást, de alapvetően optimista maradt, különben nem tudta volna személyes varázsát másokra kivetítve gyarapítani táborát.

118 Döbrentei Gábornak, Pest, 1829. ápr. 2. KazLev. XXI. k. 39.

Tövissel tűzött eszmei barátság két magyar reformer között

(Kazinczy Ferenc és Tessedik Sámuel életművének hasonló pontjai)

Mottó: A bennünket összekötő és megtartó eszmei, erkölcsi szálak erősebbek legyenek a hóhér kötelénél!

I.

Mindnyájan hallhattuk már másoktól vagy éppen mi mondtuk, hogy minden kor megszűli a maga hőseit, akik mély vonásokkal rajzolják meg az adott időszak arculatát, a fejlődés irányát, legtöbbet téve a hazáért, haladásért, szélesebb körben az emberiségért. Ha ez a vélekedés nem emelkedett is az axiómák sorába, igazság tartalmát növelni látszanak a magyar történelem jeles korszakaiban vezérszerpet kiérdemelt személyiségek, mint például a reformkorban Széchenyi, Kossuth, később Deák, Eötvös; a kultúra, irodalom terén Arany János, Petőfi, vagy előbb a felvilágosodás korában Kazinczy és Tessedik. Természetesen lehet az is, hogy ők sürgették az adott kor eljövételét, de közelebb állhatunk az igazsághoz, ha kölcsönhatásban gondolkodunk, vagyis az újabb korhoz kellett a hősök, akik megértvén az idők szavát, a lehetséges cselekvési formák közül a leghatékonyabakat választva vonzottak tömegeket, társadalmat alakító erőket.

Választott témámmal két ilyen nagy személyiséget vonok látószögembe, akik egy nagy kor, a felvilágosodás hívei, apostolai, a magyarság nemzetté válásának élharcosai, a haladás, az emberi minőség emelésének bajnokai voltak tetteikkel, vélekedéseikkel, tömegeket megmozgató vezetési attitűdükkel. Mint Pestalozzi¹¹⁹ Yverdonban, például Brunszvik Teréz¹²⁰, úgy Tessedik Sámuel Szarvason látogatták meg sokan, szinte kötelező zárandoklatként a pedagógusok, haladó értelmiségiek, például Festetics László¹²¹, Kazinczy Ferenc stb. Az eszmei, erköl-

119 Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827)

Svájci nagy pedagógus, aki elhagyott, elárvult gyerekeket nevelt munkára, életre saját maga finanszírozta intézeteiben: Neuhaus, Stanz, Burgdorf (itt már támogatják), Munchenhuchsee, Yverdon (a dicsősége tetőpontja, ahol nagyon sokan meglátogatják tanulás céljából)

120 Brunszvik Teréz (1775–1861) a kisdédóvás és nőnevelés úttörője. Az első óvodát Magyarországon 1828-ban nyitotta meg Angyalkert néven. A felvilágosult grófnő vallotta: „Nem szeretem, ha grófnőnek neveznek, mivel ennek előnyeit nem akarom élvezni, engem tehát nyugtalanít, ha hallom, hogy így hívnak, csupán ember, a szó legszebb értelmében, az akarok lenni.” (Takács Mária)

121

csi rokonság ténye mellett másodlagos, hogy találkoztak is Kazinczy és Tessedik, azt pedig csak sajnálhatjuk, hogy kevés adatot hagyott hátra a róluk és a tőlük származó irodalom ezt illetően¹²². De találkoztak és tárgyasult bizonyítékai is adódtak stílszerűen e látogatásnak Tessedik az Alföld parasztságát igyekezett fölemelni a nyugati szintre az iskolájával, tanításával, míg Kazinczy az egész magyarság nyelvét, irodalmát, kultúráját a polgárosodás jegyében újíttotta meg küzdelmeiben, hogy alkalmassá váljon fejlődni az egységes, hajlékony, kifejező, szép hangzású magyar nyelv révén a tudomány, művészet.

Ha a kettejük közt vonható párhuzamot szemléletesen két egyenes vonallal képzeljük el, akkor annak a vonalnak számos pontja szinte tükörképét látja a másik oldalon, hiszen a nagy kor világosan fogalmazta meg elvárásait a hazafiakkal szemben. A haza és haladás gondolatának elválaszthatatlansága Kölcseyt is ide sorolni rendelné, de a Himnuszunk szerzője inkább Kazinczy zászlaja alatt küzdött a feudális maradiság ellen. Jellemző Hajnóczy József legutolsó megnyilvánulása életében, amikor a kivégzése előtti napon Teréz Húgának búcsúlevelet írt, meghagyván egy külön listán, kiktől akar végleg elköszönni¹²³. Mind Kazinczy, mind Tessedik, de Széchenyi Ferenc neve is szerepelt a listán többek között. Ha a halálra váró hazafi értékrendjében egy sorban vannak, akkor hihető az is, hogy a kor nagyjai, legfontosabb személyiségei között tartották számon mindkettejüket. Tragikusan szép értékítélet ez egy magyar mártír jakobinustól. Ezen az sem változtat, hogy a levelet listástól megkaparintották a nyomozók, és csak jóval később tudott a kivégzett Hajnóczy húga eleget tenni bátyja végakarátának. Természetesen minden megnevezett személy gyanúba keveredett Bécs szemében, így az egyszer halálra ítélt Kazinczy és a lelkész Tessedik is, aki azonban nem volt forradalmár, Kazinczy sem, csupán forradalmian másképp gondolták el Magyarország jövőjét, mint amelyet szántak nekünk a Habsburgok.

122 Kazinczy és Tessedik találkozásáról mindössze két rövid utalást, megnyilatkozást olvashatunk. Az egyik magától Kazinczytól való, a másik dédunokájától. Stunder János Jakab Kazinczyról készített egész alakos festményével Tessedik Stunder Jánosnál időzve Bécsben találkozott, így a szarvasi látogatáskor már ráismerhetett Kazinczyra, aki a Pályám emlékezetében ír róla: „Midőn én, két esztendővel később, farkas-bundában léptem be Szarvason Tessedikhez, s ez engem nevemen szólíta, s csudálkozám, hogy aki soha nem látott, s nem tudhatja, hogy e földön járok, mint szólíthat nevemen – Magadat, – úgymond, – nem láttalak, de képedet sokat láttam Stundernél”. (Kazinczy Ferenc válogatott művei I. kötet 124.125. lap, Budapest 1960.) A dátum: 1793. Március. Az esetet Kazinczy Ferenc levelezése XVIII. Kötet 447–448. Lap, Budapest 1908. Is tartalmazza.

A másik adat Pásztor Emil újságírótól való: „Azt azonban magam hallottam Kazinczynak egy még élő dédunokájától, a most 88 éves Lacsny Árpádnétól, hogy Kazinczy Szarvason Tessediktől több facsemetét kapott, s ezekből otthon, Széphalmon nagy fákat nevelt”. (Kazinczy Ferenc Szarvason, Tessediknél. Békési Élet)

123 Kosáry Domokos (1983:62) Művelődés a XVIII. Századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1983.

II.

Kettejük közt az eszmei és erkölcsi kötelékről már fentebb szoltam, azaz a felvilágosodás és a reformkor hazafiakat sürgető parancsáról, amelyet egész életük munkájával, küzdelmeivel, áldozódásával igyekeztek teljesíteni. Az alábbiakban az összevethető, hasonló vagy éppen megegyező életmozzanataikat, törekvéseiket vázoló föl egy-egy megnevezett történés, attitűd, eredmény stb. után.

Szemléletesebb lehet az elvont kategóriák összevetése, ha valóban megjelenítem a két párhuzamos vonal mentén az erkölcsi, eszmei, szakmai, emberi jellemzőiket, tevékenységüket (a megegyező vonásokat tömör, a csak részben megegyezőket rombusz alakú négyzetekkel, míg az eltérőket üres körrel jelzem):

Végigvezetve életük, munkásságuk vonalát, az összevetéseket számozott szöveggel végzem. Pl. azonos történelmi korban, a felvilágosodás idején születtek, éltek, amely külső hatás mindkettejükénél belsővé vált, természetesen tömör körrel és 1-gyel jelölöm.

Ezt követi minden pontnál a szöveges elemzés.

Kazinczy-Tessedik

1.
 - Születésük történelmi kora
2.
 - Származásuk, családjuk
3.
 - Élethosszuk
4.
 - ❖ Foglalkozásuk, hivatásuk, iskola eszményük
5.
 - Eszméik, eszményképeik
6.
 - Elfogadottságuk
7.
 - ❖ Utóéletük

Születésük történelmi kora

Ha a nemzeti haladás szemszögéből vizsgáljuk a különböző korokat, akkor a felvilágosodás a kereszténység felvételével és a reneszánszsal mérhető össze, hiszen korszakos jelentőségű, mint az említett két időszak. Nyugat-Európa-hoz képest késett a feudális rend lebontása, így a polgári társadalom kialakulása is. Nehezítette sorsunkat a török megszállás és pusztítás, továbbá a függetlenségünk hiánya is. A társadalmi valóság ez állapotába születtek bele mindketten: Kazinczy a nyelv egységesítésére, általa a tudomány, művészet fejlődésének elősegítésére törekedve adott munkás életének tartalmát, míg Tessedik az emberben, anyagiakban, szellemben rendkívül megfogyatkozott alföldi parasztságot kívánta élete munkájával fölemelni. A korabeli állapotokra igen jellemző néhány adat kívánczik ide, hogy lássék, mi is készítette úttörő módján, Európa-szerte is az elsők között hathatósan szolgálni a parasztságot.

E réteg robot kötelezettsége a szarvasi térségben – ahol Tessedik dolgozott – nem a mezőgazdaság fejlődését szolgálta: hetenként urának egy napot kellett dolgoznia két marhával, szekérrel. Szántás saját ekével, boronával, négy marhával. Kaszálás, aratás kézi robotként dupla napot jelentett. Házzal rendelkező zsellér évi 18 napot, a házatlan pedig 12-t dolgozott. A jobbágytelek nagyságától függött, mennyi ígásrobotot kellett adniuk. Pénzzel nehezen lehetett megváltani ezt a kötelező szolgálatot.

Az ígás állatok leromlottak, betegek (marha, ló) voltak, a birkatenyésztés, legeltetés is elmaradt módon folyt. Leginkább azonban az emberi elmaradottságot emlegette nehéz szívvel önéletírásában, amely újabb adalék a felvilágosodás szükségességének igazolására, (amikor Szarvasra, evangélikus lelkészi hivatásának kezdetére emlékezett vissza, akkor írta): „Vizsgáló szemmel tekintettem magamon körül, kerestem a költők által oly ragyogó színekkel festett falusi élet egyszerűségét, és találtam együgyűséget, ostobaságot, bizalmatlanságot, ... a vallás álcája alatt borzasztó zavart, ... babonaságot, előítéletet, ... amelyek a földművelő nép lelkében sötétséget a szívben aggodalmat, és az életben nyomort terjesztettek”¹²⁴.

Hogy még erősebb hittel, elszántsággal segítse a jobbágyok felemelkedését, mások véleményeit is ilyennek tudhatta. Berzeviczy Gergely (1763–1822) hasonlóan lesújtó tapasztalatát idézem: „Mindenkinek alá van rendelve, és őt a megvetés sokszor, az elnyomás gyakran, az alárendeltség érzete mindig sújtja” „Minden újítást, minden bárminemű javítást, különösen ha a földesúrtól indul ki, gyűlöli.”

124 A parasztok állapotáról és természetéről Magyarországon. In: Zsigmond Gábor (szerk.) Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely: A parasztok állapotáról Magyarországon. Gondolat Kiadó, Budapest 1979.

Kazinczy inkább a kultúra, irodalom, mindenekelőtt a nyelvünk állapotáról vélekedett úgy, hogy jelentős változtatásra, megújításra van szükség. Ne legyen akadálya a feudális kötöttségek lebontásának, hanem a nyugati példák szerint a polgárosodást segítse minden reform, lépés ezeken a területeken is. Tehát mindketten az új rend, a polgárság megszületését vizionálták törekvéseikben, mely rétegnek alig volt bázisa a nyugat európaiakhoz képest; nálunk a vegyes rendű értelmiség visszhangozta a francia, német, angol új eszméket. Ehhez tartozott mindkét reformerünk, akik testközelből megtapasztalták a nyugati változásokat, fejlődést, és nemcsak az itthoni elmaradottságunk sarkallta őket a fejlődés sürgetésére, hanem a kinti eredmények is.

A szabadság, egyenlőség, testvériség, az értelmes, alkotó ember tisztelete tette őket filantrópokká, áldozatok hozóivá a nemzetért, amelyik akkor csak a nemességet számolta soraiba, de Tessedik polgárrá emelvén a parasztot, Kazinczy a „vegyes iskoláival” mindenkit részévé akart tenni az egyenlőség jegyében. E vegyes iskolák inspektoraként csak harmadát kereste Kazinczy a főjegyzői hivatal – amelynek a vezetésével akarták megbízni – első embere bérének. Küldetést, hivatástudatot, filantrópiát kell látnunk lépésében, amikor mégis a felügyelői munkát választotta, hiszen eredményként elsődlegesen azokat az általa szervezett iskolákat említette, amelyekben nemes, paraszt, zsidó, keresztény, magyar és nemzetiségi gyerekek egy padban, osztályban tanulhatnak.

Ezen életelvek mellett szinte természetesen alakult ki Tessedikben a pietizmus¹²⁵, Kazinczyban a panteista¹²⁶ szemlélet, amely a tudományosság, az ész, értelem, értelmes, emberbaráti, hasznos cselekvés felé vitte őket.

2. Származásuk, családjuk

Tessedik igazán „vegyes rendű” értelmiségiként kezdte papi, nevelői, pedagógusi, tudományos pályáját, hiszen apja is pap volt, ő is az lett, de népéért, a szlovákságért, németiségért, magyarságért utolsó javait is kész és képes volt föláldozni. Kazinczy „kisnemességével” szintén e „vegyes rend”-hez tartozott. Első művei közül az egyik fordítás németből Bessenyeitől való *Di Amerikaner* (Az amerikai Podac és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése (1776)), tehát szintén értelmiségivé emelkedett régi nemesi család sarja. Ebből a rétegből fogadták be nagy „mohósággal” és szeretettel a felvilágosodás eszméit.

125 Pietizmus: protestáns valláserkölcsei irányzat, önmegtartóztatást, mély érzelmességet, a hit melletti harcos kiállást jelenti, mindenképpen mély vallásosság jellemzi.

126 Panteizmus: a személyes istenség fogalmát egybeolvasztja a természettel, így magasítva fel a természet jelentőségét az ember életében: természetes nevelés, életvitel, eszmék stb.

A feudális kasztrendszert, ha nem is tudta lebontani a felvilágosodás, azért gyengítette falait. Valamelyest nőtt a társadalmi mobilitás, amely nélkül elképzelni is nehéz lett volna a polgárosodást. Kazinczy és Tessedik a lassan gyarapodó értelmiségi réteg képviselőiként a szellemiségük, hazafiságuk magasából látták, mint a főnemeselek közül a Széchenyiek, Festeticsek, mi kell a nemzeti fölemelkedéshez. Ehhez a hivatássá emelt szolgálathoz természetesen segítőleg járult hozzá a családi hagyomány, amely mindkét ifjút a tudományok, művészetek felé terelte. Azok révén hathatósabban segíthették a társadalmi átalakítás, a nemzet-té válás nagy-nagy munkáját.

Származásuk csak annyiban volt fontos, hogy az új eszmerendszer befogadására jó lehetőségük kínálkozott mindkettejüknek, hiszen tanulhattak, kinyílt előttük a világ, amely tette sarkallta őket.

3. Élethosszuk

Életük, haláluk is mutat párhuzamot az időben: Tessedik 1742–1820 illetve Kazinczy 1759–1831, azaz 78 illetve 72 évet éltek, ebből párhuzamosan, korosztályosként 61 esztendő. Így akár Kazinczy is írhatta-vallhatta volna, amit Tessedik: „Ismerni kell a polgári társadalom megszervezésének kérdéseit, a különböző tudományoknak valóságos állapotát... Át kell tudni, teljességgel tekinteni a lelkek igazi felvilágosításának összes kérdéseit, ha valaki szabályozni akarja a közügyeket, és vezetni akarja az embereket”¹²⁷.

4. Foglalkozásuk, hivatásuk, iskolai eredményük

Kortársakként felvilágosultak voltak, tehát meglátói, ismerői, szervezői, vezetői komoly társadalmi folyamatoknak. Foglalkozásukban, hivatástudatukban is könnyen találunk párhuzamokat, hiszen mindketten reformerként végezték munkájukat: Kazinczy a művészetek és a nyelv megújítása, Tessedik a magyar mezőgazdaság hatékonyabbá tétele, modernizálása terén. Fentebb már említettem Kazinczy inspektorságát. Egy korábbi Széphalom Évkönyvben (a 22.) pedig részletesen kifejtettem abbéli tevékenységét, melynek ide vonatkozó lényege: II. József felvilágosult abszolutizmusa a korábbi eszménnyel ellentétben új embertípust igényelt, amely a ráció jegyeit viseli magán, cselekedetein. Természetesen a németiség érdekeit tartotta szem előtt, de Kazinczyék e szabadabb légkörben a magyarság fölemelkedési lehetőségeit keresték. Így felügyelősége legnagyobb eredményének tartotta, hogy

127 A helység és az iskola szabályozása. In. Hanzó Lajos: Tessedik kisebb írásai i. m. 81.o.

a vallási türelem megvalósításaért dolgozván 124 iskolát alapított, köztük 19 kö-
zöset, 2 félig közöset, 61 pápistát, 5 orosz, 25 luteránust, 5 kálvinistát, 7 zsidót¹²⁸.
A közös iskolák a felvilágosodás egyik legfontosabb elvének megvalósítását, az
egyenlőséget segítették, de a testvériség is hangsúlyos volt. A „kalapos király” ha-
lála után nem sokáig végezhetette ezt az igen nehéz, számos ellenséget hozó munká-
ját, mert az új császár más irányt véve kezdte kormányzását. A korábbi lelkesedés
munkanélküliségbe, bizonytalanságba sülyedt.

Tessedik Sámuel az evangélikus egyház bízta meg a békési iskolák felügye-
letével, sőt az 1777-es Ratio Educationisra adandó egyházi válasz, vélemény ki-
dolgozásával is. Ő ugyan lényegében csak egy iskolát alapított, amely azonban
példájával számos iskolára hatott, hiszen nagyon sokan meglátogatták a Szarva-
son létrehozott, a világon – nemcsak Európában – elsőnek mondható, gyakorlati
oktatást végző intézményét. Kazinczy is vendége volt, és hogy nem írt részletesen
az esetről, talán oka lehetett az inspektorságának kurta vége, részbeni kegyvesz-
tettsége, amelyekre nem szívesen emlékezik. Azonban Társaságunk a két géniusz
találkozását nagyra tartván, elnökünk révén tárgyasult formát is adott neki: a
2009-es XXXVII. Országos Honismereti Akadémia szarvasi hetén Ember és kör-
nyezet témában a Tessedik Sámuel szellemi öröksége c. rendezvényén „Tessedik
fája Széphalmon” volt a címe annak az érdekes előadásnak, melyet Fehér Jó-
zsef, a Kazinczy Ferenc Múzeum igazgatója mondott el nekünk. Ezután egy na-
gyon kedves, jó hangulatú program következett, melynek „fő attrakciója” a Szar-
vas városának adományozott akácfa közös elültetése volt – olvasható a Csongrád
Megyei Honismereti Egyesület beszámolójában Ormos Zsuzsannától.

Tessediknek nemcsak az akácfa meghonosítását köszönhetjük: a lucernát
is elterjesztette az Alföldön, az istállózást, trágyázást, takarmánynövények ter-
mesztését, védő fasorok, erdősávok telepítését is megtanulhatták tőle.

A nyugati tanulmányok (Erlangenben), a németországi mezőgazdasági újí-
tások az öntözésben, vízgazdálkodásban, gépesítésben iskolájában mind tantár-
gyakká, gyakorlattá nemesültek. A szikes talaj termővé tételéért 1777-ben Jéná-
ban elismerést érdemelt ki. Mint lenni szokott, irigyei, megszólói, méltatlankodói
akadtak, mint pl. paptársa, Boczko Dániel, aki szerint nem méltó egy papnak
földet túrni. Kazinczy törekvései is gyakran papi ellenállásba ütköztek a közös
iskolák ügyében, de ő is szervezte tovább, mert meg volt győződve igazáról, mint
Tessedik is, akit éppen eredményei alapján szeretett volna alkalmazni Festetics
György a gazdatiszt képzőjében (Georgikon), de az Alföld földműves népének fel-
emeléséért folytatott küzdelmének Szarvas volt a jobb földrajzi helye. Törekedett
az elmélet és a gyakorlat egységére népművelőként is. Megvalósította iskolájában

128 Z. Szabó László: Így élt Kazinczy Ferenc. Móra Könyvkiadó. 1977. 63.o.

a könyvtárat, segédeszközöket szerzett be, műhelyt rendezett be, földterületet vett, amelyen nemcsak a termelést tanulták, a növénytermesztést, állattenyésztést, hanem a meteorológia alapjait, az állategészségügyet, a könyvelést, értékesítést. Feldolgozó részleget is működtettek. Egyféle ezermesternek kellett lennie, ha el-elakadó iskoláját talpon akarta tartani.

Kazinczy a nyelvészet, irodalom, művészet terén, az iskolák szervezésében bizonyult polihisztornak, hiszen rendszerben kellett látnia törekvései irányát, a részleteket, a lépéseket, azok egymásra hatását. A kor megkövetelte tőlük, hogy sok mindenhez értsenek. Másképp megfogalmaznia is nehéz lett volna Tessediknek, hogy iskolájában milyen embertípusokat, szakembereket akar képezni: értelmes gazdákat, tevékeny polgárokat, okos néptanítókat, serény mesterembereket, ügyes műiparosokat, gazdasági felügyelőket, szorgalmas kereskedőket. Mint maga a Ratio Educationis, a Tessedik-féle tervezet is nagyot ölelt a feladatokból, de senki nem vitathatja, hogy az első tanügyi tervezet egy hatalmas szellemi termék, Tessedik elgondolásai pedig követték a nemzeti fölemelkedés parancsát, mint ahogyan a Kazinczy-féle életprogram is minden részletében és fő vonalában. Annak is megvoltak az ellenlábasai, irigyei, sőt gúnyolói, pl. Somogyi Gedeon, de mindkét reformerre vonatkozik a száz évvel később írt Ady-vers képe az érrel és óceánnal a közepén, ahol a vakondtúrások nem tudják útját állni a víz előretörésének.

5. Eszméik, eszményeik, eszményképeik

Természetesnek tekinthető, hogy a reformerek mintákat, szellemi, erkölcsi muníciót a fejlettebb kultúrákból merítenek. Mindkét személyiségünk az előttünk járó nyugati országok példáját követi, hiszen könnyű volt belátniuk, hogy nem az idejét múlt feudális viszonyok közepette tud népük, nemzetük előre lépni, hanem egy új rend kialakulása és megerősödése révén. Ez a polgárság, amely eszmében, ideológiában, emberi viszonyaiban ellene hat mindenféle elnyomásnak, kizsákmányolásnak, hirdeti, megvalósítani igyekszik az egyenlőséget, testvériséget, a szabadságot. Ahonnan a felvilágosodás eszmerendszere datálható, Franciaországból a legfőbb példákat vehették és vették. Mindketten Rousseau (1712–1778) természet szemléletét követve alakították saját látásmódjukat a világról. Részben innen datálható Kazinczy panteizmusa is. Ehhez a természetes nevelési módhoz sorolható igazodásuk azzal is, hogy pl. Tessedik csökkentette a latin órák számát iskolájában, Kazinczy pedig a német és magyar nyelv ügyét vitte előre inspektorsága alatt: „... a magyar nyelvnek gyakorlása és elterjesztése ..., mely a közönséges életben, az adásra és vevésre a közönséges és személyes boldogulásnak ezen forrására elmulaszthatatlanul megkívánható, az érzékeny

hazafi előtt pedig kiváltképen becses, oly gonddal vigyáztam”¹²⁹. Annak tükrében, hogy a császár a birodalom egyesítése érdekében a latin helyett a németet tette kötelezővé az iskolákban, a magyar nyelv ügye életprogramként izzott Kazinczyban. Tessedik az anyanyelvi oktatás híve. A népiskolákban egyébként is e nyelven tanultak a gyerekek, de Szarvason az idősebb korosztály is anyanyelven szerezte az ismereteket, bár csökkentett óraszámban a latin is megmaradt.

A filantrópiát mutatja, hogy a nőket (lányokat) is ugyanolyan oktatásban részesítették ott, mint a fiúkat. Kazinczynál e téren kisebb figyelem esett a lányok nevelésére, oktatására. Mindkettejükre egyformán hatott a felvilágosodás racionalizmusa, humanizmusa, ami egész életükben foglalkoztatta őket – a használni akarás – az a filantrópiájuknak is betudható. Tessedik eleve az alsóbb néposztályokkal törődve szervezett iskolát, segített Festetics grófnak is példájával, minta-iskolájával, sőt írt (német nyelven) 1803-ban a Szentpétervári Szabad Gazdasági Társaság pályázatára, amelynek tartalma szintén az alsóbb néposztályok helyzete volt: miként lehet felkelteni bennük a tevékenység, a buzgóság és a munkában való szorgalmatosság szellemét. 1791-ben pedig Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről c. írásában a Ratio Educationis eredménytelenségét bírálta, szembe állítva vele elképzeléseit a hasznosság, ésszerűség jegyében, amelyeket iskolájában nagyobb részt már megvalósított.

Kazinczy is kárhoztatta a magoló, lelketlen módszert, helyette az értelmes, racionális tanulási módot javasolta felügyelő társainak, hogy a gyerekek szívesebben járjanak iskolában, örömmel tanuljanak. Visszaemlékezéseiben a pataki kollégium rideg légkörét említette, a szigorú tanárokat, az ésszerűtlen módszereket és a haszontalan tananyagot. Az utilista szemlélete éppen a felvilágosodás racionalizmusából ered. Tessedik is szenvedett a rossz tananyagtól, módszerektől: „Értelmetlen és az életben hasznavehetetlen dolgoknak könyv nélkül való tanulása volt legnagyobb kínja fejemnek és szívemnek. Önállóan nem gondolkodhatni, magamnak nem vizsgálódhatni, ez volt a második nagy kínom. Harmadik pedig az, hogy az iskolában friss vérrel és egészséges testtel 3–4 órát kellett egyfolytában ülnöm”¹³⁰.

Ha eszményképükként Rousseau-t nevezhetjük is meg, a magyar neveléstörténetből is említhetünk példákat, akiktől nevelési alapelveket vehettek át: Apáczai például, aki egyszerre volt europa és nemzeti. Szerinte a rossz tanítási módszerektől szenvednek a gyerekek, meg a fölösleges ismeretektől, amelyeket megkövetelnek tőlük. Vagy éppen Comenius, a származás szerinti magyar, de

129 Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849. Szerk.: Ravasz János. Tankönyvkiadó. Budapest 1966.

130 Tessedik Sámuel önéletírása. Német nyelvű kéziratból fordította és kiadta: Zsilinszky Mihály. Pest 1873. Kilián. 10.

a tudománya alapján egyetemes értékeket teremtett kontinensünkön, hazánkban is, aki a kora szokásától eltérően nem engedte verni, megszegényíteni a tanítványt, ahogyan Tessedik és Kazinczy sem, mert egyként humanisták voltak. Mindhárman írtak tanulmányokat németül is, hiszen a németországi reformok Európa-szerte tanulságosak voltak mind a gazdaságokban, mind a művészetekben, tudományokban, sőt a nyelv megújításában is. Korukban az elvszerűtlenséget, a szó és tett „különélését” erős megvetéssel büntette a köz. Így eshetett meg, hogy egy-egy életelvet, törekvési irányt haláláig őrzött, követett a megvallója, mintegy védjegyéül, amelyről megismerték, tisztelték.

6. Elfogadottságuk

Mindketten akkora életművet emeltek a feudális Magyarországon, hogy az értékeitől ma is gazdagnak érezhetjük magunkat. Az ő idejükben sem akadt akkora romboló erő, hogy kiverje sok száz Szarvason tanult, szakemberré emelkedett magyar, szlovák fejből, emlékéből a legújabb gazdálkodási módokat, de akkora sem, hogy megfordítsa nyelvünk gazdagodásának folyamatát, amely egy hatalmas 19. századi magyar irodalom alapja lett. Ezért koruk is, utókoruk is elfogadta, igen nagyra tartotta őket. Gáncsot vetettek mindkettejüknek az irigyek, a történelmi időt másként értelmezők, pedig Tessediket a király is fogadta elismerésül, amivel azonban nem járt különösebb anyagi juttatás, így 1806-ban, a II. Róbert évében végleg megszűnt a nagy hírű iskola.

Kazinczynak Széphalom volt az, ami Tessediknek Szarvas: a messzire világító torony, igazodásul a 19. század magyarjainak. Mindkét helység egyféle szentélye a magyar progressziónak, az élni akarásnak, amelyet egy kis túlzással – az arabokkal ez egyszeri párhuzammal – a magyarság Mekkájának és Medinájának lehet tekintenünk. E két helyet a két reformer iránti tisztelet miatt szinte kötelezően látogatunk meg zarándokként, mert részesülni akarunk abban az érzésben, hogy a magyar nemcsak civakodni képes, hanem nagyot is tud alkotni. Móricz Zsigmond is meghatódva emlékezik vissza arra a gimnáziumi eseményre harminc év távlatából is, amikor Széphalomra vitték el a tanulókat: „A Kazinczy házához kivittek bennünket Széphalomra, s ez egy életre elhatározó befolyást gyakorolt rám”.

III.

7. Utóéletük

Elképzelem mindkettejüket, miként végezhatték napi munkájukat: Kazinczy a levéltárba gyalogolván Széphalomról, az út szélén látott virágnak milyen új, szép hangzású nevet adott, amit gyakorolt Újhelyig, majd elvetette, keresett más szót rá; Tessedik pedig hogyan mutatta a faültetés módját a tanítványnak, amikor nem sikerült egyenesre állítania a csemetét, vagy éppen megdicsérte szorgalmáért, ügyességéért. Talán érdekes – nekem az –, hogy Assisi Szent Ferenc (1181–1226) jut eszembe róluk. Városában, templomában járva egy kis kápolna ékeskedett a nagy templom közepén, amelynek köveit a rend alapítója hordta össze és építette föl belőlük a máig rá emlékeztető szent helyet. Ha ahhoz esetleg legendák fűződnek is, a két reformer tettei valóságosak, de ők is fogták a követ, téglát, amelyből szintén szentélyt emeltek Széphalmon, illetve Szarvason. A kérdés megválaszolatlan marad arról, miről is beszélhettek, mit tartottak fontosnak azokban a napokban. Mintha illene is ez a titokzatosság kettejük találkozásáról hozzájuk. Egymásra keveset, magukra jóformán semmi gondot nem fordítottak, mert nagy családjuk¹³¹, még hatalmasabb feladatuk volt: végigmenni a megkezdett úton nélkülözések értetlenségek, gáncsvetések közepette, de mindez nem térítette el őket a felvilágosodás szabta iránytól.

A címben jelzett tövis a hosszú életű fák részeként a teremtetett értéket és a sokáig tartó hírnevet szimbolizálja. A vele összetűzött eszmei barátság pedig örökké tartó, mert az utókor hálája élteti. Kár volna bármelyiküket is fogalom-má vált helységükhöz láncolni emlékezetünkben, hiszen ők a magyar egyetemes haladás úttörői, nagy segítői, így mindnyájunké az ő eredményük, de a feladat is: őrizni emléküket, erőt, példát meríteni emberi, pedagógusi, nyelvészi, újtói tevékenységükből.

A felhasznált irodalom

- Dr. Tóth Lajos: Tessedik Sámuel pedagógiai reform tevékenysége. Tankönyvkiadó. Budapest, 198
- Pásztor Emil: Kazinczy Ferenc Szarvason, Tessediknél. Békési Élet. 1976. No. 3-4. pp. 453-454.

¹³¹ Tessediknek két házasságából 18 gyerek született, 9 érte el a felnőtt kort, Kazinczynak 8 gyermeke született, ebből 7 érte meg a felnőtt kort, Mária Teréziának is 16 gyermeke született, 10 élte meg a felnőtt kort.

Széphalom, Szarvas

*Számtalan év után is áll magasad,
Érdemed és hálánk tartja felettünk.
Páratlan kincseket rejtész, aranyad
Hősünk s hamva, kit el nem feledünk.*

*A partodról nem fogy a sok zarándok,
Lelküket fölemelni kell ez a hely.
Olymposzunk a domb, kezünkben kehely,
Mint istenek, megisszuk szent nektárod.*

*Szikes föld? Szarvason éden nőtt rajta,
A várost egykor áldott ember lakta.
Rá mindig csak hálával emlékezünk...*

*Vetett, oltott fát, ültetett, tanított,
A gyötrött népének reményeket adott
S így megtelt kamra és munkával kezük.*

Kazinczy-önarckép szóval, tettel, hallgatással

*Mottó: Könnyebb valós képet festeni magunkról
tükör előtt, mint a vágyak birodalmában.*

I.

Nagyjainkról, hírességeinkről kialakult képünk többnyire közös vélekedésünk eredménye, amely koronként módosulhat egy-egy vonás hangsúlyában, de a legfőbb jegyek toposzként ivódnak belénk, így nem változnak a generációk egymásutánjában sem. A megítélések, divatok ugyan mozgást mutatnak e téren, de a valódi nagyjaink, hírességeink az egyetemes értékrend, norma alapján is megmaradnak tudatunkban mértéknek, amellyel mindig összevethetjük magunkat, tetteinket, mindenkori megnyilvánulásainkat, hogy megítélhessük, jó úton járunk-e. Összetettebb személyiséget kapunk, ha a példaképpé nemesedett híresség rajzolja meg lelki, erkölcsi, sőt fizikai alakját, hiszen ő is viszonyítja magát, tetteit az elvekben és a társadalmi gyakorlatban elfogadott mértékekhez, aztán vagy idomul hozzájuk, vagy szembemegy velük. Azért is összetettebb így a személyiségének képe, mert ő az életének minden mozzanatát ismeri, amelyek alapján önarcképet festhet, mi pedig csak azokból a jegyekből, történetekből építhetjük föl, amelyeknek birtokába jutottunk. Ebben az esetben is csak úgy mondhatjuk valódinak a kapott személyiséget, ha nem túl zárkózott, esetleg öntelt, bár abszolút objektivitást tőle sem várhatunk el, ha magáról van szó.

Nehéz tehát megrajzolni egy személyiséget, hiszen maga is változik, a mértékegységek, a megítélés szempontjai is, de mégis érdekes lehet az önarckép egy olyan fontos elődről, mint Kazinczy Ferenc. E vizsgálódás alapjául a szó és tett, valamint azok egysége szolgál, néhol úgy is, hogy elhallgat, jelezve viszonyát a témához. „Szóval, tettel és hallgatással is”.¹³²

Személyiségének legmarkánsabb vonásaiból megrajzolható a váz, amelynek hézagait számtalan apró építő elem tölti ki. E legfontosabb jegyek a saját maga megítéléséből is kirajzolódnak: hazaszeretet, család szeretet, úgyszeretet, irodalmi ízlés, nyelvújítás, fordítás idegen nyelvből, írás, a hazai nyelv egységesítésének programja, hivatalossá tételének szándéka, a felvilágosodás eszméinek hirdetése, az irodalom szervezése, a harc folytatása a maradiság ellen, a polgári értékrend terjesztése, iskolaügy, amelyen a felvilágosodás elvei fogalmazódnak meg, színház, akadémia ügye, művészetek föllendítése, a minőségért folytatott

132 József Attila: Ady emlékezete: „– Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta szóval, tettel és hallgatással is?”

küzdelme, európaiságunk erősítése, a könyvkiadás, lapkiadás végzése, a polgári létforma gyakorlása a szalonok látogatásával is, börtönélmények elszenvedése, eszmeáramlatok megismerése, követése stb. Ezeken felül számos más mozzanat is hozzájárult önarcképe kialakulásához, amelyekről leveleiből, önéletírásaiból szerezhethünk tudomást.

A róla kikristályosodott kép és a magáról alkotott vélemény között föllelhetünk némi különbséget, azonban a legtöbb esetben elhanyagolhatót. Leginkább az irodalmi ízléssel, nyelvújítási vitákkal szerzett sok ellenkezőt, akikkel többször indokolatlanul hosszan tartott haragja, amit gyanakvó természete is erősített. Így romlott meg kapcsolata Kisfaludy Sándorral¹³³, hidegült el viszonya Berzsenyivel¹³⁴, aki vidéki költő magányában gyanakvó, lélekben és földrajzilag is távol maradt, bezárkózva a klasszikus szépségek birodalmába. Kölcsey is szembefordult Kazinczyval a túlhajtott, gyors, siettetett újításai miatt (1817.). Kellett a kibékülés, az 1819-ben a vitát lezáró, a kiegyenlítődést eredményül hozó Ortológus és neológus. Ez a „mindenkivel” szembe menő magatartás változtatását jelentette, vagyis a kiválasztottság tudatának feladását, de legalább mérséklését, mint erkölcsi feladatot, amelyet Kazinczy jelleme, értékrendje alapján el is végzett: nagy tett a legszentebb közügy, a haza érdekében.

II.

Főbb tevékenységi formáinak felsorolása mellett fentebb már fölillant egy-két jellemvonása, értékrendjének legfőbb eleme: haragtartó volta, hazaszeretete, eszmei vezér mivolta. Ha hézagmentesebb képet akarunk kapni róla, közelebbről meg kell vizsgálnunk, mit vállalt és teljesített életcélul, mitől tartózkodott, magáról, szerepéről miként nyilatkozott, minderről hogyan szólt leveleiben, más műveiben.

A jellem fő jegyeit a következőkből kísérelm eredeztetni és fölvezetni: származása, ebből eredően iskolázottsága, a kor, amelyben élt, a különböző ideológiáival, irányzataival, motivációival, a családhoz, kortársai törekvéseihez való viszonya, eredményessége, a sikert, kudarcot miként kezeli, fontosabb élettörténeteivel kapcsolatos nézetei, példaképei, pályájának önértékelt előjelei, érzelmi élete. A felsorolt elemek mindegyikéből lehetne kötetet írni-szerkeszteni, de itt inkább csak föl villanó fényekhez lesznek hasonlatosak, hiszen összegzésük eredménye kirajzolhatja a személyiség kontúrjait az önvalomás és a külső értékelés mentén.

Birtokos nemesi származása alapján gondolhatnánk, hogy örökölt valami készletet a gazdálkodásra, ám amikor megpróbálkozott vele, kudarcok érték.

133 A Mondolat sugallójának, Somogyi Gedeon barátjának gondolata.

134 Helmecey Mihály, Kazinczy túlzó, szélsőséges nézeteket valló híve Berzsenyi verseinek második kiadása elé írt tanulmánya miatt hidegült el Kazinczyval a viszonya Berzsenyinek 1815-ben.

Volt elégedett is, amikor a teheneiben és a drága lovában gyönyörködött a gazda szemével¹³⁵, de borral kereskednie már nehezebben ment. Meg is lopták a nagy közös pincében, meg is savanyodott egyszer a készlete. Népese családját viszont el kellett tartania, és hivatalnoki sovány fizetésből igen nehéz volt. Barátai igyekeztek valahogyan segíteni, például fogadták Kazinczy lányát hosszabb időre hasonló korú lánykájukhoz, így eggyel kevesebbet kellett Kazinczynak otthon etetnie. A levelezés, könyvei kiadása meghaladta anyagi erejét. Panaszkodott levélben a viteldíj és a könyvkiadás drasztikus fölemelése miatt¹³⁶.

Nyomás alatt nő a pálma, mondhatnánk rá, hiszen egész életét befedték szinte az anyagi gondok felhői. Bírta. Áldozott is arra, hogy fennmaradjon középponti szerepe a nyelvi, irodalmi mozgalomban.

Testvéreivel, sőt sógorával is hosszú éveken át perlekednie kellett az ő(ke)t megillető örökségért, többnyire sikertelenül. Apja iskoláztatta, korán kezdve a taníttatását: latint, németet és a Bibliát tanulta már az atyai háznál, Késmárkon a németet gyakorolta, majd Sárospatak következett 10 évi tanulási program színhelyül. A kilenc Kazinczy-gyerek között nem volt könnyű a jussok elosztása, így az új világi műveltségű apa általa meghatározott irányba terelte fia nevelését, tanítását: katonát, később vallásos íróként igyekezett volna faragni fiából. Erőltette a német nyelvből fordítást is, amelyet később Ferenc fia hivatásául művelt.

A nyelvek tanulása kiszélesítette látószögét a világra. Ha kellett, németül írta leveleit¹³⁷, eredetiben olvasta a klasszikus német költőket, írókat. Nem csoda, hogy a horatiusi és goethei hatásra kialakult fentebb stílus markáns igényévé emelkedett. Ennek jegyében állandóan javítgatta a már megjelent írásait is. Jellemző, hogy az 1828-ban, a Tudományos Gyűjteményben megjelent Pályám emlékezetét négyszer dolgozta át 1831-ben bekövetkezett haláláig. De nemcsak a szép és jó bűvöletében élt, hanem írói, költői és nemesi mivoltából eredően törekedvén a tökéletességre, elítélte a provincializmust, az írásokban, a kritikáiban az üres nyelvezetet.¹³⁸ Berzsenyihez hasonlóan a nemesi nézőpontból ítélte meg az ország állapotát, fejlődésének, fejlesztésének helyes irányát is. A polgári, európai indíttatású változások vágya fogalmazódik meg nála is, mint ellenfelénél, Batsányinál, aki a francia forra-

135 Bárczay Ferencnek Ér-Semlyén, 1805. márc. 15. (5704.) „Én a gazdálkodás mellett firkálgatok is; s gondolnám, hogy nekem is szabad lesz talán”. Itt gondol a börtön utáni esetleges tiltásra is.

136 5665. Batthyány-Strattmann Alajosnak, Regmetz 1791. I. 7. „Atyai jószágomban élek, s hivatalom esztendőnként 1500 ftot hoz-bé; és még is annyira jutottam a literatura miatt, hogy azt vagy félbe kell hagynom, vagy adósságba verem magamat”.

137 Például Rumi Károly Györgynek (Széphalom, 1811. január 12. 5767.); vagy Sennowiz Mátyás Kazinczynak (1811. szept. 3. Eperjes 5769.) De írt feleségének is németül (1819–20? 5834.).

138 A Tövis és virágok kötetében ez a bírálatainak fő iránya: „Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés”. Írói érdem 6. o. Tövis és virágok MDCCCXI.

dalom, Párizs felé fordította a magyarság és más népek figyelmét¹³⁹ tanulság szerzés céljából, a feudális elmaradottságot ostromozva.

Kazinczy kora számos forduló- és metszéspontot mutat, ha vizsgáljuk a társadalmat, történelmet, a kultúrát, művészetet, nyelvet, irodalmat, amelyek közül az utóbbiak változásához ő maga is nagy erővel járult hozzá¹⁴⁰. A feudalizmus rendje a polgárosodás során gyengült, bomlott; egyre nagyobb teret nyert a felvilágosodás eszmerendszere, amely már a polgári értékrendet mutatta föl. Titkon csodálta Napóleont, de elítélte, borzongott a jakobinus diktatúrától, vérengzéstől. Szabadkőművessége, a Martinovics-perben való elítélése, börtönévei éles cezúrákat jelentenek az ő életében is. A kufsteini börtönből Napoleon közeledtére menekítették Munkácsra rabként. Európában és benne is háborúk indultak az új rendért. A kontinensen hatalmi harc dúlt, a lelkében a nyelv, stílus, irodalom, a kultúra megújításáért folyt a küzdelem, amely majd a két táborra oszlott értelmiség között is megindult.

A francia forradalom eszmerendszere, a felvilágosodás hozzánk, hazánkba német közvetítéssel jutott el (Aufklärung). Mária Terézia, főképpen azonban fia, II. József felvilágosult uralkodónak számítható mai értékrendünkkel is, így nem véletlen, hogy Kazinczy sokat remélt tőle a feudális elmaradottság felszámolását illetően. Irányzattá lett a jozefinizmus, jozefinista. A pozitív hatásából a hazai kultúrára is sokat remélt, így vállalta tanügyi inspektorságát, amely során többször emlegetetten közös iskolákat szervezett. Örült, hogy együtt tanul, akár egy padban ül szegény és gazdag, katolikus és református, zsidó és keresztény, nemzetiségi és magyar. Az egyenlőség, testvériség realizálódott az ő értékítéletében, de a valóságban is. A felvilágosult uralkodó halála vetett véget Kazinczy iskolákat formáló örömének, gyakorlatának, sőt állásának. Nem csoda, hogy lehangolódott, visszavonult egy időre, majd aztán jött a Martinovics-per. Szabadkőművesi magatartása, kiállása majdnem életébe került. Hangja tónusa, megnyilatkozásainak tartalmi része megváltozott, hallgatott börtönélményeiről, ha azok fogvatartóit bírálták volna. Később sem volt hajlandó kemény, de enyhe bírálatot sem megfogalmazni azon egyszerű oknál fogva, hogy tudta, figyelik és nem akart visszakerülni a börtönbe.

139 Batsányi János: A franciaországi változásokra. Ellentétük a közös lap, a Kassai Magyar Múzeum miatt alakult ki. Másként gondolták a lap irányultságát; Batsányi módosította Kazinczy írását. Elhagyva a közös folyóiratot, Kazinczy Orpheus (ez volt szabadkőműves neve is) címmel indított lapot.

140 A polgárság mind létszámban, mind társadalmi jelentőségében erősödött, a feudális rend gyengült; a francia forradalom (1789.) egész Európára hatott; Napoleon tündöklését és bukását a restauráció követte; a kultúrában a polgári értékrend szerint megváltoztak a tartalmak, irányok, a művészetben is (a barokk után a klasszicizmus); a nemzetté válás programjához a nemzeti nyelv és irodalom vált szükségessé, amiért történt a nyelvújítási, stílus változtató vita, küzdelem.

Kettős érzéséről alkothatunk képet a némethez való viszonyáról: az elnémetesítő törekvéseket elítélte, viszont rajongásig szerette, tisztelte a német kultúrát, irodalmat, elsősorban Goethét. A német klasszikus jeles alkotása főhőséről nevezte el lányát is, és amikor meghalt gyermeke, az újabban születettet is úgy kereszteltette meg¹⁴¹. Így is tárgyiasult rajongása Goethe és a német nyelv, irodalom iránt. Ott korábban zajlott le a nyelvújítás, előrébb jártak e téren is. Kazinczy a mintát, nyelvi gazdagságot, irodalmi eszközrendszert, stílust fordításai révén igyekezett onnan venni: „Mesterségek dolgában csak úgy fogunk elébb haladhatni, ha azon igyekezet helyett, hogy szép originálokat készítsünk, a nálunknál szerencsésebb nemzetek remekjeit tesszük magunkévá”.

Ami miatt kora legnagyobbjává, vezéregyéniséggé tudott emelkedni szemünkben, az a nyelv és a stílus, az irodalom megújítása, föllendítése, az anyanyelvünk hivatalossá tételének elősegítése. A nemzetté válásunk így képzelhető el, nélküle, küzdelmei nélkül aligha. Mindebbe elementáris erőt vetett be szellemi, érzelmi muníciójából, amely nemzeti mozgalom egyféle, általa történt kibékítéssel jutott nyugvópontra 1819-ben az Ortológus és neológus röpiratával. Benne azonban munkáltak továbbra is a kettős érzések, hiszen örökös vitában, perben állt családjával az örökség ügyében, amely miatt se vagyoni biztonsága, se nyugalma nem alakult ki. Az ország, főképpen az értelmiség viszont értékelte, elismerte nagy tettét, ha ellenlábasai nemtelenül támadták is. Hozzá közel álló levelező kortársai közül többnek fölvázolta helyzetét. Ha a vezéri szerepe a húszas évekre visszaszorult is, továbbra is megtisztelte a feltörekvő ifjúság a költők, írók közül azzal, hogy írásaikkal nála tisztelegtek.

A siker nem egyszerűen szakmai volt, hanem a nemzeti érzés táplálta büszkeség, a jövő nemzedékeinek példájává emelkedése, a halhatatlanság ígérete általuk. Tudta magáról, hogy nagyot, fontosat alkotott korával, amelynek hitt megkerülhetetlenségében a nagy nemzeti program megalkotása, beteljesítése során. Ez a tudatosság nem öndicséret volt, hanem szerepének, koordinátáinak pontos ismerete, értékelése.¹⁴²

III.

Az eddigiek inkább tetteit taglalják a választott téma szerinti hangsúlyokkal. A szó és tett egységét erkölcsi alapelvként tekintve az általa leírtak híven adják vissza szellemiségének, jellemének vonásait. Mindez elsősorban önéletírásaiban érhető tetten és a leveleiben, amelyekben barátai előtt jobban megnyílt, mint hivatali helyeken,

141 Goethe Euripidészről vette a drámájához a témát (Iphigenie auf Touris), főhőse egységben személyesítette meg a klasszikus ideált, a szépség, jóság, igazság hármását. Kazinczynak a klasszikus értékek felé fordulását fejezi ki mindkét lányának Iphigenieről történő elnevezése.

142 „Az minden érdemem, hogy tüzem soha el nem lankadott.”

munkahelyein. Az alábbiakban saját szavaival idézem szándékolt és nem feltétlenül akart önjellemzéseit írásaiból, leveleiből. Néhány szállóigévé nemesedő mondata jól ismert az életműre rálátók közt:¹⁴³ „Jót s jól! Ebben áll a nagy titok”; „Szólj! s ki vagy, elmondom... Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés”; „Íz, csín, tűz vagy on a versbe, ha mesteri mív.” Az esztéta, kritikus Kazinczy fogalmazta meg bennük elveit, amelyeket keményen számon kért magán és minden költőtársán. Klasszicista stílusideálja szólal meg bennük, amely az ókori görög kalokagathiát és az igazságot egységben szereti látni a művekben (szépség, jóság, igazság). Jellemzésekor időszerről ezek mentén megállapítanunk: a szépség megszállottja. Műveinek folytonos javíttatása, a horatiusi, goethei eredetű fentebb stíl¹⁴⁴ követése markáns jegyvé vált. Nemcsak szövegben, hanem a művészetekben is követte a szépség mindenek elé helyezésének útját. Könyvek illusztrátoraként, a magáról készült rajzok, festmények, portrék gondos előkészítéséről is a szépségre törő Kazinczy áll elénk, aki mindenben igyekezett tökéletes, hézagmentes művekkel előállni. Közben az Orpheusban is vallja, hogy „a világosság elfogadására kevés emberek alkalmasak”.

Nem lenézni akarja a tömeget, hanem a műveletlenséggel perel, kikel a népies műveltség szűk körű volta ellen. Szakít „a teológián, Szentíráson, ponyván fölnevelt ízléssel”, a külföldi remekírókat, műveiket ajánlja, hogy azon tanuljon a költő és a nép is, majd a tanultakat illessze saját nyelvébe. A fentebb stílussal kapcsolatban írja: „Engemet a sokaság ért és kedvel!”¹⁴⁵ Természetes, logikus is, hogy nem lehet haragban a „sokaság”-gal, hiszen az általa vezetett mozgalom anélkül csak fikció lehetne. A kettős érzélem, gondolat számos területen megfogalmazódik benne, mint itt is: távolság a tömegtől, de igényli megbecsülését, szeretetét; szeret vitatkozni, de alkalmazkodni is tud; haragtartó, de kibékülésre is kész; a műfordításokat ajánlja kortársainak, de büszke az origináljára, például az Erdélyi levelek esetében. Talán a befektetett írói munkájára gondolt, hiszen vagy nyolc-szor javíttatta, toldotta, húzta. Így a mű üdesége, közvetlensége sínylette meg a szinte belső kényszerből végzett javíttatást. Az eredetiség fontosságát hangsúlyozta a Fáy Andrásnak írt levelében is 1808–1810 között.

Az ambivalens érzései, gondolatai nem merülnek ki a fenti néhány szembeállításal. Kortársaitól szemrehányást kapott a németekkel történt, elsősorban nyelvi, stílusbeli „barátkozása” miatt, holott ő mintát látott a német kultúrában, irodalomban ahhoz, miként kellene nemzeti kultúránkat, irodalmunkat, nyelvünket alkalmassá tennünk a polgári fejlődésre.

143 Az idézetek a Tövisék és virágok című, 1811-ben megjelent kötetből valók: A nagy titok, Írói érdem epigrammák részei.

144 A fentebb stíl jelmondata is Goethetől ered: „Werke des Geistes und der Kunst sind für den Pöbel nicht da. (A szellem és a művészet alkotásai nem a durva tömeg számára készülnek.)

145 Fentebb stílus, Tövisék és virágok kötet.

Barátai, költőtársai közül Kölcsey és Szemere Pál álltak hozzá legközelebb, ők válaszoltak Somogyi Gedeonék Mondolatára, ők vették rá Kazinczyt nehéz rábeszéléssel, hogy írja meg életét, mert a közös nagy tettek vezéréként talán joga sincs elhallgatni életküzdelmét a sokaság előtt. Hiába mentegetőzött¹⁴⁶, végül mégiscsak megírta, örökölni hagyva az utókornak nemcsak egy naplót, visszaemlékezést, hanem egy remekművet is, amely hatására nem a rousseau-i, a társadalomtól kisé elhúzódó, csakis saját világába visszavonuló gondolkodó műve lett a Pályám emlékezete, hanem korrajz is, eszmei, esztétikai meggyőződéséről hírt adó írás, sorstörténet, amelynek az intim témáit is közérdekűként adja elő. Nem csupán ő a főszereplő benne, hanem teret enged a kornak, a legfontosabb mozzanatoknak, személyeknek. Mindezt a résztvevő hitelességével, szubjektív, objektív látásmódjával. Így vált egyre szorosabbá a kapcsolata a nemzettel, hogy saját életét rávetítette a korára, a kort saját magára. Ennek kölcsönhatása vonul végig a művén, adva jelentőséget neki és korának a mai olvasója szemében is. Goethei módszer ez, hogy a társadalomra rávetíti magát, meghatározza benne saját koordinátáit.

Mint Goethe, ő is mindent följegyzett, nem tudva abban a percben, később milyen jelentősége lesz a történésnek, mozzanatnak, személyiségnek. Így lehet forrás ma is arról a korról az ő műve. A kompozíció a sok, de igaz részlettől laza lett, de egyszersmind élvezetesebb olvasmány. A börtönének után nem politizált, vagy igen visszafogottan nyilatkozott társadalmi, közéleti kérdésekben. Élete utolsó éveiben azonban megmutatta, hogy azok a vonásai is markánsak, amelyek a közügyek felé viszik személyét. Kossuthról, aki szintén szabadkőműves volt, a Fény Fia, a parasztlázadásról, a lengyelek mozgolódásáról ír. A húszas években már inkább fed valamit személyiségéből, mintsem középpontba állni igyekezne.

Személyiségének vázát adó fő vonásaiból már több kirajzolódott¹⁴⁷, amelyek között kitölthetik a hézagokat a leveleiben olvasható, szándékoltan vagy spontán megfogalmazódott jellemvonások. Mindig a tökéletesség felé igazodott, amely jegy önmagában is megkülönböztető lehet, de küldetéstudata, makacssága jegye is, amely az öregedő Kazinczyban már oldódni kezdett.

Sok alkalommal megvallotta hazaszeretetét, melyek közül csak néhányat idézek: „Kilépvn a hajóból, térdre estem, megcsókolám ujjam hegyét, s a magyar földre nyomám a csókot. Ölellek áldott föld! Te bírd hamvaimat egykor. Hála Is-

146 „Ellenkezém, és sok esztendőig; érzettem, hogy nem születtem históriai személynek... De az ostrom hevesebb is vala, tartósabb is, mint hogy ki lehetett volna állanom; engednem a barátság kívánságainak, hinnem, amivel ily tekintetű társam bízata, illő volt”.

147 Vezéregyéniség, makacs célra tartó, a szépség megszállottja, stílusideálja a klasszicizmus, vele a könnyedség, arányérzék, racionalitás, elvi szilárdság, következetesség, de ambivalencia is, felvilágosult, a szépirodalmiság apostola, a közgondolkodás forradalmasítója, a vallási türelem hirdetője, hordozója, a tökéletességre törés nem lankadó harcosa a nyelvben, irodalomban, művészetekben, kiállt a magyar nyelv „közéletivé” tétele mellett a deák nyelvvel szemben.

tennek, hogy német földön nem haltam el, mint Szent Jóbi Kufsteinben 1795. októb. és Aszalay Grécben 1796.”¹⁴⁸ Ez a felfokozott érzelmi állapot annál is inkább érthető, hogy Napóleon elől menekülve vitték a foglyokat Munkácsra és Pozsonynál hazai földre értek. A rabok lelke itthon így kapott szárnyakat.

Orczy Lőrincsel váltott több levelet, melyek nem csupán a kor divatos levélformáit követik, hanem megfogalmazódik bennük hazafiúi érzelme is: „Én hazafiúi buzgóságból eredett tisztelettel ’s forró háládatossággal maradok Nagyságodnak alázatos szolgálja”¹⁴⁹. Talán érdekes, hogy Kazinczy még a koronához is hozzáért I. Ferenc koronázásakor, nemcsak sorfalat állt 1790-ben hazahozatalakor¹⁵⁰. II. József halálos ágyán rendelkezett a Magyar Korona ügyében, amely értelmében Pozsonyba szállították az Udvarból. Ehhez a jelképhez nagy érdeklődéssel fordult Kazinczy, aki ott lehetett a sorban és a vacsorán is I. Ferenc koronázásakor 1790. illetve 1792-ben. E látványos megmozdulásokon kívül a megyegyűléseken részt vevő Kazinczy a szabadkőművesség elvei mellett állt ki, föllépve a vaskalaposság ellen, a polgári fejlődés elősegítéséért. Szerinte a megújítandó nyelvnek is a modern tartalmakhoz kell idomulnia, vagyis az új rend, a polgárság erősödését segítenie.

A jegyzői hivatalban, levéltári helyiségben görnyedő Kazinczy nagy szeretettel emlékezik mindig az inspektorkodása idejére, az 1780-as évek második felére, amikor a felvilágosult eszméit a gyakorlatba átültetve tárgyasíthatta. A Kölcsény által később meghirdetett haza és haladás ügye már Kazinczynak is vezérlő elvévé vált. A főjegyzői fizetés ígéretével szemben harmadaért is elvállalta a felügyelői állást, mert ott többet tudott lendíteni a haza ügyén: „Szép és dicső dolog a haza jövődő boldogságán dolgozni, kilesni a rejtekben levő talentumot és azt művelésbe hozni, hogy idővel nagyfényű tagja legyen a társaságnak”¹⁵¹. „Gyönyörködve nézek vissza szolgálatom szakára; akkor is terjesztém a szent tüzet. Összesen 124 iskolát s ezek között 19 közöset, 2 félig közöset, 61 pápistát, 5 orosz, 25 lutheránust, 5 kálvinistát és 7 zsidót létesítettem.”¹⁵² Akkor nem számított kérdésnek a haza fogalmát emlegetni, a nemzetet gyakran mondatba foglalni. Jelentésük is más volt, kissé eltérő a mai tartalomtól. Nyelv, irodalom, kultúra, közügy másként is motiválta a hazafiakat, mint ma. Az eredmény egy fejlődő európai nemzet lett. Az egymásra haragvók – mint például Kazinczy és Batsányi – ki tudtak békülni (Kazinczy–Kisfaludy Sándor is), mert a nagy közös ügy, a haza érdeke ezt követelte: „Eggy

148 Fogságom naplója.

149 5655. sz. levél Kassán, de az 5654. és 5656. is Orczynak Alsó Regmeczen 1784. ápr. 24-én és 1785. nov. 24. Kassán.

150 Pályám emlékezete Debrecen 2009. 97. o. „A Nádasdy háta megett addig forgatám a tálat, hogy a koronát minden részeiben végigtekinthetém, s kezemmel illethetném”.

151 Levél Cserey Farkasnak Széphalomról 1806. dec. 29-én. Kazinczy levelek IV. k. 452.

152 1789-ben, dec. 20-án mondott beszédének részlete, amikor új iskolaigazgatókat iktatott be hivatalukba. Z. Szabó László: Így élt Kazinczy Ferenc (Móra könyvkiadó Bp. 1977. 63. o.).

tzélra törekedünk, és ezen tekintetben még Batsányit is, azt a garázda, magával nem bíró, büszke embert is szeretem”.¹⁵³

Más leveleiben, írásaiban is ráerősít erre a magatartásra. Az a Kazinczy, aki gyakran fölfedni igyekszik személyiségét, ha a közös ügyről van szó, akkor mindig azt helyezi előtérbe: „Nekem nem az a célom itt, hogy a magam becses képét adjam által a világnak, hanem az inkább, hogy kifejtőzéseimet jegyezsem fel, nyelvünknek és literatúránknak előmentét s ezek körül tett jó vagy rossz szolgálataimat, ezek közül gyűjtött tapasztalataimat, hogy koromat fessek, s azon nagyokat, akikkel éltem”.¹⁵⁴ Tudja, hogy a nyelvi, irodalmi újtó tevékenysége nagyban segíti a nemzetté válás folyamatát.

Az is fölsejlik ebből az idézetből, hogy magát elsősorban íróként, költőként akarja elismertetni, bár ő nagyobb érdemeket szerzett újtó, szervező, fordító, vezető értelmiségiként a köztudatban. Természetesen, nem vitatható el írói, költői érdeme sem, különösen az önéletírásai alapján, amelyekkel elbűvölte korát és utókorát is: „A műalkotássá örökített és írt élet: talán ez a Kazinczy-önéletrajzok máig érő üzenete”.¹⁵⁵ Pedig nem nagyon akart az olvasók elé állni életrajzával. Ebben része van talán szerénykedésének is, leginkább azonban annak, hogy nem vált még általánossá az az írói magatartás, amely alapján fölkapott műfajjá emelkedett volna: „Érzettem, hogy nem születtem történelmi személynek, s nem tudtam elhíttetni magammal, hogy korunk az autobiographiákat már tűrhessen”.¹⁵⁶ Ebben is úttörő szerepet vállalt a magyar irodalomban: „... mintegy szinte magános, „prófétikus” küzdőként vázolta föl törekény személyiségét, szinte elszakítani kísérelte meg a világ- és magyar irodalmi, esztétikai, nyelvi, nyelvészeti, akadémiai, politikai, képzőművészeti mozgásoktól „alapító” igyekezetektől, amelyeket Kazinczy részint összegezni próbált, részint ellentmondásaikban élt meg.”¹⁵⁷

Kellett bírnia a „több frontos harcot” ellenzőivel és magával a programmal, amely nem hagyott számára egy percnyi szünetet sem. A látszólag – festményekről, elejtett szavakból ítélve – törekény személyiségű Kazinczy bírta erővel, akarattal a küzdelmet mindvégig. Ha nem tartotta színvonalasnak költőtársai művét, kertelés nélkül, a szatirikus hangnemet sem kerülve bírálta. Elég csak legismertebb epigrammáját említenem: A nagy titok: „Ezt ha nem érte, Szánts és vess; 's hagyjad másnak az áldozatot”.¹⁵⁸ Csak az értheti élet e szövegnek, aki „világmegváltó gondok közt” látott már amatőr költőt, író, akinek nem hagyja magát a világ, hogy megváltsa. Máshol is

153 Id. Ráday Gedeonnak 1790. jan. 5. 5660. sz. levél.

154 Kazinczy Ferenc: Az én életem (Összegyűjtötte: Szilágyi Ferenc 1987. 88. o.).

155 Önéletrajzról, Kazinczy Ferenc, „paktum” az olvasóval. Fried István: Kazinczy Ferenc és a vitatott hagyomány (96. o.). Sátoraljaújhely, 2012. Kiadta: Sátoraljaújhely Önkormányzata és a Kazinczy Társaság.

156 Pályám emlékezete 9-10. (Váczy). 189. (Szauder Mária)

157 Fried István: Kazinczy Ferenc és a vitatott hagyomány (71. o.).

158 Tövises és virágok MDCCCXI. A nagy titok.

korholja írásuk magyarságát a gyenge színvonal miatt: „Édes barátim, úgy írtok magyarúl, hogy ha deákul írnátok ily hibásan, pirulnátok még az utolsó Szintaxista deák előtt is. Sem orthographia, sem interpunctio nincs abban, amit írtok.”¹⁵⁹

Ha már a helyesírással, központoszással is meggyűlik a baja valakinek, íróként kevésbé hihető, hogy megállná a helyét. Eleve két táborra oszlottak az írástudók: jottisták és ysták (Kazinczy jottista volt). Indokolt volt tehát az egységesítés e téren is.

A hallgatás is lehet „beszédes”, amikor a szövegkörnyezet, élethelyzet konkrét szavak nélkül is hordozza az információt. Kazinczy elsősorban politikai témák fölvetődésekor hallgatott, mert kimondott halálos ítéletét is hallotta már a Martinovics-perben. Kerülte mindazokat a témákat, amelyek miatt baja eshetett volna: „Feri, engem te most olly környüállások közt találnál, ha meg találna nyílni a szám, - melly meg is történhetik, nem is (: ha nem tudod, hogy nem diffidentia okozná :) - tőlem felette váratlan dolgokat fognál érteni.”¹⁶⁰

Nem róható fel az igen tudatosan vezérszerepet vállaló Kazinczynak, hogy gondolt néha a halhatatlanságra is, hiszen világosan látta a nemzetté válás igényét, a hozzá vezető út irányát, nehézségeit, de szépségeit is. Úgy érezte, érdemes ezen az úton áldozódni, melynek bére az utókor hálája. Íróknál, más művészeknél is munkál a halhatatlanság vágya: „Édes Ferim, ezen levelemet ne mutogassd; de tedd-el azok közzé, a mellyek által engemet ismertetni fogsz maradékkiddal”.¹⁶¹ Egyik epigrammájában is megszólal ez a megdicsőülés, amelyet újításai miatt remél az utókortól: „Nekem az becses, a’ mi szokatlan... az újért/Hamvamat a Maradék áldani fogja, tudom”.¹⁶²

IV.

Szóval, tettel, hallgatással áll előttünk egy személyiség, akit legnagyobb ellenfelei is elismertek. E dolgozatban saját tettei, szavai, értékrendje alapján igyekeztem megrajzolni alakját, amely mozaikszerűen alkot róla képet. Összegzésül hadd álljanak itt a kisebb-nagyobb lapocskák, amelyekből ki-ki elkészítheti képzeletben a „freskót” róla. Mindezt egy halmaznak tűnő jelző, mozzanatsor kavalkád képében vázolom az írás első sorától az utolsóig, ahol találni jellemvonást, vagy rá utaló jegyet Kazinczyról. Az ő szavaival, tetteit kísérő megnyilatkozásaival, értékrendjéből eredő megítéléssel igyekszem megrajzolni.

• • •

159 Vay Ábrahámnak 1808. máj. 14. után. 5745. sz.

160 Bárczay Ferencnek Regmec. 1802. okt. 21. 5682. sz.

161 Bárczay Ferencnek Ér Semlyén, 1803. okt. 24. 5692. sz.

162 Szokott és szokatlan Tövisék és virágok MDCCCXI.

Jellemzői:

Hazát, családot és azok ügyeit szerető; felvilágosult; a szépség megszállottja; klasszicista; Horatius és Goethe rajongó; panteista; Rousseau-t követő; racionalista; vallási türelem jellemzi; a minőség megszállottja; a fentebb stíl képviselője; kemény kritikus; szatirikus; lap- és könyvkiadó; nyitott az új eszmeáramlatokra; kissé haragtartó, gyanakvó természet; ambivalens érzelmű, tehát békülékeny is; iskolázott, tudós; a gazdálkodásban ügyetlen; széles körűen tájékozott a világban; jozefinista; originálok és fordítások kedvelője; öntudatos, küldetését ismerő, aszerint tevékenykedő, elvhű; esztéta; illusztrátor, grafikus; kitarulkozó, de zárkózott is; makacs; érdeklődő; író, költő, de vezér is; prófétikus küzdő; törekény személyiség, jottista, vágyik az elismerésre.

Tettei, törekvései:

Nyelv és irodalmi ízlés megújítása, a hazai nyelv hivatalossá, uralkodóvá tétele a polgári létformában, a közéletben; a nyelv egységesítése; a tökéletességre törés; szabadkőműves; a nemzetben a kiegyenlítődé elmozdítását segíti; hirdeti a felvilágosodás eszméit; híve a tudományosságnak; közreműködik a színházak, iskolák, az Akadémia megalkotásában; küzd európaiságunkért; több nyelven írt, olvasott; a nemesség szemszögéből ítélte meg a haladás szükségességét; folytonosan javítja műveit; küldetéstudata hajtotta; a nemzetté váláson fáradozott.

Amit ellenzett:

Vaskalaposság; feudális elmaradottság; a latin nyelv alacsony színvonalú ismerete, használata, a közügyek, a tudomány művelésére való ilyen alkalmazása és nemzetietlensége; a papságot sem szerette nagyon; provincializmus; az elnémetesítő törekvések.

A felhasznált irodalom:

- Fried István: Kazinczy Ferenc és a vitatott hagyomány (Sátoraljaújhely, 2012. Sátoraljaújhely Városi Önkormányzata és a Kazinczy Ferenc Társaság)
- Szabó László: Így élt Kazinczy Ferenc (Móra Könyvkiadó Budapest, 1977.)
- Toldy Ferenc: Kazinczy Ferenc és kora (Pest, 1859-60.)
- Ravasz János szerkesztő: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Budapest, 1966. Tankönyvkiadó
- Imre Sándor: Kazinczy Ferenc iskolai inspektorsága (Budapesti Szemle 1895.)
- Heksch Ágnes: Kazinczy és II. József művelődéspolitikája Ped. Szemle 1956. 99.

Kazinczy Ferenc viszonya a természethez

I.

Nem kell messziről indulnom választott témám fontosságának igazolásáig, hiszen axióma, hovatovább banalitás, hogy az ember természeti és társadalmi lény. Így könnyen belátható, hogy e két dimenzió kölcsönhatásában éli életét, miközben ő maga is igazodik körülményeihez, alakít rajtuk. Kifejlődik tudata, szokásrendszere, érzelme, egyáltalán teremtő, esetleg romboló akarata, tevékenysége, vagyis viszonya életterével. Ennek megtestesülése a természet, mozgatója a társadalom, az épített környezet, a művészi fokra emelt alkotása pedig az eredménye. Ebben megnyilvánul mind az eddig vezető folyamat lépés sora, mind a természethez, társadalomhoz való viszonya. Az ember igyekszik a dimenzióiban a legelőnyösebb koordinátáit kialakítani, ezért kimondva, kimondatlanul igazodik, viszonyul hozzá. Mindenekelőtt megismerni törekszik, hogy ne kelljen ütköznie se a természettel, se a társadalommal, mert ő lenne a vesztes. A szerzett ismeret testbe-lélekbe ivódva szabályozza gondolkodását, mozdulatait, egyáltalán rajta múló helyzetét e tekintetben. Aztán tevékenysége során mindent összevet az objektív törvényekkel, amelyek mentén párhuzamot von, ellenpontokat keres, következtetéseket fogalmaz meg, vagy érzelmi viszonyát mutatja a természeti, társadalmi jelenségekhez, folyamatokhoz. Ha író, költő, másféle művész, akkor alkotásából kiolvasható mindennek a lenyomata, azaz viszonya a természethez, társadalomhoz. Benne tükröződve megismerszik embertársai előtt, követhetővé vagy elutasítottá válik szemükben.

Ha általánosságnak tűnne a fenti megállapítás, egyszerűen konkretizálható egy-egy műalkotás üzenetének értelmezése során. J. Pannonius például egy mandulafácska korai kivirágzásával párhuzamosította saját sorsát¹⁶³ költészete Itália földjén – ahol a reneszánsz szellemiséget szívhatta magába – hamar kivirágzott, mint a szép fácska, ám Pannóniába még nem jött el az új eszme, nem hatott még olyan erősen, hogy a költő is otthon érezhesse magát. Az idegenkedés zordsága megegyezik a mandulafácskára leselkedő veszéllyel: „Ám, csodaszép rügyeit zúz-mara fogja be majd!”. „Virágzik a télben” ellentéte olyan, mint ami az élet-halál között feszül. Első nagy költőnk tehát egy természetből vett képpel tárgyiasította Pannónia megkésetttségét a reneszánszban, a maga költői korai kivirágzását. A fa motívuma egyébként is a költő sors allegóriájaként fogalmazódik meg sok helyütt a költészetben már Homérosz óta. Ez egyetlen példából a költő természet-hez való viszonyáról érezhetjük a gyengédséget, a veszélynek kitett virágzó fával a sorsközösség megfogalmazását, a maga helyzetének megnyilvánítását.

163 Egy dunántúli mandulafáról = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. III. 1963. I.168.

A természeti tájhoz, élőlényekhez, tárgyakhoz való viszony koronként más-más hangsúlyokat kaphat. Nem nehéz elképzelnünk, miként élte életét az ősember, majd a történelmi időkben hogyan tudta a maga javára fordítani a természeti folyamatokat, legalábbis amelyeket megismert. A 18–19. századra – amikor Kazinczy élt – igen éles cezúra következett be a természethez viszonyulás kérdésében. A felvilágosodás sürgetően igényelte a természettudományok fejlődését a babonás tudatlanság ellen. Az új embertípust – szemben a vallásos vakbuzgósággal – a ráció, a tudományosság jellemezte. Fölértékelődött az ókori és a reneszánsz természetszemlélet, amelyben az ember állt a középpontban, minden vizsgálódás kiinduló és végpontjaként. Maga az emberi természet is kutatás tárgyává, filozófiai tanok elemévé magasodott. A panteizmus¹⁶⁴ az Isten és a természet fogalmát össze is olvasztotta, egységként kezelte. Kazinczy idejében is hatott ez a filozófiai felfogás. Az emberek közti rossz viszony – a szabadság, egyenlőség testvériség hiánya – az igazságos természetbe vágyódást, a remete életet választó menekülést eredményezte. Az érzelmek lázadása a szentimentalizmus¹⁶⁵ irányzatát hozta létre az irodalomban, majd a romantika¹⁶⁶ is egzotikus tájakra menekítette az érzést, gondolatot, velük Kazinczy tekintetét is olykor-olykor.

A felvilágosodás mind a társadalomtudományokra, mind a természettudományokra és a rájuk épülő filozófiai gondolkodásra vetette fényét. A világmindenséget, benne az embert, természetet megismerni vágyó gondolkodás, a ráció uralkodott el, amely azonban nem száműzte az istenhitet, bár teret nyitott materialista alapról indított világmagyarázatoknak is. Ez eszmerendszer eleve az egyházi dogmák, világfelfogások keltette sötétséget volt hivatva oszlatni. Így természetes, hogy számos elmélet született, amelyek közül ugyan nem mindegyik vált filozófiai rendszerré, de mind hatott, elsősorban az európai értelmiségre, így Kazinczyra is. A feudális társadalom ideológiai alapjait megfogalmazó egyház hajója a reneszánsz, a reformáció után újabb léket kapott, az új vagy a megújuló gondolatrendszerek igyekeztek dogmáitól eltávolodni. A hitbe kételyek keveredtek: „Nem hiszen semmit igazán, a’ki nem kételkedett” – vallotta Kazinczy is 1803-ban, Puky Ferencnek¹⁶⁷ írott levelében. A vallásos neveléssel kapcsolatos kételyeit a pataki iskola keltette föl. Nem kételkedett ugyan Istenben, de érteni is akarta.

164 Isten és a természet azonos, egymástól elválaszthatatlan voltát valló filozófiai felfogás. G. Bruno, Spinóza, Schelling voltak legfőbb képviselői.

165 Az érzelmek lázadása. Schiller a naiv és szentimentális költészetéről írt művében összefoglalóan róla (1795.) Az antikvitásban harmonikus volt a költő és a természet viszonya, a modern költőnél ez megbomlott. Sóvárgás a harmónia után. Jellemző műfaja az elégia, idill, szatíra.

166 A szentimentalizmus talaján nőtt fel, ez az irányzat is kifejez elvagyódást térben, időben az igazságtalan társadalomból. Születését Wordsworth és Coleridge közös verseskötetének (Lírai balladák) megjelenési évére tesszük: 1798.

167 Puky Ferenc Kazinczy édesapja halála után a család támogatója

Patakon ismerkedett meg Hollmann¹⁶⁸ nézeteivel e tekintetben. A természet ökönmórája című művét¹⁶⁹ magyarra fordította, Kazinczy Gábor szerint már 1792-ben. Ehhez már korábban ismernie kellett a szerző nézeteit. A szabadulás és a roppant feladat várt rá a 90-es évek végén. A börtön éveit jól kihasználva a tanulásra, saját koordinátáinak kialakítására törekedett a hajdani szerepében. Sokat olvasott, írt korának aktuális világszemléletéről, a különböző felfogásokról utána is, amely ismereteket ütköztette egymással, a maga nézeteivel is. A világmagyarázatok ismeretében fejlődött az ő nézetrendszere, nagy utat téve meg hitben, tudatban egyaránt. Érdekes talán megjegyeznünk, hogy elsősorban élményei, tapasztalatai befolyásolták világnézeteit, mintsem olvasmányai. Az írásokban ezekhez keresett megerősítést, igazolást mind az elméletből, mind az irodalomból. De azért hatottak rá korának leginkább ismert nézetei, mint a Hollmanné, Rousseau-é, Sanderé, Klopstocké, Wielandé, Goetheé, Lessingé. Eljut Holbach és Kant nézetrendszeréig is. Pragmatizmussal szemlélte mindegyiket, így nem állapodott meg egyiküknél sem, hanem kialakított magának egy sajátos világmagyarázatot, amely némileg módosult fordításai, olvasmányai, tapasztalatai hatására. Például a kálvini értelmezésű predesztinációt vallja, amikor hisz nagyra hivatottságában, kiválasztottságában, abban, hogy Isten megadja az erőt a választottjainak, akik egyedül képesek meglátni és képviselni az igazságot: „Éreztem, hogy eszköz vagyok az isteni kézben; éreztem, hogy az isteni végzés engem a’ maga mi előttünk ismeretlen céljainak elérésére választott”¹⁷⁰. A deizmustól elhatárolódik ezzel. Eljut a gondviselés-hitig a predesztinációtól, és vallja, hogy mindenkinek jár a „bér” a jó cselekedetért (a „bér” az isteni kegyelem). A világ morális és „fizikai” (itt a tárgyi, természeti világot jelenti) részében egyként rend uralkodik. „...a’ ti mennyei atyátoknak akaratja nélkül egy hajszál sem eshetik le fejeteokről.”¹⁷¹

A természetről vallott nézeteinek is mozgása van, mint magának a természetnek, kozmosznak. Ez utóbbi okát keresve jut el annak a materialisztikus magyarázatnak forrásához, Holbach tanításához, amely szerint nem isteni oka van az univerzum és a természet eredetének. Az anyag megmaradásának elvét követi, már nem a Sander szerinti isteni akaratból magyarázza a világmindenséget¹⁷². A különböző ismeretelméleteket tanulmányozva keresi Isten létének bizonyítékait, a teremtés, teremthetés titkait, a változás, fejlődés törvényeit, okait; az Isten és az emberi világ kapcsolatát; rákérdez a lélek halhatatlanságára is: „A természet

168 Hollmann, Samuel Christian 1696-1787.

169 Az eredeti kézirat alapján Szilágyi Ferenc gondozásában kiadta a Kazinczy Ferenc Társaság Sátorajújhely, 1989.

170 Az 1803-as összefoglaló levele.

171 U.o.

172 Sander szerint változatlan a teremtett világ. Kazinczy mégis keresi a változás okait, a fejlődés törvényeit.

mondám magamban, soha nem áll-el a maga oeconomiájától. Lenni – virítani – elhalni! Ímhol az a törvény a’ melyet magának minden teremtményeire nézve kiszabott.”¹⁷³ Az ember és természet viszonyát a holbachi, nem emberközpontú válasszal is magyarázhatónak tartja, amely szerint a természet közömbös az ember iránt, mindennek van „szerző oka”, s ez az anyagtól különálló erő. Míg a kor alapkönyvében Sander minden okot az isteni akaratban jelöl meg, Kazinczy nem találja e vélekedésben a változás magyarázatát. Rousseau-t „religióval” olvasta, hozzá közelebb állt kialakult felfogásával, mint az általa fordított Hollmannhoz, vagy a tisztelt Sanderhez. „Ez a látható világ: anyag, amely mozgásban van, de a mozgás okai nem az anyagban vannak. Az anyag felveszi a mozgást és továbbadja, de nem ő hozza létre.”¹⁷⁴ Az Orpheus Bé-vezetésében a materialista elvű világmagyarázat erős hatását érezhetjük: „Nékem egyik tárgyam a józan gondolkodás lesz. Okaim vannak azt Világosodásnak, aufklaerungnak... nem nevezni.”¹⁷⁵ Inkább a látható világ, a működésében megérthető természet szépsége és harmóniája hatott rá, nem a rendszer megmagyarázhatatlan nagysága. A test-lélek viszonyáról mondja: „a lélek test nélkül nem dolgozhatik”¹⁷⁶. Se Leibniz¹⁷⁷, se Mendelsson¹⁷⁸ nem tisztázhatta előtte a lélek halhatatlanságát. Kételyeivel a filozófia és a költészet határán próbálja értelmezni, megfogalmazni, hogyan viszonyuljon a látható világhoz és annak törvényeihez.

Számos európai gondolkodó hatott tehát Kazinczy természetszemléletére, mégis megnevezhető az összesükre mély benyomást tevő, egyáltalán e téren gondolataikat meghatározó, a felvilágosodás kori szellemi, eszmei irányokat leginkább befolyásoló három tudós, akik rendszerré is emelték világmagyarázatukat: Descartes, Newton és Kant. Descartes tetszetős elmélete szerint Isten fricskája indította el a világot mozogni, majd magára is hagyta, hogy a saját törvényei szerint létezzen. Ez a mechanikus materialista felfogás Madách Tragédiáját is ihlette: „A gép forog, az alkotó pihen”¹⁷⁹. Erre a „fricskára” építi Kant az elméletét, összefoglalva szinte az addig megfogalmazódott világmagyarázatokat. Ő is az ész, a ráció, a tapasztalás fontosságát hangsúlyozza, mint Descartes, amely kategória kulcsfogalma lett a felvilágosodásnak. Newton a klasszikus mechanika alaptörvényeit fedezte föl, a gravitációs elméletét az égitestekre alkalmazva a mai természettudományos gondolkodást készítette elő. Mindhármuk nagy szerepet tu-

173 Az 1803-as összefoglaló levele. KazLev. III. 507.

174 KazLev I.396.

175 Orpheus I. 5-6.

176 1790. Orpheus Jegyzetek.

177 Leibniz, Gottfried Wilhelm von br. 1646–1716. A berlini Tudományos Akadémia megalapítója, polihisztor.

178 Leibniz barátja, Moses Mendelsshon, filozófus 1729–1786.

179 Madách Imre: Az ember tragédiája Bp. 1960. 159.

lajdonított a kételkedésnek, amely eredményre viszi a megfigyelést. Kant szerint például önmagában sem a tapasztalat, sem az ész nem ad hű képet a világról. A tapasztalati tényeket a gondolatnak kell elrendeznie. Descartes elméletének eleve kiindulópontja a kételkedés szükségessége. Newton is feltételezte az isteni lökést, de a fizika, mechanika, matematika törvényei megfogalmazásakor ő is kételkedésből indított. Nem véletlenül váltak ők hárman követett, vitatott, híres, meghatározó tudósaivá a felvilágosodás kori gondolkodásnak.

A gondolkodásban, látásmódban bekövetkezett ekkora változás után fontosnak tűnik megvizsgálnunk, végül hogyan hatott mindez Kazinczy költői, emberi, tudósi voltára.

II.

A természethez fűződő viszonyát, ha nem is jelzi meghatározó módon az alábbi adat, mégis érdekes lehet, milyen arányban természethez tartozók az általa teremtetett új szavak. A nyelvújítás végeredményének egyik markáns hozadéka a 10.000 új szó, amelyet mintegy 160 fő – nyelvész, költő, egyszerű ember, újságíró stb. – hozott létre, köztük Kazinczy. A „harc” vezérének elsősorban a szervező, vitát bonyolító szerep jutott, továbbá a stílus megújítása. Az új szavak közül egy késői visszaemlékezése szerint mintegy száz köthető a nevéhez, de valójában nem emlékezett minden „teremtményére”, jó ötvenet még kihagyott. Az igazsághoz tartozik, hogy egyes szavak atyja nehezen deríthető ki, másokéra akár több „apasági kereset” is születhetne. Kazinczynak is vannak ilyen „gyermekai”, pl. Verseghyvel együtt jegyezhatték az egyetem szavunkat, Szemere Pállal a látnok, Sándor Istvánnal – aki nagyon sok új szót alkotott – az árny szavunkat vallották magukénak, de számos más esetben is kimutatható közös szerzői voltuk. Ami ennél érdekesebbnek tűnik, hogy a kb. 160, Kazinczy által alkotott új szó közül hány származik a természet jelenségei, tárgyai, élőlényei köréből. Az az arány sem perdöntő a hozzájuk fűződő érzelmi, értelmi, erkölcsi viszonyulása szempontjából, de adalékként megemlítenéd: 26 ilyen szót találtam. Közöttük vannak olyanok is, amelyek alig kapaszkodtak meg a köznyelvben, sőt a költőiben sem sokáig éltek, mint pl. lepe, lengenye (gyöngyvirág), billegény (barázdabillegető), de tőle származik a szép hangzású csermely, csalogány, nefelejcs (ő ts-sel írta), derengeni, virágzat stb. szavunk is. Mondhatjuk: minden 5., 6. szava a természetet idézte az újak közül. Magára a szó „természetére” is figyelt: legyen szép hangzású, hajlékony, a jelentést finoman árnyaló, érzékeny, „szebb, világosabb, bővebb etc. etc. Legyen az a mód, ahogyan egy nemzet szól vagy szólhat”¹⁸⁰. A nyelvi leképzés

180 Kazinczy művei II. Levelek Szerk. Szauder Mária Bp.1979.

módja: „A nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez”¹⁸¹.

A nyelvet is a természet – az emberi – attributumaként tekintette, hozzá egész életével állt legközelebb kortársaihoz, sőt minden magyarhoz képest. Így egybevág vélekedése életével, munkásságával, legfőbb alapelvével, a nyelvvel kapcsolatos értékrendjével: „Nemesebb és hasznosabb foglalatosság nem lehet, mint a hazai nyelvet a legfőbb tökéletességre vinni.”¹⁸². A nyelvi sokszínűségre, ugyanakkor egységre törekvő Kazinczy azt is látta, hogy csak azok az újítások maradnak időállóak, amelyeket a nép hajlandó használni, mert „az mulhatatlanul szükséges és széphanzúsú lészen”¹⁸³.

Kazinczy természetéhez fűződő viszonyát valamivel jobban jelzi egy másik statisztikai adat, amely szerint egyáltalán hány művében lelhető föl a természeti kép, amellyel gondolatot, érzést akar az elvonttól a konkrétig vinni, szemléltetni, tárgyasítani. Az irodalomtörténeti korra és Kazinczyra egyaránt jellemző gondolati költészet, líra¹⁸⁴ többnyire az epigrammát, episztolát kínálta műfajul, amelyben bírálni, dicsérni lehetett társait, költői útravalóval ellátni őket a széphalmi központból. A Tövissek és virágok kötete mindössze 43 műből áll, ezek között csak 13-ban hívja párhuzamul, tanulság levonásához, szemléltetéséhez a természetet. Ezekben aztán pontosan megfogalmazza panteista felfogását is, amely elvi mélységét jelzi természetfelfogásának: „...egy és Szent Természet”¹⁸⁵; „Természet, te vagy a törvény s a mester”¹⁸⁶.

Estétikai, erkölcsi rokonságot tartva az ókor művészetével, verseit annak a kornak mitológiai alakjaival, helyeivel, tájaival jeleníti meg többnyire: Apolló, Kánaán, Spárta, Lezbósz, Ion (görög neve a tavaszi violának), Cyane (búzavirág), a vizekből kikelő Vénusz; Horatius, Szókratész, Arisztophanész ókori szerzők stb. Ezek mellett jellegzetes hazai tájat, növényzetet is említ, amelyek jelentéstartalmát megtoldja a magyar tudat: tölgy, jegenye, akácia, izsóp, fenyő, kőris, bikk, hárs, nyír, juhar stb. Ezek a Péczeli¹⁸⁷ című verséből valók, de a többi – a 13-ból – felmutat egy-két természeti tárgyat, tájat, pl. diófát, vagy éppen: „Íz, szín, tűz vagyon a borban, ha Hegyaljai termés”¹⁸⁸. A tölgy a királyi tartású fa, a jegenye az

181 Kazinczy művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Szerk. Szauder Mária. Bp. 1979. 790.

182 Kazinczy művei II. 296.

183 Kazinczy művei I. 749.

184 A klasszicizmusra értem, bár a költő stílustörténeti korok – rokokó, klasszicizmus, szentimentalizmus, romantika – metszéspontjában élt, alkotott.

185 A két természet, Tövissek és virágok (Széphalom MDCCCXI.)

186 Prózai és Poétai szöveg, Tövissek és virágok (Széphalom, MDCCCXI: 10.)

187 U.o. 27.

188 Írói érdem, u.o.

egyenes derék, az izsóp a tisztaság, a fenyő az örökzöldjével, titokzatosságával mutat többet, míg a hegyaljai bor a természet és az ember közös teremtménye. Mi más lehetne egy jó vers is? Ember, természet, költő, vers, mint a legnagyobb emberi képesség egy lapon, egymással egységet alkotva. Nem lehet tehát öncélú emlegetése a természetnek Kazinczy verseiben. Mindennek társadalmi jelentőséget tulajdonít, amit a természetből az olvasó szeme elé von. Így válik nála elszakíthatatlan egységgé a két dimenzió, a természeti és társadalmi. A költészetnek pedig irányt is mutat ezzel, nem csak a stílus tekintetében.

A magyar líra –amint már Janus Pannoniussal példálózva említettem is- kezdetektől fogva szerves kapcsolatot tart a természettel, belőle merít képet, tanulságot, társadalmi jelentéstartalmat, örömet, bánatot, tehát gondolatot, érzést egyaránt. De már első versünkéből is kiderül ez: „Virág virága”; „Édes, mint méz”-adja a fiát sirató Mária szájába a szép természeti képet, hasonlatot a költő¹⁸⁹. Mi az, ami Kazinczy gyakorlatában e tekintetben eltérő? Elsősorban az ókori szemléletmódból adódó és a panteizmusig eljutó felfogása, annak megfelelő képzalkotási mód, ahogyan a Tövisék és virágok verseivel kapcsolatban említettem. Más tekintetben a rajzolgatni szerető és tudó, könyvek illusztrálását is szívesen végző Kazinczy részletező hajlama különbözik némileg a korabeli természet ábrázolásától. Érdekes összevetni kortársai, barátai közül talán a két legnagyobbat és legközelebbit vele, ők mit tartottak fontosnak láttatni a természetből, hogyan vettek a képekbe emberi tartalmakat.

Kölcsey a Himnuszban romantikus látásmóddal idézi a „Kárpát szent bércére” hágó, a medencében hazát szerző, a Tisza, Duna mentén, a Kunság mezein, a Hegyalján szép hazát teremtő népünket. Bécsre is kiterjeszti tekintetünket, az ősi dicsőség, Mátyás hadi sikere helyszínére. Nem véletlen, hogy a Tiszát említi előbb, hiszen a nemzetté válás, válni akarás szép legendáinak a helyszínét adja e teljességgel magyar folyó. Akkor, 1823-ban csak magyar volt... Úgy, mint a Rajna a németeké, a Volga az oroszoké. E képben tehát nemzeti tartalomként rajzolódik a négy folyam közül a két legjelentősebb, továbbá beleszövődik a hun-magyar rokonság legendája is Bendegúz¹⁹⁰ említésével: „Általad nyert szép hazát / Bendegúznak vére”. E táj iránti vonzódás a legtermészetesebb érzések közül való. Érdekes Petőfi Tiszájára gondolnunk, ha Kölcsey pontos leírását olvassuk lakóhelyéről: „A körny, amelyben lakom, el van dugva szem elől, szép, de vad s felette magányos. Egyfelől a Tisza foly, másfelől a Túr, mely itt amabba szakad, s minket a torkolatban hagy laknunk. Egyfelől nagy erdők körítenek, másfelől nyílás esik, s láthatárainkat a máramarosi hóbércek határozzák.”¹⁹¹

189 Ómagyar Mária-siralom, Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. 58.

190 Bendegúz (i.sz. 4., 5. sz.) hun fejedelem, (Mundzuk), Attila apja.

191 Levél Kállay Ferenchez Cseke, október 7-én 1815-ben.

Berzsenyi Dániel a romantikus, mozgalmas, ódai szárnyalásra keltett magyarság képet ókori példákkal vetette össze: Spárta, Ilion, Herkules, Róma, Carthago, Babylon stb. Mint Kazinczy, a tölgy hasonlattal ő is jellemez, de negatív folyamatot fest: „Mint a kevély tölgy, melyet az éjszaki / Szélvész le nem dönt, benne termő / Férges erős gyökerit megőrlik, / S egy gyenge szélről földre teríttetik”¹⁹². A lelkében zajló folyamatok párhuzamosíthatók a természet mozgásával. Annak így nem csupán pontos megfigyelője, hanem átélője is. Magát is elválaszthatatlanul benne érzi e folyamatban: „Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül; / S minden míve tűnő szárnya körül lebeg! / Minden csak jelenés; minden az ég alatt, / Mint a kis nefelejcs, enyész”¹⁹³. E sorokkal csak Petőfi – szintén elégikus hangvételű – költői képe vetekezhét: „Elhull a virág, eliramlik az élet...”¹⁹⁴.

Kazinczy jó érzéke, költői meglátása is dicséretes Berzsenyi versével kapcsolatban: Az ősz lett volna az eredeti címe, de a „nagyfényű barát”, Kazinczy mozgalmas címet javasolt, amely feloldotta a statikusságot, riadalmat sugalló, közeledő elmúlást idézővé vált az évszak. A kiégettség, elsivárosodó, magányos lélek párhuzama ez a kép, pontos, Kazinczy által még pontosabb rajza a halni készülő léleknek és természetnek.

III.

A természettel való kapcsolat elvi, filozófiai, hitbéli, költői szempontjai ötvöződnek Kazinczy erről szóló megnyilvánulásaiban. Újra Petőfit idézhetjük, amikor a konkrét, honi táj költői képeit festi, ugyanis szülőföldje, az alföldi vidék az ő lelkében megszépített arcát mutatja, míg a Kárpátokról szólva kimondja: „Tán csodállak, ámde nem szeretlek”¹⁹⁵. Kazinczy is az Alföldön, a szélén született, mégis a hegyvidéket, a magaslatokat kedveli. Talán azért, mert virtuálisan is mindig magasra tört, egyébként pedig a Felvidék hegyei közt indult pályája. Lírai áradással szól a Tátráról: „az óriási, nappal és holddal egykorú Tátra mindég tisztelő álmélkodásra ragadozta szemeimet”¹⁹⁶. Ami Petőfinek a tájban a végtelen szabadság képzetét alakította ki, az Kazinczyból a mindent felülről látni akarás igényét váltotta ki. Így nem véletlen a dombra, a szép halomra építkezése, az ott élése és az oda temetkezése sem. A halom finom hangzása, többletjelentése az egyszerű magaslathoz képest földrajzi „keresztapaság” vállalására is készítette: Pannonhalma. Csak a nyelvben ennyire otthon lévőnek adatik meg az efféle névadás. Még senki

192 Berzsenyi Dániel: Magyarokhoz III. Összes versei, Bp. 1982.

193 U.o. 89. A közelítő tél.

194 Petőfi Sándor: Szeptember végén, Hét névszázad magyar versei, II. Bp. 1972. 91.

195 Petőfi Sándor: Az Alföld, U.o. 15.

196 Kazinczy Ferenc: Az én életem Szerk. Szilágyi Ferenc, 1987. 53–54.

nem gondolta, hogy valami más névvel kellene illetni e két halmot, mert annyira találó, ráillő mindkét név, mint ahogyan költőtársa, Berzsenyi is belátta, hogy a közelítő tél telitalálat Kazinczy részéről. Rab mivoltát is feledhette egy percre, ha a magaslaton épült börtöneiből kitekintett a tájra: élvezettel rajzolgatta a természet minden bánatot föloldani képes tájait, középpontban a hegyekkel. Kellett horizontja tágitásához minden magaslat, az is, amelyet végül nem tudott elérni. Rabságában is a hazai táj hegyvidékét, a Hegyalját, Tokajt emlegette: „Hej, de hol a haza még, hol még Tokaj? Hol vagyon a domb,/Mely a régen várt számkivetettnek örül?”¹⁹⁷.

Széphalomban összehozta a vad és az ember alkotta természeti tájat. Szerette a kertet, amely abban az időben két típusban jelent meg: a francia, rendezett, geometrikus formákat idéző kert, és az angol, amely az érinthetlenség látszatát, a buja életerőt hordozza. Inkább az angol, „természetesebb” természetet mutató kert nyűgözi le, ahhoz hasonlatosat igyekezett Széphalmon is megteremteni. Csokonai, Berzsenyi ihletőjévé is válik a kert: „Kertem nárcisokkal/ Végig ültetéd;” „Agg diófám alatt tüzetet gerjeszteni./Leplembe burkolva könyökemre dülök”. A sztoikus megnyugvás kerteji ezek, mint ama táj, amelyet idealizált Theokritosz a pun háborúk idején a pásztorok elmélkedéseinek színhelyéül, ahol a békéről, nyugalomról folyt a párbeszéd.

Kazinczy közzéteszi Gessner Idylliumi fordítását, amelynek kulcsszavai lehetnek az „alacsony hajlék”, „egy kis falusi kertecske”, „a híresedés és irigy szem elől” elrejtett élet szépségét írja le. A Kazinczy által tisztelt és sokat idézett Horatius is a köznapok zajától távol igyekezett megszervezni életét: „Boldog, ki köznapok zajától távol él”. A zárt, határolt természet, a kert azonban nem fogja vissza a mindenségre, a kozmoszra irányuló képzeletet már csak azért sem, mert az isteni végtelenséghez tartozás érzése, a természettel eggyé válni akarás, annak igazságos törvényei szerint élés a harmóniát, a nyugalmat, az emberi társadalom ártásaival szembeni védelmet jelenti. Nem véletlen Kazinczy Gessner idilljei iránti érdeklődése sem. A kor egyféle divatja is e témán tartotta tekintetét. A stílus, a nyelv megújításának első, nem nélkülözhető lépéseként egyébként is a fordítást ajánlotta Kazinczy, így a költészeti témák közül az akkor nagy érdeklődést kiváltó természetet méltán választhatta. Maga is megkísérelte összeötvözni az ókori természetszemléletet a korabelivel, így leírásaiban a magyar tájra jellemző jegyek ókoriakkal vegyülnek, majd a szentimentalista lírába torkollnak az érzelmi-gondolati elemekkel átítatott versek. Gessner és Rousseau nézeteihez közeli lett az övé. A romantika felé mutat ez a mód, ahogyan az érzelmek színezik a görögös műveltségét:

197 Az Inn hátán 1800.

„Borág köríti mostan homlokom;
Ott, hol Tokaj nyújt nektárt istenének,”

Belevetíti a tájba érzéseit, gondolatait, sőt előjelet is érzékeltet a képpel, amelyet megjelenít. A felvilágosodás kori szóhasználatról illeti a bíralt sötétséget: „Sűrű köd és borongós fellegek/ Fogják el tájainkat”. Itt is nézetei szemléltetésére használja a természeti képet. Alapvetően a gondolati költészet az ő területe, amely egy statisztikai adattal is megerősíthető állítás, hiszen mindössze húsz versében olvashatjuk a „pictura” elemeit, a többi kb.: hatvan a „sententia” jelleget erősíti. A felvilágosodás kori költői „terminológia” a Cserey Miklóshoz írt versében is eleve a címben szerepel: Fény és homály. Itt zárja le a művét e sorral: „Fény s nagyvilág énnékem Széphalom”.

A Csokonaitól megszokott anakreoni dalok és a rokokó hangulata lengi be a Bor mellett (1788–90) című versét:

„Lányka, jer, jer, mártsd rózsádat
Kelyhem édes nedvibe”.

A pictura jellegzetes eszközeivel festi a tavaszt, amelynek feladatul szabja, hogy Cenci szívét is lágyítsa meg iránta: „Oh szép kikelet!/ Verd el a telet,/ S ha Cenci ide jó:/ Olvadni késztető/ lehelletteddel/ Szívét lágyítsd el”.

Fentebb már szóltam róla, hogy inkább a hegyvidéket kedvelte, szinte kultikus helyként tisztelte. A „szirt” jelzi ezt a magaslatot, honnan indult és ahova feljutni akar: „Kékellő violák illatozási közt/ Szüle egy gyenge leány engemet ott, hol a/ Szirt forrása magasról/ Tajtékozva szökell alá”.

A szirt a régi, dicső király nagyságát is idézi: „Szirt! Rendíthetetlen...”.

A kötés napja című szonettjének három sora a lágyabb pictura szüleménye: „S hol a pataknál lengenyék teremnek”; „Elnyúltam a part bársony hantjain”; „A hold szelíd fényében...”.

Összes versét tekintve sem találunk sokkal több utalást, adalékot természet-szemléletének bemutatására, mint amennyiről fentebb szóltam. Halhatatlanságát nem a versei nyújtják végtelenre, hanem inkább nagy műve, a nyelv, a stílus megújításának szent küzdelme, melyhez prózai munkáiból az útirajzok, emlékiratok és levelezései toldanak évszázadokat. Mégis verseiben érhetők tetten – fordításaiban is – a természethez fűződő érzelmei, gondolatai. Ezért is vizsgáltam meg e tekintetben elsősorban verseit. Lehetne folytatni is a kapcsolatot kereső munkát Kazinczy és a természet között minden más műfajban, írásban, egyéb megnyilvánulásban, de a versei alapján is eldönthető, miként viszonyult e két életteréhez.

Összegzés:

A természetbe születünk, vele élünk, benne halunk, mindig is az ő gyermekei maradunk. Létünk minden mozdulatával hozzá igazodunk, mint élettérhez gondolatunkat, érzelmeinket forrásként, viszonyítási pontként meghatározó valósághoz. Kutatjuk törvényeit, hogy jobban eligazodjunk benne. A hozzá viszonyulás ideológiai identitásunkat is meghatározza. Koronként más-más vélekedéssel van az emberiség róla, mely változatok mind a művészetekben, mind a tudományokban befolyásolják látásmódunkat.

Kazinczy korában a felvilágosodás a természettudományok fejlődését indította el, mely újjáélesztette az ókori, reneszánsz kori emberközpontú gondolkodást. Mindennek mértéke újra a gondolkodó, érző, önálló, szabad életre törő ember lett. A természettel való kapcsolatát is igyekezett ennek megfelelően alakítani. A bűnös társadalom elől a természetbe menekült, mert az igazságos törvényeivel megvédi, megnyugtatja. A kor ezzel kapcsolatos nézetrendszereit Descartes, Newton és Kant fogalmazták meg, de mellettük, belőlük is épülve az irodalom sajátos eszközrendszerével erősítette az ember, költő, tudós pozitív viszonyát a természethez.

Kazinczy mind a természettudományokból, mind a filozófiai tanokból és az irodalmi alkotásokból tanulva saját értékrendet alakított ki e téren, amelyre több irányzat is hatott, pl.: a predestinatio, deizmus, a mechanikus materializmus, a panteizmus stb.

Stílus- és nyelvújítási törekvésének lépései közt szerepelt a megállapodott, kikristályosodott nyelveken írt művek fordítása okulásul a honi olvasók számára, mintául is, hogy lássék: ilyen gazdag lehet a mi nyelvünk is egykor, ha alkalmassá tesszük az irodalom művelésére, a tudományokra. Így tárta föl a Holmann és Gessner műveinek szépségét, természet-vallását fordításában.

Mint ők, Kazinczy is bevonta értékrendjébe és szóhasználatába az ókor természetszemléletét, tájait, tárgyait, szépségideáit, amelynek alapján neoklasszicistának is tarthatjuk. Saját művei között leginkább a versei mutatják viszonyát a természethez, de szárnyaló leveleiben, útleírásaiban, napló bejegyzéseiben szintén találhatunk adalékot megítélnünk ebbéli véleményét. Vonzódott a kerthez, amely érzés tipikusnak mondható korában. Számos versében, több kortársa művében is szerepelnek a kertek, amelyek közül inkább a sztoikus nyugalmat árasztó angol típusúak voltak kedvencei. Széphalom is így született meg, saját igény, ötlet, lehetőség mentén. A magaslatokat, a hegyeket kedvelte, ahonnan messzire látni a világ dolgait, a természet titkait is könnyebb fentről megfejtenie. Kereste mindenre a magyarázatot; a ráció jegyében többre értékelte a látható, megtapasztalható részét a világnak, természetnek, mint a nagy, végtelenbe nyúló kozmosz titkait.

A természetben a harmóniát kereste, Széphalmon részben meg is találta. Inkább a társadalmi dimenzióval akadt sok baja: perek, irigykedések, félreértések, féltékenységek, börtön, gazdasági nehézségek jelezték életútját. Újhelbe gyalog bejárva el-elandalodhatott a hegy sátor alakján, a természet művén, amelyet az ember utánczolt, vagy az út szélén nyíló virágokon is megakadhatott költői, sőt grafikus szeme, mint Arany Jánosnak, hisz' csak nekik, gyaloglóknak nyílt („nyitott”) az a kis virág, a természet utánoszhatatlan szépsége.

Neki jutott az a – nem mindig hálás – feladat is, hogy megmondja valamely alkotásról, miért nem felel meg a követelményeknek. A jövőért, a magyar nyelv, irodalom jövőjéért vitatkozott, és a közben szerzett feszültséget is csak a természetben oldhatta fel. Ő, a „nagyfényű barát” pazarul szórta a fényt évszázadokra is előremutatón. Ha nem is volt olyan erejű költő, mint Berzsenyi, Kölcsey barátai, ha nem is foglalta rendszerbe esztétikai, erkölcsi nézeteit, mint Kant, ha nem is lehet minden vélekedését kőbe vésni, korának mégis ő volt legnagyobb hatású alkotója. Mint karmesternek, a pálca illett a kezébe, minden szólam és hangszer biztos ismerete, ha nem is tud minden hangszeren játszani; legfőképpen azonban a partitúra biztos tudása, hogy összhangzattanában disszonáns hangok ne éktelenkedjenek. A „zenemű” az ő esetében a magyar nyelvről, irodalomról, kultúráról szólt, melyet a korabeli és a későbbi magyarok gyönyörűséggel hallgattak. Ő pedig abszolút hallással ítelt, szóljon bár társadalomról, érzésről, természetről a mű. Az ő szavaival szólva: a csermely zúgása, a csalogány éneke, a billegény kecses sürgése-forgása, a „nefelejts” virágzata között földereng a szépség foglalta, a hamisítatlan természet szépsége. Ehhez úgy viszonyult, mint az életének értelmet adó elveihez, programjához: nem mellőzhette még börtönében sem.

A felhasznált irodalom

- Szathmári István előadása a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 2009. évi közgyűlésén december 9-én: Kazinczy és nyelvtudományunk
- Mezei Márta: Kazinczy világnézeti problémái
Irodalomtörténeti közlemények:
91. évfolyam 3. sz. (1987/1928) p. 237–270
- Csanádi-Bognár Szilvia: Kazinczy Ferenc és a magyar művészettörténeti nyelv (ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola hallgatóinak tanulmányai 2009.)
- Fehér József: Tájak, kertek Kazinczy Ferenc műveiben
Széphalom évkönyv 15. 2005. 49.–55. oldalak

- Vörös Imre: Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.
- Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség? Nyelv és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korszakában. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990.
- Fried István: Az „érzékeny” neoklasszicista Új Holnap 1997. szeptember

Használni és / vagy gyönyörködtetni?

(Kazinczy ars poeticájának két ága egy irányban)

Mottó: Az irodalom nagy haszna, hogy segít megismernünk világunkat, és mindezt gyönyörködtetve teszi.

I.

Erkölcsei, esztétikai kérdések fölvetésekor, tárgyalásakor sokszor indul ki Kazinczy az ókori görög-római példákhoz. Hadd tegyen most én is, hiszen témám Horatius szállóigévé vált mondásával megegyezik: aut prodesse volunt, aut delectare poetae.¹⁹⁸ A nyelv és irodalom megújításának programja méltán fogalmazott meg feladatot a költők-írók számára e téren is, azaz mennyire használni, milyen mértékben gyönyörködtetni hivatott a költő művével. Természetesen itt nem a számszerűsíthető arányok kánonját javaslom, hanem Kazinczy ars poeticájából emelném ki a költői célt e vonatkozásban, hogy végül egységben lássék a Kazinczy-féle elvi-gyakorlati megvalósulása a horatiusi gondolatnak.

E két fogalom, helyesebben ige – használ, gyönyörködtet – igényli, hogy tisztázzuk, mit lehet érteni rajtuk a költői szándék megvalósulásának folyamatában. A műve erkölcsi és gondolati (logikai) tartalmával igyekszik használni a költő, míg az érzelmi, esztétikai hatásával inkább gyönyörködtetni: emelkedett stílus például, a gondolati tartalmat erősítő ritmus, hangzás, a váratlan nyelvi, érzelmi fordulatok stb. Erőszakolt lenne azonban egymástól elkülönítve vizsgálnunk a kettőt, hiszen egy tette serkentő költői felhívás éppen úgy képes használni, mint egy andalító zsongásként is fölfogható szöveg, mert az olvasónak, hallgatónak most éppen arra van szüksége, hogy olvadozzon a gyönyörűségtől. Hogy használ vagy gyönyörköd-

198 Vagy használni, vagy gyönyörködtetni akarnak a költők.

tet, itt nem csupán a költői szándékról lehet szó, hanem a mű hatásába a befogadó élethelyzete, erkölcsi, érzelmi állapota is beszámítandó. És még szó sem esett arról, milyen folyamatok játszódnak le magában a költőben, miközben alkot, ugyanis az ihletett óráiban nem marad közömbös tárgya és a műve befogadója iránt. Akkor csillapodik fölfokozott érzelme, akkor nyugszik meg lelke, amikor megszületik a mű. Tehát magának is használ, ha sikerültnek tartja írását, akár gyönyörködik is benne. Így nem vonható ki ebből a hatásból a költő sem.

Amikor mozgalommá emelkedik egy nyelvet, irodalmat újító közös szándék, nevezhetjük nemzeti akaratnak, akkor minden szóba jöhető cselekvő figyelme a tárgyon túl a vezetőre irányul, akit közakarat, -felkiáltás választott élre. Átérezvén a felelősséget, Kazinczy széleskörűen tanulmányozta a vonatkozó forrásokat, személyek életművét, más nemzetek – például a németek – már lezajlott reformjait, hogy követhető vagy elkerülendő mintául szolgálhassanak a magyar újítóknak.

Értelmetlen lenne külön választani nyelvet és irodalmat e folyamatban, mint ahogyan elképzelnünk egy-egy irodalmi alkotást, amelyek egyike csak gyönyörködtet, másika csak használ. Ha Horatius mondását ilyen szűken értelmeznők, akkor a kanti, goethei, de az azokat nagy részben követő Kazinczy-féle esztétikai elveket sem láthatnánk tisztán. Kazinczy gazdag életművében e kérdésekben is találkozhatunk némileg módosult vélekedéssel, hiszen ő sem egy napon jutott hozzá a szükséges ismeretekhez. Ha e tekintetben két szakaszra tagoljuk életművét, akkor a határpont lehet a börtön ideje, amely éles cezúra mind biológiai, mind alkotói életében: szabadulása után házasodott; megívta első csatáit a nyelvújítás neológus ágát képviselvén; megfogalmazta az irodalom nemzeti, esztétikai karakterének számos vonását. Ezekhez képest a börtön előtti évek, sőt a benn töltött idő is előkészületnek minősíthetők, vonatkozó elvek, filozófiai megfontolások keresésének. Helvéciust, d'Holbachot, Rousseau-t, Voltaire-t tanulmányozza „bevonulása” előtt, és vallja, hogy a magyarítás (fordítás) fontosabb, mint az eredetiség, így ő is elsősorban Shakespeare-t, Goethét, Lessinget, Gessnert fordított, mivel így gondolta a magyar írók-költők eredményes tanulását segíteni az irodalomban: „A poetai munkában ezeknek substitutjai a fordítások, melyeken én azért kapok oly igen, minthogy minden origináljaink, még a legjobbak is, nem érnek annyit mint a középszerű s nem éppen rossz fordítások.”¹⁹⁹ Ha oldódott is ellenérzése az „originálokkal” szemben, a fordítást mindvégig fontos költői-írói tevékenységnek tartotta, művelte is.

A börtön után a klasszicizmus felé fordul. Szerinte a költő a maga ízlése szerint a klasszikusokkal adjon példát nemzetének: „Így használ a hazának és az emberiségnek az, aki verseket ír”. Cserey Farkasnak írott leveleiben az emberiség

199 Cserey Farkasnak, Ér-Semlyén, március 31 d. 1805.

két legnagyobb nemzetének nevezi a görögöket és a rómaiakat, akik történetét tanulásra ajánlja, melynek jó kerete, formája az episztola.²⁰⁰

Tehát ki is mondja, hogy a költőnek használnia kell a hazának a tanítással, a figyelem ráirányításával a klasszikus példákra. A műfaj (az episztola) megjelölésével a használásnak a formai részét adja meg. A használni és gyönyörködtetni parancs a költő számára így meg is fogalmazódik. Amit pedig a nyelvről, verselési módról ír itt és máshol is, az a „csín” keresését könnyíti meg azoknak, akik kéri véleményét művükről. Kazinczy is egyszerre használ és gyönyörködtet akkor is, ha vitára készlet álláspontjával, hiszen a nyelv és az irodalmi mű tartalma lesz hatékonyabb és a formája lesz gyönyörködtetőbb a vita által is.

Fenntartva, hogy a költő ugyanazon művével gyönyörködtetni és használni is akar, meg kell jegyezni, hogy a formai elemek²⁰¹ szerepe elsősorban a gyönyörködtetés, míg a gondolati, érzelmi, erkölcsi stb. tartalma igyekszik tetté emelkedni hatásával az olvasóban, így, a tett által hasznossá válni az adott társadalmi folyamatban. Egy-egy gondolat, érzés, magatartási megnyilvánulás szintén lehet szép, amelyet e vonása miatt szívesen idézünk, követünk. A stílus, a nyelv a maga zenei, érzelmekre gyakorolt hatásával erősítheti vagy gyengítheti a tartalom elfogadásának szándékát, azaz a mű két legfontosabb formai jegye példázza, hogy nem lehet elkülönítve vizsgálunk témánkban a tartalmat és a formát, a gyönyörködtetést és a használást.

Kazinczy is együtt említette és kezelte a kettőt, csak szándékától függően hol egyiket, hol a másikat hangsúlyozta. Például a Berzeviczy Gergelynek írott levelében mindkét elem szerepel, de a hasznosság a kiemeltebb: „Nincs nemesebb és hasznosabb foglalatosság, mint a hazai nyelvet a legfőbb tökéletességre vinni. A poesis és mindaz, ami ezzel szorosabb vagy tágabb összeköttetésben van, a legszebb virága az emberi elmének, de a nyelv nélkül nem virágozhatnak”.²⁰² A „legszebb virága” metafora itt a költészet gyönyörködtető szerepére utal, amely a hazai nyelv forrásából fakad. A költészet által teremtett haszon nem valamiféle utilitarisztikus vágyat akar kielégíteni, hanem jelzi azt az egyetemes és örök értéket, amely csak általa jöhet létre. Ez az érték az emberre gyakorolt hatásával mozdulattá, érzelmmé, tetté formálódva válik hasznossá, ünnepivé, széppé, gyönyörködtetővé. Ehhez természetesen nem elegendő a költő akarata, szándéka. Tudnia kell, miként lehet művével hatni az emberekre, revelálásra készítve. Erre mondta epigrammájában Kazinczy: „Jót ’s jól!”

200 1809., 1827., 1828., 1835., 1850., 1863., 2015. sz. levél.

201 A formai jegyek között a stílus, a nyelv, a verselési mód, rím, téma, szerkezet, műfaj stb. értendő, míg a tartalom a mű születése céljából, az író-költő szándékából eredő üzenet.

202 Berzeviczy Gergelynek 1810. július 23. XXII. k. 255-256. 5509. (1803/a).

II.

Költői törekvésének, ars poeticájának minden ága egybefonódik e két értékkel. A használni akarás erkölcsi gyakorlatát két pozitív erkölcsi érzelemfajtaival – a legnemesebbekkel! – végzi: a hazaszeretet és a barátság iránti vágy igen gyakori megnyilvánításaival minden írásában. Elsősorban a nemzeti nyelv – amelyet ő hazai-ként emlegetett – révén, a hozzá fűződő erkölcsi viszonyulásában mutatkozik meg hazafisága. Rátette életének nagy részét arra a programra, amelynek fontosságáról a német példa alapján meg volt győződve: a nyelv megújítására, hogy alkalmassá váljon a tudományok és az irodalom művelésére, Bessenyei Györggyel egyetértve: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá...” A felvilágosodás korában a magyar feudális rend bilincsei szorításában, az elnémetesítő Habsburg törekvések veszélyei között talán egyetlen – mai nyelven szólva – kitörési pont volt a nyelv megtisztítása, a fejlődés útjára tétele, amelyet Kazinczy és kortársai, barátai időszerűen és jól láttak. A latin révén se az irodalom, se a tudomány nem volt képes fejlődni megfelelően. Így ha a német után a latin lenne hivatalos, nagy baj származna belőle: „Ha a deák nyelvet vesszük elő: úgy örökösen bészárjuk a tudományok előtt az utat. Egészen a retorikáig, azaz életünk csaknem fele részéig azt a nyomorult konyhai deákságot tanulnánk egyedül, amelyet akkoráig iskoláinkban és iskoláinkon kívül hallottunk, s nem lesz időnk valóságoknak tanulására”. „Ha a magyar nyelv hozatik bé... nemzetünkben különös nemzet válik, örökös fal lesz a magyar és nem magyar közt vonva... szemlátomást fogunk előmenni a tanulásban... a mesterségekben és a tudományokban oly szerencsés virágzásra lépünk, mint amilyenre Németország lépe, minekutána tulajdon nyelvén kezdte írni könyveit.”²⁰³ „Tanuljunk deákul: sőt tanuljunk németül is, s ha ráérünk franciául, angolosul is; de szemeink mindegyik felett oda légyenek függesztve, hogy a magyar légyen az első és közönséges.”

Nem egészen saját gondolat, hiszen több, mint tíz évvel korábban Bessenyei György vette programjába, de nem mindegy, kit választ eszme társul Kazinczy. Ha szembe is fordult első támogatójával (az Amerikánert fordította le, ezzel indult írói pályája), az elveik megegyeztek a magyar nyelv ügyében.

Több ez, mint ars poetica: életelv, -program, amelyre ráhangolta egész életét, munkásságát, és az értelmiséget zászlaja alá gyülekeztette e nemes harcban. A hazaszeretet mellett a barátság eszméje állt hozzá közel. Számptalan levelében több mondatot szentel ez erkölcsi fogalomnak, hiszen kellett segítségül, harcostársakul a nemzeti nagy küzdelemben: „Soha Barát Barátot jobban nem szeretett, mint én: és ugyan ezen okból kívánom, hogy minden színesség nélkül forrón és állandóul szeretessen.”²⁰⁴

203 Hadi és más nevezetes történetek szerkesztőségéhez írt levelében olvasható az 1790. március 8. Kassa.

204 Szánthó Jánosnak írt levele 5402. (24/a).

Végigkísérte az életén ez az erkölcsi elv, amely érvénye hol pozitív, hol negatív tapasztalatot hozott számára. Kellettek a barátok a két táborra oszlott nyelvújítási harchoz, továbbá anyagi, erkölcsi segítségül is, amikor nyomdai vagy egyéb számlákat kellett rendeznie, vagy éppen Somogyi Gedeonéknak válaszolni a neológusokat csúfoló iratukra. Némi figyelmetlenség, következetlenség e téren távolabb tolta tőle néhány barátját (Kölcsey, Szemere, Berzsenyi, Döbrentei), de száz másikat szerzett, hiszen ellenfelei is látták, ki is nyilvánították, hogy Kazinczy nélkül nem lett volna megvívható az irodalom, a nyelv megújításáért folytatott küzdelem (Kisfaludy Sándor például). A békülési képessége, hajlama szintén az ügynek használni akarásából fakadt. Írásai, művei is erre irányultak, bár alapvető fontosságúnak tartotta nyíltan megmondani a hozzá küldött írásokról a véleményét. Ha tévedett, például Csokonai esetében, kész volt némi vélemény módosításra, ha egyáltalán rájött tévedésére. A költő, irodalmi, nyelvújítási vezér így gondolkodott a hasznosságról.

A gyönyörködtetés eszközei, módjai is változatosak életművében. Szívesen rajzolt, a kiadandó művek illusztrálását, címlap tervezését is többször vállalta, hosszan levelezett róla a szerzővel, nyomdával. Jelentősebb, elvi irányultságként említhetjük e tekintetben a „fentebb stíl” követelményének egyre szélesebb körben történő alkalmazását részéről és követőitől. A klasszicizmus választékosságra törekvése, emelkedett stílusa igényli a fentebb stílt. A nyelvi tudatosságot, igényességet követelte meg az alkotóktól. Hogy eleget tegyenek e követelménynek, a nyelvet meg kellett újítani, már csak ezért is. A fordítás, más nemzeti nyelvek példáinak terjesztése, népszerűsítése révén nyert teret a fentebb stíl, míg vesztett Csokonai és Berzsenyi a népiesség felé mutató újításaival. A nyelvi szépség lélekemelő voltát a nemes tartalommal együtt tekintik követendő irányynak a költők számára, mint ahogyan ókori példaképe, Horatius is a tartalom és a forma harmonikus egységét, az arányosságot, a csiszoltságot, emelkedett hangnemet tartotta a szépség, gyönyörködtetés forrásának. A fentebb stíl is tőle, Horatiustól ered, amellyel Kazinczy szintén azonosult.

Ha nem is ő volt az első követője Horatiusnak, de ő időszerűsítette a klasszicizmus keretei, követelményei között a nagy előd életelveit, gondolatait, verselését.²⁰⁵ Számos gondolat, életelv, sőt irodalmi műfaj is éppen tőle ered: a *carpe diem*, *sapere aude*, aranyos középser, „édes és szép meghalni a hazáért”, az episztola műfaja, maga az *ars poetica* fogalma is tőle datálható Arisztotelész, a

205 Virág Benedek fordította le műveit a XVIII. században.

nagy elődjeként fogadott bölcs után.²⁰⁶ A XX. századi magyar irodalomban is találunk utalást Horatiusra, mint követendő, de mint bírálendő elveket valló költőre. Babits Mihály az *In Horatium* című versében együtt olvasható e két ellentétes irány:

„Gyűlöllek, távol légy, alacsony tömeg!

Ne rezzents nyelvet: hadd dalolok

Soha nem hallott verseket...”

Kazinczy számos leveléből olvasható, a börtön előtti évekből valókból, hogy ne a tömegízlésnek igyekezzék a költő megfeleltetni művének nyelvezetét, hanem sokszoros csiszolás, javítás után adja közre írását, amely így hordozza a fentebb stíl jegyeit (Horatius 9 évig javasolta javíttatni, mielőtt az olvasó elé kerül). A fordítást is úgy kell megválasztania a vállalkozó költőnek, hogy az gyönyörködtessen, megnyugtasson, pozitív élethelyzetet sugározzon. Gessner *Idillje* fordításával módja adódott mindezt példaként is bemutatni. A fordítást nem végcélként tekinti a költői, írói tevékenységben, csupán tanulási módnak, hogy majd jusson el az alkotó az igényes, tanult formák, fordulatok révén az anyanyelvben is a lefordított művek színvonalára. Akkor már az eredetiség iránt is nagyobb követelménnyel állhatnak elő az olvasók, írók, kritikusok. Így jut el Gessnertől Goetheig, a fordítás szinte kizárólagosságát megjelölő irodalmi, nyelvi értékrendjét tekintve az eredetiséget elfogadó, fontosnak tartó attitűdig. Fáy Andrásnak írt levelében 1808-ban már az eredetiséget magasztalja, ajánlja, amit nem tapasztal gyakran a magyar irodalomban: „Mert literatúránknak abban van legnagyobb fogyatkozása, hogy originális darabjaink, melyek méltók volnának a követésre, alig vannak, és még azok is, amelyek originálisoknak látszanak, mind idegen darabok követése”.²⁰⁷

Mind az irodalom, mind a nyelv fejlesztésének egy módszerbeli lépéseként fogható föl utólag, melynek a végén eredményül, majd a megújított nemzeti nyelv és irodalom fog gyönyörködtetni, egyszersmind használni tudományak, köznek, egyénnek.

Axióma az irodalom és a nyelv elválaszthatatlansága, mint ahogyan szerepük a nemzeti tudat, identitás kialakításában, erősítésében. A nyelvújítás nélkül

206 Carpe diem = szakítsd le a napot, élj a mának. Sapere aude = merj tudni (Kant a felvilágosodás jel-szavává emelte).

Aranyos középser = szélsőségektől mentes élet.

Édes és szép meghalni a hazáért = máig ható erkölcsi elv (mondta ezt Horatius, aki Brutus seregéből dezertált).

Epistola (ő epistulának mondta) = Kazinczy által is használt irodalmi műfaj, költői levél, személyes hangvételű, filozofikus írásmű.

Ars poetica, amelynek több pontjában megegyezés tapasztalható Horatius és Kazinczy hitvallása között. Ilyen a fentebb stíl költői és erkölcsi tartalma.

207 Fáy Andrásnak, Széphalom, 1808. január 21.

nem vált volna összemérhetővé a XIX. századi irodalmunk a francia és a német irodalommal. Itt már nem csupán gyönyörködtetni vagy / és használni formában fogalmazódik meg a kérdés, hanem egyenesen nemzeti érdekként. Az egyre egységesülő nyelvünk a nemzeti egység felé mutat. Az anyanyelv szerepét fölértékelő törekvések szintén hasznára válnak a nemzet egészének. Mindezt magas erkölcsiségként is kezelik, nyugtázzák a hazafiak, mely érzés reveláló erejű, gyönyörködtető is.

III.

Tudatos volt tehát a nagy, nemzeti programmá nemesedett nyelvi, irodalmi megújítás Kazinczy tevékenysége során. Nem képzelhető el, nagy munkája közepette mérlegelte-e, mennyire hasznos vagy gyönyörködtető a szerep, amelyet betölt e tekintetben. Inkább leveleiben, egy-egy konkrét művel kapcsolatban olvashatók efféle megjegyzései, vagy éppen levélbeli fölvetései az anyanyelv ügyében agitálván: „Gyalázatára van nyelvünknek, hogy csak németül és deákul dolgoztunk”.²⁰⁸ Egy-egy ilyen kifakadása mutatja, hogy az anyanyelv állapota nem csupán kommunikációs eszköz kérdése, hanem nemzeti ügy is. E ma is időszerű gondolat a felvilágosodás, a reformkor szellemi és erkölcsi talaján fogalmazódott meg, erőt, érvet kölcsönözve az anyanyelvért küzdőknek. Abban a mozgalommá nemesedett nyelvújítási folyamatban az irodalomtól, nyelvészettől távoli hazafiak is lelkes újíttókká igyekeztek válni, hogy így is használjanak a nemzetnek. (Például Táncsics, Vári Szabó Sámuel, Zsarnóczi Antónia stb.)

A mindenáron való újítás szószörnyetegei sem szépek nem lettek, amelyekben gyönyörködni is lehetett volna, se hasznosakká nem váltak, hogy gazdagítsák nyelvünket, így az idő és a korabeli kritikák rostáján hamar kihullottak. Kazinczy is elismerte a vadhajtások tényét, de helyesen védelmezte a neológia egészét, mint a megújulás, a nyelv szebbé, jobbá válásának programját. A hazának használva az ortológusok és neológusok megbékélését is meghirdette, hiszen mindkét csoport hazaszeretetből, használni akarásból cselekedett. Hogy nagy szükség volt a „kiegyezésre”, azt a végeredmény, a megújult, megszépült nyelv és a gazdaggá fejlődő irodalmunk igazolja. A magára vállalt, szabott szerep e küzdelemben az egység felé mutató nemzeti érdeket szolgálta. Nem csupán egy-egy műve vizsgálандó e kérdésben, hanem egész életműve, benne írói, költői, vezéri, hazafiúi tevékenysége. Barátja, Kölcsény programját, jelszavát hamarabb megvalósította, mint azt a Himnuszunk írója kigondolta. Igen, a haza és haladás parancsának engedelmeskedve nemcsak a nyelv és az irodalom megújításán fáradozott, hanem

208 Aranka Györgynek, Kassa, 1790. március 25.

az iskoláztatás programjából is derekasan kivette a részét. Kényelmesebb és sokkal nagyobb jövedelemmel járó jegyzői ajánlatokat hárított el, az inspektorságot választotta, mert abban a munkakörben nagyobb hasznára válhatott hazájának. A felvilágosodás szellemiségét vitte bele munkájába, amikor vegyes iskolákat létesített, azok mellett agitált, hiszen a nemzeti egység kicsiben, egy-egy iskolai teremben megvalósult azzal, hogy gazdag és szegény, nemzetiségi és magyar, katolikus, protestáns és zsidó gyerek együtt tanult, vált értékesebbé a nevelés által.

Életművének a másik, gigászi feladatot jelentő ágát, a levelezését tekintve szintén egyféle nemzeti egységre törekvést láthatunk. Egy olyan hálózatot alakított ki levelezéssel, amelyben baráti és ellenlábás alkotók, gondolkodók egyaránt szerepet kaptak: tanított, agitált, vitatkozott, békített – néha haragított –, szervezte a nemzetté válás nyelvi, irodalmi programját. Anyagi áldozatot hozott e hálózat működtetéséért még nagy családja helyzetének kockáztatásával is, amikor a postai díjakat drasztikusan megemelték, növekedtek a nyomdai költségek, az általa fontosnak tartott műveket azonban igyekezett megjelentetni magától és más szerzőktől is.

Felbecsülhetetlen értékeket halmozott fel a haza oltárán. A kor haladó eszméit, a felvilágosodást nála eredményesebben nem terjesztette senki, bár ő nem tudott följajánlani a nemzetnek könyvtárat, mint Széchenyi Ferenc, és mint fia az Akadémia számára rengeteg pénzt, mégis krózus módján gazdagította az irodalmat, nyelvet, kultúrát. Jó példa erre a Sárközy Istvánnak írott levele, amelyben az utókorra is gondolt: „Én minden becsesebb embernek hozzám írt leveleit félrete szem, s mikor egy kötetnyire gyűltek, együvé köttettem... halálom után oly helyre lesznek letéve, ahol az írók hasznokat vehetik”.²⁰⁹

A horatiusi gondolatnak a „használni” része a hangsúlyosabb Kazinczy életművében, de akár ma is gyönyörködhetünk abban a megalkuvás nélküli küzdelemben, amelyet megvívott a tunya feudális gondolkodás megváltoztatásáért, a polgári eszmék győzelméért, a nemzetért.

A szépségre, minőségre, hasznosságra törekvése, értékrendjének átplántálása mások tevékenységébe néha vitát váltott ki, mert meggyőződése és jellemének erre hajló típusa kissé ellentmondást nem tűrő módot választott. Tehát tudott nemet is mondani, amit egy mindenki által, még az örök elégedetlenkedők, ellenlábások által is elfogadott tisztelt vezér alakjától mind a követők, mind az ügy el is vártak. A Tövises és virágok e tekintetben igen alkalmas egy nemzeti irodalom kibontakozási irányának felvázolására, egyféle megvitatására, provokálván akaratlanul is az irodalmi szintet el nem érőket, a fejlődés más irányát választókat. Ez is betudható a költők tanításának, vitára sarkallásának, ami nagy haszonnal jár a nyelv és irodalom fejlődése során.

209 Sárközy Istvánnak, Érsemlyén, X br: (dec) 20. 1805.

Ha nem is csupán a költészetre vonatkoztattam Horatius axiómának tekinthető mondását, végtére minden életelv, erkölcsi felfogás elválaszthatatlanul benne van Kazinczy műveiben. A Pályám emlékezete és a Fogságom naplója írói remeklések, ha úgy tetszik, gyönyörködtet az Erdélyi levelek is, amely műről büszkén írta Kölcsynek (1816-ban): „Originál munkám”. A részleteiben szép leírások, érzelmi töltések ugyanúgy megkapóak, mint a másik két naplójában a jellemábrázolások. Az eredetiség elvének követése mintha szárnyakat adott volna az író Kazinczynak. Csapongva emlékei közt, képes stílusbeli, hangulati egységet kialakítani tudatos szerkesztéssel. A nyelvújítási küzdelem intenzív szakaszának befejezése után mintha magára is kezdett volna figyelni, időt, energiát fordítani. Írásai, naplója nemcsak kiapadhatatlan források a kor tanulmányozásának, de remek olvasmányok is, tehát hasznosak, gyönyörködtetők.

Megmaradt ugyan élete végéig a klasszicizmus esztétikai követelményei mellett, mégis tisztelegtek nála műveikkel az új irány, a romantika későbbi nagy képviselői: Kisfaludy Károly, Bajza József, Vörösmarty Mihály²¹⁰ stb. Az új szépség ideál, alkotási mód nem tudta magával ragadni, mint korábban a Gessner-, Goethe-művekéi. Az előrehaladott kora, anyagi, családi gondjai és maga az a tudat, érzet, hogy eredményesen megvívta hatalmas csatáját a nyelvért, irodalomért, visszafogottabbá tették a közszereplésben. Az a csalódása is visszavetette, hogy az Akadémián sem számítottak rá meghatározó szereplőként. Maradt számára a korábbi műveinek kiadási munkája, amellyel foglalkozott. A Pályám emlékezete is már '16-ban elkészült lényegében, a húszas években kevés új alkotásba fogott.

A gyönyörködtetés másokra maradt. Az idős mester számára az iránta való tisztelet mindenkori megnyilvánulása, a gáncstalan elismerése volt a díj. A hasznossága, a nélkülözhetetlensége soha nem kérdőjeleződött meg. Horatius szállóigévé vált mondásának elemeit számtalanszor kimondta életművében. Ő mindkét költői célt – használni, gyönyörködtetni – beemelte ars poeticájába. A kortárs Jeremy Bentham (1748–1832) és John Stuart Mill (1806–1873) utilitarizmusát ha nem is ismerte részleteiben, az angolszász etika és cselekvésméлет²¹¹ is hathatott rá. Ő is azt tartotta leghasznosabbnak, ami előmozdítja a közboldogságot. Jó felfogása szerint a nemzetté válás nagy programjában a nyelv és irodalom megújítása a legszélesebb köznek, a nemzetnek állt érdekében, azaz annak vált hasznára. Ez elvek mellett választotta mintául elsősorban

210 Vörösmarty Mihály, Pest, 18. febr. 1824.

211 Az emberek cselekedeteit az örömei magyarázza. Cél a gyönyör maximalizálása, a szenvedés minimalizálása. A tett helyességét az eredménye igazolja. Ez a konzekvencializmus lényege. J. B. a hasznosságot és az érdeket princípiummá tette. A leghasznosabb az, ami előmozdítja a közboldogságot.

a német írókat, akik már a náluk lezajlott nyelvújítás eredményének birtokában ámultatták Kazinczyt.²¹²

Néhány élethelyzetben, ha egy-egy hiú szó, gondolat is megfogalmazódott benne, fontosabbnak tartotta, hogy elvek mentén értékelje barátait és ellenfeleit is. Ha Batsányival való kapcsolatát említjük, a maró gúny mellett hangsúlyosabb a közös elv követése, vagyis a használni akarás mindenekelőtt: „Egy tzelra törekedünk, és ezen tekintetben még Batsányit is 'a garázda, magával nem bíró büszke embert is szeretem’.”²¹³ Az „idegen darabokról” (fordítások) más véleménynel volt Batsányi, mint Kazinczy. A Kassai Magyar Múzeum is megosztotta őket, talán a polgárosuló város szalonjaiban történtek is szembeállíthatták őket, de a nemzetnek használni akarásban, cselekvésben ezek az ellentétek elhalványultak, élük eltompult, mert értékrendjükben előbb állt a haza érdeke.

Az elején föltett kérdő mondat modalitása hadd változzon meg a végén: gyönyörködtessen-e a költő vagy használjon? Prodesse et delectare poetae!

A felhasznált irodalom

- Fried István: Kazinczy Ferenc és a vitatott hagyomány (Sátoraljaújhely, 2012.)
- Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora (Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012. Az MTA 1915-ös kiadása alapján)
- Révész Emese: Kazinczy Ferenc kultusza („A játékba hozott kép” K. F. kultusza a grafikában)
- György Zsombor: Kazinczy Pályám emlékezete c. művének elemzése
- Toldy Ferenc: Kazinczy Ferenc és kora (1859-1987)

212 Wieland, Christoph Martin (1733–1813).

Friderich Gottlieb Klopstock (1724–1803).

A nyelvi gazdagsága, eleganciája tetszett Kazinczynak. Az ő nevéhez fűződik a „tisztá költészet” újjászületése.

Goethe (1749-1832), Schiller (1759–1805), Gessner (1730–1788). Az irodalomban, Humbolt fivérek a tudományban, Kant, Hegel a filozófiában.

213 XIII. kötet, 5660. levél id. Ráday Gedeonnak.

1.

Nehéz szólni a nyelvről közhelyek nélkül, és különösképpen így van ez a nyelvészek között. Ha a sok közhely – egy kis eufemizmussal nevezzük axiómának – mellett találnak valami újabb igazságot, abból is axióma lesz, amelynek kikristályosodott tartalma viták során alakult ki közös nevezőként, esetleg alapigazság mivoltát – már csak kíváncsiságból is – valaki megkérdőjelezi, vagy hirdetőjévé lesz egy életen át.

Témám kifejtése sem engedi megkerülni a közhelyet, amely szerint nyelvünk élő organizmusként szakadatlanul változik,²¹⁴ ha elemeiben különböző ritmusban mutatja is ezt az életjelenséget. Ha csak a szókincs módosulásának útját követjük egy-egy politikai, művészeti, kulturális kurzus váltásakor,²¹⁵ mindjárt bizonyosságot szerzünk a kijelentés megcáfolhatatlanságáról, de a hangzórendszerünk kis mértékű átalakulása is igazoló erejű, például a nyelvtörténeti ókorunkban²¹⁶ a nyíltabbá válás során ez $u < o < a$; $ü < ö < e$ vonal rajzolható meg,²¹⁷ vagy a hangrendi illeszkedés esetlegességétől a szabályos használatig megtett út.²¹⁸ De a többi szinten sem maradt mozdulatlan a nyelvünk. Mindez „külső” beavatkozás nélkül is megtörténik, azonban ha a nyelvművelők, nyelvújítók is hozzányúlnak, akkor e változás akár kiszámítható, előre programozható irányt is kaphat.

A Kazinczy-jubileum alkalmával méltó lehet a megemlékezés róla, ha elődei, törekvésének előképei föl- és megidéződnek. Ha „Kazinczy Szent Ferenc” – ahogyan a Magyar Nyelv Múzeumának avatásakor egy idős pap többször is nevezte – nagy műve nemcsak előre, de visszafelé is vonzást gyakorolna a nyelvművelés, nyelvújítás, irodalomkritika, stílus tekintetében, akkor ez a hatás a XVI. századig kimutatható lenne, azaz e korban már érzékelhető a nyelvvel foglalkozás tudatossága, jórészt a bibliafordítás egyféle szakmai, nemzeti, hazafias parancsára, továbbá a könyvnyomtatás terjedésének köszönhetően. De a reneszánsz is a tudományosság felé terelte a gondolkodást, így a nyelvvel hivatásszerűen foglalkozókat is (prédikátorok, írók, költők, bibliafordítók, nyomdászok stb.).

214 Maga Geleji K. I. is utal rá előszavában: „De a mint egyéb nyelvekben, tsaknem mindenszáz esztendőnként nagy változás szokott esni... Mind az írásnak, s' mind a' szollásnak módjában”.

215 Pl. a felvilágosodás, reformkor, ipari forradalom, stb.

216 A nyelvtörténeti korszakokat többnyire nagy eseményekhez kötjük: Ósmagyar kor a mohácsi vészig (1526); Középmagyar kor (1772-ig) a felvilágosodás magyarországi kezdete; Újmagyar kor ettől kezdve. Tovább tagolódnak a korszakok, pl. kódexes, a könyvnyomtatás kora stb.

217 Hármu – három ($u < o$); ürdüng – ördög ($ü < ö$)

218 A Halotti Beszédből: paradisumben; mugának (magának); fojának (fajának)

Külföldről is jött indíttatás: a humanista műveltség igényli az anyanyelvűséget tudományban, vallási kérdésekben, irodalomban egyaránt. Geleji Katonának is meghatározó élménye született nyugat-európai (Heidelberg) tanulmányai idején, amikor „retorikai kamarákban” vitatkoztak a holland nyelv ápolásáról, vagy Németországban „nyelvtisztító társaságok” alakultak. Azok tagjai Erdélyben is megfordultak – pl.: Martin Opitz, aki Gyulafehérvárott tanított –, és közvetlen hatással voltak a magyar nyelvművelőkre.

Erdélybe és a Felvidékre menekültek sokan a török elől a magyarok, az „írastudók”, e két helyt koncentráltak a nyelvért tenni tudók és akarók csoportja, akiknek a tájnyelv is útjukban állt az egységért folytatott küzdelem során, továbbá a fordítások rossz gyakorlata, amelyre jellemző volt, hogy csakis a tartalomra törekedtek, szolgai módon igyekeztek visszaadni pl.: a latin mondatszerkezeteket, vagyis magyartalan lett a szöveg. Így eltávolodott egymástól a beszélt és az írott nyelv is.

E ponton lép be témámba Geleji Katona István. Ha már vonzást említettem, talán nem lesz képzavar, ha Kazinczyt Napnak, Geleji Katonát az egyik bolygónak képzeljük el, egy távolinak, de már a Naprendszeren belül, ahol már hat a vonzás, azaz a nyelvművelés, nyelvújítás igénye. Aztán a többi bolygó egészen a Merkúrig mind meghatározott helyű, jelentőségű a pályáján, amelyet a nyelvfejlődésben, -művelésben, -újításban betöltött szerepük jelöl ki az utódok értékrendjében.

Geleji Katona István mentes volt a nyelvi közhelyektől, hiszen tőle is számíthatjuk a tudatos beavatkozást, a nyelvművelést, nyelvújítást. Igaz is, aki foglalkozásszerűen használja a nyelvet – írók, költők, prédikátorok stb. –, mindnyájan benne érzik magukat a javítás, változtatás küldetésében. Így Geleji Katona előtt, de még az ő kisgyermekkorában Balassi, Károli Gáspár, Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Heltai Gáspár, Szenczi Molnár Albert, munkássága említhető. Ők mindnyájan tudták, érezték a nyelvápolás, -művelés, -egységesítés szükségességét, léptek is az ügyben, mint például Comenius, Apáczai a tudományok enciklopédikus összerendezésének igényében.

Az ő vetésük aratására Diderot Enciklopédiájának idején került sor a 18. század második felében, míg a nyelvújítás eredménye a 19. század első felében segítette nemzeti egységünk, nagy irodalmunk kialakulását, a magyar tudományosság magas szintre emelkedését sok területen. Kazinczy állhatatos munkája, küzdelme kellett hozzá, és hite abban, hogy az egységes, hajlékony, gazdag, szépen hangzó nyelv és magas szinteket elérő irodalom nélkül nem lehet e nemzet erős. Így Geleji Katonáéktól Kazinczyékig egy rögzös, ám egyenes út rajzolható meg a nyelvfejlődésünkben, amelyen a nyelvújítók, -egységesítők voltak a zászlóvivők, a költők, írók, a magyarság sorsát és a nemzeti nyelv helyzetét összefüggéseiben látók az utánuk, mellettük vonuló harcosok.

2.

Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy csak Kazinczy korában szakadt két táborra a nyelvészek hada, de ha előtte és utána is megvizsgáljuk a kétszáz éves távolságot, akkor az 1600-as évek és a harmadik évezred elején is szöges ellentétben álló véleményeket találunk a legfontosabb nyelvi kérdésekben. A máról szólva meg kell jegyezni, hogy a finnugor eredetet sokan a törökre cserélnék; valamint az is vita tárgya, hogy be kell-e avatkozni a nyelv fejlődésébe, vagy hagynunk kell, majd kiforja az magát, leveti vadhajtságait, kiveti a „testéből” az idegen anyagot. A könyvnyomtatás terjedése, a bibliafordítás és a magyar nyelv iránti igény növekedése idején inkább az egységes helyesírás, nyelvhasználat kialakításának módozatait bírálták egymás gyakorlatában. Szemléletes példa erre Misztótfalusi Kis Miklós²¹⁹ esete az egyházi zsinaton, amikor visszavonatták vele vallott, gyakorolt elveit nyelvi, egyházi kérdésekben. Bele is javított a kéziratokba, amit rossz néven vettek tőle, de a nyelvre, nyomdájára kényes mester nem engedett a keze közül kikerülő könyvek minőségéből. Gelejit követte ugyan a szóelemző elve mentén a helyesírás dolgában, de el is tért tőle a teljes hasonulás és a hosszú mássalhangzók írásmódját illetően: babval → babbal; egészszzen → egészen; erőssen → erősen

Az 1600-as évek elején a nyelvészek nem mind ismerték egymás műveit, elveit, mint például a Sylvester Jánosét²²⁰ Szenczi Molnár Albert,²²¹ így külön-külön járták be ugyanazt az utat, és jutottak hasonló vagy eltérő véleményre e kérdéskörben. Akinek olyan patrónusa volt, mint Geleji Katonának, Szenczi Molnárnak Bethlen Gábor, Medgyesi Pálnak²²² Lorántffy Zsuzsanna, annak a nyomdai lehetősége is nagyobb, hírük is szélesebb körű lehetett. Többük egymásra hatása kimutatható, sőt hivatkozásaik alapján egyértelműsíthető is. Heltai Gáspár²²³ – talán az első híres tudós, aki németből magyarosította nevét (Heltau–Nagydisznód nevéből) – Sylvester János Új Testamentum-fordítása ejtette rabul. Neki nemcsak az inkvizíció elleni vitairatát, fordításokat, szép könyveket, fabulákat köszönhetjük, hanem tőle ered az a nem bizonyítható történelmi pletyka is, hogy Hunyadi János Zsigmond király törvénytelen gyereke.

219 1650–1702. 1685-ben elkészült az otthonról (Erdélyből) nem támogatott kritikai bibliafordítással. Gelejit követte a szóelemző írásmódban.

220 1504? – 1551 után. Az első esszéista, stíluselemző, bibliafordító (Új Testamentom). Esszéivel Montaigne-t is megelőzte.

221 1574–1634. A németek támogatták. Zsoltárfordításával 1606-ban lett kész. Károli bibliafordítását is átdolgozta; saját nyelvtant jelentetett meg; humanista kulturális missziót töltött be irodalom- és tudományszervező munkájával; lefordította Kálvin Intitúcióját Bethlen G. kérésére.

222 1605–1663. Lefordítja A kegyesség gyakorlását (Praxis pietatis).

223 1490–1574.

Geleji Katonát az időben megelőzte Dévai Bíró Mátyás²²⁴ is, aki Krakkóban nyomtatta ki Abádi Benedekkel²²⁵ *Orthographia Ungarica* című írását (1534-ben vagy 1535-ben). A helyesírás igaz módját kínálja, amelyet érdemes összevetni a Gelejiével, mint az utána következőkével is: Medgyesi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós, Tsétsi János²²⁶ (akit Gelejihez hasonlóan szintén elraboltak gyermekkorában a törökök), Apáczai Csere János,²²⁷ akit éppen Geleji küldött ki tanulni Utrechtbe, s neki köszönhető az első igazán tudományos magyar nyelvű írás, a *Kis magyar logicatska*. Kazinczyig azonban hosszú még a nyelvészek, írók, prédikátorok, hitvitázók, költők sora, akik közül megemlíkendő Pápai Páriz Ferenc (éppen Geleji halálának évében, 1649-ben született), Komáromi Csipkés György, Aranka György, Kövesdi Pál, Versey Ferenc, Bessenyei György²²⁸ (tőle datáljuk a magyar felvilágosodást, 1772.), ő vetette föl a tudós társaság (akadémia) alapításának a gondolatát, amelynek elsődleges feladata a magyar nyelv ápolása, védelme, megújítása. Maradva az égitestek párhuzamánál, Kazinczy nem előzmény nélküli nyelvfejlődési, -fejlesztési harcot kezdett üstökösként, hanem folytatta és győzelemre vitte elődei küzdelmét.

Ugyanezt kisebb, csupán részeredménnyel elmondhatjuk mindükről, még a legelső Erdősi Sylvester Jánosról is, hogy némi előzményre már építhette elképzeléseit. Ha nem másra, akkor az első nyomdászunkra, Hess Andrásra,²²⁹ aki Mátyás udvarának, korának megkísérelt nyomtatott könyveket adni évekkel megelőzve a nyugati nyomdákat, de akkor még az is előfordult, hogy kézzel másoltatták le a köteteket, mert szebbnek tartották úgy a gazdagok. A könyvnyomtatás, fordítás, a nyelv tisztító vizsgálata, egységesítése azonban nem állt meg. Erdősi Sylvester a magyar verselést színesítette disztichonos formával, ritmussal; az esszé műfaját már Montaigne²³⁰ előtt kialakította és művelte; filológus, műfordító, stilisztaként fontos volt számára a nyelv használható, egységre törekvő állapota. Ha nem más, akkor mindezek hiánya motiválta foglalkozni a nyelvvel. Kazinczyt is a hibás, kevésbé alkalmazható nyelvi állapot, a latin uralma, az elnémetesítő törekvések, valamint a nemzetté válás szent parancsa és akarata vitte előre a küzdelemben. Időben és tevékenységük áldásos voltát tekintve közöttük tisztelhetjük Geleji Katona Istvánt, akinek szintén volt szava, véleménye, művekben megtestesült tette a magyar nyelv ügyéért.

224 A reformáció legelkötelezettebb apostola, ő a „Magyar Luther”. Születésének, halálának évét nem tudjuk biztosan: (1500–1545)

225 A 16. században élt, nyomdász.

226 1650–1708.

227 1625–1659. Az első tudományos szöveg írója: „Magyar logicatska melyet a Kitsindedek számára írt Apatzai Janos”

228 1746–1811. Ágis tragédiájának megjelenésétől számítjuk a magyar felvilágosodást: 1772.

229 1473-ban adta ki a Budai Krónikát, a Mátyás uralkodásáig szóló történelmet.

230 1533-1592. Tőle eredeztetik az esszé műfaját.

3.

A *Magyar gramatikatska a Titkok titka* előszavaként jelent meg Gyulafehérvárott 1645-ben. A címoldallal együtt összesen csupán 24 oldalas írásból sok minden kiolvasható: a szerző célja, a nyelv akkori állapota, a korabeliekkel és az elődökkel való vitára utalás, a tanításra és a nyelvi egységre törekvés szándéka (hiszen az ifjúságnak írta), a barokkos zsúfolt mondat szerkezetek stílustörténeti mintái. Nem szólt minden részrendszerhez. Elsősorban a helyesírást és a hangtanból a betűk jelölését tartotta fontosnak rögzíteni. Az alcím is erre utal, amelyet minden lapon megjelentet: Az igaz magyar írásról való observatiok.²³¹ A másik fejezet a szólásé. Az alábbiakban a *Gramatikatskát* térképezem föl: milyen módon érinti a nyelv alrendszereit; azok alapján milyennek ítélni a magyar nyelv akkori állapotát; milyen irányú változások indultak el, amelyekre esetleg támaszkodhattak Kazinczyék a 19. század elején, amikor szárba szökkenett a 16–17. századi nyelvtisztítás, -újítás vetését.

A változtatás indokául több okot is fölvetett:

- a tulajdon betűit elhagyva (az ékírásra gondolt?) a „Deák bötülével irattatik”, különbözőképpen;
- a szavaknak csak a kiejtését követik írásban, a szó tövét („gyükerét”) nem veszik figyelembe (tehát csak a kiejtés elvét követik, a szóelemző írásmódot nem), így sokféleképpen írnak;
- „A’ szollásban is sok rut illetlensegek vagynak, ... senki a’ szóknak tulajdonságait fel nem keresi”;
- Csecsemő és öregkori szólásmód, beszéd nem különül el, így az „ékes, és bölts nyelv igen meg-otrombúlt, és el-parasztúlt”.

Az eredeti nyomtatásban nincs oldalszám, csupán a római számokkal jelzett „observatio”. A helyesírásra XXXII, a szólásra, szóhasználatra XLIV megfigyelés, megjegyzés olvasható. Ami miatt egyáltalán megszületett ez az ajánlasként is fölfogható nyelvi intelem, az a nyelvi, nyelvtani rendszer föltáratlanságából, kizárólagosan a latin nyelvtan terminológiájának nem mindenhol alkalmazható voltából ered. Gelejire is az újdonság erejével hatott, hogy magyarul írt, hiszen latinul tanulva vette magához a tudományokat, a latin nyelv rendszerében gondolkodott, onnan tette át magyarra. Ebben a *Gramatikatskában* azonban szándéka szerint a legmagyarabb akart lenni. Láta a nyelvünk egységessé emelésének szükségességét, a legtöbb akadályát is ennek, hiszen maga is egy tájegységhez, a Tisza vidékéhez tartozó dialektust írta, beszélt. Ezen belül elég talán az í-zést

²³¹ Observatio=tudományos megfigyelés, érvelés, törvény, szabály megtartása. Gelejinél szinte mindezt jelenti.

említenem: *setitség* (Sz. XIV.),²³² *elein* (Í. XXV.), *béli-bele* (Sz. XLII.), *gyir* (gyér Sz. XXXIII.), *teniszetik* (tenyészetük Sz. XXIII.).

A *Gramatikatska* ugyan nem vállalkozik a magyar nyelvi, nyelvtani rendszer leírására, mégis érinti a legtöbb alrendszerét megjegyzéseivel, ajánlásaival. A rendszer foka leginkább az írásmód alapelveiben²³³ mutatkozik meg, azok között is elsősorban a szóelemzés fontosságát hangsúlyozza a kiejtést követővel szemben: „mert inkább mindenek a’nak irattatásában – tsak a’ pronuntiatiot (kiejtést), a’ kimondatásnak tonussát, a’ mint a’ szók a’ban esnek, követik s a’zoknak pedig gyükereiket, eredetiket, és természetiket tsak nem is vizsgálják”. (Előszó) A később kialakult, követett és meg is fogalmazott alapelvek elemei is föllelhetők írásában. Közöttük előremutató az egyszerűsítő írásmód ajánlása a kétjegyű mássalhangzók hosszúságának jelölésére néhány esetben. Az akkor kétszer két elemmel írt mássalhangzóknál megengedhetőnek tartja, hogy az elsőből elmaradjon az y: melly, bátyyok, mennyek (Í. XXVIII.). a latin th-ból a h-t szükségtelennek tartja, csupán az idegen eredetű szókban hagyja meg: Thessalonika, mentha, de Erzsébet, szombat, te. A nevekben is helytelennek ítéli a h-t: Thasnádi, Szigethi stb. (Í. XXXII.). a korabeli az, ez mutató névmások ragozott alakjaiban a z-t hiányjellel helyettesíti: a’ban, e’nek, a’ra, ama’ban (Í. XV.). Az egyszerűsítő írásmódot azonban nem alkalmazta következetesen, mert a *melyly*, *egygyet* alakokban megtúrte a teljes betűt, azaz y-nal, másfelől éppen az ilyen esetek mondanak ellent Geleji szóelemző elvet követő gyakorlatának, hiszen itt éppen a hangzás után megy, nem a szó „gyökerére” figyel.

Mivel nem tekinthettek vissza nagy történelmi időkre a 16–17. században a magyar helyesírást illetően, úgy hagyomány sem teremődött, amely alapján beszélhetnénk a hagyományos írásmód elvének kialakulásáról, alkalmazásáról. Amely helyesírási eljárást ma ebbe az alapelvbe sorolunk (a j, ly, a nevek régies írásmódjának meghagyása), az akkor még a felhasznált betűk dolgában sem volt kikristályosodva. Az ABC-nek minden betűjét megtalálhatjuk Geleji Katona munkájában éppen úgy, mint előtte Károli Gáspár Bibliájában, utána Kazinczynak még a nyelvújítási küzdelem tetőfoka előtt, 1811-ben kiadott Tövissek és virágok kötetében. Tanulságos összevetni az ötven évvel korábbi és a kétszáz évvel későbbi írásmódot, egyáltalán a használt betűket. A maival összehasonlítva szemléletes a változtatás. (Csakis a maitól eltérő betűket jelzem.)

232 A további hivatkozásokban az Í a helyesírást, az Sz a szólást, az utánuk álló római szám a Geleji által adott indexet mutatja.

233 Mai helyesírási alapelveink: a kiejtés szerinti, a szóelemző, a hagyomány szerinti és az egyszerűsítő írásmód elve.

Károli (1590)	Geleji Katona (1645)	Kazinczy (1811)	Mai
tz, cz	cz	cz	c
cz, ts	ts	cs	cs
	d+z	d+z	dz
e, ę, é	e, é	e, é	e, é
i, i	i, i	i, í	i, í
i, ly, j, y	j	j	j
k és c	k	k	k
l, lly	ly	ly	ly
ö, ö	ö, ö	ö, ö	ö, ő
u, ú, v, w, v	u, u	u, ú	u, ú, u
ü, ü	ü, ü	ü, ú	ü, ű
v, u	v	v	v
s	s	zs	zs

Volt oka Katonának egységes írásmódot óhajtani. A Károli Biblia a bizonyosság arra, hogy ugyanannak a hangnak más-más jelet adtak a szó elején, végén, mint a közepén: *Wrunknac, lakiác, öröcké, nyavalyác, wrnac, kic*. Nem csupán nekünk enigmatikus²³⁴ ma is az akkori írás, hanem az akkori olvasóknak is.

Katonának azt a szentenciáját, hogy „a’ mit egy szóval ki-mondhat azt többekkel, és mint egy kerülő beszédvel, ne mondja-ki” (Sz. XXXVI.), érthetjük a hangok lejegyzésére is, azaz a betűkre. Előtte – születése idején – a legjobb minőségű magyar írás, a Biblia szövege mind a szólás, mind a helyesírás tekintetében nehézkesnek tűnhetett Geleji Katonának, hiszen naponta olvasta, majd a „közönség” és az írástudók szövegeivel együtt vizsgálva módosításra, egységesítésre gondolt. A Károli-féle fordítás már összegezve tartalmazta a korábbi nyelvújítók, egységesítésre törekvők eredményeit (Erdősi Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Heltai Gáspár), mégis továbbfejleszteni kellett azt a nyelvet. Katona megpróbálta.

Az alapelveken, ábécén túl sok nyelvtani, nyelvi, sőt stílustani problémát fölvetett, megoldási módokat is javasolt rájuk. Alapvetően a helyesírás és a szóhasználat körébe sorolhatók zömmel azok a javaslatok – az általa választott fejezetcímek is tanúsítják –, de a 76 bekezdés és az Előszó sejteni engedti Geleji Katona egész nyelvünket érintő intelmeit. Az ifjúságnak írta ugyan, de mindenkinek szól: nyomdászoknak, hitvitázóknak, tudósoknak, papoknak, íróknak, a köznépnek is. Szen-

²³⁴ Talányos, itt: nehezen olvasható.

vedélyt is vitt szövegébe, amelyről az alábbi minősítő megjegyzései árulkodnak. Közönségesnek ítéli a stílustani kategóriához közeli szólásfajta, az oximoronnal is lefedhető szókapcsolatokat: szörnyű szép, rettenetes jó, iszonyú édes (Sz. XX.). „A' község szokott gorombájul szollani”, amikor az állandó szókapcsolatokat két össze nem illő elemből építik föl: nincs egy szál borom; egy csepp szénám, búzám stb. (Sz. XXII.); megígérte, hogy megöl. „Böbstelen szó volna”, ha az asszony fiazna, lányozna, mint az állatokra vonatkozó, szaporodást jelentő szavak analógiája: a tehén borjúzik, a ló csikózik, az eb kölyközik stb. (Sz. XXIII.). „Parasztul” írják: *menyégben, atytyok, bátytyok*. „Elég illetlen szó szentséges dolognak jegyzésére” pl.: a *karácsony* (Sz. XLI.).

Ocsmányságnak, pleonazmusnak mondja a birtokos névmás fölösleges kitételét: „Az Istennek az ő jó volta”. A szóismétlés is „otsmány”: „Azon tselekedeteket tselekszik” (Sz. XVII.). „Rusnya pseudo-graphia i helyett y-lont vetni” (Í. VI.). „Az ékes és bölts nyelv igen meg-otrombult, és el-parasztult” (Előszó). A fentiekből kiolvashatók a hibát kárhóztató kanonizált kifejezések, de Geleji Katonának a stílusára nem ez a jellemző, e szavak inkább a nyelvhasználat fajsúlyos hibáit hivatottak bemutatni a szerző érzelmi-szakmai viszonyulásával a nyomaték kedvéért. Nyelvvédelem is ez, újítás, a nyelvhasználat alapjainak lerakása, erősítése.

4.

Az alapelvek, fő tájékozódási irányok után érdemes megnéznünk, miként könnyítene a latin nyelv uralkodása miatt elnyomott, de éppen a Geleji Katona idejében felszabaduló magyar nyelv írásán, nyomtatásán, továbbá a hangzásán. Az ábécé betűit fentebb már leírtam. Mind a latinból valók, bár a türk eredetű ékírást magunkkal hoztuk a Kárpát-medencébe, de az is, mint sok más „pogány” szokás áldozatul esett a liturgia, teológia nyelvének, a latinnak. Geleji Katona a latin terminológiát használva jegyzi le ajánlásait, megfigyeléseit. Írásjelei közül leggyakoribbak a valóságos vagy általa vélt összetett szavak elő- és utótagja közötti kötőjelek és az aposztróf, amellyel a névelő z-jét helyettesíti. Nyelvi tudatosságként is javára írható a kötőjelek ilyen célzatú használata, de az „is” kötőszót is hozzákapcsolja a szótóhoz ugyanúgy, mint az igekötőket. A Károli-szövegben különírva találjuk az igekötőket a szótól mindkét szórendben: „meg paranczolta; emészté meg”. Geleji Katonánál már az összetartozást demonstrálja a kötőjel mindkét szórend esetén: „lopatic-el” (Í. XXV.), „meg-kell kettőztetnie” (Í. XXVIII.), „le-irok” (Sz. XXV.). Az igekötőn túl a fokjel is kötőjellel kapcsolódik: „leg-válogattabb” (Címlap). Kazinczynál: „mondja-ki” (44. o.), „kicsal” (30. o.), vagyis csak az ige után álló igekötő kap kötőjelet, az előtte állót egybeírja. Az aposztróf dolgában ő is úgy jár el, mint elődje: meghagyja a névelő z-je helyén. A sorvégi elválasztójelet mindhárman szinte a mai szabályok szerint alkalmazták.

A mondaton belüli írásjelek közül a kettőspontot mindhárman, a pontosvesszőt csak Geleji Katona és Kazinczy használta, a vesszőt mindnyájan írták. Zárójellel mindhárman éltek; idézőjelet a Bibliában nem találni; gondolatjelet hár-muk közül csak Kazinczy alkalmazott. A mondatvégi, tehát a modalitást jelölő írásjelek közül a Károli Bibliában hiányzik a felkiáltójel, míg a másik kettő írásá-ban föllelhető, mint a kérdőjel és a pont mindhármukében. Némi fejlődéstörténet tehát az írásjelek dolgában is kimutatható a három összevetett mű alapján. Ha a rendszer fokot nem is találjuk meg Geleji Katona nyelvtanában, néhány ponton eltér már – és Kazinczy felé mutat – helyesírásában a Károli-féle Bibliától. Követ-kezetességek és következetlenségek egyaránt jellemzik helyesírását, amelyeket alább jelzésszerűen igyekszem fölmutatni.

Dicsérőleg szokták emlegetni mai nyelvészek Geleji Katonáról, hogy nyelvi tudatossága a szóelemző írásmód elvéhez vezette el. A szó „gyökerét” (tövét) ke-reste, hogy az agglutináló nyelvünk további elemeit szemléletesen különítsük el vagy rakjuk össze, és azok határain (szótő, képző, jel, rag) a hangzás változásait legyünk képesek eredetükkel együtt vizsgálni, alkalmazni. Mindössze a hangzó elv állt szemben vele, nem volt érvényben az egyszerűsítő és a hagyományos írás-mód. Mégis kialakított véleményt, amelyet ma az általa nem hangoztatott helyes-írási alapelvekhez sorolhatunk.

Ha az y és j annyi vitára adott okot később is (Révai²³⁵ és Versegly között például), nem csodálkozhatunk Geleji Katona dilemmáin e kérdésben. A fent már említett néhány eset is az y körül fogalmazódott meg. Az i, y viszonya is kiélezet-ten fordul elő nála: „Rusnya pseudo-graphia ... i helyett y-lont vetni” (Í. VI.), írja, de a „papyros” (Sz. XLIV.) szerinte rendben lévő. A Révai Miklós jottista elődje-ként is tisztelhető Geleji Katona az l, n, t után j-t, nem y-t ír: vádolja, szánja, mutat-ja, nem pedig mutattya. Itt tehát a kiejtéssel szemben következetesen alkalmazza a szóelemző írásmód elvét (Í. VII.).

A hiátussal már közel hézagtalanul bánt, vagyis kiteszi a j-t: ellenkezőjül (Í. IV.); kijes, kijetlen, kijé, hijába, munkájiban, fijok, leányjok. A Károli-biblia vegyes i és y, j használatánál már előremutatóbb az ő írása: míg a Bibliában gyűytöm (Hoseas VIII. 10.), fejedelmeknec, iaygatásra (Amos VIII. 3.) Ierusalémben, ray-ta (Machabeusok V. 22.) mutatják a bonyolult y használatot, addig Geleji Katona csak a kételemű mássalhangzóknak (gy, ly, ny, ty) és az idegen eredetű szavak-ban, nevekben tűri meg: hogy, melly, nyelv; bátt yok; syllaba.²³⁶

235 A kereszténység megerősítése, hazán belüli általánossá tétele az akkoriak szerint csakis a korábbi, „pogány” szokások tiltásával látszott lehetségesnek. Ilyen volt a honfoglaláskor hozott ékírás is.

236 Révai Miklós (1750–1807) lemásolta Geleji Gramatikáskáját, hiszen őt tartotta elődjének, mert a legeredetibb gondolatok a helyesírás terén tőle származnak: racionalista alapon etimologikus, jot-tista, a református helyesírást követte szemben Versegly Ferencce, (1757-1822) aki y-istaként állt szemben az egyetemen tanító Révaival.

A hiátus dolgában még Kazinczy is bizonytalan 1811-ben: hijába, fija (Tövissek és virágok 14. ill. 26. o.), mint a fentebb már taglalt helyesírási alapelv hézag-talan alkalmazásában, a szóelemző írásmód elvében, legalábbis a képzés helye szerinti hasonulást illetően. Geleji Katona óta megmaradt a „különböző” írásmódja. Katona: „meg nem különböztethetnének” (Í. XXIV. és XXVI.), Kazinczy: „külömbözök” (T. és V. 39. o.). Egyikük sem a szótő melléknév voltát tekintette, amelyből fokozottat, abból igét lehet jelezni, képezni: különb+(ö)z+ő. Igaz, A Tűz csiholójában Ady kétszer is leírta úgy, mint a két nyelvész, bár a 20. század elején már a „különb” volt az írásmód.

Hasonlóan tér el Geleji Katonánál a helyhatározó ragja a Kazinczyétól a hová? kérdésre: (mintha a hol?-ra felelne) „tengerben vezett” (Sz. III.), „észben kell venni” (Sz. V.). Vagy „Christus menyben-menetelinek üdnepei volnának” (Sz. XLI.). Az „üdnap” szóban talán az üdvösség napjának első hangjai szólalnak meg, míg a „menetelinek” i-je a tiszai nyelvjárásban hangzik é helyett a birtokjel helyén. Az eszköz- és társhatározó ragozásában is eltér a későbbi írásmódokétól, meghagyja a -val, -vel ragot teljes hasonulós alakja nélkül: *igazsággal*, értelemvel (Sz. V.), pedig ejteni is, írni is egyszerűbb két azonos mássalhangzót (mássalhangzót?). Így azonban jobban elkülönül a szótőtől a rag. A szóelemző módszer követése más esetekben magabiztos: pl.: a hall és a hal igékben (Í. XXI.), jelentést megkülönböztető szerepű a hosszú illetve a rövid mássalhangzó: l, ll. Itt a szó „gyökere” dönt.

A számnév utáni többes szám használatában következetes, ez Kazinczynál sem múlt még ki: „Vagynak sok szok is” (Sz. XII.), „hét napokból áll”. A 19. század elején „ezerszer ezer követőjével” találkozunk a Tövissek és virágokban (21. o.).

Egy időben hosszabb folyamat változásait figyelhetjük meg írásmódjában, amikor az u<o<a és ü<ö<e nyíltabbá válási történetét vizsgáljuk. Az első összefüggő szövegméleinkben még a legelején járt, de a 16–17. századra már hangzóállományunkat a felhasználás arányait tekintve is módosította. Az Ómagyar Mária-siralomban a kötőhangzó az igeképző előtt még kinzotul illetve veretül, illetve a rag magánhangzójaként virágomtól, ürümemtől, míg a Bibliában igámot (Máté XI. 29.), lábok (Apostolok cs. XIII. 58.), a iaygatásoc (Amos VI. 7.), „négy ezer férfiakot meg ölé” (Machabeusok II. XIII. 15.). Geleji Katona a birtokos személyjel kötőhangzójaként az o-t írja: kalendáriumonk (Sz. XLI.), orvosolniok, tsinállniok (Sz. VII.), hugonk (Sz. XXI.). a Bibliában előforduló templum Geleji Katonánál már templom, a gödölye már gedelye (gedelyézik Sz. XXIII.).

A fentiek nem csupán érdekességek a helyesírás történetéből, hanem olyan változások, amelyeknek okát, természetét, irányait Geleji Katona megfejtani igyekezett az egységesebb, szebb, pontosabb magyar írás érdekében, míg a szó-lásokról értekező szövegtani, stílustörténeti, nyelvhelyességi szempontokat

fogalmazott meg százada, a 17. század gyakorlatából és a köz(össég) hasznára. Az általa fölvetett „observatiok” egyike-másika kanonizálódott a nyelvvel együtt fejlődő stílusban, nyelvhasználatban, nyelvtani tézisekben, és máig, de a Kazinczyig mindenképpen ható tudományfejlődésben. Jó érzékkel ajánlja a tárgyas, feltételes módú igeragozásban a -nök, -nők alakot: mondanók (Sz. XXVI.). Megélt 400 évet a használata, de az ikes igék ragozásának beolvadásával párhuzamosan ez is elavult. Az is megfontolandó, hogy nem kell mindenáron új szót keresni, ha van megfelelő tartalmú, hangzású (Sz. XXVI.). A „kerülő beszéd” (körülrás) (Sz. XXXVI.) szószaporítása, pleonazmusa és tautológiája ellen is szólt. Mint hitszónok, nyelvész, gondolkodó a saját gyakorlatából szűrte le szentenciaként a vonatkozó megjegyzéseit. Talán gyönyörködött is abban, hogy míg a latin csak két szóval, a magyar tömörebb lévén, eggyel is kifejezi ugyanazt: potest facere = megcselekedheti (Sz. XXVI.). Ha valaki megmosolyogná ajánlását – amelyet a szebb hangzás érdekében fogalmazott meg – a tik mony helyett használják a tik tojományt (Sz. XXVIII.), akkor képzelje magát a helyébe: szótára, nyelvtana jóformán csak annyi volt, amennyit maga teremtett. Közben végeznie kellett nagy munkáját a fejedelem mellett, az egyház vezetésében, a „pápastákkal” folytatott hitvita során, a legtehetségesebb magyar ifjak iskoláztatásának ügyében stb. Mindezek mellett jelentős az írói, szónoki munkája. Ebből a „tojományból” nem is olyan rossz utódok keltek ki. Apáczai mellett követők is akadtak, elsősorban a szóelemző írásmód elve által elbűvölten (pl.: a jottista Révai Miklós), de ellenzői is megszólaltak: Tsétsi János (1650–1708), Medgyesi Pál (1605–1663). Az előbbi támadja Geleji Katona dogmatizáló, vitatkozó, elméleti fejtegetésekbe torkolló, a puritánok szerint már elavult prédikáló modorát, míg Medgyesi Pál Geleji Katona „udvari piperjét”, bonyolult manierizmusát támadja. Így állandó vitában született az új, használható nyelv, amelyen azonban Kazinczyék lendítettek előre a legnagyobb erővel a 19. század első évtizedeiben.

5.

A nyelvvédelem kora vele kezdődött. Nyelvünkön formálnia kellett előbb, hiszen „parasztul”, „gorombájul”, „bötstelen” módon, „illetlen szó”-val, „rusnya pseudo-graphiá”-val hallatszott sokszor. Ajánlásai mind a helyesírást, mind a szólást illetően ezt a nyelvvédelmi mozdulatot jelentik. A főnévi igenév ragozott alakját használnunk pl.: ma is a választékosabb forma. Geleji Katona is csak ragozva írta, mondta: meg kell e’nek lennie, tudnia, lenniek. Kár volna a mai nyelv sok száz tudós, az Akadémia által kialakított állapotát visszavetítve Geleji Katona és elődei, kortársai törekvéseire azt mondanunk: sokszor gyermeteg okoskodás jellemzi őket. Minél később kezdődött volna el a tudatos nyelvvédelem, annál közelebb

esne a mához a tudományra, irodalomra, a „közbeszédre” alkalmas nyelvünk kialakulása. Velük, majd Kazinczyékkal folytatva ez áldásos tevékenységet, sok nemzet által megcsodált, gazdag, kifejező, szép lett a magyar nyelv. Ha a 16–17. században még ott is tartott, hogy hosszú z és n volt helyes a közül és utána szavakban, továbbá a múlt idő jele még magánhangzó után is csak t volt (Sz. XXI.; XXXVI.; Károli Biblia Máté X. 40., illetve Márk III. 10.: botsátot, gyógyitot), Kazinczy pedig az idegen nyelvek mintájára még a nemeket is bevezette volna, azért mai nyelvi állapotunk nélkülük elképzelhetetlen lenne. Geleji Katona ugyanúgy fontosnak tartotta a nyelvi tudatosság szempontjából az írást a szóelemzésnek megfeleltetni, mint ma is gondoljuk; igyekezett egyszerűsíteni, szebbé formálni a szavakat írásmódjukban is, szólásban pedig a világosság követelményének adózni, irtózva a „kerülő” beszédéről (Sz. XXXVI.) az ő nyelvi „observatioi” éles látásról, jó ízlésről tanúskodnak.

A könyvnyomtatás, a tudomány, az igény az egységes, használható nyelvre az ő gondolkodásmódját is a magyarsághoz tartozás érzésével erősítette. Az akkor hivatalos latin kizárólagosságát csorbította törekvése, amellyel Bessenyei, Kazinczy felé mutatott. Ő is láthatta már, hogy minden nemzet csak a maga nyelvén lehet tudós, erős, fennmaradni képes. Ehhez az írástudó értelmiségnek akár a poklokat is meg kell járnia, kiállnia bírálatokat, csúfolódásokat. Geleji Katona harcosan élte meg a nyelvvel összefüggő vitákat, mert látta a célt az egységre törekvésben, nyelvünk természetét jól feltérképezve pedig a gyakorlatból táplálva érvrendszerét szabályokat is képes elvonatkoztatni. Példája mutatja: a tudományos eredmények is csak akkor időt állók, ha komoly, széleskörű vitákban születnek. Abban, néha csak abban volt része Geleji Katona Istvánnak. Ma, amikor születésének 520., halálának 460. évét éljük, illik megemlékeznünk róla, hovatovább Kazinczy egyik elődjeként tisztelnünk.

A Felhasznált irodalom

- *Bárczi Géza*: A magyar nyelv jelleme. Magyar nyelv a gimnázium II. o. számára. Tankönyvkiadó, Bp., 1980.
- *Mészáros István*: Régi mesterek gondolatai: Apáczai Csere János. = *Élet és Tudomány*, 1996. 25. sz.
- *Mikó Gyula*: Geleji Katona István két gyászbeszéde az *Exequiae Coeremoniales* kötetben. = *Könyv és Könyvtár*, 2005.
- *Nemes András*: Geleji Katona István tanulóévei a XVII. század protestáns iskoláiban itthon és idegenben. = *Szolnoki Tudományos Közlemények XII. Szolnok*, 2008.

- Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Nemzeti Könyvtár. Gondolat Kiadó, Bp., 1961.
- Szathmári István: Geleji Katona István. = Magyar Nyelvőr, LXXXVIII. 1964. 248-252.
- Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1962.
- Zsizsmann Endre: Eszmeiség és nyelvhasználat Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája. = Művelődés, 2008. február.

A szép és a jó mint vezérlő elv Kazinczy életművében

I.

Aligha találunk két másik fogalmat, amelyek úgy átfogják, jellemzik, megjelenítik a természetet, társadalmat, a gondolkodást, érzelmet, egyáltalán a létet, mint a *szép* és a *jó*. Lehetnek főnevek, melléknevek; a mondatban alanyok, állítmányok, jelzők; a művészetekben a tartalom és a forma; az emberiség küzdelmeiben a cél és eszköz; az értékrendben vezérlő elv. Nem véletlenül tapadt össze elválaszthatatlanul az ókori ember tudatában, törekvéseiben, amelynek egyszavas kifejezése a *kalokagathia*.²³⁷ A későbbi korokban is rácsodálkoztak, axiómaként kezelték a szép és a jó összetartozását a művészetekben, de az élet egyéb területein is a megkerülhetetlen voltát. A történelmi, társadalmi fordulatokkal e kategóriák is változtak, de alapelv voltukban megerősítette őket a tartalmukban hordozott egyetemes értékek sora.²³⁸ A különböző korokban kialakult filozófiai, ideológiai, esztétikai, etikai felfogások nem kerülhették meg az ókori, elsősorban az arisztotelészi²³⁹ normákat e téren. Vagy úgy, hogy alapoztak rájuk, vagy úgy, hogy ellentpontokat fogalmaztak meg.

237 A szépség és a jóság filozófiai tanának fogalma, amelyben a testi és szellemi tökéletesség igénye fejeződik ki.

238 Arányosság, emberléptűség, párhuzamosság, egyszerűség természetesség; hasznosság, célszerűség, emberség, együttműködésre törekvés stb.

239 Arisztotelész (Kr. e. 384. – Kr. e. 322.) filozófiájának lényege a forma és az anyag, a lehetőség és a valóság kettőssége. Őv a szélsőségességtől, az arany középutat hirdeti. Szerinte tökéletes rend uralkodik a világban. Ezt az alkotásoknak tükrözniük kell. A szép lényege a jó és a kellemes kapcsolatában található.

Az ókori eszmények „átaludták” a középkort, de újraéledtek a reneszánszban, majd a 18–19. század klasszicizmusában. Magyarországon ez az újjászületett ókori hatás elnémetesítő törekvéseket, ugyanakkor nemzeti öntudatra ébredést talált az ezerhétszázados évek végén, a következő század elején. A különböző művészeti és filozófiai irányzatok²⁴⁰ is összetorlódtak ebben az időben, így nem véletlen, hogy tisztán egyik sem tudott megjeleni egy életműben sem. A Kazinczyban is nyomon követhetjük a hangsúlyok eltolódását, ha úgy tetszik: az e téren való fejlődést. Korának nagy nemzeti feladatai közül testéhez-lelkéhez közel álló jutott neki: a nyelv, az irodalom fejlődésének megalapozása, az alkotók és az olvasók ízlésének igazítása az általa szépnek és jónak tartott formához, tartalomhoz. Korparancsnak, egyszersmind személyes vállalásnak tartotta megfelelnie e kihívásokra. Pénzt, fáradságot nem sajnált leveleiben, személyes találkozásai szervezésével valamiféle egységet kialakítani az esztétika, etika nyelvre, irodalomra érvényes elveiben. Írói, költői, kritikusi munkája mind ennek az eszközévé nemesedett. Sommás ítélettel szólva inkább szervezője, vezére volt a folyamatoknak, mintsem a műveivel hozzájuk igazodó alkotó. Tételeken ugyan nem fejtette ki esztétikai, erkölcsi elveit, mégis leszűrhető életművéből mind a szépre, mind a jóra vonatkozó nézete, érvrendszere. Elsősorban levelezéséből, kritikai megjegyzéseiből, a *Tövises és virágok* verseiből derül ki mindez. Maga *A szép és a jó* című verse is – amely az ötletet adta e tanulmány írásához – az 1811-ben megjelent kötetéből való. Ha a szinonimákat nem számoljuk is, a 38 oldalnyi kicsiny kötetben a *szép* 18-szor, a *jó* 16-szor fordul elő, jelezvén a fogalmak központi szerepét. Kazinczy eredetiben is olvashatta a görög és a római megfogalmazásait a szépnek, jónak, de a későbbi korok is foglalkoznak velük, hiszen ezek több elemükben változó kategóriák, ha vannak is konstans jegyeik.

Esztétikájának, etikájának alapvetését, kiindulási pontját a klasszikus ókor értékítéleteiben találhatjuk. Kazinczy műveltségének onnan származik meghatározó része. A saját korának szelleme, a hozzáférhető, e témával foglalkozó, elsősorban filozófiai munkák számára is princípiummá²⁴¹ magasították a kalokagathiát, az eszményire, tökéletesre törekvést, különösen ha nyelvről, irodalomról volt szó. „Szent Andrastea, mérj bosszút az otromba beszédért”²⁴² – fakadt ki a nyelvrontókra. A panteista felkiáltása is a szépségeszményét, kora ízlésirányához igazodását szemlélteti: „Természet, te vagy a törvény s a mester”²⁴³. Ha csak e két mondatát vennénk szemügyre, belőlük is látszana, hogy megférnek egymás mellett a különböző

240 Barokk, rokokó, klasszicizmus, szentimentalizmus, romantika, népiesség, ill. a felvilágosodás kori racionalizmus, empirizmus, panteizmus, a politikában a liberalizmus, a kanti német idealizmus, a marxizmus.

241 Elv, alapelv, vezérelv; végök.

242 *Tövises és virágok*: A nehéznyelvű.

243 U.o. 10. Prózai s poétai szóllás.

korokban dívó filozófiai, esztétikai és etikai tézisei, az ókori értékrendbe illeszthető szép eszmény a beszédre, szövegalkotásra vonatkozóan, továbbá megfigyelhető a Kazinczyt csak egy századdal megelőző panteista²⁴⁴ felfogás. Még közelebb az ókorhoz, Arisztotelész „arany középútjához” a „Térj ki: ne hidd, hogy szép ’s jó lehet, a’ mi feszes”.²⁴⁵ A szélsőségeket, az afféle értékítéletet eleve kizárja Kazinczy az esztétikai és etikai normarendszeréből, mint ókori elődje, akinek értékrendjéhez inkább mérte a sajátját, mint kora legnagyobb hatású filozófusa, Immanuel Kant²⁴⁶ nézeteihez e téren: „Szép az, ami érdek nélkül tetszik”. A korra nagy hatást gyakorló filozófus azonban Kazinczyt sem hagyta semlegesnek tanai iránt, hiszen az ízlés mibenléte, minősége e korban központi kérdéssé emelkedett. E gondolati rendszerben a szép és fenséges fogalma közül az első a véges, a második a végtelen dolgokra vonatkozó kategória. A szép örömet kelt azáltal, hogy célszerűséget ábrázol, azaz a szép a tárgy célszerűségének a formája, a szépség pedig a noumenális (érzékefeletti) világ. E gondolati körben az erkölcsös ember nem a hajlamai, hanem a kötelességtudata alapján cselekszik. A szubjektív ízlés és a szubjektív génusz itt összetartozik, a szép, a jó hasznos, utilista is.²⁴⁷

II.

Az eszmei, művészeti, sőt társadalmi forradalmak idején Kazinczytól sem várhatjuk el, hogy a számtalan hatás vektorát egyből megtalálja és kikristályosítsa, kanonizálja viszonylag hosszú munkás életére érvényesen a szépre, jóra vonatkozóan. Vélekedését e témában minimum két időszakra kell csoportosítanunk: börtönévei előttire és utánira.

A börtönben inkább a klasszikus ókor ideáljaihoz közelítették olvasmányélményei: Horatius, Ciceró. A jelenkora Jenisch (1762–1804) lutheránus teológus, nyelvész hatását mutatja, legalábbis ami a nyelvészet terén Kazinczy szépérzékét, erkölcsi felfogását befolyásolta. A neologizmust elsősorban innen datálhatjuk. A nyelvvel, annak megújításával összefüggésben a stílus, az irodalmi irányzatok és a szép, az erkölcsös (a jó) mindenre kivetülő érvénye igazgatta a 19. század első két évtizedében vezérré emelkedő nyelvész, esztéta, irodalmár, kritikus egész munkásságát, általa az akkori kulturális életet. Így a szép és a jó ez irányokra nyer kanonizációt nála. Mindezek előtt azonban a klasszicizmus jegyében nyi-

244 Az Isten és a természet azonos, vallották. Fő képviselői e filozófiának: G. Bruno (1548–1600) és Spinóza (1632–1677.).

245 U.o.: Az iskola törvényei.

246 Német filozófus (1724–1804), aki szerint sem a tapasztalat, sem az ész nem ad hű képet a világról; az idő, Isten, szabadság, végtelen elvileg nem megismerhető, csak fel kell tételezni. Az érdek nem lehet a mérce sem az etikában, sem az esztétikában, vallja.

247 Mindez „Az ítéleterő kritikája” és „A gyakorlati ész kritikája” című kanti írásokból olvasható ki.

tott frontot a nyelv, a stílus, az irodalomkritika terén. Erre egyértelmű igazolást olvashatunk egyik levelében: „Ezek az Aestheticusok magok sem tudják igen sokszor mit mondanak, oly czifra szókkal fecsegnek, hogy azt hinné az ember, hogy mondanak valamit s az ő valamijek végre is semmi... Ez lévén pályám, kéntelen vagyok néha Aestheticákat olvasni: de ez a munka nekem kin. Classicus munkákat kell inkább olvasni s az érzést élesíteni. Hijába magyarázza azt akárki, miért szép a szép, s miért rut a rut. De ezt nem kell egészen elmulasztani”.²⁴⁸ Művészetelméleti tekintetben Boileau-hoz csatlakozott, akinek példaképei, mintái szintén az ókorból valók: Horatius, Arisztotelész. Hatásukra Kazinczy is összekapcsolja az egyszerűséget és a nagyságot. Az e korban a divatból lassan kivesző barokkos fenségesség helyett a fenséges neoklasszicista érzelmességet fogadja el, amely visszafogottabb a barokk szenvedélyénél. Nála is nagyobb hatást gyakorolt Kazinczyra Winckelmann. Az ideális szép a belső lelki szépség kifejeződését jelenti. Ha csak a külsőben jelenik meg a szépség, az már formalizmus, el kell vetni.

Kazinczy életművének legmarkánsabb jegyeit, sőt korszakhatárait is leírhatjuk a szép és a jó fogalmának, a hozzájuk viszonyulás változásának alakulásával. Kezdetben – börtönévei előtt – sok irányban tájékozódott (francia, angol, német stb. filozófusok, nyelvészek, írók, irodalmárok nézeteit ismerte meg e körben), majd a börtön hat és fél évében elsősorban a klasszikus ókori felfogást tette magáévá, onnan kikerülve azután a goethei,²⁴⁹ schilleri²⁵⁰ elveket is beépítette gondolatrendszerébe, majd pedig megtörténik mindezek „kristályosodása”, amely folyamat egyféle kanonizációt eredményezett Kazinczynál. Annak alapján ítéli meg mind a nyelvet, mind az eléje került irodalmi alkotásokat, egyáltalán a vezérletével kialakult művészeti, nyelvi, kulturális folyamatokat. Nem váltak dogmákká tézisei e téren, hiszen például neologista nézeteivel az 1810-es évek második felében nem tudta volna lezárni a nyelvújítás akkori szakaszát, ha nem fogadja el az ortológusok pozitív törekvéseit is.²⁵¹ Ezt követően irodalmi vezérségének fénye megkopott ugyan, az új nemzedék már Kisfaludy Károly köré szerveződött, azaz a romantika vette át általa a klasszicizmustól a vezető szerepet, de a legújabb jelentkezők, például Vörösmarty, Eötvös József nála tisztelegtek véleményért műveikre, elképzeléseikre.

248 1810. márc. 28-án Zabolai Kis Sámuelnek Bouterwek (1766–1828) esztétikájáról szólva. KazLev. XII. 250.

249 „Werke des Geists un der Kunst sind für den Pöbel nicht da” – állítja mottóul Tövisek és virágok c. kötetében: A szellem és a művészet alkotásai nem a csöcseléknek valók. A fentebb stíl pregnáns megfogalmazása.

250 A rousseau-i közösségi szellemmel (A társadalmi szerződés című munkájában) szemben a liberális individualizmus, az egyén mindenoldalú kiteljesedését várták a németek az esztétikai neveléstől (Esztétikai levelei).

251 „Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egységben és ellenkezésben van önmagával.” – békíti a két táborn Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél c. röpiratában 1819 augusztusában Széphalomról.

Kazinczy érdeme, hogy az irodalmat átvezette a romantikába. Hosszú utat tett meg az irányzatok felől nézve is: a barokkal szemben a rokokó művességén, a klasszicizmuson át a szentimentalista érzelmesség a romantikába juttatta az ízlést, majd kénytelen volt állást foglalni a napóleoni időkben fölerősödött, nemzeti érzelmek keltette népiesség kérdésében is. Elvi szintre emelkedett ugyanis, hogy az irodalmi nyelv, stílus kialakításánál majd egységesítésénél milyen mértékben alapozzanak a köznyelvre, a népnyelvre. A „fentebb stíl” elkülöníteni igyekezett magát az „alacsony tömeg” nyelvi szintjétől, minőségétől az irodalomban, de a nyelvújítási küzdelem eredményeként nemcsak a nagy magyar irodalmat megalapozó nyelv jött létre, hanem a dialektusok fölött a köznyelv is egységesült. A népiesség pedig a reformkori nemzetté válás elsőpró érvényű irányzatává nőtt.

III.

E témában érdemesnek tűnik Kazinczy legfőbb tevékenységi formái közben megvizsgálnunk a szép és jó általa értelmezett tartalmát és terjedelmét, a hozzá kötődő viszonyát. A nyelvhez, stílushoz, irodalomhoz, kritikához, saját alkotásaihoz, a többi művészeti ághoz való viszonya mind-mind híven tükrözik a szabadkőművesség első nagy személyiségének erkölcsi és esztétikai elveit.²⁵² Mindezt változásuk közepette, ugyanakkor egységben is. A szép és jó bűvköréből soha nem tudott, de nem is akart kilépni.

Életrajzának nem hangsúlyos mozzanataiban is látható, miként keresi a szépet, jót. Lányai közül kettőt is Iphigéniának kereszteltetett (az első egyéves korában meghalt), azaz Goethe hősnője nevét adja „irodalmilag”. Ezzel is kifejezte literátori szenvedélyét, a nyugati fejlett irodalmakhoz kötődését, az antik mintairodalom tiszteletét. Némi malíciával mondja Szauder József,²⁵³ hogy a szép és okos nők között csapong Kassán, nem tudván választani közülük: Szép legyen? Jó legyen? Ennél fontosabb Kazinczynak az esztétika tudományához való viszonya, valamint saját, kedvtelés szintjén végzett művészi tevékenysége. Nem veti el a tudományt, de elsősorban a műközelség, a gyakorlati művészettudomány érdekli. Tanügyi hivatalnoksága idején, amikor Bécsbe látogatott, portréfestőkkel, rézmetszőkkel, más művészeti ágak képviselőivel találkozott, sőt képkereskedőkkel, szakértőkkel is. Választékos ízlését kielégítették a Belvedere képei, szobrai. Sokat megjelenített belőlük könyveiben, kiadványaiban. Az árnyékrajzok korabeli divatjának ő is hódolt, sikeresen művelte. A plasztikus műeszményt igyekezett érvényesíteni, már csak Goethe iránti tisztelete nyomán is.

252 Gergye László: *Múzsák és gráciák között. Kazinczy és a gráciaköltészet*. 1998. Budapest.

253 Az I. és II. Ratio Educationis (tanügyi rendelet) 1777. és 1806.

A szép és a jó jegyében külön-külön is érdemes megvizsgálnunk Kazinczy tevékenységi formáit, amelyek céljukat, művelésüket tekintve megbonthatatlan egységet képeznek. A fordítás, könyvkiadás, kritika, saját művek, a levelezése a korabeli írótársadalom szinte minden tagjával az irodalmi ízlésfejlesztés, egy-egyesítés, „szakmai” tökéletességre törekvés jegyében, a nyelvújítási küzdelem, egyáltalán vezérsége, az ezzel járó attitűd mind-mind egy nagy, összefoglalható cél érdekében szolgál, s ez nemzeti irodalmunk kialakítása és fejlesztése a nyugati minták alapján, amelyek azonban a klasszikus ókori példán nevelkedve váltak Kazinczy csodálatának tárgyaivá, alanyaivá.

Bessenyei György korszakot nyitó, nemzeti feladatot megjelölő hatása Kazinczy munkás életét is képes volt programozni. Ha már a nemzeti literatúra megteremtése volt a célja, kellett hozzá nyelv, amelyen „tudóssá” válhat a nemzet és nagyra az irodalom, továbbá olyan minták is, amelyek megrajzolják a cselekvés útjait, s kellett a viták során kialakult egység ez ügyben, amelyhez szintézisre törekvő vezéregyéniség is társult Kazinczy személyében. E nagy nemzeti vállaláshoz intézmények is kellettek, aktív társaságok. Az előbbihez a Bessenyei által igényelt „tudós társaság”, vagyis a későbbi Akadémia, de szükség volt az állandó, magyar nyelvű színházra, az oktatás fejlesztésére is.²⁵⁴ Ezeken felül az elnémetesítő törekvések ellen hatott, hogy 1790-ben az alsó táblán bevezették a magyar nyelvű tárgyalást; 1802-ben gróf Széchenyi Ferenc a magyar nemzetnek adományozza gyűjteményét, könyvtárát; 1805-ben elfogadják a magyar nyelv használatát a hivatalokban; 1825-ben gróf Széchenyi István följánlja éves jövedelmét az Akadémia felállítására, amelynek elsősorban a magyar nyelv ápolása, fejlesztése, védelme, a nemzeti kultúra felvirágoztatása volt kitűzött célja. Maga Kazinczy is szinte intézménnyé emelkedett, hiszen levelezésével, minden irodalmi, nyelvi, kulturális témával, véleményével mintát igyekezett adni, amellyel vitatkoztak ugyan, de az ő ízlése lendítette előre a nyelv és irodalom ügyét, Szemere Pál szerint legalább egy fél évszázaddal.

Meglehetősen nagy vitát váltott ki az *eredetiség* kérdése. A nemzeti irodalom csakis magas művészi szintű eredeti művekkel gazdagodva fejlődhet, azonban Kazinczy szerint a külföld költészetével – mint mintával – fejlődjék előbb a magyar költészet, aztán legyen eredeti módon magyar. Kölcseyvel, barátjával is az eredetiség, a szerző személyének másodlagosan kezelt módja miatt került sor a kenyértörésre. Kazinczyhoz jutott Homérosz Iliásának Kölcsey által fordított néhány részlete. Azokat egy pataki tanárnak átadta, aki meghalt, de hagyatékában nem említette a fordító nevét. A kiadvány így plágiumper indítására sarkallta Kölcseyt. Kazinczy úgy vélekedett, hogy nem a szerző, hanem a mű értéke a fontos, a lényeges. Kölcsey szakított a neológusokkal, mert más véleményen volt.

254 Az I. és II. Ratio Educationis (tanügyi rendelet) 1777. és 1806.

A fordítást a korban szakmányban végezték. Kazinczy,²⁵⁵ Katona József²⁵⁶ élen jártak, hiszen igen kevés volt az eredeti magyar alkotás, amelyeket színre lehetett vinni, másfelől mintát nyújtani, közzététel nevelni is akart Kazinczy a fordításaival, amelyeket többnyire szorosra fogott. Bácsmegyeiét például német környezetből magyarba helyezte át, a purizmusnak²⁵⁷ is ellenfele maradt. Megtartotta a társági élet nemzetközi nyelvű fordulatait is, hiszen a görög, latin, újlatin és a német nyelvek bűvöletében élt, olvasott, fordított. Mindezzel a Barczafalvi-féle²⁵⁸ túlzott újítás ellen volt, mert a nemzetközi műszavak gyökeres kiirtását nem helyeselhette. Az ortológusok az idegenszerű szépségek meghonosítása miatt fordultak szembe Kazinczyval, pedig az ortológus Verseggyel együtt vallja: a nyelv eszköz, melynek célja, hogy gondolatainkat, érzelmeinket hajlékonyan, árnyaltan fesse le. Az idegen nyelvi elemek szerinte gazdagítják a magyar eszközrendszerét.

A XIX. század első két évtizedében megkerülhetetlen volt vélekedése, de személye is a nyelv, irodalom, esztétika kérdéseiben. Sok frontot nyitott, felkavarta az irodalom, kultúra, a nyelv állóvizét, majd küzdelemben kristályosodtak ki normái, amelyek a szép és a jó fogalmi rendszerét, másrészt költő, esztéta, vezér mivoltát erősítették. Sok embert magára haragított véleményével, bírálatával, kompromisszumra alig hajló jellemével. Ha csak a Tövises és virágok csipkelődő epigrammáira tekintünk, a nem szép és nem jó művek és írók megkapták a magukét. „Tövises néha karcoltak, ám Kazinczy lelke mélyén mindig az időtlen szépség szerelmese, poéta maradt.”²⁵⁹ E minőségben szilárdan védte álláspontját. A debreceniek Árkádia-pere,²⁶⁰ a dunántúliak Mondolata²⁶¹ erősen támadta Kazinczyt. Leveleiben, személyes vitáiban minden fronton tudott erőt mutatni, hiszen fölvértéződött nagy ismeretekkel és szent elhatározással a nyelv, irodalom, kritika dolgában.

255 Bácsmegyeinek gyötrelmei (Goethe Wertherjének nem jutott példányához, így a szentimentalista kordivatot szintén tartalmazó Kayser-féle Werthert fordította); a Hamletet is németből, Rousseau: Társadalmi szerződés; Der Americaner (Bessenyei kisregénye németül, amelyet Kazinczy 16 éves korában fordít). Lanossza, szomorújáték németből, Kazinczynak fordított egyveleg írásai I. k.

256 Kellett az állandó magyar színháznak – ahol ő dolgozott – a sok új darab, ezért írt és fordított, átdolgozott, dramatizált: Zígler-, Kotzebue-darabokat fordított.

257 Tartózkodás az idegen szavak, fordulatok alkalmazásától; a nyelvi hibák könyörtelen bírálata.

258 Barczafalvi Szabó Dávid (1752?–1828?) a germanizáló rendelet ellen sürgette a nyelv megújítását „vad” neológusként. Újításai heves ellenkezést váltottak ki, de máig él vagy száz szava: tudat, társadalom, mondat stb.

259 Gergye László: Múzsák és gráciák között. Kazinczy és a gráciaköltészet. Bp., 1998.

260 Tollharc Kazinczy és Fazekas Mihály, Debrecen értelmisége között. Csokonai sírfelirataként javasolta fölírni Kazinczy: „Árkádiában éltem én is”, de a debreceniek marhalegelőt értettek Árkádián, megharagudtak Kazinczyra, bár ő a költészet honára gondolt. Ez volt az első hasznosnak ítélt vitája a nyelvújítási harc előtt (1805–1807.)

261 Somogyi Gedeon gúnyolta a neológusokat, elsősorban Kazinczyt: Dicshalom (Széphalom), Zafir Czenczy (Kazinczy Ferenc anagrammája) (1813.)

A szép és a jó a kritikában csúcskategóriák. Bírálataival – különösen Kisfaludy Sándor és Verseghy Ferenc köteteiről – sok ellenséget szerez az ortológusok és a nem hivatásos írók körében. Epigrammaiban igyekszik nyelv- és ízlésújítást végezni, episztoláiban nemzeti kulturális programot körvonalaz, egyre nagyobb teret enged az egyéni ízlésnek, de arisztokratikusan elválasztja az irodalmi nyelvet a köznyelvtől a „fentebb stíl” jegyében. Kisfaludy Károly Hunyadi című drámájával kapcsolatban a szép hierarchiáját kéri számon: az esztétikumot nem szabad alárendelni például a patriotizmusnak, a szépségé az elsőbbség. Itt már szinte autonómiát élvez ez a fogalom, a civilizált szépségek kultuszának, a művészek híve.

Kritikai elveinek irányai közül markáns szerepű az „idegen szépségek” követe, vagyis az ókori görög és a legújabb, modern európai versformák átvétele, sőt az itáliai szonettet²⁶² ő honosította meg nálunk. Elsősorban a fentebb stílt célozza vele. A leonínusz²⁶³ kívül helyesli a többi nyugat-európai forma átvételét. Az időmértékes ritmussal gazdagította a magyar versformát, megszüntette a „nemzeti versidom” egyeduralmát. A szonetról lelkesen ír: gyönyörködtető poén a végén, de nem epigrammai, mondja. A drámai jambus is meghonosodott. A magyar nyelv a rövid-hosszú szótagból álló ritmusképletet szívesen befogadta. Kazinczy Bersenyit is rábírta széptani elvei követésére, azaz a klasszicista verselésre, művei klasszicizáló irányú átdolgozására. Szonett-divatot teremtve Kazinczy elősegítette tehát az időmértékes vers befogadását, a szépség kánonjába illesztését.

Kritikusi énjé kialakulását nemcsak az „idegen szépségek” határozták meg, hanem a nyelvvel, az írói magatartással, szóhasználattal, a nyelv irodalmi magaslatokra törő igényével föllépő, minőségre hajtó elvei is. Cserey Farkasnak írt, nyelvújítási elveit is summázó levelében az esztétikai követelményt, fordítói elveit is rögzíti²⁶⁴ „Az Aeshteticus Irónak” szempontja, „hogy szözlásom elegans, energicus, új zengésű szözlás legyen”. Nem minden írásra vállalkozó tudott megfelelni e követelményeknek. Tőlük nem kér „áldozatot”, inkább szántás-vetésre utalja őket.²⁶⁵ Írói érdemet nehéz volt tőle nyernie minden kortársának, hiszen a „mesteri mív” olyan, mint a tokaji bor: „Íz, csín, tűz vagyon a’ versbe’...”²⁶⁶

262 A 13. század első felében, Szicíliában Giacomo da Lentino alakította ki a 14 soros, endecasillabo (11 szótagú sor, többféle ritmusú, keresztrímű, később több rímképletű, 2x4+2x3 soros strófaból álló költemény). Virág Benedek hangzatának, Kazinczy csengő dalnak becézte. Az én boldogítóm című szonett volt az első tőle.

263 A 12. századból, Leó latin költőtől származó versforma a leoninus, amely disztichon, de a sorok közepe és vége rímel. Nálunk Gyöngyösi János művelte. Kazinczy megbántotta, majd kiengesztelte e forma alkalmazása miatt. Később Babits is írt ebben a formában.

264 KazLev. III. 741. levél, 301-305. Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. „a világosság nincs elválasztva a setéségtől... Az a’ Nemzet, a’ melly még csak kezdi literaturai pályáját, ha körülötte olly Nemzetek laknak, a’ mellyek már sokra haladtak-el a’ magok útjukon, észrevehetet(lenül) azoknak követőjévé lesz, s’ jól teszi, ha ezen az úton annyira megy, a’ mennyire lehet.”

265 A nagy titok. =Tövises és virágok. Széphalom, 1811. 2.

266 Írói érdem. = U.o. 6-7.

Nem volt könnyű ötvözzé olvasztani a XIX. század elején a temérdek hatást a nyelvben, irodalomban, ha azt a kohót egyszerre fűtötte a felvilágosodás heve, az ókor feléledő tüze, a nemzeti öntudatra ébredés lángja, a nyugat-európai példák láza. Hűtötte ugyan az elnémetesítő törekvés, a változni nem akarók huhogása, a nyomtatott sajtó szűkös volta és a magára haragítottak táborának növekedése, mégis ő vált korának emblematisztikus alakjává, aki fölkaparta a kulturális életet, harcot robbantott ki az irodalom, a stílus és a nyelv megújításáért. Bírálatainak elméleti megalapozottságával a kortárs alkotókat előre, a nagy magyar irodalom alkalmas nyelvezetének megteremtése felé fordította. S ha el is távolodtak tőle néhányan, a fejlődés útján tették.

A sokféle hatás nyomán Kazinczy klasszicizmusa új irány, de az elnémetesítő törekvések fölerősítették a nemzeti ellenállást a nyelv dolgában. Így a provinciális népiesség nagyobb szerephez jutott. A törvények megalapítása, leírása e téren követelménnyé nőtt. A leíró nyelvtan a hasznossági szempontú megújítás, a nemzeti nyelv követelményeinek, szellemének rögzítése elsődleges feladattá emelkedett, hiszen a közéleti igényeket követni, gazdagítani kellett, mellette a nyelvet, annak leíró nyelvtanát egységesíteni, ha nagy irodalmat akartak. E törekvésben a szép és a jó fogalma közül az utóbbi uralkodott el, amely a nemzeti élet mindennapjait szolgálja, míg a szép csak a jéghegy csúcsa ebben a képben, ami látszik. A szépirodalmi törekvésben fogalmazódik meg, a *stílus* megújításának igényében. A már említett fentebb stíl akart végérvényesen teret hódítani, amelyet majd megtámad, érvényéből lefarag a Petőfi-féle népiesség, de a XIX. század első két évtizedében esztétikai célú nyelvújítás kötődik Kazinczy nevéhez. Több helyütt megfogalmazza a normát a *nyelvre*, stílusra vonatkozóan.

Életelvei szerint osztályozta a nyelvi, irodalmi, stílusbeli megnyilvánulásokat. Ezeket az életelveket literátori szenvedélye, irányára nézve a klasszikus ókor és a nyugatosság, a fejlettebb európai irodalmakban való tájékozódás, a fordítás, az idegen szépségek átültetésének szenvedélye, a felvilágosult gondolkodás, a kálvinizmusban megfogalmazódott patakiság alakították ki. Az európai kultúrát hordozó nyelvekkel, az antik művészetekkel, nem pedig a mi „napkeleti” nyelvünkkel kell tehát foglalkozni, hanem az antik művészetekben iskolázni a mi irodalmunkat is. Így az „egy nemzet, egy nyelv” gondolatának elvetése egyenes következménye volt Kazinczy elveinek e téren. Természetes, hogy ortológussá nem válhatott, hiszen a nyelv megújításának, minél előbb a nagy irodalom használatára alkalmassá válásának, a meggyorsított fejlesztésének híve, azaz neológussá lett. A köznyelvtől elszakított irodalmi nyelv igényét hirdette. A „parasztul szollás” elleni Geleji Katona István-i²⁶⁷ berzenkedésre emlékeztető Kazinczy vi-

267 A Magyar grammatikatska a szóelemző írásmódot követő elveket tartalmazza. A „parasztul szollás”, vagyis a tájnyelvi szóhasználat ellen volt ő is.

szonyulása a tájnyelvhez. Nyelv- és ízlésújítást végez, epigrammaiban, episztoláiban a nemzeti kulturális programját népszerűsíti. Egyre nagyobb teret enged az egyéni ízlésnek, Báróczit vallja elődjének.

Az ideális nyelv „legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez”,²⁶⁸ vallja. Ehhez hosszú út vezetett még, hiszen a prozódiai vita²⁶⁹ lényegében átnyúlt a XIX. századba, ahol Vörösmarty idején, az irodalmi nyelv kialakulásával a köznyelv egységessé válása is megtörtént. Akkorra már az irodalomról, stílusról, nyelvről, egyáltalán azok esztétikai megítéléséről Kazinczynak is hatni kezdtek széptani ítéletei: „A nyelv olyan, mint az ég íve a maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékával. Elbontja a szép játékot, aki a színeket a magok nemeire akarja osztani. Hadd játsszák játékokat itt is a törvény, szokás, analógia, eufória, ízlés, régiség, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság s poétai szállongás.”²⁷⁰ „A nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek.”²⁷¹ „Nekem az kecses a’ mi szokatlan.”²⁷² Az „elegáns”, íz, csín, tűz, jót s jól, vájt fül, ráérzés „Fentebb styl” kényszere, az idegen szépségek iránti fogékonyság mind-mind vezérlő elvekké nemesedtek a nyelv, stílus, az irodalom művelésében. Mindez a klasszikus szépségideáltól eredően, megtermékenyítve a korabeli nyugat-európai értékrendekkel (osszianizmus) terelte a nyelvújítást és irodalomteremtést a reformkori Magyarországon. Ha Kazinczy félre is állt, lendületté vált az utána jövőkben és megújított, az irodalom művelésére alkalmas nyelvet alkotott.

A megújulás lépéseként nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Kazinczy által alkalmazott műfajokat, verselési módokat, amelyekkel gazdagította a poétikai palettát. A szonettformáról már szóltam. Bár Sylvester János alkalmazta először Magyarországon a disztichont (nem számítva Janus Pannonius latin verselését), egyáltalán az időmértékes verselést, Kazinczy szinte divatot csinált belőle. A prozódiai vita is ráirányította a figyelmet arra a lehetőségre, hogy a magyar nyelv alkalmas a klasszikus időmértékes verselésre, hiszen a hosszú és rövid magánhangzók lehetővé teszik a verslábak ritmusképleteinek használatát. Emellett klasszicista ódákat, anakreóni dalokat, tankölteményeket, episztolákat írt. Aho-
gyan Szemere Pál Recenziója is sorolja a műformákat: képecskék, elbeszélétek, leiratok, elmélkedések, allegóriák, dialógusok. Bennük kritikai elveit, esztétikai

268 Kazinczy Ferenc: Recenzió Beregszászi Nagy Pál *Dissertatio Philologicájáról* és Sipos József *Ó és Új Magyarjáról*. = *Tudományos Gyűjt.* XII. k.

269 A klasszikus triász tagjai – Rájnis József, Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós – közt dúló vita az időmértékes verselés tárgykörében, különös tekintettel a tájnyelvekre érvényesen. Rájnis József 1781-ben indította el *A magyar Helikonra vezérlő kalauz* című kötetével.

270 Magyar nyelv gimnáziumok IV. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Bp. 107.

271 Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. Magyar Remekírók I. kötet Bp. 1979. 813-834.

272 Tövises és virágok. Szokott és szokatlan. 7.

felfogását, erkölcsi intelmeit is olvashatjuk. A szép és a jó így terjedt ki nála egész életére meghatározó érvényű princípiumaként, munkásságából pedig áttevődött a korabeli és a későbbi folyamatokra élesztő erőként.

IV.

Az értékek sorrendjét megmutató konkrét vagy virtuális lista állandóan változik. Leglátványosabban a korszakok határán. Különösképpen így van ez stílustörténeti kurzusváltáskor, hiszen az önmagát meghatározó új irány eleve különbözni akar az előzőtől, másképp annak folytatója volna. A művészetek formai, tartalmi önmeghatározásában tehát a korábbival gyakran szöges ellentétben áll a szép és a jó fogalom tartalma, terjedelme. Kazinczy munkássága számos irányzat érvényesülésének idejére esett, így mindazok szerepet játszhattak felfogása kikristályosodásának folyamatában. A legközelebb a klasszikus szép és jó állt hozzá, valamint az ennek talaján kialakult modern nyugat-európai irány. Mivel neki volt a leghatározottabb véleménye és elszántsága a magyar nyelv, irodalom, stílus, kritika dolgában, vezérévé, a leghatásosabb, legbefolyásosabb alakjává válhatott a magyarországi fölgyorsult és kiszélesedett, gyökeres változást hozó folyamatoknak. A kortárs értelmiség – ha vitatkozva is vele és egymással – táborokat alakítva vívta meg harcát a dialektusok fölötti köznyelv, az afölötti irodalmi nyelv, stílus, a nyelvében, kultúrájában független magyar nemzet megszületéséért.

A szép és a jó fénye így egyféle nemzeti színezetet is kapott, hiszen esztétikai célok vezérelték a vitázókat, továbbá a hasznosság elvének követése, hogy legyen a tudományok, a művészetek, köztük az irodalom művelésére alkalmas nyelv. Annak alapján a stílus, a kritika elvei is kirajzolódtak. Kazinczy szintézisét adta mindennek. Az eredményre építhetett a következő nemzedék, amely a megújított nemzeti nyelven nagy irodalmat teremtett, amellyel táplálta nemzeti büszkeségét a magyarnak, és segített függetlenségi harcához is elszántságot kialakítani.

Szép és jó... Szép a nyelvünk a külföld szemében is: egy olasz nyelvzseni anyanyelve és a görög után a miénket jelölte legszebbnek; G. B. Shaw is dicséretet zengett róla hangzása és kifejezései árnyaltsága miatt. Számomra gazdag hangállománya, tömörsége, képszerűsége, az érzelmek, gondolatok hajlékony kifejezésére alkalmas volta, logikus rendszere, mindenekelőtt anyanyelvként szép, jó, ha ez egy más nyelvű előtt nem is lehet döntő érv. Kazinczy igyekezett átemelni más nyelvekből, irodalmakból a szépséget, jóságot, amelyekkel gazdagíthatta a miénket. A nyelvünk nem szorul a más nyelvet beszélőktől védő törvényekre, csupán a magunk felületessége, hanyagsága, szépre, jóra érzéketlen bénasága árthat neki. A legszebb nyelvi teljesítményünk, az irodalom azonban megőrzi szépségét kifejező erejét, míg lesz a földön egy ember, aki érti a magyart. Így örök Kazinczyék érdeme.

Egy élő múzeum Széphalmon

Ritkán esik akkora tisztesség a nyelvünkön, mint 2008. április 23án Széphalmon: az államelnök átadta a Magyar Nyelv Múzeumát a Kazinczy-kertben; az Akadémia elnöke pedig megnyitotta a magyar nyelv hete ünnepségsorozatát.

Egyedülálló az egész világon – csak az olaszok csinálnak hasonlót –, hogy a nyelv művelését, védelmét, ápolását immár egy olyan intézmény tudja szervezni, amely helyet ad a nyelv emlékeinek éppúgy, mint a mindenkori művelőinek. Így szentélybe lépünk, amikor Széphalom dombján betérünk a múzeumba. Úgy érezhetjük magunkat ott, mint a mohamedánok Mekkában. A számos köszöntő beszédben a legbensőségesebb jelzőkkel illették a helyet: második Pusztaszernek, panteonnak is mondták. Jellemző két baki is a méltató szövegek között: „Szépmalom”-ként említette egy igen magas rangú személyiség véletlenül. Talán az imamalom, az időben a nyelv, a nemzet őrlődésére és megmaradására is gondolhatott. Egy idős egyházfi többször „Kazinczy szent Ferenc”-nek mondta modern nyelvünk atyját. A mosolyokban inkább az egyetértés tükröződött, mintsem a tévesztés miatti önkéntelen felvillanyozódás. Mint ahogyan Csokonai írta: „Szent lesz tisztelt hamvamért”(a hely, ahol remetéskedett)), ugyanúgy „szent lett” Kazinczy emléke is. Most avatta azzá mintegy ezeröttszáz oda zárandokoló magyar. Mindenünnen a világból... Az ükunoka, dr. Kazinczy Ferenc például Svédországból. Az ünnepélyességet nemcsak a méltató szavak, hanem a Szavak című, Szokolay Sándor által írt zenemű is fokozta, amelynek ekkor és ott volt az ősbemutatója.

Az esemény főrendezőjét, a Kazinczy Múzeum igazgatóját, Fehér Józsefet csak pár mondat erejéig tudtam lefoglalni, de szívesen nyilatkozott a Krónikának is.

- A Kazinczy Társaság, amelynek Ön az elnöke, milyen szerepet vállalt a múzeum létrehozásában?
- Dr. Pásztor Emil, Társaságunk tagja vetette föl 1994-ben, hogy e helyt épüljön a magyar nyelvtörténeti-múzeum. Közösségünk javaslatára és programmá emelte a fölvetést. Annál is inkább, mivel e tájon, Vizsolyban született a magyar nyelvű Biblia, Károlyi Gáspár munkája nyomán. Innen, Széphalomból irányította Kazinczy a magyar nyelv megújulásáért a küzdelmet. Ez a leglátogatottabb irodalmi emlékhely már Petőfi óta.
- Mikor kezdődött el a munka, és honnan szereztek rá pénzt?
- 2001. április 12-én raktuk le az alapkövet, majd a régió közös erőfeszítésével dolgoztuk ki az „Összefogással Tokaj Világörökségéért” programot, amelynek egyik eleme ez a széphalmi épületegyüttes. Ebből 400-at kaptunk rá, a megyei közgyűlés 300 milliót adott. A terveket pedig Radványi György dolgozta ki.

- Hogyan zajlik majd e szép épületben a munka, az élet?
- Fogadjuk a „zarándokokat”: konferenciák, előadások, koncertek, nyelvi versenyek, állandó és időszakos kiállítások lesznek, de működik majd a könyvesház is, amely könyvtár, folyóirat-olvasó, bolt és kávézó is egyben. Kutatók dolgoznak majd itt. Az épület terei, termei alkalmasak irodalmi estek, matinék tartására is. Kazinczy idején központja volt a magyarság szellemi életének, ma is lehetséges ennek a funkciónak betöltése részben.
- Ezeken túl mit remél az intézménytől?
- A magyarság összetartozásának erősítését, a nyelv fontos szerepére történő figyelem ráirányítását, a magyarságunkra büszke érzésünk átplántálását az ifjúságra, minden magyarra.

Utószó Halászi Aladár esszékötetéhez

2019-ben ünnepeljük Kazinczy Ferenc születésének 260. évfordulóját. Méltó alkalom ez arra, hogy nagy nyelvújítónkról, a széphalmi mesterről többször és többet szóljunk. Kazinczy, aki „fél századig/Tartá vállán, mint Atlasz az eget,/A nemzetiségnek ügyét” (Petőfi Sándor), aki az önálló, független magyar szépirodalom megteremtéséért oly sokat fáradozott, ma is példa előttünk, hiszen életével-életművével bizonyította, hogy cselekvő hazaszeretettel, akarással és kitartással szerény körülmények között is lehet nagyot, jelentőset alkotni, lehet a nemzetet, hazát gyarapítani, ismeretet adni, lelket-szellemet gazdagítani. Halászi Aladár esszékötetének a nagy nyelvújító az egyik hőse. Az alapos kutatások nyomán születő írások kiváló, részletes portrét adnak Kazinczyról, az alkotóról, az emberről; olyan mozzanatokat is megismerhetünk, amelyek talán kevésbé ismertek. Kovács Dániel, a Kazinczy Ferenc Társaság alapító elnöke írta Széphalom-monográfiájában: „A *mi Kazinczy*nk annyival több az irodalomtörténet lapjain klasszikussá lett alkotónál, hogy látni tudjuk, láttatni kívánjuk az életút hátterét, a pályakép során többnyire homályban maradó hétköznapiakat.” Halászi Aladár – aki tagja a Kazinczy Társaságnak, és rendszeresen ellátogat, elzarándokol Széphalomra, A Magyar Nyelv Múzeumába – szintén ezt kínálja az olvasónak.

Fontos szempontokat ad ahhoz is, hogy miként értelmezi és értékeli ma egy értelmiségi, egy pedagógus a több mint két és fél évszázada született író, mit tud magához venni s továbbadni abból a nagy műből, amely a „jót ’s jól” erkölcsi parancsát követve lett nemcsak Kazinczy kortársai számára, hanem minden kor magyarja számára is mérték. Azért dolgozni – tettel, szóval, hallgatással, tollal – hogy „nemzetünk boldog, művelt, minden rétegében magyar legyen és nyelvében éljen az idők végeiglen” (a Zemplén című lap írta ezt Kazinczyról 1886-ban) a legnemesebb küldetés, de nagy felelősség és kötelesség is. S ha néha csüggedünk, gondoljunk csak az egykori széphalmi kúriára és Kosztolányi szavaira! „Széphalom, ahol csak húsz ház állt, a magyar Weimar lett.”

Halászi Aladár másik hőse Comenius, a pataki tanító, akinek pedagógiai optimizmusa, nyelvszemlélete, anyanyelvi nevelési felfogása ma is időszerű, az oktatási-köznevelési gyakorlatban alkalmazható. „Az igazi emberi beszéd értett szavakból áll.” – vallotta a „nemzetek tanítója”. A megértéshez viszont szükséges a megértetés, a világos, megvilágító erejű magyarázat. Önmagunk, magyarságunk, emberségünk megőrzéséhez pedig szükséges az érték- és mértékadás, az ízlés-

formálás, a szívvel-lélekkel érzett-mondott állítás, iránymutatás. Halászi Aladár tanár úr Kazinczy és Comenius örökségének hirdetője és méltó továbbvivője. Eszéivel (és más köteteiben verseivel, novelláival) is tanít és nevel, biztat és utat mutat.

Nyiri Péter,
a Kazinczy Ferenc Társaság elnöke

Tartalomjegyzék

Előszó	3
Comenius és az utilitarizmus	5
Comenius érvrendszere	10
Comenius didaktikai felfogásának érvényesülése a gyakorlatban	16
Isteni arc	20
A tudomány és a művészet határmezsgyéje Comenius életművében	23
A játék mint Comenius ars didacticájának attribútuma	32
A hit és a tudat harmonikus egysége Comenius életművében	41
Comenius reformátorsága	49
Comenius a tehetségekért	63
Comenius műveltségének népi elemei	73
Comenius kulcsszavai	83
Comenius esztétikai értékrendje	86
Comenius szövegalkotási elvei és gyakorlata	95
Comenius hivatkozásai	108
A tanulói tevékenység főbb formái Comenius korában	120
Comenius és szellemi örökösei	131
Pataki trialógus	135
Comenius életművének egyetemessége	142

• • •

Kazinczy elődei és követői	147
A jövőnek nevelő Kazinczy Ferenc	170
Állandó és változó elemek Kazinczy levelezésében	183
Tövissel tűzött eszmei barátság két magyar reformer között	194
Születésük történelmi kora	197
Kazinczy önarckép szóval, tettel, hallgatással	206
Kazinczy Ferenc viszonya a természethez	217
Használni és/vagy gyönyörködtetni	229
Geleji Katona István, a nyelvvédő	239
A szép és a jó mint vezérlő elv Kazinczy életművében	251
Egy élő múzeum Széphalmon	262
Utószó	265

